

Een spoor van gerechtigheid

Hoofdstukken uit de geschiedenis van de katholieke armenzorg:
diaconie in de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland 1965 - 2022

Mr. drs. J.A.G.M. (Hans) Rutten

(Een ingekorte versie van dit onderzoek,
tevens zonder hoofdstuk 2 en 5, heeft
gediend als scriptie bij de afsluiting
van de master Theologie aan de Radboud
Universiteit Nijmegen, maart 2023)

	p.	
Inhoudsopgave		1
Hoofdstuk 1 Inleiding		3
Hoofdstuk 2 1800-1965: Katholieke armenzorg in Nederland op hoofdlijnen: van de scheiding van kerk en staat tot Vaticanum II en de Algemene bijstandswet		
§ 2.1 Diaken, diaconaat en het caritas-model		11
§ 2.2 Katholieke armenzorg: bedeling door armbesturen en liefdadige instellingen		13
§ 2.3 Katholieke armenzorg in het kader van de 'Sociale Kwestie'		17
§ 2.4 Concluderend over deze periode		26
Hoofdstuk 3 1965 – 1987: Katholieke armenzorg naar de kerkelijke en maatschappelijke marge en buiten de begane paden		
§ 3.1 Nederlandse katholieken in deze periode: gelijkblijvend in aantal, gestaag verminderend kerkbezoek, een al maar nijpender priestertekort en steeds actievare gelovigen.....		27
§ 3.2 Vaticanum II: 1962 –1965		28
§ 3.2.1 Theologische grondslag van het katholiek maatschappelijk handelen: de mens als beeld van God.....		30
§ 3.2.2 De gelovige leek en zijn verantwoordelijkheid voor de wereld.....		33
§ 3.2.3 Herinvoering van het permanent diaconaat		35
§ 3.3 Vaticanum II in Nederland.....		36
§ 3.3.1 Vermaatschappelijking van het categoriale pastoraat: bedrijfsapostolaat en DISK		51
§ 3.3.2 Van parochieel armbestuur naar Parochiële Caritas Instelling (PCI).....		53
§ 3.3.3 Katholieke liefdadige instellingen, kerkelijk en niet-kerkelijk.....		55
§ 3.3.4 Katholieke maatschappelijke organisaties en instellingen op Maatschappelijk gebied		58
§ 3.4 Concluderend over deze periode.....		61
Hoofdstuk 4 1987-2006: Katholieke armenzorg: diaconaal doen en geloven, organisatorische ontwikkeling en theologische verdieping, begin van krimp en herstructurering		
§ 4.1 Nederlandse katholieken in deze periode: minder in aantal en kerkbezoek, sterk gekrompen kerkelijk kader en veel (vergrijzende) actieve leken		63
§ 4.2 Ontwikkelingen van diaconie 1987-2006.....		65
§ 4.2.1 Grondposities voor het diaconaal handelen vanuit de katholieke Sociale leer		67
§ 4.2.2 Grondposities voor het diaconaal handelen vanuit de theologie		70
§ 4.3 Landelijk Pastoraal Overleg IV, V en nawerking		79
§ 4.3.1 Landelijk Pastoraal Overleg IV – Parochiële en maatschappelijke diaconie (1987-1990); V – doen van gerechtigheid (1993-1998).....		79
§ 4.3.2 Opbloei van de parochiële diaconie na LPO IV.....		90
§ 4.3.3 Herstructurering van de PCI na LPO IV.....		92
§ 4.3.4 Het permanente diaconaat		95
§ 4.4 Vanaf 2001: herstructurering van de Nederlandse kerkprovincie, ad intra!		96
§ 4.5 Katholieke organisaties en instellingen op maatschappelijk en charitatief gebied; Katholieke 'diaconale' organisaties: bedrijfsapostolaat-DISK/LKDB/KRKS		99
§ 4.6 Concluderend over deze periode.....		107

Hoofdstuk 5	2006 – 2022 Katholieke armenzorg: vele ‘floating’ vormen van diaconie rond een sterk gereduceerd kerkelijk kader; religieuze ruggensteun en – theologisch -vormingsaanbod vanuit de kerkleiding	
§ 5.1	Nederlandse katholieken in deze periode: sterk teruglopend kerkbezoek en deelname aan sacramenten, voortgaande krimp van het kerkelijk kader, relatief groot en actief aantal kerkelijke vrijwilligers -----	109
§ 5.2	Voortgaande herstructurering-----	111
§ 5.2.1	Vergaande om- en afbouw van de landelijke en plaatselijke kerkelijke organisatie-----	111
§ 5.2.2	Een ‘imploderende’ kerkelijke infrastructuur-----	112
§ 5.2.3	Verlegging van het zwaartepunt van kerkelijke beleid naar de missionaire kerk-----	116
§ 5.3	Veranderende sociaaleconomische context: van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving -----	118
§ 5.3.1	De Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) 2007 en 2015 -----	118
§ 5.3.2	Armoede in Nederland 2002-2019 en de toegenomen hulp vanuit de diaconie-----	122
§ 5.4	Wind mee voor diaconie door Paus Franciscus, vorming/empowerment en handboeken-----	124
§ 5.4.1	Benedictus XVI, Franciscus en de voorkeurspositie voor de armen-----	125
§ 5.4.2	Diaconale vorming, diaconale prijzen en ‘empowerment’/spiritualiteit----	138
§ 5.4.3	‘Diaconale’ theologie & Handboeken diaconiewetenschap 2004-2011 2018 -----	147
§ 5.5	Katholieke maatschappelijke organisaties, PCI, Fondsen -----	151
§ 5.6	Bloeiende diaconale activiteiten rond een gedecimeerd maar faciliterend kerkelijk kader -----	155
§ 5.7	Concluderend over deze periode -----	159
Hoofdstuk 6	Conclusie en vooruitblik	
§ 6.1	Conclusie-----	161
§ 6.2	Vooruitblik-----	164
Literatuurlijst	-----	165

Hoofdstuk 1 Inleiding

Aanleiding en doel van het onderzoek

Het onderwerp van deze onderzoek valt binnen een domein van een levenslange persoonlijke kennisinteresse: het lot van sociaal en economisch kwetsbare mensen in onze samenleving en de wens om met mijn kennis iets te kunnen bijdragen aan de verbetering van hun omstandigheden. Deze laatste 'Handlungsorientierung', om met Habermas te spreken, is soms niet makkelijk aanwijsbaar in mijn kennisproducten. Zo mocht ik twee jaar geleden een bestuursrechtelijk onderzoek doen naar een procesrechtelijke formaliteit die niet juridisch geschoolde burgers in hun geschillen met de overheid vaak op achterstand zette. De verrassing was groot toen de hoogste bestuursrechter elf maanden nadien deze formaliteit daadwerkelijk gedeeltelijk afschafte. Post hoc sed not propter hoc?

Binnen mijn theologisch interesseveld waren het studies van Peter Brown over armoede en rijkdom als factoren in de maatschappelijke en theologische wordingsgeschiedenis van het Laatantieke christendom die mij fascineerden. Voor de Nederlandse situatie leidden deze mijn aandacht naar de geschiedenis van de kerkelijke armenzorg, zoals o.a. beschreven door Melief in zijn dissertatie (1955) over de strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854.

Met dit onderzoek zou ik dan ook graag een theoretische bijdrage leveren aan het historisch en theologisch inzicht in theorieën en praktijken van christelijk maatschappelijk handelen met het oog op de zorg voor de meest kwetsbaren in de samenleving.

Nadere omschrijving van de doelstelling en afbakening van het onderzoek

Door het boek van Melief was het me duidelijk geworden hoe kerken in Nederland hadden gestreden om de zorg voor 'de armen' zo veel mogelijk in eigen beheer te houden en slechts ten dele over te laten aan de overheid. Pas met invoering van de Algemene bijstandswet in 1965 kwam deze zorg formeel geheel onder staatsverantwoordelijkheid. De vraag dient zich aan of het daarna afgelopen was met de kerkelijke praktijken van maatschappelijke naastenliefde, toch een van de pijlers van het christelijk geloof? Zelf van katholieke komaf en studerende aan een bijna honderdjarige katholieke universiteit bakende ik die vraag voor dit onderzoek af tot de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, in de veronderstelling dat deze persoonlijke achtergrond bij kan dragen aan een goed begrip van de wetenschappelijk te onderzoeken theologische en kerkelijke ontwikkelingen. Op zijn beurt kan het onderzoek mogelijk relevant zijn voor de huidige katholieke geloofsgemeenschap.

Met deze afbakening openbaarde zich een deels onontgonnen academisch onderzoeksterrein. In zijn Literatuurbericht diaconaat 2014-2016 constateert Noordegraaf dat in de kerkgeschiedenis de geschiedschrijving van het diaconaat een verwaarloosd onderwerp is ('diaconaat', de term voor het kerkelijk maatschappelijk handelen in protestantse kring).¹ Zijn generalisatie is terecht want uit zijn eerdere literatuuroverzichten blijkt dat het aantal studies over katholieke kerkelijke 'armenzorg' slechts een fractie bedraagt van wat er over de protestantse varianten door de jaren heen is gepubliceerd.² Het standaardwerk van Goddijn c.s. *Tot vrijheid geroepen. Katholieken in Nederland 1946 – 1999* rept bijvoorbeeld in het geheel niet over katholieke armenzorg. Voor wat betreft het Landelijk Pastoraal Overleg (LPO) IV (1988) en V (1993), zoals zal blijken voor de kerkelijke armenzorg centrale gebeurtenissen, volstaat het na LPO III met

¹ Noordegraaf, 'Literatuurbericht diaconaat 2014-2016', <https://www.handelingen.com/index.php/literatuurberichten/241-literatuurbericht-diaconaat-2014-2016-herman-noordegraaf> Laatst geraadpleegd 19 november 2022.

² Zo ook Sengers, *Caritas*, 11-18.

de zin “Overigens werd het LPO in de jaren tachtig opnieuw opgestart”, zonder dat dit verder nog aan de orde komt.³

Volgens Noordegraaf is de lacune te verklaren door de vaak eenzijdige opvatting van kerkgeschiedenis als ideeëngeschiedenis. Voor inzicht in praktijken van kerkelijk handelen moet men niet alleen soms oude bronnen raadplegen, maar ook dienen zich methodologische complicaties aan in vragen over de context van samenleving en politiek of ‘wat is de plaats van de armenzorg in het kerkelijk leven?’, ‘wie zijn de armen, hoe ervoeren zij de hulp?’; oudere bronnen zien vaak hun afhankelijkheidspositie over het hoofd.

Voor wat betreft de armenzorg in de Katholieke Kerk in Nederland zijn er enkele algemene overzichten die tevens de periode na 1965 beschrijven, alsmede enige (uitvoerige) studies op deelonderwerpen die voor het gekozen thema ook dit tijdvak behandelen. Voorbeelden van deze laatste categorie zijn bijvoorbeeld de publicaties van Van Heijst, Monteiro & Derks, Buursma & Duijvendak en Van Schaik & Strengers-Olde Kalter.⁴ De algemene overzichten zijn schaars en beknopt⁵: Brouwers, Crijns & Wissink⁶ en Meeuws⁷ uit 2011 en uit 2022 een deel van het boek van Maasen.⁸ Ondanks hun informatieve waarde voor een eerste beeldvorming, kleven aan deze laatste teksten bezwaren die te herleiden zijn tot het feit dat ze geen doorlopende, samenhangende historische ontwikkeling kunnen of willen weergeven; daardoor presenteren zij de weergegeven ontwikkelingen ook niet of nauwelijks in de kerkelijke, theologische en maatschappelijke context van hun tijd zodat een groot deel van hun betekenis onzichtbaar blijft.

Brouwers c.s. kampen vanwege de beperkte omvang van twintig pagina’s voor vier eeuwen ‘diaconie’ (term door hen gebruikt als aanduiding van het katholieke maatschappelijke handelen in het algemeen) onvermijdelijk met het probleem dat de geschiedenis van cruciale actoren onderbelicht blijft, of moeilijk inzichtelijk is. Zo bijvoorbeeld voor de periode na 1965 die van LPO IV als de aanzet tot de kerkbrede ‘uitrol’ van ‘diaconie’ in de Nederlandse Kerkprovincie en die van de Dienst in de Industriële Samenleving vanwege de Kerken (DISK) voor wat betreft het functioneren tijdens en na de tijd van de arbeidspastoraten.⁹ Ook maakt de thematische indeling binnen een historische periode dat soms eerst ver terug in de voorgeschiedenis gegrepen moet worden; dit laatste bijvoorbeeld bij de ‘Ontwikkeling van caritas naar diaconie’ onder afdeling ‘4. Twintigste eeuw’, dat begint met driekwart pagina middeleeuwen en latere eeuwen. Anderzijds lijkt de ontwikkeling van het maatschappelijk activeringswerk van de jaren zeventig juist wat uit de lucht te komen vallen omdat het ontstaan ervan in het vage wordt gelaten.¹⁰ Vermoedelijk vanwege de grote betrokkenheid bij het thema van met name Wissink is de weergave van sommige ontwikkelingen soms wat overheellend negatief richting de kerkelijke leiding (de

³ Goddijn, Jacobs en Van Tillo, *Tot vrijheid geroepen*, 283.

⁴ Van Heijst, Monteiro & Derks, *Ex Caritate. Kloosterleven, apostolaat en nieuwe spirit van actieve vrouwelijke religieuzen in Nederland in de 19e en 20e eeuw*. Hilversum: Verloren 2011; Van Schaik & Strengers-Olde Kalter. *Het Arme Roomse Leven : Geschiedenis Van De Katholieke Caritas in De Stad Utrecht*. Hilversum: Verloren, 2016; Buursma & Duijvendak. *Caritas in Verandering : Vier Eeuwen Rooms-Katholieke Sociale Zorg in De Stad Groningen*. Hilversum: Verloren, 2017.

⁵ *Modellen van diaconie in de loop van de geschiedenis* (2001) door P. Nissen is vooral op de periode vóór 1900 gericht en voor wat betreft fase 6 “(Nu)” lapidair, niet systematisch, zonder bronvermeldingen en eerder verkondigend van aard, afsluitend met een bede. De jaren vanaf 2001 ontbreken natuurlijk ook bij hem.

⁶ Brouwers, Crijns en Wissink, ‘Diaconie in De Rooms-Katholieke Kerk Vanaf De 16e Eeuw’, 145-165.

⁷ Meeuws, *Diaconie*, 74-102 (een omgewerkte en uitgebreide versie van zijn bijdrage in het handboek *Diaconiewetenschap* uit 2004: ‘Diaconie en caritas in de rooms-katholieke kerk’, 52-60.)

⁸ Maasen, *Liefde als Rode Draad*, periode na 1965 pp. 127-204.

⁹ Brouwers, Crijns en Wissink, ‘Diaconie in De Rooms-Katholieke Kerk Vanaf De 16e Eeuw’, 161 en 162.

¹⁰ Brouwers, Crijns en Wissink, ‘Diaconie in De Rooms-Katholieke Kerk Vanaf De 16e Eeuw’, 159 en 162.

herstructureringsoperatie van de kerk vanaf 2001) en van andere wat te optimistisch (zoals over de rol van de diaken).¹¹

Bij Meeuws zijn de actoren en stadia in de ontwikkelingen systematisch ingekaderd door zijn onderzoeksvraag en vindt vanuit dat kader een historische reconstructie plaats van bepaalde praktijkontwikkelingen. Op die manier worden gedeelten van de geschiedenis soms herhaald (het LPO p. 77 en 86) of afgewisseld met een systematische reflectie (zoals over de definitie van diaconie (p. 79-81), of een beetje stiefmoederlijk behandeld vanwege het geringe belang voor het thema (de Wet maatschappelijke ondersteuning, Wmo, p. 89). Zoals nog ter sprake zal komen in § 4.3.1 levert ook Meeuws naar mijn mening daardoor soms een gekleurde interpretatie, met name van de belangrijke ontwikkelingen tijdens en na LPO IV.

Vanwege het jaar van uitgave 2011 ontbreken bij zowel Brouwers c.s. als Meeuws uiteraard de ontwikkelingen sindsdien. Die moeten wel als relevant beschouwd worden voor een duiding van de geschiedenis van het katholiek maatschappelijk handelen na 1965, voor zover ze een keerpunt lijken te vormen dat voornoemde auteurs niet hadden voorzien: de vrij plotselinge opheffing van het nationale organisatorisch, informatief en publicitair steunpunt DISK in 2014, van het eveneens nationale overlegplatform Landelijk Katholiek Diaconaal Beraad (LKDB) vanaf 2021 en het aangekondigde einde van het tijdschrift *Diakonie & Parochie* in 2022 als ook van de website www.rkdiaconie.nl. Met deze ‘benefit of hindsight’ dient nieuw academisch onderzoek anno 2022 naar katholiek maatschappelijk handelen na 1965 deze recente fase en de daaraan gerelateerde vragen zo goed mogelijk in een historische samenhang te brengen met wat eraan voorafging.

Het boek van Maasen uit 2022 heeft een dergelijke academisch historische insteek niet. Het presenteert zonder directe bronvermeldingen, zoals de ondertitel aangeeft: ‘Historische gestalten van diaconie en kerkelijke armenzorg’. Daardoor is het meer een bloemlezing van specifieke stadia in de ontwikkeling van de katholieke armenzorg waarbij de verbindingslijnen en samenhang met eerdere en andere stadia minimaal ingetekend zijn. We volgen de interesses van de auteur die bijna veertig jaar van zijn werkend leven heeft gegeven aan de op- en uitbouw van de katholieke armenzorg. Zijn levenservaringen brengen zijn gloedvolle ‘liefde als rode draad’ tot spreken, maar zijn niet bedoeld als overzichtswerk. De periode na 1965 telt vier bladzijden, voor een groot deel over de Parochiële Caritas Instelling (PCI), en één zin over het LPO; vervolgens zestien bladzijden over arbeidspastoraat en zestien over missieactie (waarbij voor het laatste thema weer opnieuw wordt begonnen in de negentiende eeuw.) Het hoofdstuk ‘Diaconie in de eenentwintigste eeuw’ begint meteen in 2019 met een kleine opmaat over de eerste twee decennia. Veel waardevol materiaal is er wel te vinden over de geschiedenis van de PCI en diverse beschrijvingen van concrete diaconale projecten.

De status quaestionis binnen de kerkgeschiedenis over katholieke armenzorg na 1965 aldus overziende is er vanuit academisch oogpunt ruim plaats voor historisch onderzoek naar de ontwikkelingen op dat gebied.

De gevonden eerste aanduidingen van een historisch keerpunt, de recente opheffing van DISK, LKDB en het daarmee verbonden tijdschrift en de website, richten de focus van het onderzoek op het ontstaan en de ontwikkeling van de als ‘diaconie’ aangeduide vorm van katholieke armenzorg. In tegenstelling tot Brouwers’ c.s. extrapolatie van de betekenis van deze term over de eeuwen sinds 1700, kent het gebruik ervan in de katholieke armenzorg in Nederland een vrij precies historisch begin in de tachtiger jaren van de vorige eeuw. Sengers wijst er op dat het daarbij zelfs gaat om een in de wereldkerk vrij unieke variant van armenzorg.¹² Het vermoeden van een keerpunt geeft het onderzoek naar diaconie ook een praktische relevantie: wat is op basis daarvan het

¹¹ Brouwers, Crijns en Wissink, ‘Diaconie in De Rooms-Katholieke Kerk Vanaf De 16e Eeuw’, 163 en 164.

¹² Sengers, *Caritas*, 33v.

praktisch en theologisch uitgangspunt voor toekomstige ontwikkelingen in het katholieke maatschappelijke handelen; gaat 'diaconie' verder en zo ja in welke vorm en op welke grondslag?

Op grond van het voorgaande kan als nadere doelstelling van onderhavig onderzoek samenvattend geformuleerd worden: het verkrijgen van inzicht in de ontwikkeling van het begrip en de kerkelijke praktijk van diaconie in de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland van 1965 tot heden (2022) in samenhang met de geschiedenis van de Nederlandse kerkprovincie in het algemeen, in samenhang met en onderscheid tot andere vormen van katholieke armenzorg, en in samenhang met de katholieke theologie en het sociaal onderricht ter zake in dezelfde periode.

Centrale onderzoeksvraag

In lijn met deze doelstelling dient zich dan de volgende centrale onderzoeksvraag aan: hoe hebben in samenhang met de kerkelijke, theologische en maatschappelijke context van het katholiek maatschappelijk denken en handelen in de Nederlandse katholieke kerkprovincie na 1965 begrip en praktijken van 'diaconie' kunnen ontstaan en zich ontwikkeld tot heden, 2022?

Nadere uitwerking van de onderzoeksvraag; periodisering en methode van onderzoek

De centrale vraag wordt beantwoord aan de hand van de resultaten van onderzoek naar opvattingen over en praktijk van diaconie in de Nederlandse katholieke kerkprovincie gedurende een drietal tijdvakken na 1965. Over de beperkingen en gebreken van historische periodisering hoef ik hier niet uit te wijden, die zijn evenzeer van toepassing op de hier voorgestelde. Omdat de perioden deel zijn van de meest recente van de contemporaine geschiedenis vormt dat ook een factor die van invloed is op de scherpste en volledigheid van de historische analyse.

Periodisering

Als achtergrond van de katholieke armenzorg en het katholieke sociale handelen waartegen het Tweede Vaticaans Concilie in 1965 openingen biedt voor nieuwe ontwikkelingen, schetst hoofdstuk 2 de grote lijnen daarvan in de Nederlandse situatie vanaf ca. 1800 tot 1965, tevens jaar, zoals gemeld, van de invoering van de integrale 'staatsarmenzorg' in Nederland. Voor 1800 is gekozen omdat vanaf dat moment, met de formele scheiding van kerk en staat en de verklaring van de gelijkberechtiging van alle godsdienstige gezindten in Nederland (1795) een tijd aanbreekt waarin het tot dan toe maatschappelijk zeer marginaal openlijk beleden en beperkt getolereerde katholieke geloof haar eigen plaats in de Nederlandse samenleving geleidelijk opnieuw kon innemen. Voor de sociale zorg betekent dit het begin van de herstructurering van wat Van Leeuwen noemt 'de erfenis van de Republiek', de afwikkeling van een nalatenschap binnen nieuwe politieke en economische kaders die tot op heden de karakteristieken en hoofdlijnen van de kerkelijke- en staatszorg voor de minder bedeelden heeft medebepaald.¹³

Na 1965 valt er in de katholieke kerk van Nederland op het gebied van de armenzorg een 'windstilte'. Van Leeuwen spreekt over 'het indutten van de oude charitas na 1965' of ook wel over 'een rustperiode van de oude instellingen tot ca. 1988'¹⁴, of een 'uit beeld zijn',¹⁵ of 'isolement'.¹⁶ Tegelijkertijd voltrekt zich een toenemende secularisering van de katholieke sociaal-maatschappelijke en sociaaleconomische organisaties die op hun eigen manier voorzagen in zorg voor kwetsbare maatschappelijke groepen katholieken. Terwijl veel landelijke aandacht en energie uitgaat naar kerkpolitieke ontwikkelingen rond bisschopsbenoemingen, gepaard gaande met politisering en polarisatie, ontstaan er in de parochies groepen van gelovigen die, al dan niet met begeleiding van het kerkelijk kader nieuwe vormen van kerkelijke sociale en politieke actie

¹³ Van Leeuwen, 'Opbloei van de charitas', 793v.

¹⁴ Van Leeuwen, 'Opbloei van de charitas', 769 en 776.

¹⁵ Bosman, *Cursus Caritas vandaag*.

¹⁶ De Jong en Bary, *Katholiek leven*, 215v.

ontwikkelen. Vanuit de leiding van de bisdommen is een zeer heterogeen en lapidair beleid te ontwaren ten aanzien van die nieuwe vormen van kerkelijke sociale beweging, dan soms diakonie (met k) genoemd. Pas vanaf 1982 ontstaat er vanuit het episcopaat oog voor deze situatie en de vraag of meer coherentie en coördinatie gewenst en mogelijk is.¹⁷ In 1986 nemen katholieke leken het heft in eigen handen en richten het LKDB op. Dit is een overleg van de stafmedewerkers kerk & samenleving en gedelegeerden van de bisdommen, aangevuld met de directeurs of stafmedewerkers van landelijke organisaties, die bezig zijn met caritas en vormen van armenzorg. Deze ontwikkelingen monden uit in een vierde Landelijk Pastoraal overleg (LPO IV 1987) met als thema parochiële diaconie. Uit het overleg komt daarna een gangbaar geworden omschrijving van diaconie voort alsmede plannen en voorstellen voor de praktische implementatie van diaconie in de kerkprovincie. Dit markeert het begin van een nieuwe, meer kerkelijk gestructureerde fase in de ontwikkeling van diaconie in de Nederlandse katholieke kerk en sluit daarmee een eerdere ontwikkelingsfase af (1965-1987) welke centraal staat in hoofdstuk 3. Tot ca. 2006 krijgt in het spoor van de tijdens het LPO IV en later LPO V (1993-1998) ontwikkelde, en door de meeste bisschoppen en veel actieve leken gelovigen gedeelde visie op vooral de praktijk van diaconie (en maatschappij in LPO V), concreet vorm in de uitbouw van kerkelijke organisatie, diaconale projecten en het stimuleren van diaconaal bewustzijn bij katholieke maatschappelijke organisaties.

Wel zal blijken dat er onder de eensgezindheid over met name de praktische vernieuwingsmogelijkheden voor de katholieke armenzorg een verschil in kerkvisie schuilde die nadrukkelijker aan de oppervlakte komt als vanaf ca. 1998 het besef tot de bisschoppen doordringt dat in het licht van een snel krimpende kerkelijke achterban en teruglopende financiële middelen herstructurering van de kerkelijke organisaties noodzaak wordt. Daarmee wordt een begin gemaakt, wat leidt tot een eerste uitdunning onder diaconale instanties en voorzieningen. In 2005 sneuvelt de sinds 1975 als 'denk-tank' en adviesorgaan gerenommeerde en invloedrijke Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving (KRKS). Vanaf ongeveer 2006 spreken bronnen van een "imploderende kerkelijk diaconale infrastructuur".¹⁸ Hoofdstuk 4 beschrijft en analyseert de historische ontwikkelingen en theologische/kerkelijke en maatschappelijke achtergronden van deze periode 1988-2006.

Het laatste hoofdstuk (5) ziet op de periode vanaf 2007 tot heden (2022). In 2007 ziet een op een geheel nieuwe leest geschoeid complex sociaal bestel van (maatschappelijke) zorg en verhouding kerk en staat het licht bij de invoering van de Wmo. Ondanks steeds ingrijpender om- en afbouw van de landelijke en plaatselijke organisatie van de katholieke kerk in Nederland, een in samenhang daarmee in verhouding nog sterker imploderende katholieke diaconale infrastructuur, blijkt onder de Wmo het beroep vanuit maatschappij én staat op de kerk, en diaconale inzet door de kerk, groter dan ooit.

Deze aldus enorm aangezwollen 'vraag naar diaconie' gaat vergezeld van een versterkte aanwakking van het diaconale vuur onder wat er resteert aan diaconaal bevolgen katholieken in de Nederlandstalige katholieke theologie, door Nederlandse bisschoppen, paus Benedictus XVI (vanaf 2005) maar vooral door paus Franciscus, ieder op zijn eigen manier. Paus Franciscus lijkt vanaf 2013 ook nieuwe vormen voor het katholiek maatschappelijk handelen te propageren waarin wel belangrijke en karakteristieke elementen van het Nederlandse diaconale theologie- en praktijkmodel vertegenwoordigd zijn maar in een heel nieuwe context van verkondiging en spiritualiteit. Is daarmee in deze periode ook vanaf deze invalshoek een keerpunt bereikt voor het katholiek maatschappelijk handelen in Nederland? Het laatste hoofdstuk (6) sluit af met een samenvatting van de onderzoeksresultaten en conclusie ten aanzien van de stand van zaken van

¹⁷ Brouwer en Schraven, *Eindrapport*, 2.

¹⁸ Vermeer e.a., *Over het goede handelen*, 40.

het katholiek maatschappelijk handelen in Nederland anno 2022 en wat op basis daarvan een perspectief voor de toekomst zou kunnen zijn.

Methodologische overwegingen

Zoals hiervoor uiteengezet stelt het onderzoek zich met name ten doel de ontwikkelingsgang van 'diaconie' in de Nederlandse katholieke kerkprovincie na 1965 te zien in zijn historische, kerkelijke, theologische en maatschappelijke samenhangen. Het ziet zich daardoor bij dit 'kleine' onderwerp niettemin geplaatst voor een enorme hoeveelheid primaire bronnen uit de hierboven onderscheiden perioden. Goed selecteren is derhalve een vereiste wat toch al een literatuurlijst van bijna vijfhonderd items heeft opgeleverd.

Om de omvang niet nog verder buiten de beperken te laten gaan, heb ik besloten de geschiedenis van de betrokkenheid van religieuze ordes en congregaties bij de ontwikkeling van diaconie en diaconale projecten buiten beschouwing te laten. De motivering daarvoor is dat deze groep dragers van armenzorg instellingen en projecten hun bloeitijd kenden in de eeuw vóór 1965, ten tijde van het later te bespreken 'caritas-model' en vanaf 1970 dramatisch in aantal afnemend zijn. De meeste 'overblijvers' richtten hun werk volgens Meeuws vanaf die tijd naar de lijnen van het 'diaconie-model' op nieuwe gemarginaliseerden en droegen het waar mogelijk over aan lekenverbanden. Nog weer later gingen zij over tot fondsvorming waarmee ze veel diaconale projecten ondersteunden.¹⁹ Voor de geschiedenis van de katholieke diaconie hebben zij dus wat minder specifieke betekenis. Hun eigen particuliere geschiedenissen zouden dit onderzoek topzwaar maken en deze zijn bovendien de laatste twee decennia in het zicht van hun 'voltooiing' regelmatig zelf onderwerp van historisch onderzoek, zoals in het inmiddels tot standaardwerk geworden reeds genoemde boek *Ex Caritate* van Van Heijst, Monteiro & Derks (2011).²⁰ Daarin wordt de periode na 1970 voor de armenzorgprojecten van zustercongregaties uitvoerig besproken, en met name ook het vraagstuk van de verbondenheid met de bedelende en bekerende aspecten van het caritas-model en het verdwijnen van barmhartigheid als vindplaats van spiritualiteit uit de moderne zorg.²¹

Mede door het nagenoeg ontbreken van academische voorgangers beschouw ik dit onderzoek daarom vooral als een 'first provisional draft'. Op basis van de bronnen geeft het 'vanaf een heuveltop' een eerste plaatsbepaling, ontstaansgeschiedenis en ontwikkelingsgang van de diaconale dorpjes, gebouwen, wegen, rivieren en hun onderlinge samenhang in het kerkelijk/theologisch en sociaalmaatschappelijk landschap van Nederland 1965-2022, een 'birds-eye view'. Die heeft geen pretentie dat alle elementen, personen en instanties in het 'diaconale landschap' uitputtend vernoemd en besproken zijn.

Bij deze werkwijze 'demonstreren' of 'illustreeren' primaire bronnen, geschriften of passages daaruit en citaten wat er op het niveau van de verbindingen en samenhang voorgesteld wordt. Deze dienen dus nadrukkelijk niet als 'grondslag' of 'bewijs' van het gestelde maar eerder als een beperkte 'steekproef', een 'sample'. Vaak zijn deze 'samples' door uiteenlopende omstandigheden (b.v. moeilijke toegang tot de bronnen) tamelijk klein. Op dat niveau verdient het onderzoek aanvulling en is het ook 'falsifieerbaar' of dient bij tegenvoorbeelden in ieder geval ook de grotere lijn opnieuw onderzocht te worden. Tezamen vormt het geheel een eerste aanzet tot een integrale kerkhistorische weergave en duiding van het verloop van het katholieke maatschappelijk handelen dat in Nederland 'diaconie' genoemd is. Het onderzoek beschouw ik

¹⁹ Meeuws, *Diaconie*, 84.

²⁰ Voor de broedercongregaties bijvoorbeeld: Buijs, Haenen & Thoben, *Ten dienste van de medemens: Nederland en de Broeders van Liefde*, 2007; Eijt, *In dienst van de zieken: Broeders van Barmhartigheid van St. Joannes de Deo, 1875-2013*, 2014.

²¹ Van Heijst, Monteiro & Derks, *Ex Caritate*, 1055vv; besproken o.a. in *Diakonie & Parochie*, 24 (2011)-3, 34v.

daarom als geslaagd als het anderen aanknopingspunten biedt en houvast om van daaruit het beeld op onderdelen, of op de grote lijnen, scherp dan wel bij te stellen.²²

²² In het onderzoek zal de actuele schrijfwijze 'diaconie' (met 'c') gehanteerd worden waar in de begintijd 'diakonie' (met 'k') gebruikelijker was (b.v. in de naam van het tijdschrift *Diakonie & Parochie*). Waar bronnen de spelling met 'k' hanteren, blijft deze gehandhaafd.

Hoofdstuk 2 1800-1965: katholieke armenzorg in Nederland op hoofdlijnen: van de scheiding van kerk en staat tot Vaticanum II en de Algemene bijstandswet

§ 2.1 Diaken, diaconaat en het caritas-model

In de periode die in dit hoofdstuk centraal staat, vindt voor wat betreft de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, het gebruik van de termen diaken en diaconaat uitsluitend plaats binnen de context van de zogeheten ‘cursus honorum’; het sinds de vierde eeuw uitgekristalliseerde kerkelijke loopbaanplan van acoliet tot bisschop.²³ Van houder van een zelfstandig ambt in de oudheid, met een takenpakket dat tot op heden object van onderzoek is, ontwikkelt de diaken zich tot een zeer tijdelijk actieve gewijde bedienaar.²⁴

Deze bedienaar heeft in die overgangsfase naar het priesterschap (vandaar zijn naam: ‘transeunt diaken’) duizend jaar lang geen unieke taken maar een aantal met priester dan wel leek gedeelde liturgische en de gemeenschap ondersteunende functies.²⁵ Met name sociaal maatschappelijke, dienende taken van de clerus zijn na het Concilie van Trente (1545-1563) in de zestiende eeuw grotendeels geritualiseerd binnen de sacrale en liturgische context waarop het hoofdaccent is komen liggen. Binnen hetzelfde ecclesiologisch kader rekende men tot in de twintigste eeuw ook het moreel en maatschappelijk handelen van de katholieke leek niet tot de kern van diens religieuze identiteit als gelovige. Dat handelen was meer een van zijn geloof afgeleide moreel-religieuze plicht, aansluitend bij zijn sociale, menselijke natuur; in vroeger tijden vaak onderwezen als zedelijke leer door een secundaire bedienaar zoals een kapelaan.²⁶ Om deze structurele samenhang van katholiek geloof en handelen als gelovige katholiek meer in detail te beschrijven maak ik gebruik van een voorbeeld, op de manier zoals in hoofdstuk 1 in het kader van de methodologie en de ‘birds-eye-view’ van dit beperkte onderzoek is uiteengezet.

De hoofdlijnen van de structuur en theologische fundering van de hiervoor aangeduide religieuze en zedelijke sturing van de naastenliefde in het geloofsbewustzijn van katholieken, moge blijken uit de sinds 1920 in Nederland ingevoerde schoolcatechismus. Die catechismus was de eerste poging tot uniformering (om pedagogische redenen) van het geheel aan katholieke religieuze inhouden en praktijken, die tot 1964 op alle katholieke scholen verplicht minutieus in het curriculum was geweven. Tot ver in de eerste helft van de twintigste eeuw geeft deze catechismus een ‘heldere’ weergave van de zogenoemde ‘caritas-theologie’ die aan de katholieke armenzorg ten grondslag lag.

Na 201 leerstukken over wat we geloven, geordend aan de hand van de geloofsbelijdenis, en 162 over genade en de genademiddelen volgen er in deel 3 van de catechismus nog 180 over ‘Hoe wij als christenen moeten leven’. De Liefde, ‘Caritas’, is (naast Geloof en Hoop) een goddelijke deugd, een bovennatuurlijke genadegave van God, die ons richt op God en via welke we onszelf en alle mensen kunnen beminnen uit liefde tot God en omdat God hen liefheeft (leerstukken 408 en 414). Omdat de goddelijke deugden deel uitmaken van het hoogste fundamentele en bovennatuurlijk kader van het gelovig zijn, dienen katholieken hun praktische liefde voor de naaste (caritas met kleine c) te uiten door zorg te hebben voor datzelfde bovennatuurlijke deel van de menselijke existentie bij anderen. Dat deel kan in het gedrang komen door concrete geestelijke en materiële nood. Het wegnemen van geestelijke en materiële hindernissen bij mensen, als facilitering voor hun bovennatuurlijke welzijn maar ook praktisch kerkelijke leven, komt volgens de

²³ Sengers, ‘De diaken en de Dienaar Christus’, 214; Koet, ‘Diaken’, 234v.

²⁴ Meeuws, *Diaconie*, 68v.

²⁵ Sander, ‘Die Marginalisierten’, 32.

²⁶ Van Well, ‘De zeventiende en achttiende eeuw’, 151; Brouwer, Crijns en Wissink, ‘Diaconie in de Rooms-Katholieke Kerk’, 147.

schoolkatechismus tot uitdrukking in hun caritas, het praktiseren van de werken van barmhartigheid (leerstukken 416-418), de 'goede werken' (leerstukken 539-540).

Barmhartigheid in de caritas-theologie, als manifestatie van de Caritas (met hoofdletter) - is een door de genade ondersteunde, op de eigen natuur en altruïstische vermogens gebaseerde individuele uitingsvorm van weldoen aan individuele personen, teneinde hun belemmeringen voor het zelf ervaren van Gods Liefde weg te nemen. Het caritas-schema is niet complex maar van belang om op te wijzen in verband met wat over diaconie gezegd zal worden, is dat het geloof in de Liefde als genadegave van God het begin, of uitgangspunt, of mogelijkheidsvoorwaarde van naastenliefde is. Dat geloof is een geloofsdaad van een individuele gelovige. Het geloof in en ervaring van God die Liefde is, leidt tot het geloof dat God ook van andere mensen houdt (de naasten), en leidt in combinatie met de natuurlijke aard van de mens tot de individuele daad van barmhartigheid (caritas) aan die ander om voor die ander de weg vrij te maken naar diezelfde individuele geloofsdaad van het geloof en de ervaring van Gods Liefde voor hem.²⁷ Het is goed in te zien hoe de bekende 'werken van barmhartigheid' uit het Mattheusevangelie een zo begrepen caritas uitmaken, daden van liefde door een gelovig individu in een interactie van liefde aan een ander individu om deze via die daad bij het geloof aan de God die liefde is te brengen: hongerigen spijzen, dorstigen laven, naakten kleden, vreemdelingen herbergen, zieken verzorgen, gevangenen bezoeken, doden begraven. Met recht en letterlijk: naastenliefde.

De caritas-theologie is afkomstig uit de context van het middeleeuwse existentieel stabiele universum van de 'Great Chain of Being', waartoe ook een stabiele standenmaatschappij behoort waar de macro-verhoudingen van heer en knecht vastliggen. Barmhartigheid speelt zich af op de intermenselijke schaal, niet op de verhouding tussen de geestelijk of materiële arme en de inrichting van de samenleving. Barmhartigheid is de intermenselijke actie van liefde tot leniging van directe nood, honger, dorst, naaktheid, dakloosheid, ziekte, gevangenschap, dood. Barmhartigheid (caritas) is het 'medium' waardoor zich de goddelijke deugd van de Liefde (Caritas) toont. Daarnaast zijn er de vier zedelijke deugden, voorzichtigheid, rechtvaardigheid, sterkte en matigheid, die het menselijk gedrag regelen zodanig dat dit conform de goddelijke deugden is. Om alvast een voorschot te nemen op het komende: caritas/barmhartigheid is in de begrippen van de caritas-theologie, als liefdescirkel tussen God-individuele gelovige-naaste met een wereldse schakel wel de voedselbank maar niet de politieke strijd om verhoging van het bijstandsinkomen, wel de waterput maar niet de betoging om goed drinkwater voor een achterstandswijk, wel de Zak van Max maar niet de financiering van een plaatselijk naai-atelier, wel de daklozenopvang maar niet het wettelijk quotum aan goedkope sociale huurwoningen etc. Bij de tweede helft van deze voorbeelden (bestrijding van structurele armoede) zeggen we intuïtief ook: dat is mogelijk werken aan gerechtigheid, maar geen barmhartigheid. Caritas hoort in een theologisch model van individuele gelovigen waarbij de inrichting van de samenleving een collectieve constante is of als zodanig impliciet of expliciet aanvaard wordt. Natuurlijk kun je het begrip caritas wel oprekken zodat het ook het streven naar rechtvaardige structuren, de bestrijding van de structurele armoede omvat, maar dan wordt het uit zijn theologische verband getrokken; theologisch is de lading dan niet meer gedekt, en is niet te zien hoe 'structurele barmhartigheid' gedacht moet worden zonder concrete naaste aan wie de naastenliefde plaatsvindt. Werken aan gerechtigheid als structuurverandering valt in het caritas-model theologisch gezien buiten de daden van naastenliefde. Het is werken dat het doen van daden van barmhartigheid faciliteert maar staat zelf buiten de cirkel van Godsliefde en naastenliefde (we bouwen een katholiek ziekenhuis om uit barmhartigheid de zieken te kunnen verzorgen).

²⁷ Theologisch formuleerde Thomas van Aquino dat zo: Aquinas, *Summa Theologiae*, II-II, q.32, a.1, co.: "Et quia misericordia est effectus caritatis, ut supra ostensum est, ex consequenti dare eleemosynam est actus caritatis, misericordia mediante."

Het goede handelen van een katholiek vindt tot de jaren zestig van de vorige eeuw theologisch dus een plaats in de op de Goddelijke Liefde antwoordende en daarin opgenomen naastenliefde, welke geleid wordt door een vanuit het kerkelijk leergezag geformuleerde zedelijke leer voorzien van christelijke zedelijke deugden aansluitend bij de van nature sociaal bewogen aard van de mens, aangevuld door de genade van bijstand en gericht op het bovennatuurlijk heil van de naaste. Kort gezegd: het handelen van een katholiek ten opzichte van zijn naaste is geen (vorm van) geloven maar gevolg van zijn geloven (in de God van Liefde). Thomas van Aquino gaf ook een technisch theologische onderbouwing van een dergelijke religieuze overtuiging.²⁸

Deze caritas grondstructuur was in de praktijk van de armenzorg voor niet-gelovigen vaak een steen des aanstoets: gelovigen zouden alleen maar geïnteresseerd zijn in armen die nog/weer gelovig kunnen en willen worden. Boeit armen het bovennatuurlijke/kerkelijke leven niet, of zijn ze er ongeschikt voor, dan zijn ze voor gelovigen niet zo interessant.²⁹ Volgens sommigen vormde het caritas-model zelfs een belemmering voor de ontwikkeling van een algemene en efficiënte armenzorg.³⁰ Een geslaagde armenzorg zou volgens katholieken aan individuele geredde zielen te meten zijn, niet aan maatschappij brede bestrijding van armoede. Dat gaat zo ver als een geloofsfanatisme bij sommigen om juist de verst verwijderde schapen (in plaats of leefstijl) te willen dienen en hen aan de drempel van het religieuze bewustzijn te brengen.³¹ De katholieke missie was op die manier mede gemotiveerd binnen het kader van de caritas, een verband dat tot op heden bestaat.³² Sociaal werk in den vreemde diende vaak als het voorwerk tot kerkopbouw, als het 'indirecte missiewerk'.³³

§ 2.2 Katholieke armenzorg: bedeling door armbesturen en liefdadige instellingen

De zorg voor kwetsbare leden van een samenleving is niet typisch christelijk. In de tijd van Jezus van Nazareth kenden zowel Romeinen als Joden eigen manieren van omgaan met hun 'armen'.³⁴ Bijzondere indruk maakte destijds de zorg van christenen voor niet-geloofs- of clangenoten.³⁵ Wanneer het christendom de dominante godsdienst in Europa is geworden, geven christenen nog steeds naar tijd en plaats uiteenlopend theologisch en praktisch vorm aan armenzorg. Soms ziet men de arme als de 'aardse ledemaat van de hemelse Christus', maar later bijvoorbeeld ook als de zondaar bij uitstek; en de zorg voor hen is op die beeldvorming afgestemd.³⁶ Zoals de 'arme' een 'historisch dynamisch concept' is, zo geldt dat ook voor degene die voor hem zorg draagt, vanuit een kerkelijk ambt, kader of zonder.

Vanaf het einde van de Middeleeuwen tot het midden van de negentiende eeuw heeft wat lang 'armenzorg' genoemd werd in Nederland voornamelijk bestaan uit het aanhouden van zorginstellingen en het verwerven en uitdelen van geld en goed aan individuele personen door

²⁸ Aquinas, *Summa Theologiae*, II-II, q.23, a.1, co.

²⁹ Van Leeuwen, 'Opbloei van de Caritas', 797; Bakker, 'Geld en geloof', 143.

³⁰ Tot een radicale, kritische beoordeling van dit naar hun inzicht essentiële punt komen Van Leeuwen & Van Leeuwen, in 'Church, State, and Citizen' (2017), 146: "Arguably, it was that theocratic idea more than anything which retarded and to an extent thwarted the modernization of the charitable legacy of the Dutch Republic."

³¹ Nissen, 'Gaan voor God', 12.

³² Van Rossum, 'Het katholieke denken over missie', 19.

³³ Damas, 'Missionair zijn – maar hoe', 37 en 39; Wissink, 'Diaconie in de Rooms-katholieke kerk', 156; een tijd lang werden die ontwikkelingsactiviteiten van katholieken (niet de daarmee verbonden kerstening) ook medegefinancierd door de overheid: Smits, 'Geef ons nu maar subsidie', 153.

³⁴ Standaard werk op dit terrein – later op onderdelen aangescherpt – is: G. Hamel, *Poverty and Charity in Roman Palestine*, (Berkeley: University of California) 1990; Ook: Wissink, 'De zorg voor de mens in nood in het Nieuwe testament', 98.

³⁵ De Waele, *Ontluikend christendom*, 14.

³⁶ Boele, *Leden van één lichaam*, p. 229v; Heijst, Derks & Monteiro, *Ex Caritate*, 225.

plaatselijk unieke constellaties van kerkelijke, burgerlijke en overheidsorganisaties.³⁷ Burgerlijke organisaties zijn rechtspersonen naar burgerlijk recht (stichtingen, verenigingen) met een ‘goed doel’. Deze variant van het geven van geld en goed bestaat tot op heden bij kerkelijke en burgerlijke organisaties. Armenzorg als bedelende zorg, gefundeerd door de in § 2.1 geanalyseerde caritas-theologie.³⁸

Aan het einde van de achttiende eeuw krijgt echter onder invloed van de industriële revolutie het pauperisme in Europa een ongekeerde omvang. Ook de Republiek kent een sterke economische achteruitgang.³⁹ Bestaande voorzieningen van armenzorg komen daardoor onder grote druk te staan. De duizenden lokale armbesturen en liefdadige instellingen hadden van oudsher diverse opties om crisis te doorstaan en inkomsten te genereren, maar meestal draaide dat uit op snijden in de omvang van de zorg en het aantal bedeedden.⁴⁰ Maatschappijkritische patriotten pleitten daarom voor een uniformering en centralisatie van de armenzorg, exclusief geleid en bestuurd door de centrale staat. Zij motiveren dat onder andere door te wijzen op de willekeur qua fondsenwerving en bedeling door de bestaande instellingen, het primaat van het godsdienstige oogmerk en de blijvende ernstige armoede.⁴¹ We herkennen de kwetsbare punten in de katholieke conceptie van het goede handelen (§ 2.1).

Na een korte periode vanaf 1795 met een nieuwe Grondwet en pogingen tot het doorvoeren van een verlichte, gecentraliseerde democratische staatsvorm, vindt ten tijde van de Franse overheersing en later onder Koning Willem I een restauratie plaats van de traditionele standenmaatschappij. De oude adel wordt gerehabiliteerd in het stads- en staatsbestuur tezamen met het patriciaat en de elites van de religieuze groepen.⁴² Initiatieven tot een bestuursrechtelijke hervorming van de armenzorg lopen daarom op niets uit, mede door een nog te zwakke centrale staat met een lege schatkist. Tot 1854 blijft zodoende het onderhoud van de armen ten laste komen van de kerkgenootschappen, plaatselijke instellingen en lokale overheidsinstanties in een bonte variëteit aan organisatie- en samenwerkingsvormen, aan uitvoeringsregels en -praktijken alsmede normstellingen.⁴³ Het geheel mét de voornoemde tekortkomingen.

Ook na de invoering van de Grondwet van 1848 lukt het Thorbecke niet zijn radicaal nieuwe armenwet met een gecentraliseerde armenzorg doorgevoerd te krijgen. Het idee van een maatschappelijk actieve staat was nog niet rijp en zeker de zorg voor de armen was voor de traditionele, christelijke politici bij uitstek, zoals we in het voorbeeld van de schoolkatechismus zagen, een met het geloof verbonden domein en praktijk van handelen. Deze radicale overtuiging, die gedurende het hele hier besproken tijdvak de discussies en de politiek beheerst, is voor ons, al zo lang gewend aan een vorm van ‘verzorgingsstaat’, moeilijk te doorgronden.⁴⁴ Dat kan in het kader van dit onderzoek ook niet gebeuren.⁴⁵ Maar zeker een eeuw lang hebben confessionele

³⁷ Prak, ‘Armenzorg 1500-1800’, 73 en 85; Spaans, ‘Kerkelijke en publieke armenzorg’, 127; Hooijer, *Geen beter renten*, 29vv.; Hoogenboom, *Standenstrijd*, 26-28; Duffhues, *Bewegende patronen*, 89.

³⁸ Van Leeuwen, ‘Armenzorg 1800-1912’, 282.

³⁹ Hooijer, *Geen beter renten*, 182; Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 206-232. Een nadere begripsbepaling van wat precies onder armoede, pauperisme en verwante termen te verstaan is moet helaas korthedshalve achterwege blijven.

⁴⁰ Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*, 66; Van Leeuwen, ‘Opbloei van de Charitas’, 793.

⁴¹ Teeuwen, *Financing poor relief*, 66-71; Schama, *Patriots and Liberators*, 372 vv.

⁴² Hoogenboom, *Standenstrijd*, 32

⁴³ Melief, *Strijd om de armenzorg*, 28-57 en 72 vv.

⁴⁴ Het partijprogramma van de A.R.P. uit 1961 wil het maatschappelijk werk nog voornamelijk aan de kerken en particulieren overlaten; Van Swieten, *Van Armenwet tot Algemene bijstandswet*, 141-144.

⁴⁵ Ik mag hier verwijzen naar het proefschrift van Van Swieten die voor de periodes 1815-1854, 1854-1912, 1912-1940 en 1940-1965 telkens de religieuze, politieke en sociale ideeën van liberalen, katholieken, antirevolutionairen en sociaaldemocraten omtrent de armenzorg bespreekt.

partijen alles op alles gezet om de armenzorg in eigen beheer te houden.⁴⁶ Als belangrijke motieven hiervoor zijn te noemen de voornamelijk politionele invulling van de taak van de staat (om de godsdienstvrijheid te waarborgen) en het de staat qualitate qua ontbreken van de tot armenzorg benodigde empathie en naastenliefde.⁴⁷ Daarnaast zou de staat ook niet geschikt zijn om de arme ‘zedelijk te verheffen’, een belangrijk religieus doel zoals we zagen. Voor de confessionele armenzorgers was zorg, zoals hiervoor gemeld, geen doel maar een middel, omdat armoede volgens hen afleidde van het hogere doel. Dat hogere doel zou voor grote groepen mensen in gevaar komen als de staat in hun verzorging zou voorzien.⁴⁸ Beide genoemde motieven samen verklaren bijvoorbeeld ook waarom de krankzinnigenzorg en de internering van bedelaars meestal geheel door de staat moesten worden gefinancierd. Deze groepen vormden een bedreiging van de openbare orde en er was, kerkelijk gezien, ‘geen eer aan te behalen’.⁴⁹ Tot slot zou de staat bij de uitvaardiging van algemene wetten en regels geen oog hebben voor de uniciteit van elke situatie van armoede. Als uitvloeisel van deze opvattingen weigerden veel kerken aan de staat informatie te verschaffen over de aanwezige armoede en omvang van hun bedeling, waardoor de staat zich lange tijd moeilijk een oordeel daarover kon vormen.⁵⁰

Met de nieuwe armenwet van 1854 uit de koker van het conservatieve en confessionele kabinet Van Hall kwam de verantwoordelijkheid voor de armenzorg uitsluitend bij de kerken te liggen. De staat werd geboden slechts een zeer basaal sociaaleconomisch vangnet in stand te houden voor de uiterste noodgevallen waarin geen kerkelijke bijstand mogelijk was. Confessionele partijen meenden dat de kerkelijke armenzorg niet van structuur hoefde te veranderen, zij moest zich alleen beter organiseren met het oog op de nu formele verantwoording voor hun arme geloofsgenoten.⁵¹

De juist in 1853 herstelde bisschoppelijke hiërarchie van de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland liet het reorganiserende mes vervolgens aan twee kanten snijden door in 1855 in alle bisdommen een *Algemeen Reglement voor de besturen der parochiale en andere Katholieke instellingen van liefdadigheid* in te voeren. De praktische uniformering van het bonte geheel aan parochiale armeninstellingen bleek overigens vaak nog een zaak van lange adem, waarvan het voorbeeld te Nijmegen getuigt. Het sinds 1827 aldaar optredende Katholieke Armbestuur gaf pas in 1865 de strijd met het reglementair opgerichte R.-K. Parochiaal Armbestuur op.⁵² In Groningen daarentegen was er vanaf 1855 tot 1935 één R.-K. Armbestuur voor drie, later vier parochies. De leken die vanaf 1684 tot 1853 geheel zelfstandig het katholieke leven hadden gedragen, lieten zich niet zonder slag of stoot door de clerus uit de bestuurlijke zetels duwen.⁵³ Daarna bleef er naast de parochiale armbesturen een R.K. Centraal Armbestuur dat ook nog een niet geheel spanningsvrije parochiële functie had en binnen de kaders van het bisschoppelijk reglement tot op heden een vreemde eend in de bijt is gebleven.⁵⁴

Naast de parochiële armenzorg bestreek het reglement ook andere vormen van kerkrechtelijke en private liefdadigheidsinstellingen op katholieke grondslag. Dat waren vaak vermogensfondsen of beheerinstellingen van gasthuizen, hofjes, oudemannen- vrouwenhuizen e.d.

⁴⁶ Van de antirevolutionaire voorman Groen van Prinsterer is de uitspraak bekend dat de arme beter zal omkomen dan een recht van bedeling door de staat te verkrijgen; Van Leeuwen, ‘Armenzorg 1800-1912’, 284.

⁴⁷ Van Swieten, *Van Armenwet tot Algemene bijstandswet*, 38.

⁴⁸ Van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*, 101, 105.

⁴⁹ Smitsaert, *Het aandeel der staat*, 66-67; Bakker, ‘Geld en geloof’, 130v en 147.

⁵⁰ Smitsaert, *Het aandeel der staat*, 113, 134 en 161; Zelfs met de speciaal voor dit doel vanaf 1912 ingestelde armenraden lukte dit niet, Van Leeuwen, ‘Opbloei van de Charitas’, 797.

⁵¹ Sengers, *Caritas*, 77.

⁵² Brinkhoff, ‘Een eeuw R.K. Parochiaal Armbestuur’, 12vv.

⁵³ Buursma, *Caritas in verandering*, 250 en 288-294.

⁵⁴ Buursma, *Caritas in verandering*, 197 en 287.

mede bestemd voor sociaal kwetsbare katholieken. Zij waren vanwege hun anciënniteit en eigen, dikwijls eeuwenoude statuten veel minder makkelijk in te passen in de bisschoppelijke bevoegdheidsstructuur.⁵⁵

Voorts waren er in de negentiende eeuw de uiteindelijk rond honderdvijftig gespecialiseerde zuster- en broedercongregaties die zich voornamelijk bezighielden met onderwijs en ziekenzorg. Hun werk beschouw ik toch, strikt genomen, als vorm van 'bedelende armenzorg'. Ondanks de immense toewijding, zelfverloochening en inzet van middelen had hun werk immers niet principieel de bestrijding van armoede tot doel; het was een fortuinlijke en weldadige spin-off ervan.⁵⁶ Voor onderwijzende zusters waren die kinderen arm "van wie het zielenheil gevaar liep omdat er in hun omgeving niets aan geloof werd gedaan". Dat bleken in praktijk kinderen uit hogere én lagere standen.⁵⁷ Het onderwijs was niet expliciet op de armen gericht; de gelden van de hogere standen financierden de scholing van de arme dolende kinderzielen. Maatschappelijke verbetering van geschoolde arme kinderen was een gunstig bijproduct van het katholiek onderwijs, het schaafde aan de scherpe kantjes van de standenmaatschappij. Het handelen van de congregaties kampt daardoor met dezelfde zwakheden als de overige bedelende armenzorg werd verweten: geloof gedreven, willekeurig en ondoelmatig.

Vanwege het ontbreken van gedegen medische kennis bestond de institutionele ziekenzorg tot het einde van de negentiende eeuw voornamelijk uit een beperkt aantal kleine zorginstellingen, met eigen regels en zonder onderling contact.⁵⁸ Veel meer dan basale verzorging kon voor een herstel niet geboden worden en men sprak over die instellingen wel als de 'antichambres de la cimetière'. Ter financiering van die zorg werden er tot ver in de twintigste eeuw ook betalende en inwonende (gezonde) pensionaires gehuisvest. Pas vanaf 1865 ontstonden er katholieke grootstedelijke ziekenhuizen, in de negentiende eeuw vijftig in totaal, met in de twintigste eeuw nog eens zesentachtig erbij.⁵⁹ Ook in deze sector was 'het heil der zielen, de hoofzaak harer bediening', bekering van andersdenkende zieken een courante praktijk. Lichamelijke en geestelijke zorg lagen direct in elkaars verlengde, hetgeen ook in de indeling van de gebouwen tot uitdrukking kwam.⁶⁰ Bestrijding van armoede door ziekenzorg was geen expliciete doelstelling. Met de professionalisering van de geneeskunde en de verpleging ontwikkelden zich de katholieke zusters mee. In 1901 werd de eerste van hen gediplomeerd verpleegster. Met de algehele professionalisering en toestroom van getrainde lekenverpleegsters begon tegelijk de uittocht van de religieuzen uit de sector, door Van Heijst c.s. wel aangeduid als de 'paradox van de bloeiende neergang 1900-1940'.⁶¹ Volgens Van Heijst werden diverse facetten van de kloostermentaliteit, die de zusters aanvankelijk ten voordeel strekten bij hun pionierswerk in de zorg, hen fataal in confrontatie met de moderniteit van de twintigste eeuw.⁶²

⁵⁵ Poiesz, *Traditie en vernieuwing*, 34. Een voorbeeld mag zijn de kerkelijke rechtspersoon R.K. Weeshuis Steenberghe te De Heen. Oppericht als weeshuis in 1657 is haar doelstelling thans: 1) het verlenen van ondersteuning voor de maatschappelijke en godsdienstige opvoeding van kinderen die feitelijk moeten opgroeien buiten een voldoende hecht en stabiel gezinsverband; 2) het beheren, verwerven en aanwenden van financiële middelen voor de sub 1 genoemde doeleinden. De inkomsten uit vermogen in 2019 bedroegen, blijkens de informatie uit het ANBI register, € 76.630 met een batig saldo dat jaar van € 11.989. Een ander voorbeeld van een katholieke liefdadige instelling, maar op een heel andere juridische leest geschoeid is de Sint Vincentiusvereniging, opgericht 1833, sinds 1846 aanwezig in Nederland.

⁵⁶ Scholten, Spruit & Van Hemert, *Kerk al doende*, 8.

⁵⁷ Van Heijst, Derks en Monteiro, *Ex caritate*, 90v.

⁵⁸ Wolf, 'In de ziekenkamer', 29.

⁵⁹ Wolf, 'In de ziekenkamer', 33.

⁶⁰ Wolf, 'In de ziekenkamer', 36v.

⁶¹ Van Heijst, Derks en Monteiro, *Ex caritate*, 261v.

⁶² Van Heijst, 'Naar een uitgebalanceerde waardering', 161v.

De verschillende hiervoor genoemde vormen van armenzorg konden de groeiende sociale problemen vanwege de steeds toenemende industrialisatie in de negentiende eeuw geen halt toeroepen.⁶³ Vanuit de traditionele bedelingsfeer kreeg men er geen grip op, omdat in alle breedte van de hulp deze in feite een herneming van de bedelende middeleeuwse caritas was.⁶⁴ Vanaf 1870 werd het steeds duidelijker dat de kerken noch de middelen, noch de organisaties, noch het gekwalificeerde personeel hadden om de toenemende en nieuwe vormen van armoede onder bijvoorbeeld arbeiders het hoofd te bieden. Door het overwicht van confessionele partijen lukte het echter niet in 1912 ter verbetering een substantiële wetswijziging in de armenwet door te voeren. Het werk voor de armen bleef vrijwilligerswerk.⁶⁵ Pas door de organisatie van grootschalige hulpverlening gedurende de Eerste Wereldoorlog kon de zorg zich geleidelijk aan professionaliseren totdat in 1935 de kerkelijke armenzorg feitelijk aanvullend werd op de activiteiten van de staatszorg.⁶⁶ In een reeks van sociale zekerheidswetten (te beginnen met de Ongevallenwet in 1901; Kinderbijslag 1941; Werkeloosheidswet 1944; AOW 1956; Weduwen- en Wezenwet 1959) komt vanaf de invoering van de Bijstandswet in 1965 de gehele armenzorg formeel in het taakgebied van de overheid te liggen. Vooruitlopend daarop werd het eerder genoemde reglement voor de katholieke armenzorg uit 1854 na meer dan een eeuw in 1964 voor het eerst herzien.

§ 2.3 Katholieke armenzorg in het kader van de ‘Sociale Kwestie’

Katholieke armenzorg in maatschappelijke organisatievormen

Pas vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw daagde alom het besef dat het zedelijk leven van de individuele arme en de bedelende armenzorg nauwelijks invloed hadden op de almaar toenemende armoede, wat de blik deed richten op de sociaaleconomische oorzaken daarvan.⁶⁷ Vanaf die tijd ontstaat ook voor katholieken de vraag hoe zich te verhouden tot de sociaaleconomische structuren bij de bestrijding van de bijzondere vormen van armoede welke deze voortbrachten; tot de ‘Sociale Kwestie’.⁶⁸

De historische interpretatie van de katholieke maatschappelijke antwoorden op deze vraag is veel lastiger dan die van de hiervoor aangeduide voortzetting van de traditionele bedelende kerkelijke armenzorg na 1854 tot aan de Parochiale Caritas Instelling (PCI) vanaf 1964. Behalve met de complexiteit en meerdimensionaliteit van de ontwikkelingen en de uniciteit van de Nederlandse staatkundig-kerkelijke verhoudingen heeft dit ook te maken met de kritiek waaronder verschillende beproefd lijkende centrale historisch-analytische kaders de laatste twintig jaar gesteld zijn (zoals die van ‘verzuiling’, ‘secularisatie’ en ‘het Rijke-Roomse-leven’).⁶⁹ Deze kaders zorgden sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw voor een specifieke beeldvorming van de sinds het einde van de negentiende eeuw gevormde sociale/politieke/economische netwerken rond kerken en politieke stromingen (de ‘zuilen’), kortom voor een historisering van verzuiling.⁷⁰ Typerend hiervoor in katholieke kring zijn bijvoorbeeld het boek van Rogier en De Rooy uit 1953 *In vrijheid herboren*, met

⁶³ Smislaert, *Het aandeel van den staat*, 72; Van der Valk, *Van Pauperzorg tot bestaanszekerheid*, 76.; Brouwers, Crijns en Wissink, ‘Diaconie in de Rooms-katholieke kerk’, 156; Van Leeuwen, ‘Armenzorg 1800-1912’, 291v.

⁶⁴ Sengers, *Caritas*, 78 ; Dekkers en Meuwissen, ‘Charitas’, 38-40 ; Van Swieten, *Van Armenwet tot Algemene bijstandswet*, 41; Ras, ‘Kerk en welzijn’, 107.

⁶⁵ Van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*, 98.

⁶⁶ Van Swieten, *Van Armenwet tot Algemene bijstandswet*, 69vv, 114.

⁶⁷ Rogier & De Rooy, *In vrijheid herboren*, 320; Van Leeuwen, ‘Armenzorg 1800-1920’, 288v.

⁶⁸ Wissink, ‘Diaconie in de Rooms-katholieke kerk’, 156.

⁶⁹ Winkeler, ‘Geschiedschrijving deel 1’, 5-7 en 9; Van Dam, ‘Voorbij verzuiling en ontzuiling’, 31-33; Te Velde en Verhage, ‘Inleiding’, 1.

⁷⁰ Hoogenboom, *Standenstrijd*, 11, 56.

de nadruk op karakteristieke gemeenschapsfactoren als een sterke hiërarchie, tucht en ultramontanisme en dat van Bots uit 1981 *Zestig jaar katholicisme in Nederland*.

Volgens van Dam echter verwijst het concept 'verzuiling' niet naar een typisch Nederlands verschijnsel zoals meestal wordt beweerd, het verabsoluteert de idee van de sterke homogeniteit binnen een zuil en creëert breuken in de Nederlandse geschiedenis (1912 en jaren zestig) waar recent onderzoek juist graduele ontwikkelingen laat zien.⁷¹ Het door Schreuder in de jaren tachtig voorgestelde alternatieve concept van de ontwikkelingen als 'sociale beweging' is inmiddels door o.a. Thurlings op losse schroeven komen staan, en daarmee de massaliteit van de katholieke zuil.⁷² Hellemans wijst op zijn beurt op ook altijd aanwezige 'desintegratieve tendensen' in veronderstelde zuilen.⁷³ Met name de 'breuklijn' in de jaren zestig (ver-)tekent ook vaak het beeld van de geschiedenis van de katholieke kerk in die tijd.⁷⁴ De bedoelde interpretatieve kaders worden echter nog steeds gebruikt voor een grofmazige historische afbakening. Een alternatief kader voor de interpretatie van ontwikkelingen in de katholieke kerk sinds 1795 zoals bijvoorbeeld door Sengers aangeboden op basis van de 'rational choice theory', lijkt problemen in consistentie te vertonen en veel minder verklarend te zijn dan de seculariseringsthese in de lijn van Bruce.⁷⁵ Maar voorzichtigheid in verband met specifieke 'blinde vlekken' in welhaast onbetwifelde concepten en al te bekende cesuren is dus geboden.

Dit geldt ook voor het thema van de katholieke visie op de sociale en politieke problemen eind negentiende eeuw, de wijze waarop hierdoor een nieuwe vorm van armoede gedefinieerd werd en de vorm van de zorg voor de armen die hiervoor wenselijk werd geacht. Zo neemt Hertogh aan dat door de dominantie van confessionele politieke partijen vanaf ca. 1920 de socialezekerheidsregelingen in Nederland een typische 'confessionele snit' hebben gekregen. In het brede politieke denken over de inrichting van de maatschappij voert volgens hem het confessionele concept van de organische maatschappij de boventoon.⁷⁶ In zijn standaardwerk uit 2004 heeft Hoogenboom echter overtuigend laten zien hoe de conceptuele historische kaders van "de standenmaatschappij" minstens zo noodzakelijk zijn als het concept 'verzuiling', om het ontstaan van de Nederlandse confessionele vormen van sociale zekerheid voor 'de armen' te begrijpen; als antwoord op de in termen van standenstrijd begrepen economische en maatschappelijke problemen. Ondanks hun zelfverkozen isolement ten opzichte van de veranderende tijden en het heersende politiek en economische liberalisme,⁷⁷ stemden kerkelijke prelaten wel met de liberaal-economische politici overeen in hun verzet tegen ingrepen in de maatschappelijke orde van bezittende burgerij en bezitloze lagere stand.⁷⁸

Waar Paus Leo XIII in 1878 nog het socialisme veroordeelde en het vertrouwen behield in de traditionele liefdadigheid en onderlinge mildheid van de sociale groeperingen (globaal de in §

⁷¹ Van Dam, 'Voorbij verzuiling en ontzuiling' 43-44; Luykx, 'Erger dan de reformatie?', 79v; Roemer, *Een RK politiek thuis* onderscheidt voor de jaren twintig en dertig maar liefst 14 katholieke 'dissenter' groepen.

⁷² Thurlings, 'Verzuiling en beweging', 30-38.

⁷³ Hellemans, *Strijd om de moderniteit*, 33-38.

⁷⁴ Van den Bos, 'Het sein om te vertrekken?', 81; ook: Luykx, *Andere katholieken*; Coleman, *The Evolution of Dutch Catholicism*, 150.

⁷⁵ Zie de fundamentele kritiek in de bespreking door Ariana Need in *Mens & Maatschappij* 78(2003) 4, 418-420 van Sengers "Al zijn wij katholiek, wij zijn Nederlanders". *Opkomst en verval van de katholieke kerk in Nederland sinds 1795 vanuit rational-choice perspectief* (2003); Bruce, S., *Choice and religion: a critique of rational choice theory*, 1999.

⁷⁶ Hertogh, *Geene wet, maar de Heer!*, 368 en 372.

⁷⁷ Rogier & De Rooy, *In vrijheid herboren*, 311 vv; Goddijn, *Tot vrijheid geroepen*, 19; Goddijn, *Roomsen dat waren wij*, 40.

⁷⁸ Poeisz, *Traditie en vernieuwing*, 32; Hoogenboom, *Standenstrijd*, 9.

2.2 besproken bedelende armenzorg),⁷⁹ zo bedoelde zijn encycliek *Rerum Novarum* (1891) ruimte te maken voor sociale activiteiten van katholieken anders dan bedeling. Deze behelsten uiteraard niet het omver werpen van politiek maatschappelijke instituties (socialisme), noch een liberalistisch vrije markt denken, maar deze dienden met instandhouding van het kapitalisme, via katholieke organisaties, verenigingen van standen en beroepsgroepen geleid door de clerus, met de christelijke naastenliefde de schrijnende klassen/standentegenstellingen en uitwassen van het kapitalisme in harmonie tegen te gaan. Die balans tussen de standen heet: rechtvaardigheid.⁸⁰ In tegenstelling tot een conventionele lezing was *Rerum Novarum* dus geen uitgewerkte sociale leer waarin de katholieke kerk voor het eerst met een nieuwe omvattende visie kwam 'aan de hand waarvan je de hele samenleving en overheid kunt inrichten en laten functioneren'.⁸¹ De encycliek bracht ook geen nieuwe fundamentele theologie of ecclesiologie. De kerk bleef de exclusieve 'societas perfecta' die het steeds was geweest. Het maatschappelijk handelen van de katholieken werd geformuleerd als een handelen in de maatschappij maar binnen de kerkelijke kaders.

Er kwam geen nieuwe samenhangende katholieke visie op het niveau van de mens in zijn samenleving die in de caritas-theologie nog voor alle standen een constante, een gegeven was, maar waarin door de ontdekking van de niet meer door bedeling te lenigen enorme structurele verpaupering van arbeiders een lacune was ontstaan. Dat gold ook nog voor *Quadragesimo Anno*, de poging tot actualisering van *Rerum Novarum* in 1931 door Pius IX. Deze encycliek draagt belangrijke nieuwe principes voor de katholieke sociale leer aan: sociale rechtvaardigheid en subsidiariteit. Sociale rechtvaardigheid heeft vanaf deze encycliek betrekking op maatschappelijke verhoudingen en niet enkel op het deugdzame gedrag van individuen.⁸² Maar het denken blijft binnen de visie op geloof, kerk en wereld van *Rerum Novarum*.⁸³

Ondanks de toekenning in *Rerum Novarum* van verantwoordelijkheid aan lekengevolgen bij de humanisering van de samenleving en het toestaan van katholieke vakbonden, blijft het denken over mens en maatschappij en het maatschappelijk handelen sterk aan de kerkelijke praktijk gebonden: "Wat het meeste de welvaart der staten bevordert is [...] het onderhouden der plichten der Godsdienst...", aldus *Rerum Novarum*.⁸⁴ Voorts handelt de encycliek over de middelen van de kerk die als enige tot de harten door kan dringen en christelijk maatschappelijk handelen mogelijk kan maken (nr. 22); "Bij de kerk alleen bestaat die deugd [van naastenliefde], want wanneer zij niet ontspruit aan het allerheiligst hart van Jezus Christus, dan is zij nergens te vinden. Wie zich van de kerk heeft verwijderd, dwaalt ver van Christus weg" (nr. 25); "Nu de zaken zo staan, moeten christelijke arbeiders kiezen, ofwel bij die verenigingen aansluiten, waaruit gevaar voor de Godsdienst valt te vrezen, ofwel onder elkaar verenigingen oprichten." (nr. 27). De wereld buiten de kerk blijft de goddeloze wereld en alleen via het kerkelijk leven zijn ook de maatschappelijke problemen op te lossen.

⁷⁹ Via de digitale ontsluiting door het Katholiek Documentatiecentrum te Nijmegen van een collectie Nederlandse herderlijke brieven is goed na te gaan hoe vanaf het midden van de negentiende eeuw Nederlandse bisschoppen alle theologische en retorische registers opentrekken om maatschappelijke woelingen te bezweren. Zij roepen de rijken op tot mildheid en de armen tot berusting en aanvaarding van de bestaande orde (geciteerd hier naar nummer in de collectie) zie o.m.: Zwijsen, Aartsbisschop van Utrecht 1864 (nr. 52, p. 2); Schaepman, Aartsbisschop van Utrecht 1880 (nr. 89, p. 2-4); Bottemanne, Bisschop van Haarlem 1884 (nr. 349, p. 2-3); Godschalk, Bisschop van Den Bosch 1891 (nr. 526, p. 3);

⁸⁰ Rogier & De Rooy, *In vrijheid herboren*, 373vv; Goddijn & Sloot, 'Katholieke sociologie', 169; Houtepen, 'Gerechtigheid in honderd jaar sociale encyclieken', 32.

⁸¹ Van Iersel, 'De sociale leer van de kerk', 11; Van Stiphout, 'De katholieke sociale leer', 31.

⁸² Houtepen, 'Gerechtigheid in honderd jaar sociale encyclieken', 35.

⁸³ Pieper, 'Het sociale denken van de kerk', 13.

⁸⁴ *Rerum Novarum* nr. 26.

Rerum Novarum was wel baanbrekend omdat voor het eerst een paus zich kritisch uitliet over economische en sociale wantoestanden en zo de grondslag legde voor de zich vanaf dan ontwikkelende katholieke sociale leer.⁸⁵ In de daartoe door Leo XIII naar voren gebrachte organische, corporatieve visie op het functioneren van de samenleving zouden de samenstellende 'organen' (gezin, stand, parochie e.d.) solidair met elkaar en de totale samenleving zijn, een morele eenheid waarin belangentegenstellingen en conflicten konden worden opgeheven.⁸⁶ Het was in die termen volgens Rogier echter niet in de eerste plaats een sociaal, maar een godsdienstig en zelfs kerkelijk ontwerp.⁸⁷ Houtepen kwalificeert het daarom als "vrijblijvend gemoraliseer".⁸⁸ Waterman is in 2016 nog kritischer door te stellen dat de encycliek voornamelijk veel door de Europese verlichte elite al gedeelde gemeenplaatsen bevat, maar dat er geen touw vast te knopen is aan de corporatistische maatschappijvisie als oplossing voor de verpaupering van de arbeiders, de sociale kwestie.⁸⁹

De eerder religieuze taal van *Rerum Novarum* bood geen economische 'leerpunten'; het gepropageerde corporatisme en de eerste beginselen van de katholieke sociale leer bleken nauwelijks bij te dragen aan een oplossing voor de arbeiderskwestie, die de aanleiding tot de encycliek vormde.⁹⁰ Potron en Lonergan slaagden er niet in de pauselijke 'economiserende vrome taal' te vertalen in economische 'quantities and values'.⁹¹ *Rerum Novarum* wijst bestaande politieke en sociale stelsels af zonder een concrete oplossingsrichting te bieden. In de crisisjaren dertig bleek het organische en kerkcentristische gedachtengoed geen remedie tegen werkeloosheid en economische ontwrichting.⁹² Met de 'benefit of hindsight' is de passage uit § 20 wel richtinggevend gebleken naar de latere 'Option for the poor': "dat deugd echter het gemeenschappelijk erfgoed is der stervelingen, onder het bereik zowel van de lagere als de hogere klassen, van rijken en armen; en dat het loon der eeuwige gelukzaligheid slechts geschonken wordt voor deugd en verdiensten, waar die dan ook gevonden worden. Sterker nog, tot de misdeelden schijnt bij voorkeur Gods liefde zich te richten: Jezus Christus immers prijst de armen zalig."

De doorvoering van het pauselijk 'Ganzheit beginsel' vond in Nederland voornamelijk plaats in enkele nieuwe bestuurlijk-juridische ordeningsprincipes van de sociaal economische sfeer. Er kwamen nieuwe structuren in de jaren negentig van de negentiende eeuw zoals katholieke stands- en vakorganisaties. Eerst genoemden waren voor de kerk het belangrijkste en verzorgden godsdienstige, culturele en zedelijke vorming (plus een enkele spaarkas of verzekering), laatstgenoemden dienden materiële belangen, meer zoals een vakbond. Pas in 1909 kwam er een centrale voor katholieke vakorganisaties en in 1925 voor rooms-katholieke arbeiders het Rooms Katholieke Werkliedenverbond (RKWV) (zie hierna). Maar deze verenigingen van katholieken hadden weinig invloed op de feitelijke economische en sociale verhoudingen in Nederland zoals we hiervoor bij Hoogenboom lazen.

⁸⁵ Stiphout, 'De katholieke sociale leer', 36.

⁸⁶ Duffhues e.a., *Bewegende patronen*, 27.

⁸⁷ Rogier, *Herdenken en herzien*, 31 en 175.

⁸⁸ Houtepen, 'Gerechtigheid in honderd jaar sociale encyclieken', 33.

⁸⁹ Waterman, 'Rerum Novarum', 49.

⁹⁰ "The encyclical is full of good sense like this and a fair-minded reader finds much to applaud. Of course "wages ought not to be insufficient to support a frugal and well-behaved wage-earner" (Leo XIII, 1891, 45); of course no one should "tax his work people beyond their strength, or employ them in work unsuited to their sex and age" (Leo XIII, 1891, 20). The concurrence of these maxims with enlightened opinion in Europe and America ensured a generally favorable reception, and not only among Roman Catholics. " Waterman, 'Rerum Novarum', 49.

⁹¹ Waterman, 'Rerum Novarum', 51v.

⁹² Goddijn en Sloot, 'Katholieke sociologie', 174.

De nieuwe wending in het sociale denken met *Rerum Novarum* was in feite een soort reconstructie of idealisering van middeleeuwse coöperatieve verhoudingen, hetgeen Peter Raedts zo treffend heeft beschreven.⁹³ In de periode 1890-1900 kwam de wending in Nederland in praktische zin nauwelijks van de grond en slaagden liberale, katholieke en protestants-christelijke aristocraten er in om de discussie over meer sociale zekerheid lange tijd te trainen en wetgeving geheel te voorkomen.⁹⁴

Een veelvoud aan katholieke organisaties voor vele vormen van 'sociale armoede'

Pas aan het begin van de twintigste eeuw (de katholieke partij was sindsdien de grootste in het parlement) kregen de confessionele organisaties voldoende momentum om daadwerkelijk een andere sociaaleconomische politiek door te zetten waarin het economisch conservatieve netwerk van de hogere standen plaats maakte voor confessioneel bepaalde ('verzuilde') organisatiestructuren waar ook arbeiders en nieuwe ondernemers een rechtmatige plaats hadden. Hoogenboom laat zien hoe in de aanpak van de sociale kwestie de veelheid aan in het leven geroepen katholieke organisaties en wetgeving geleidelijk aan de uitwassen van de op de feodale standenmaatschappij gebaseerde kapitalistische economische orde trachtte in te dammen, onder gelijktijdig sauveren van de dominante rol van de hogere standen en de dienende rol van de lagere.⁹⁵ Sociale kwestie is hier dan opgevat als verzamelterm voor de vele verschillende varianten van sociale kwetsbaarheid die vanaf ca. 1880 manifest werden; diverse facetten van structurele armoede tot uitdrukking komend in persoonlijk geestelijk welzijn, opvoeding, onderwijs, gezinssituatie, woonsituatie en arbeidsrelatie.

De in § 2.2 beschreven kerkelijke en lokale armenzorg bleef daarbij tezelfdertijd nog een van de staatkundig politieke instrumenten waarmee de aristocratie en de middenstand de sociaal economische status quo zo veel mogelijk wilden bewaren, gebruik makend van hun politieke en bestuurlijke prioriteitspositie.⁹⁶ Die zorg zag men als een middel de groeiende ontevredenheid in de door de genoemde variëteit aan armoededreigingen op drift geraakte lagere standen te temperen.

Het voert hier te ver ook maar een poging te doen de vanaf 1900 in Nederland ontstane steeds maatschappelijk wijder vertakkende katholieke sociale netwerken voor specifieke groepen met bijzondere noden nader te beschrijven. Zie voor een uitvoerige opsomming, beschrijving en analyse van de organisaties na 1945 (met een samenvatting van hun voorgeschiedenis): Duffhues e.a., *Bewegende patronen*.⁹⁷

Waar de parochiële armbesturen en traditionele katholieke liefdadigheidsinstellingen met het geleidelijk intreden van de verzorgingsstaat dus een aanvullende functie behielden in de materiële zorg voor degenen die elders uit de boot vielen of anderszins 'onbruikbaar waren', kregen vele katholieke organisaties specialistische taken in algemeen maatschappelijk werk, kinderbescherming, reclassering, geestelijke en lichamelijke verzorging, zorg voor ouderen, voor militairen, gezinshulp, alcoholbestrijding etc.⁹⁸ Conform de in § 2.1 geanalyseerde structuur van de caritas-theologie bleven zij ook bij de bestrijding van structurele, sociale armoede hun werkzaamheid baseren op het uitgangspunt dat godsdienstige vorming gediend wordt door een gezond maatschappelijk functioneren. De godsdienstige vorming was de actieve kern rond welke

⁹³ Raedts, *Ontdekking van de Middeleeuwen*; Duffhues e.a., *Bewegende patronen*, 28 en 33.

⁹⁴ Hoogenboom, *Standenstrijd*, 198-199.

⁹⁵ Hoogenboom, *Standenstrijd*, 195.

⁹⁶ Hoogenboom, *Standenstrijd*, 193.

⁹⁷ Wat betreft de voorgeschiedenis per sector: Duffhues e.a., *Bewegende patronen*, 87-90; voor de gezondheidszorg 103-114; onderwijs 123-131; voor stands- en vakorganisaties 171-181;

⁹⁸ Dekkers en Meuwissen, 'Charitas', 37.

via diverse sociale zekerheidsarrangementen de maatschappelijke rehabilitatie ('verheffing') van de diverse soorten van 'armen' plaats moest vinden. In de onverwoestbare traditionele maatschappelijke orde naar standen, die in katholieke zin na *Rerum Novarum* als organen van een groter lichaam als van nature solidair werden beschouwd, waren de sociaaleconomische belangen ondergeschikt aan de kerkelijke (vgl. de hiervoor genoemde prioriteit van de standsorganisaties boven vakorganisaties). De activiteiten van de clerus beperkten zich echter niet tot die kerkelijke zaken. Deze werd ook geacht het geloof te vormen en daarmee de gelovigen te leiden in maatschappelijke kwesties, inclusief de bemiddeling bij sociale tegenstellingen en economische keuzes.⁹⁹

Een tweetal varianten van de bedoelde katholieke, corporatistische vormgeving aan de sociale zekerheid moge hier als bescheiden voorbeeld voor de ontwikkeling volstaan: de katholieke Maatschappij Concordia, in 1907 opgericht als vereniging zonder winstoogmerk ten behoeve van levensverzekeringen met kleine bedragen voor katholieke arbeiders. De geschiedenis van de verweving van de Maatschappij in de katholieke 'zuil' is typisch voor de organisatorische ontwikkeling, de dynamiek van zo'n netwerk. Begonnen als instelling van de Utrechtse Diocesane Werkliedenbond, gevestigd in Zeist ontwikkelde deze zich daarna tot een instelling van de Federatie van de Diocesane RK Volks- en Werkliedenbonden (tot 1925), het Rooms-Katholieke Werkliedenverbond (RKWV, 1925-1945) en de Katholieke Arbeiders Beweging (KAB, 1945-1963). Een van de voorzieningen waaraan men de binding aan de gildestructuur van de katholieke zuil kan waarnemen is bijvoorbeeld de zogeheten 'voorzorgkas'. Deze moest dienen ter overbrugging van een periode waarin de verzekerde door ziekte, werkloosheid, of staking niet in staat was de premie te betalen. Een andere verweving is de vrijwillige pensioenverzekering waarbij men deelnemers vond in de algemene katholieke coöperatieve beweging. In 1950 beheerde de Maatschappij meer dan 750.000 contracten. Zij vertakte zich steeds verder in het katholieke netwerk door het aanbieden van uitvaartverzekeringen (1949), schadeverzekeringen (1959) en hypotheek.¹⁰⁰

Een ander voorbeeld van de nieuwe katholieke sociale zorg, de onder invloed van katholieke politici geïnitieerde sociale wetgeving, is de in dertig jaar tot stand gekomen Ziektewet (1930). De filantropische, vrijblijvende goodwill van individuele werkgevers(-verenigingen) moest door de toegenomen macht van o.a. de confessionele arbeidersorganisaties stap voor stap plaats maken voor een verplichte wettelijke regeling waarbij door werkgevers en werknemers gezamenlijk bestuurde bedrijfsverenigingen zorgden voor de vormgeving en uitvoering. In de politieke en sociale voorkeur voor deze samenwerkingsvorm toont zich de eerder genoemde karakteristieke confessionele terughoudendheid voor een verstatelijkte sociale zorg en een voorkeur voor gilde-achtige, corporatistische instituties. Katholieken zagen de eigen organisaties als uitvoerders van staatstaken.¹⁰¹ De overheid kon daarbij wetgever, toezichthouder en eventueel mede uitvoerder zijn van sociale regelingen waarin de verhouding tussen kapitaal en arbeid geharmoniseerd, verzoend was in een maatschappelijke ordening van de arbeidsverhoudingen.¹⁰² Voor de 'hogere stand' was deze vorm ook te prefereren boven een zuiver wettelijke regeling waarover alleen de kiezers en zij niet meer zelf direct zeggenschap hadden en zo hun eigenbelang niet meer konden verdedigen. Bij wettelijke regelingen zouden immers de mogelijkheden verdwijnen om via organisaties van particuliere armenzorg te bepalen of en welke personen recht zouden hebben op ondersteuning bij ziekte (het geloofsprimaat van de katholieke armenzorg (zie § 2.1) Daarmee zou ook een middel wegvallen om het traditionele gezag over de lagere standen voort te zetten. Hoogenboom wijst er op dat de hogere standen niet zo zeer opzagen tegen het verschaffen van

⁹⁹ Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*, 101, 105.

¹⁰⁰ Het voorgaande is ontleend aan Van Gerwen, 'De geschiedenis van Concordia', 2007.

¹⁰¹ Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*, 109.

¹⁰² Hoogenboom, *Standenstrijd*, 6; Hertogh, *Geene wet, maar de Heer!*, 373.

financiële middelen aan 'armen' als wel tegen het opgeven van de zeggenschap over de wijze van verstrekking ervan, de sociale regelingen.

In de interactie tussen de aristocratisch economische elite en de op harmonie en wederkerigheid gerichte confessionele partijen ontstaat uiteindelijk het voor Nederland karakteristieke type van sociale zekerheid (een 'structurele armenzorg') te weten de via het arbeidscontract wettelijk verplichte werknemersverzekeringen uitgevoerd en beheerd door werkgevers en werknemers; de sociale voorzieningen die van staatwege worden gereguleerd en verstrekt, gefinancierd uit algemene middelen en de volksverzekeringen die een mix van de vorige twee zijn in die zin dat ze wettelijk verplicht zijn én uit loonafhankelijke premies worden bekostigd, uitgevoerd door werkgevers, werknemers en overheid gezamenlijk.

De standsgedachte en het corporatisme bleven tot voor de Tweede Wereldoorlog de fundamenteën van de katholieke sociale leer, maar de nadruk daarin op een status quo van de maatschappelijke verhoudingen verdroeg zich steeds minder met de zich technisch moderniserende en communicatief differentiërende samenleving en de sociaaleconomische polarisatie en individuele belangenbehartiging.¹⁰³

Zoals eerder opgemerkt is het debat over de maatschappelijke en politieke implicaties van het katholieke zijn niet pas na Vaticanum II, na het in versneld tempo desintegreren van de katholieke zuil, begonnen. Die historische cesuur is minder scherp dan wel gedacht. Aan het eind van en direct na de oorlog was de bisschoppen er alles aan gelegen om de vooroorlogse verhoudingen te herstellen. Maar tegelijkertijd waren er al veel kritische geluiden tegen het eenheidsstreven en een roep om grotere openheid en persoonlijke vrijheid.¹⁰⁴ De bisschoppen beseften dat het emancipatoir streven naar gelijkwaardigheid bij alle katholieke organisaties ook zou leiden tot geleidelijke integratie met andere 'zuilen', assimilatie en verlies van identiteit.¹⁰⁵

Als een poging om via de inschakeling van actieve lekenengelovigen tot een vorm van versterking van de eenheid van de katholieke cultuur te komen, was ook de al in 1922 door Rome wereldwijd gestichte Katholieke Actie bedoeld. Leken dienden in dat gemeenschapsverband de maatschappelijke relevantie en functie van de kerk uit te dragen en daardoor te verstevigen. De betrokken leken hadden echter geen eigen vorm van zending maar 'namen deel aan het apostolaat van de hiërarchie', als in een soort mandaat.¹⁰⁶ De plaatselijk uiteenlopende typen van een dergelijk lekenapostolaat konden niet tegemoetkomen aan de steeds sterkere behoeften van leken aan een eigen en structurele plaats in het leven van de kerk.¹⁰⁷ In Nederland interfereerden de initiatieven van de Katholieke Actie bovendien met de activiteiten van de standgebonden maatschappelijke organisaties en kwam de eigen Nederlandse tak pas in 1936 van de grond. In plaats van een soort centraal orgaan van maatschappelijke organisaties ter versterking van de katholieke eenheid, bleef de Katholieke Actie een organisatie naast en soms tegen andere organisaties. In de Nederlandse context ontwikkelde het zich, mede door de nieuwe impulsen in het denken over leken na Vaticanum II, uiteindelijk tot een vormingsinstituut van de kritische lekenelite dat de jaren na Vaticanum II niet overleefde.¹⁰⁸

Naar een eigen, katholieke vorm van sociaal-maatschappelijke zorg: de sociaal-charitatieve centra
Het Nederlandse episcopaat stelde al in 1944 een 'Bisschoppelijke adviescommissie op sociaal-charitatief terrein' in die zich moest bezinnen op de toekomstige structuur van de katholieke sociale

¹⁰³ Dufhuess e.a., *Bewegende patronen*, 29; Van den Bos, 'Het sein om te vertrekken?', 87.

¹⁰⁴ Monteiro, 'Mannen Gods', 22; Goddijn e.a., *Tot vrijheid geroepen*, 18, 36.

¹⁰⁵ Goddijn e.a., *Tot vrijheid geroepen*, 33.

¹⁰⁶ Grootaers, *De bouwwerf blijft open*, 16 en 70v.; De Smedt, *Het priesterschap*, 123.

¹⁰⁷ Goddijn, *Rooms en dat waren wij*, 68.

¹⁰⁸ De Haan, *Van volgzaam elitestrijder*, 319v.; Duffhues e.a., *Bewegende patronen*, 77-78.

zorg gezien de hiervoor aangeduide maatschappelijke en kerkelijke ontwikkelingen van modernisering en differentiëring.

Een vruchtbaar gevolg hiervan was het voorstel tot instelling van zogeheten 'sociaal charitatieve centra'. Centraal in de activiteiten van de centra bleef, zoals bij de eerder genoemde katholieke vormen van 'sociale armenzorg', de levensbeschouwelijke band tussen hulpverlener en verzorgde. Vanuit een dergelijk centrum, gepersonifieerd in de pastor en maatschappelijk werker, trachtte men de uiteenlopende vormen van maatschappelijke zorg op verschillende niveaus (buurtstad-regio-nationaal) te coördineren, met elkaar in contact te houden en katholiek te vormen omwille van 'de hele mens', in een organische opbouw van de hele katholieke sociale zorg.¹⁰⁹ Volgens Batenburg-Resoort was tot de invoering van het op de constitutie van het individu gerichte maatschappelijk 'casework' in de jaren zestig, het proberen over te dragen van de eigen overtuiging op de cliënt een normale zaak.¹¹⁰

De sociaal-charitatieve organisatievorm kreeg een sterk momentum doordat met de katholieken in de regering het mogelijk werd deze maatschappelijke instellingen te financieren als maatschappelijk werk. De opzet en staatkundige integratie van door de staat betaalde centra voor de coördinatie van de instellingen voor katholieke 'armenzorg' in combinatie met de vorming van hun katholieke identiteit was eerder al verdedigd door priester, juridisch hoogleraar en adviseur van het episcopaat J.J. Loeff.¹¹¹

Deze vorm van subsidiariteit tussen staat en kerk zou volgens de bisschoppen de dreigende marginalisering van de katholieke maatschappelijke invloed en de secularisering van de samenleving moeten kunnen keren en zij verkrijgt ook daadwerkelijk maatschappelijke omvang. In 1958 zijn er al één landelijk centrum, zeven diocesane, vijf provinciale, drieëntwintig regionale en honderdtachtig stedelijke en parochiële charitatieve centra.¹¹² Tegelijkertijd bestaan in die periode dus naast deze organisatievorm en de voornoemde (verzuilde) katholieke maatschappelijke organisaties, ook steeds het bedelende parochiële armbestuur en de katholieke liefdadigheidsorganisaties die hun activiteiten van materiële armenzorg voortzetten.

De aanvankelijk succesvolle poging van de bisschoppen met de sociaal-charitatieve centra de sociale zorg structureel in de eigen kerkelijke invloedssfeer te houden, loopt parallel met hun (laatste) uiting van isolement en vijandigheid ten opzichte van de moderniteit: het befaamde mandement van 1954: *De katholiek in het openbare leven van deze tijd*. Dit 'laatste zegel op de zuil'¹¹³ raadde o.a. het lidmaatschap van de PvdA af onder sanctie van uitsluiting van de sacramenten en verbood dat van de NVV. Herhaaldelijk wijst het er op dat in kerkelijke én maatschappelijke aangelegenheden de bisschoppen het laatste woord behoorden te hebben.

Maar anders dan voorheen werd deze aanwijzing in de geest van die tijd al veel meer gezien als een 'bijdrage aan het debat' dan als een op te volgen besluit, dat velen door de reactionaire teneur ook nog eens juist in de tegenovergestelde richting wees.¹¹⁴ In de jaren vijftig werd reeds een levendig en breed debat gevoerd over de mogelijkheden om kerk en geloofsleven bij de tijd te brengen.¹¹⁵ Een kritische houding hierbij treft men dus al lang voor Vaticanum II in katholieke

¹⁰⁹ Duffhues, *Bewegende patronen*, 93v.

¹¹⁰ Van Batenburg-Resoort, *Grande dame van het social casework. Marie Kamphuis 1907-2004*, 338.

¹¹¹ Van Dam, Loeff, Roscam Abbing, *Praeadvies*, 1949.

¹¹² Dekkers en Meuwissen, 'Charitas', 43 – 46; Jenniskens, *Over het goede handelen*, 9. Vermeer, *Over het goede handelen*, 24;

¹¹³ Goddijn e.a., *Tot vrijheid geroepen*, 40.

¹¹⁴ Goddijn, 'Vijfentwintig jaar bisschoppelijk mandement', 42vv.

¹¹⁵ Bijvoorbeeld in kringen van katholieke intelligentsia als de Christofoorgroep en rond het tijdschrift *Te Elfder Ure* (1949-1968); zie Dierick, *De Christofoorgroep*, 37; J. van Laarhoven met 'En zal dit ons herderlijk schrijven...' in: Goddijn e.a., *Riskante kerk*, 14-18.

kringen aan, aldus Van den Bos.¹¹⁶ Het herderlijk schrijven van 1960 *De katholieke sociale organisaties in deze tijd* biedt in dat verband al duidelijk meer openheid dan het mandement van 1954, waarnaar het uitdrukkelijk verwijst.¹¹⁷

Dat neemt niet weg dat zowel bij de zich steeds meer verzelfstandigende katholieke maatschappelijke organisaties als bij de katholieke sociaal-charitatieve centra indirecte machtsuitoefening door het episcopaat van groot belang blijft. Het is nog steeds de invloed van de bisschoppen op het zedelijk leven van de individuele katholieke gelovigen die de gewenste handelingspatronen op maatschappelijk vlak en in en door katholieke organisaties moet sturen. In het kader van de vraag naar het nut van 'bedrijfsbonden', organisaties van werknemers anders dan arbeiders, legt het herderlijk schrijven uit 1960 de keuze wel al veel meer bij het katholieke individu en doet het alleen nog een uitspraak over de principiële geoorlooftheid ervan. Ook wijst het op de noodzaak van structurele organisatorische verbindingen in het sociaal economische domein voor de doorwerking van katholieke beginselen: het religieus vormende mag niet gaan 'zweven' vanwege de uitsluitende nadruk op materialistische belangenbehartiging: "Wel zullen de bestaande organisatievormen moeten worden omgevormd en aangepast aan de huidige noden en behoeften van het maatschappelijke leven, teneinde ook in de toekomst op efficiënte wijze het werk te kunnen voortzetten, dat tot nu toe door de stands- en vakorganisaties in onderling gescheiden en zelfstandige verbanden werd verricht."¹¹⁸

In de taal van de caritas-theologie vertaald proberen de bisschoppen te voorkomen dat de vormen van georganiseerde maatschappelijke, sociaaleconomische zorg uit de kerkelijke context raken en uit de religieuze van het geloof in de Godsliefde/naastenliefde (waar ze eigenlijk ook niet passen zoals we zagen) en tot zuiver seculiere materialistische belangenbehartiging worden. De bisschoppelijke maningen konden echter niet voorkomen dat doelstellingen van sociaaleconomische aard de verhoudingen tussen organisaties gingen domineren ten koste van godsdienstig/zedelijke vorming van de leden. Katholieke vakorganisaties zochten in die beweging versterking bij zusterorganisaties uit andere zuilen ten koste van solidariteit met andersoortige organisaties van dezelfde denominatie. De gewenste eenheid kon ook niet worden bereikt onder de koepel van één katholieke partij, de in 1945 opgerichte KVP. Die kon groepen met een maatschappijkritische visie ter linker en behoudend ter rechterzijde niet binnenboord houden. Een gemeenschappelijk katholiek sociaal programma, waar zowel boeren, middenstanders, arbeiders en werkgevers hun belangen vertegenwoordigd zagen ontbrak.

De aldus geleidelijk onmogelijk geworden integrale belangenbehartiging binnen katholieke context ging gepaard met een ontwikkeling binnen die context waarbij voor de diverse maatschappelijke en organisatorische activiteiten gespecialiseerde organisaties ontstaan met eigen vakgerichte professionals. Deze hadden dan weer hun eigen overkoepelende organisatie binnen een bepaalde sector. Daarbovenuit werden dan weer andere organisaties in het leven geroepen met de taak de organisaties binnen de katholieke zuil te coördineren en te uniformeren, om daarmee toch een soort eigen katholiek domein of samenhang te behouden.¹¹⁹

Rond 1960 bereikte het aantal katholieke organisaties een hoogtepunt.¹²⁰ Maar tegelijk is de sturende werking van de katholieke geloofsleer en moraal binnen organisaties op gebied van politiek, cultuur, sociaal beleid, gezondheidszorg aan het afnemen in kracht. De centrale verbinding

¹¹⁶ Van den Bos, 'Het sein om te vertrekken?', 91 en 99-100.

¹¹⁷ Nederlands episcopaat, 'De katholieke sociale organisaties', *Katholiek Archief* 1960, c. 321vv

¹¹⁸ Nederlands episcopaat, 'De katholieke sociale organisaties', *Katholiek Archief* 1960, c. 328; Duffhues e.a., *Bewegende patronen*, 29.

¹¹⁹ Duffhues e.a., *Bewegende patronen*, 33.

¹²⁰ Goddijn e.a., *Tot vrijheid geroepen*, 238.

van kerk en sociale organisatie begint te 'verdampen'.¹²¹ Er komen steeds meer leken in de besturen van organisaties en minder vertegenwoordigers van de institutionele kerk, die zich liever aan pastorale taken wilden wijden dan aan het bijwonen van vergaderingen.

§ 2.4 Concluderend over deze periode

Aan de vooravond van de invoering van de Algemene bijstandswet en de afsluiting van Vaticanum II (1965) kunnen we dus in het 'landschap van de katholieke armenzorg' in grote lijnen herkennen: de materieel bedelende parochiële armbesturen en katholieke liefdadigheidsinstellingen; gespecialiseerde en gediversifieerde katholieke organisaties voor de inrichting van zo mogelijk alle domeinen van sociaal en economische activiteit alsmede voor de behartiging en verzoening van de belangen van de lager en hoger geplaatsten in die domeinen; de katholieke sociaal-charitatieve instellingen die religieuze en maatschappelijke zorg verleenden aan kader en leden van deze organisaties vanuit een organisatorisch en levensbeschouwelijk centrum (parochieel, dekenaal, diocesaan, landelijk) en een katholieke partij die invloed trachtte te krijgen op wetgeving die de voornoemde organisatievormen faciliteert.

Behalve bij de parochiële armbesturen en enigszins bij de liefdadigheidsinstellingen, moet de sturing en vorming van het maatschappelijk handelen van Nederlandse katholieken in de genoemde organisaties plaatsvinden door de bisschoppen middels voor hen ingebouwde maten van medezeggenschap dan wel via hun indirecte gezag/macht in de individuele geloofs- en gewetenssfeer.

Voor het katholieke maatschappelijk handelen komen via de sociale encyclieken (1891-1931) geleidelijk kerkelijk bevestigde fundamentele sociale organisatiebeginselen beschikbaar (begin van een sociale leer). Maar er is buiten de 'societas perfecta' leer nog geen nieuwe katholieke theologische grondslag voor dat maatschappelijk handelen zoals dat in de caritas-theologie voor de barmhartigheid als intermenselijke, individuele naastenliefde en uitdrukking van het geloof van het individu in Gods Liefde van oudsher had bestaan. Het maatschappelijk handelen lijkt voor katholieken theologisch weinig grond onder de voeten te hebben; een onzeker bestaan als stormen van secularisatie komen opzetten.

¹²¹ Duffhues e.a., *Bewegende patronen*, 250; Goddijn e.a., *Tot vrijheid geroepen*, 20.

Hoofdstuk 3 1965 – 1987: Katholieke armenzorg naar de kerkelijke en maatschappelijke marge en buiten de begane paden.

§ 3.1 Nederlandse katholieken in deze periode: gelijkblijvend in aantal, gestaag verminderend kerkbezoek, een al maar nijpender priestertekort en steeds actievere gelovigen

Aantallen katholieken en kerkbezoek

Tot 1979 steeg het ledental van de Katholieke Kerk in Nederland gestaag, van ca. 4,31 miljoen in 1955 tot 5,64 miljoen mensen in 1982, geregistreerd in de destijds ca. 1600 parochies. Afgezet tegen de bevolkingsgroei steeds zo'n 40% van het aantal inwoners van Nederland.¹²² Dit betreft echter voor een groot deel 'kaartenbakken-aantallen' omdat uit steekproeven bleek dat vele 'nominale' katholieken zich al niet meer als katholiek beschouwden. In een onderzoek door het Humanistisch verbond aan het eind van de hier besproken periode bleek dat nog 44,5% van de Nederlandse bevolking zichzelf als kerkelijk beschouwt waarvan 29,1% katholieken. Van hen bezocht echter toen nog slechts een derde één maal per week de kerk.¹²³ Veel sterker dan het aantal katholieken daalt dus het aandeel van hen die al dan niet regelmatig kerkdiensten bezoeken. In 1980 anderhalf miljoen minder dan in 1965 (2,74 miljoen).¹²⁴ Tussen 1965 en 1975 daalde het aantal kerkbezoekers met gemiddeld 120.000 per jaar. Daarna is de jaarlijkse afname kleiner.¹²⁵

Leeftijdsopbouw

Gemiddeld zijn de katholieken in deze periode jonger dan de landelijke bevolking. De verhouding tussen de generaties is in 1960: 16,7% van de katholieken zijn tussen 0 en 6 jaar (ter vergelijking: 5,8 % in 2000) en 6,8% is 65+ (16,8% in 2000). Het aantal parochies kent met 1649 in 1960, in lijn met voorgaande cijfers, een verklaarbare stijging tot rond 1800 tot het jaar 1990 (1600 in 2000) en is dus relatief constant al zijn er tussen de bisdommen verschillen. De geleidelijke terugloop in het aantal katholieken in Nederland is ook zichtbaar in de cijfers die laten zien hoe veel van de mensen die gedoopt worden ook het 'volwassenstadium' van het gevormd zijn bereiken. Globaal genomen worden over de periode 1960 – 2000 de helft minder geborenen gedoopt en van hen bereiken nog maar 60% het vormsel.¹²⁶ Het geschetste verloop is geheel te zien als een demografische ontwikkeling, als stagnerende aanwas van jeugd, omdat katholieken doorgaans niet formeel hun lidmaatschap beëindigen.

Kerkelijk kader

Vanaf 1975 (het eerste jaar waarin actieve en rustende priesters werden onderscheiden) nam het aantal priesters in dienst van de bisdommen af van 4156 (2536 seculier/1620 regulier) naar 1242 (780 seculier/462 regulier) een reductie van 70%. (Ter vergelijking: in 1957 waren er in Nederland nog 13.500 priesters, 5000 seculier, 4500 regulier en 4000 regulieren in de missie; te zelfder tijd begint de aanwas op de kleinseminaries te verminderen met zo'n 20% per jaar).¹²⁷ In de jaren tachtig en negentig werden er zo'n 25 mannen per jaar priester gewijd (nog geen 10% van de 18 tijd ervoor).¹²⁸

¹²² Schepens, Spruit en Kregting, *Rooms-katholieke Kerk in Nederland, 1960-2000*, 18.; Hulshof, 'Nederlandse katholieken in de jaren tachtig', 34-38.

¹²³ Doorn en Bommeljé, *Maar men moet tocht iets wezen*, 17-19.

¹²⁴ Dekker, De Hart & Peters, *God in Nederland 1966-1996*, 47.

¹²⁵ Schepens, Spruit en Kregting, *Rooms-katholieke Kerk in Nederland*, 34; Van Hemert, *En zij verontschuldigen zich*.

¹²⁶ Schepens, Spruit en Kregting, *Rooms-katholieke Kerk in Nederland*, 21 en 23.

¹²⁷ *Katholiek Archief* 1961, c. 645 en 927.

¹²⁸ Schepens, Spruit en Kregting, *Rooms-katholieke Kerk in Nederland*, 40-42.

Actieve leken (vrijwilligers)

Waar kerkbezoek onder katholieken en aantallen kerkelijke bedienaren afnemen, zo stijgt in deze periode het aantal gelovigen dat actief is in of vanuit de kerk, vooral vanaf ca 1977.¹²⁹ Dat uit zich ook in door hen zelf opgezette nieuwe vormen van 'armenzorg' op verschillende snijvlakken van kerk en samenleving (zoals onder nieuwe sociale groepen/territoriaal in buurt of wijk).¹³⁰ In 1978 zijn er in de rooms-katholieke kerk zo'n 230.000 vrijwilligers actief (inbegrepen de veruit grootste groep van vocale en instrumentale medewerkers, bijna 40%).¹³¹ Het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (Kaski) berekent voor 1987 het aantal vrijwilligers in parochies op 346.000. Circa tien procent van hen is dan werkzaam op het terrein van kerk & samenleving en pastoraat.¹³²

Sociaaleconomische en politieke actie in de kerkelijke marge

Sinds eind jaren zestig (met voorlopers als 't Eikske, Pleingroep, Sjaloomgroep) ontstaan daarnaast, uit maar vervolgens meestal los van de kerken, veelal in katholieke kring, wat met een generieke term aangeduid wordt als 'basisgroepen' of 'basisbeweging'.¹³³ In 1977 zijn er ca. 80 van dergelijke groepen, totaal 23.000 personen; in 1982 worden er 54 geïdentificeerd, in 1986 60.¹³⁴ Op het tweede nationale congres in 1979 aanvaardden 30 groepen een eerste gezamenlijke visie en program en vanaf 1981 is er een waarnemerspositie in de Raad van Kerken, in 1983 een Europees congres.¹³⁵

Te zelfder tijd wisten zich groepen actieve en maatschappijkritische gelovigen sterker te institutionaliseren, bijvoorbeeld in IKV, Pax Christi, Antiapartheidsorganisaties en voor wat betreft de kritiek op en verzet tegen sociaal economische onrechtvaardigheid bijvoorbeeld in DISK (1972). Deze organisaties ontwikkelden omvangrijke (gedecentraliseerde) netwerken die drager werden van steun aan en informatievoorziening voor (onder andere) gelovigen op hun gebieden.¹³⁶

§ 3.2 Vaticanum II: 1962 –1965

De geboden vrijheid aan leken gelovigen na *Rerum Novarum* (1891) om georganiseerd structurele maatschappelijke en economische armoede te keren, de sociaaleconomische werkelijkheid te 'humaniseren', kwam, zoals we zagen, niet van de grond waar in de getroffen maatschappelijke sectoren het herstel van het kerkelijk leven als 'societas perfecta' tegenover de wereld het

¹²⁹ Vanaf circa 1971 neemt ook het aantal (bezoldigde) leke-medewerkers in parochies langzaam toe. Op dat moment worden kerk & samenleving/diaconie nog niet onderscheiden binnen of naast het pastoraat en telt men in alle bisdommen in 1971 31 leken die meewerken in het pastoraat en niet diaken zijn, tot een religieuze congregatie behoren of theologisch in opleiding zijn, in 1965 zijn dat er nog slechts 2: Tettero, 'Medewerkers in het pastoraat, de inschakeling in de parochiële zielzorg van personen, die geen priester zijn', 7, 8 en 10;

¹³⁰ Hellema, 'Religieuze beleving en maatschappelijk engagement', 242.

¹³¹ Scholten, Spruit & van Hemert, *Kerk al doende*, 22; in 1966 is het aspect van het kerkelijk vrijwilligerswerk nog niet onderzocht.

¹³² Helaas is diaconie in deze groep niet gespecificeerd. Onder pastoraal valt in ieder geval niet liturgie en catechese: Witteman-Devilee, Helderman & van Hemert, *Kerk metterdaad*, 45. NIPO onderzoek 1989 als besproken in *Informatiebulletin* 121 1990, 180-182.

¹³³ Kerssies en Tuinema, 'Basisbeweging in Nederland', 169v, 174v; Hellema, 'Religieuze beleving en maatschappelijk engagement', 235; *Archief van de Kerken* 1975, 512-520.

¹³⁴ Dierick, 'Basisgroepen in Nederland' 122; *Informatiebulletin Biltstraat* 121, 1977, 377 en 1982, 315; Beumer, 'Bevrijdend geloven', 55.

¹³⁵ Door sommigen aangeduid als een semi-marxistische maatschappijanalyse: *Archief van de kerken* 1979, 717-726. Beumer, 'Bevrijdend geloven', 68; Dierick, 'Basisgroepen in Nederland', 119.

¹³⁶ Bos, *Mensen van goede wil*, 101, 128, 139, 154; Hellema, 'Religieuze beleving en maatschappelijk engagement', 243.

antwoord op de problemen moest zijn; waar de clerus gezaghebbend bleef over geest en maatschappelijk gedrag, de leek afhankelijk. De katholieke sociale beginselen bleken nauwelijks praktisch effectief bij crisismanagement.

In het sociaaleconomisch stabielere Nederland lukt het vanaf het begin van de twintigste eeuw met een geestelijke, gedragsmatige en kerkrechtelijke sturing van leken gelovigen, met een afhankelijkheid en onbevoegdheid ten opzichte van de door de clerus bepaalde 'societas perfecta', de breedte van hun sociale en economische leven langs kerkelijke lijnen te reguleren. Het vorig hoofdstuk verwees naar een enkel voorbeeld en de literatuur waar die regulering van het maatschappelijke en economische leven van de leken gelovigen beschreven wordt als het netwerk van 'de zuil'. Maar tevens maakte dat hoofdstuk melding van het ook in Nederland al in de jaren vijftig alom gegroeide besef dat de oude kerkelijke structuren en geloofsuitingen niet meer voldeden. Niet gewijde gelovigen konden steeds minder geacht worden deel uit te maken van een 'volkskerk' (zie de getalsmatige verhoudingen in § 3.1) en de actiefsten onder hen streefden naar een andere rol dan als 'object' of hulpje van een meervoudig leergezag.¹³⁷

Het Tweede Vaticaans Concilie bracht in deze tendens nieuw momentum. Binnen het bestek van dit onderzoek is het onmogelijk om een voldoende bevredigende historische en theologische interpretatie te geven van de ontwikkelingen in de Rooms-Katholieke Kerk die recht doet aan de omvattende, revolutionerende én revisionistische uitwerkingen op het kerkelijk leven en denken na het Tweede Vaticaans Concilie. In recente jaren verschenen bovendien publicaties die aannemelijk maken dat de ontwikkeling van het katholieke denken van en na Vaticanum II veel gedifferentieerder was dan het klassieke beeld van een afwisseling van een 'theologie van bovenaf' door een 'theologie van onderop' suggereert. Het Concilie wordt door sommigen inmiddels ook benoemd als het brandpunt van het moderne katholieke denken, met uiteenlopende bronnen dan gewoonlijk verondersteld.¹³⁸

Het aanstippen van slechts enkele hoofdzaken in en rond Vaticanum II moet daarom volstaan, ook al zullen de verwijzingen naar de verantwoording in de literatuur hierdoor gemakkelijk kunnen overkomen als 'amica exegesis' en eclecticisme.

Hoofdzaken en literatuur zijn alleen gekozen voor zover van belang voor een duiding van het historisch, theologisch en kerkelijk kader waarbinnen in de katholieke kerk van Nederland opvattingen over, en een praktijk van, 'diaconie' kon ontstaan.

Als voorname noties die veel katholieken in Nederland na het Concilie vanaf 1965 begeesterd hebben, haal ik hier speciaal naar voren ten eerste wat men wel globaal en plastisch aanduidt als 'het open zetten van de ramen van de kerk naar de wereld', door de instigator van het Vaticaans Concilie paus Johannes XXIII. We analyseerden hiervoor hoe de verhouding tussen de boze wereld 'nulla salus' en de perfecte maatschappij van de kerk de structuren van het maatschappelijk handelen van de kerk had bepaald. Vaticanum II herkwaliceert die verhouding aan de hand van de theologische notie van de mens als beeld van God ('imago dei'). Deze notie had minstens zo diepte wortels in de traditie als de scholastiek (o.a. het scheppingsverhaal en Augustinus). Het is de uitdrukking van het mysterie van Gods daadwerkelijke aanwezigheid in de wereld, afgebeeld in de gestalte van de mens, en de mens bij uitstek Jezus als de Christus. Als zodanig biedt het een nieuw theologisch fundament voor de maatschappelijke vorm van naastenliefde vanuit katholiek perspectief, waarin de caritas-theologie niet kon voorzien.

Samenhangend met deze grondnotie breidde het Concilie daarnaast het conceptuele ecclesiologische kader uit met begrippen als 'priesterschap van alle gelovigen' en kerk als 'Volk

¹³⁷ In de woorden van Rogier: "De strijd tegen elke lekenvoogdij sinds Trente heeft zich geleidelijk ontwikkeld tot een ultramontanisme, dat de praktijk van de volslagen onmondigheid van de leek op den duur voor geloofsbeginself ging aanzien", geciteerd in *Katholiek Archief* 1962, c. 415.

¹³⁸ Van Erp, 'De herijking van de katholieke moderniteit', 175-178.

Gods'.¹³⁹ In dit verdiept zelfbeeld van kerk gelden nieuwe mogelijkheden voor structurele kerkelijke incorporatie van zelfstandige leken gelovigen en een eigen zending en verantwoordelijkheid voor hun activiteiten in 'de wereld', met name die gericht op de verdere ontwikkeling van het maatschappelijk bestel.¹⁴⁰

In Nederland zal de combinatie van voornoemde noties het theologische 'framework' vormen voor het denken over het maatschappelijk handelen van kerk en gelovigen.

§ 3.2.1 Theologische grondslag van het katholieke maatschappelijk handelen: de mens als beeld van God

In zijn openingstoespraak van het Concilie stelt Johannes XIII dat men de wereld niet onheilsprofetisch dient te zien als oord van ondergang en rampspoed tegenover de in zich besloten 'societas perfecta' van het kerkelijk leven, maar als werkelijkheid waarin de 'geheime besluiten van de Goddelijke voorzienigheid te onderkennen zijn' die het werk van mensen richten op het goed van de kerk.¹⁴¹ In zijn even eerder gepubliceerde encyciek *Mater et Magistra* (1961) leidt dezelfde wending naar een erkenning van Gods zich voltrekkende heilsgeschiedenis ín de – profane geschiedenis tot het aanvaarden van een inductieve evaluatiemethode van die werkelijkheid: het zien-oordelen-handelen schema voor de 'tekenen des tijds', wat volgens Van Stichel door Borgman verstaan wordt als: "De tekenen van de tijd herkennen, betekent de plaatsen vinden waar aan het licht komt dat het koninkrijk van God bezig is aan te breken, zien waar deze doorbraak op het spel staat en de strijd erom gevoerd wordt".¹⁴² De concrete situatie (economisch/sociaal/politiek) moet op zijn eigen merites onderzocht worden, om pas daarna in de mate van het mogelijke een daarbij passend antwoord te formuleren vanuit de algemene beginselen van de katholieke visie op mens en maatschappij als geschapen door God. Dit vertrouwen in en de waardering van seculiere (wetenschappelijke) kennis van de vele dimensies van de wereld/werkelijkheid (waaronder de economisch, sociaal en politieke) als voorfase van de toepaste kerkelijke reactie daarop, betekende een serieuze wissel die werd genomen in het katholieke denken tot dan toe.¹⁴³

De menselijke persoon, vanaf de schepping beeld van God, is als 'lezer' van en in directe verbinding met de tekenen des tijds waarin God zich openbaart, door het lijden en de verrijzenis van Christus 'Beeld van God' in christelijke zin geworden. Katholieke antropologie voltrekt zich langs de lijnen en in het teken van de relatie van de mens met de lijdende, verrezen en levende Christus.¹⁴⁴ De constitutie van Vaticanum II over de kerk in de wereld *Gaudium et Spes* begint dan ook al in § 3 van de inleiding aldus: "Daarom biedt de heilige Synode, die openlijk de verheven roeping van de mens erkent en die met nadruk verklaart, dat hij iets goddelijks in zich heeft, aan de mensheid de eerlijke medewerking van de Kerk aan voor de vestiging van de universele broederlijkheid, die aan deze roeping beantwoordt." De mens is de spil van deze Constitutie. Hoofdstuk 1 heeft als titel: De waardigheid van de menselijke persoon, De mens als beeld van God.¹⁴⁵ Geïnspireerd door het gedachtegoed van Mounier en Maritain, beschouwde paus Johannes XIII de menselijke persoon als 'oorsprong, doel en fundament van de sociale orde', die op haar beurt

¹³⁹ Ter Steeg, *De akker is de wereld*, 23.

¹⁴⁰ Van der Wal, *Gerechtigheid, solidariteit, Rijk Gods*, 253 - 255; Voor het eerst in 1962 vormt 'ambt' een lemma in de index van het Katholiek Archief, de eerste keer met uitsluitend verwijzingen naar de discussie over het ambt en de leken.

¹⁴¹ *Gaudet Mater Ecclesiae* 15, 16 en 17; Grootaers, *De bouwwerf blijft open*, 31.

¹⁴² Van Stichel, 'Gaudium et spes: Impulses of the Spirit for an Age of Globalisation', 67v

¹⁴³ Dorr, *Option for the Poor*, 261: "Perhaps the most dramatic of these changes...".

¹⁴⁴ Betchart, 'L' *imago dei* dans *Gaudium et Spes*', 153.

¹⁴⁵ *Gaudium et Spes* nr. 12.

ten dienste staat van de persoon.¹⁴⁶ In dat fundament is het in christologische zin de arme, lijdende mens die het beeld is van God bij uitstek, immers het evenbeeld van de lijdende mens Jezus en zijn verheffing gespiegeld aan de opgestane Christus. Nr. 22 van *Gaudium et Spes*: “In werkelijkheid vindt het mysterie van de mens alleen klaarheid in het licht van het mysterie van het mensgeworden Woord [...] Door voor ons te lijden heeft Hij ons niet alleen een voorbeeld gegeven, opdat wij zijn voetstappen zouden volgen maar heeft Hij ook voor ons de weg geopend, waarlangs het leven en de dood worden geheiligd en een nieuwe zin krijgen.” *Mater et Magistra* interpreteerde *Rerum Novarum* op die basis opnieuw geheel vanuit het ‘slachtoffer-perspectief’.¹⁴⁷ *Gaudium et Spes* nr. 34: “Voor de gelovigen staat één ding vast: op zich zelf beschouwd is de individuele en collectieve menselijke activiteit, deze gigantische onderneming van de mensen om door alle eeuwen heen hun levensomstandigheden te verbeteren geheel in overeenstemming met het plan van God. Want de mens, geschapen naar Gods beeld, heeft de opdracht om de aarde met alles, wat ze bevat, aan zich dienstbaar te maken en over de wereld te heersen in rechtvaardigheid en heiligheid.”. Het is daarom dat in de twintigste eeuw, ter rehabilitatie van de waardigheid van alle mensen, een oplossing moet gezocht worden voor armoede en lijden met de middelen (o.a. wetenschap) van de wereld; sociaal economische keuzes in de richting van de verzorgingsstaat dienen gemaakt waarin de armen beschermd en gesteund worden, aangestuurd en gemotiveerd door de kerkelijke theologische visie op de mens.¹⁴⁸ De kerk wendt zich met de prioritering en centralisering van de zorg voor de armen volgens Dorr af van elk verbond met politieke systemen en neemt een autonome, vrije rol op zich in kwesties van gerechtigheid. Op precies dit punt zal de bevrijdingstheologie in Medellín (1968) de profetische keuze voor een katholieke ‘Option for the poor’ gaan funderen.¹⁴⁹

De nieuwe, gelijktijdig theologische/christologische en antropologische grondnotie wordt funderend begrip van de sociale leer. De notie van de mens als beeld van God, Christus als ‘format’ van de waardigheid van de mens, wordt in latere encyclieken van opvolgende pausen verder uitgewerkt.¹⁵⁰ In plaats van een boven tijd en wereld verheven en op alle situaties toepasbare sociale leer, is er eerder sprake van telkens in omstandigheden van concrete ongerechtigheid tot stand komende specifiek sociale keuzen door gelovige katholieken, vanuit een richting aanwijzende antropologie van de mens als beeld van God, een ‘profetisch humanisme’.¹⁵¹ De katholieke ‘sociale leer’ bevat de uitwerking van wat verstaan moet worden onder de waardigheid van de mens als schepsel en beeld van God in zijn individuele persoonlijke én zijn sociale dimensie. Wereldse psychologische, sociale, economische en politieke kennis en wetenschap zijn de middelen waarmee katholieken die waardigheid in particuliere omstandigheden van de tijd moeten trachten te realiseren.¹⁵²

Op het sociale vlak uitgewerkt vindt *Gaudium en Spes* 69, in tegenstelling tot pausen vanaf Leo XIII die privaat eigendom hogelijk waardeerden, het daarbij niet langer voldoende dat de rijken

¹⁴⁶ Van Stichel, ‘Gaudium et Spes: Impulses of the Spirit for an Age of Globalisation’, 74.

¹⁴⁷ Houtepen, ‘Gerechtigheid in honderd jaar sociale encyclieken’, 38.

¹⁴⁸ Hirsch Ballin & Steenvoorde, ‘Catholic Social Thought’, 50; Dorr, *Option for the poor*, 67-70.

¹⁴⁹ Dorr, *Option for the Poor*, 87; Castillo, *The Preferential Options for the Earth and the Poor*, 3v.

¹⁵⁰ Stiphout, ‘De katholieke sociale leer’, 39-45; GS 63 en 85.

¹⁵¹ Salemink, Oswald von Nell-Breuning’, 181.

¹⁵² Het is opmerkelijk dat Goddijn en Sloot in 1978, met de vernieuwingen in de sociale leer door Vaticanum II, de versie van die leer vanaf *Rerum Novarum* (die ‘kan zich slechts handhaven binnen een gesloten milieu’) als beëindigd beschouwen: “In de conciliedocumenten verdwijnt het beroep op de natuurwet’. Om af te sluiten met: “De katholieke sociale leer bestaat niet meer”. In feite komt er door concilie en encycliek een opening naar de mogelijkheid van interactie tussen sociale leer en sociaal-economische wetenschappen, waardoor men grip op de concrete sociaal-economische werkelijkheid hoopt te krijgen. Goddijn en Sloot, ‘Katholieke sociologie’, 174.

alleen uit hun overvloed geven aan de armen. Nr. 63 benadrukt bovendien expliciet dat niet alleen een verandering in mentaliteit en houding volstaat maar dat vele hervormingen nodig zijn in de structuren van het sociaal economische leven.¹⁵³

Het bevorderen van en streven naar gerechtigheid zijn vanaf Vaticanum II geworteld in de natuur van de mens, waar ze de meer God gelijke wording van de economische en sociale dimensie van zijn mens-zijn omvatten. Met de door Vaticanum II benoemde 'mystieke' aanwezigheid van God in de wereld, is de gelovige in dat streven verbonden door zijn verbinding met de armen, gebeurtenis bij uitstek waar de Godsontmoeting kan plaatsvinden, de daadwerkelijke vereniging met de lijdende en opgestane imago Dei Jezus, en daardoor in de levende Christus.

Er is vaker op gewezen dat de concrete hervormingen ten bate van de armen in de periode na het Concilie opgevat zijn in termen van ontwikkeling van de volken, van hun economische, sociale en culturele leven. Paus Paulus VI staat in dat spoor. In zijn toespraak tot het congres van internationale caritatieve organisaties, formuleert hij dat expliciet verwijzend naar nr. 90 van *Gaudium et Spes* en vooruitlopend op zijn encycliek *Populorum Progressio* van 1967 aldus: "Wat moet er dan gebeuren om in de wereld de levensvoorwaarden te bestrijden die onverenigbaar zijn met de menselijke waardigheid? [...] De specialisten zullen antwoorden dat het om niets meer of minder gaat dan het hele economische en financiële systeem in de wereld te veranderen...nieuwe methoden te ontdekken die de productiviteit kunnen vertienvoudigen, de werking van de internationale handel te hervormen...dit alles en nog vele andere zaken, die niet onder onze bevoegdheid vallen, maar waarvan wij de noodzaak nog eens willen benadrukken, terwijl wij al degenen geluk wensen die er doeltreffend en onbaatzuchtig aan werken. [...] De volgende actie dient naar het schijnt, te worden ondernomen: de feiten nog meer te leren kennen in hun dramatische omvang, meehelpen om hun reusachtige afmetingen te ontdekken, de middelen beschikbaar doen stellen om ze te verhelpen en vooral een nieuwe gewetenshouding aankweken, versterkt met de nieuwe verplichting die voortvloeit uit de universele broederschap van mensen. De goederen en de vruchten van deze wereld zijn voor allen geschapen. [...] Het betreft hier een waarachtige menselijke vooruitgang, er moet een beschaving van universele solidariteit worden opgebouwd. [...] Het gaat er niet alleen om de ergerlijke en toenemende ongelijkheid te doen verdwijnen die 15% van de mensheid in het bezit stelt van 85% van het wereldinkomen, het gaat niet alleen om een technische en economische ontwikkeling in werking te doen stellen, maar een integrale en harmonische ontwikkeling van de menselijke persoon te bevorderen, die iedereen in staat stelt om een leven te leiden overeenkomstig de waardigheid van zijn wezen, geschapen 'naar het beeld en de gelijkenis van God' (Gen. 1, 26)."¹⁵⁴

Tot aan *Sollicitudo rei Socialis* van paus Johannes Paulus II (1987), dus tot aan het eind van de in dit hoofdstuk besproken periode, zal deze grondpositie - de verhouding van de kerkelijke (sociale) antropologie enerzijds tot het sociaal/politiek en economisch handelen anderzijds -, en de daaruit voortvloeiende kwesties, het morele (sociale) handelen van de individuele gelovige leiden.¹⁵⁵ Met laatstgenoemde encycliek zal deze grondpositie veranderen in die zin – kort gezegd – dat het katholieke (sociale) mensbeeld, in het bijzonder de 'familia dei' gedachte daarin, als het ware toch een soort boventijdelijk leerstellig corpus wordt, een 'gesprekspartner' van binnenwereldse economische/ sociale/politieke waardesystemen, en dat tevens, op grond van haar veronderstelde verworteling in de bovennatuurlijke geloofswaarheid, met een normerende functie.¹⁵⁶

¹⁵³ Dorr, *Option for the poor*, 80.

¹⁵⁴ *Katholiek Archief* 1966, c. 1336 - 1339.

¹⁵⁵ Van der Wal, *Gerechtigheid, solidariteit, Rijk Gods*, 259v.

¹⁵⁶ *Sollicitudo Rei Socialis* 1987, nr 29-30.

Het is niet moeilijk in te zien hoe de nieuwe theologische notie van de mens als beeld van God en de rijkdom ervan voor een veelheid aan antropologische en christologische uitwerkingen precies de lacune vult die de caritas-theologie voor het katholieke maatschappelijk handelen moest achterlaten. De menselijke persoon is in die notie niet slechts een door Gods Liefde aangeraakte en tot individuele naastenliefde bewogen individu, maar wordt in die notie per definitie ook zelf mede gevormd door de sociale en culturele structuren en relaties met andere mensen waarin hij zich bevindt. Op zijn beurt is die sociale natuur van de mens, in religieuze zin zijn beeld van God zijn als hoeder van de medemensen en strever naar gerechtigheid, het fundament van zijn maatschappelijk handelen. Zijn streven om in de levende Christus te leven en van daaruit ook zijn handelen te laten vormen zet hem aan de hem constituerende maatschappelijke en economische structuren in christelijke zin te hervormen, een streven naar gerechtigheid. De geleden hebbende en verrezen Christus brengt hem hiervoor naar de 'arme medemens' in wiens nabijheid en 'bevrijdingsstrijd' hij zich nog dichter bij Christus als zijn (voor)beeld kan laten brengen.

§ 3.2.2 De gelovige leek en zijn verantwoordelijkheid voor de wereld

Zoals gezegd is naast de voornoemde grondlijn uit Vaticanum II ten aanzien van de mens als beeld van God en de autonomie van de maatschappelijke analyse en het maatschappelijk handelen in het katholieke sociale denken, met name ook de heractualisering van de positie van de leken gelovigen van groot belang geweest. Het Concilie introduceerde daartoe noties van de kerk als 'volk Gods' en het 'priesterschap van alle gelovigen'. De teksten van het Concilie zijn notoir meerduidelijk vanwege het dooreenlopen van oude en de nieuw geïntroduceerde conceptuele kerkelijke kaders. Mijns inziens worden de nieuwe concepten in helder en kort bestek verrat in de publicatie van de bisschop van Brugge De Smedt, *Het priesterschap van de gelovigen*, uit 1962.¹⁵⁷ Voor het onderwerp van dit onderzoek is het bovendien interessant dat hij deze thema's integraal verbindt met de eerder genoemde conciliaire grondlijn van de verhouding tussen theologische mensvisie en verantwoordelijkheid voor de maatschappelijke werkelijkheid.

Aan de vooravond van het Vaticaanse Concilie, waarop hij een prominente rol zou spelen,¹⁵⁸ verwoordt De Smedt in één samenhangend discours de waarde van de kennis van de wereld, de ontwikkelingstaak van de kerk in die aldus begrepen wereld, én de eigen zending van de leken gelovigen daarbij.

In lijn met *Mater et Magistra* benadrukt De Smedt dat een christen zijn natuurlijke gaven dient te ontwikkelen: "Het bovennatuurlijke als zodanig doet hem geen middelen aan de hand om zijn taak in zake menselijke vooruitgang en cultuur te vervullen."¹⁵⁹ Jezus zet zijn koninklijk priesterschap voort in verschillende christelijke levenswijzen naar gelang ieders roeping waarbij sommigen werken aan gerechtigheid in de wereld, anderen een 'ministerieel priesterschap' vervullen.¹⁶⁰ Hij laat niet na de glorie van het priesterschap te bezingen en diens profetische, sacrale en koninklijke functie te benadrukken maar de herders dienen vooral 'het priesterschap der gelovigen in zijn zending bij te staan', en dan niet als heersers maar zoals de Mensenzoon 'niet om gediend te worden, maar om te dienen'.¹⁶¹ Hier verschijnt het in de context van diaconie en nederig dienstwerk gebruikelijke citaat uit Marcus 10:45. Ook zonder de priester kan de ziel van een gelovige in contact komen met God, deze is geen noodzakelijke tusseninstantie.¹⁶² De heel eigen

¹⁵⁷ Aldus ook Rikhof, 'De navolging van Christus', 66.

¹⁵⁸ Grootaers, *De bouwwerf blijft open*, 16.

¹⁵⁹ De Smedt, *Priesterschap van de gelovigen*, 62.

¹⁶⁰ De Smedt, *Priesterschap van de gelovigen*, 69 en 80.

¹⁶¹ De Smedt, *Priesterschap van de gelovigen*, 82, 97 en 141.

¹⁶² De Smedt, *Priesterschap van de gelovigen*, 103.

zending van het Godsvolk dient om de wereld menswaardiger maken en noch de priester noch het kerkelijk gezag draagt verantwoordelijkheid voor deze ‘consecratie van de wereld’, zij staan de gelovigen daarin bij maar geven geen bevelen omtrent het volbrengen van aardse opdrachten: “Gij wilt met hen samen nadenken en samen bidden, opdat ge zoudt inzien hoe het natuurrecht en de familiale en sociale leer van de Kerk moeten worden toegepast in concrete situaties waarin de voorzienigheid u heeft geplaatst”. Bij het profane leven, publiek en privaat, is de hiërarchie niet rechtstreeks betrokken maar dit hangt in rechte lijn van de leken af; Christus bedient zich van zijn gelovigen om er de christelijke principes in te doen doordringen.¹⁶³

Collins vermeldt publieke kwalificaties als ‘unprecedented’ en ‘sensational’ voor deze nieuwe rol die Vaticanum II voor de leken in functies van de kerk toekende, maar signaleert ook de verwarring onder leken en priesters omtrent ieders ‘priesterlijke’ taken.¹⁶⁴ Zoals De Smedt tot uitdrukking brengt, verkleinde Vaticanum II volgens Collins niet alleen de kloof tussen priesters en leken als dragers van ieder een eigen zending, maar bracht tegelijk ook een voorheen nooit aanwezige dimensie binnen in de aard van het ministerium-begrip zelf.¹⁶⁵ Ver van ieder verheven zijn boven en triomfalisme waar Johannes XXIII en vele concilievaders vanaf wilden, benoemde het het ministerium van de bisschop – slechts éénmaal dat wel - als nederig dienstwerk, als ‘diakonia’.¹⁶⁶ In de paragraaf over de kerk als de kiem en begin van het koninkrijk op aarde verschijnt het genoemde citaat uit Marcus 10:45 dat de werkzaamheid van de kerk linkt aan de liefde, nederigheid en zelfverloochening van Christus. De notie is te vinden in nog vele andere passages van de concilieteksten, maar staat in diezelfde documenten ook vaak in een spanningsvolle verhouding tot het leidinggevende en lerende ministerie van de gewijde (be-)dienaren.¹⁶⁷ Collins merkt op dat het in de concilieteksten gebezigde concept van ‘dienen’, in het bijzonder het dienen als ‘diakonia’, ontleend is aan de specifieke invulling van het begrip ‘diakonia’ door de beweging binnen het negentiende-eeuwse Duitse protestantisme dat daarmee de nieuwe vormen van kerkelijke hulp aan de door oorlogsgeweld ernstig noodlijdende medemensen bedoelde, en van een Bijbelse basis wilde voorzien.¹⁶⁸ Deze ‘Innere Mission’ maakte nadrukkelijk geen onderdeel uit van de kerkelijke organisatie, maar was onafhankelijk en steunde financieel op donaties en fondsen met uitzondering van huisvesting soms gefaciliteerd door de staat.¹⁶⁹

In de betekenis van hulp aan noodlijdenden was ‘diakonia’ binnen de katholieke theologie vóór Vaticanum II nagenoeg onbekend maar fungeerde wel in de stroming die opteerde voor herinvoering van het permanente diakonaat (als beschreven hierna in § 3.2.3). Collins en anderen vermoeden dat deze specifieke – protestantse - betekenis van ‘diakonia’ als de dienende, kerkelijke hulp aan noodlijdenden precies op dat moment een geschikt begrip bood waarmee de concilievaders tegenover de triomfalistische kerk, een dienende kerk onder woorden konden brengen, zowel een grondhouding van de clerus als het werk van de diaken. Een conceptueel kader van dienen en ‘diakonia’ dat ook op de derde assemblée van de Wereldraad van Kerken in 1961, met veel katholieke deelnemers, het centrale thema was geweest.

¹⁶³ De Smedt, *Priesterschap van de gelovigen*, 115, 117, 119, 121, 129. Overigens ziet De Smedt naast deze zelfstandige activiteit van leken ook nog een plaats voor de Katholieke Actie van leken, uitgevoerd in mandaat van de zending van de priesters en niet als eigen, lekenzending.

¹⁶⁴ Collins, *Diakonia*, 14.

¹⁶⁵ Van invloed daarbij waren ook de inzichten van Y. Congar, bijvoorbeeld in zijn werk uit 1964, *Voor een arme en dienende kerk*. Cf. P. Kohlgraf, *Alleen een dienende kerk dient de wereld - Yves Congar's bijdrage aan een geloofwaardige kerk*, Ostfildern, 2015.

¹⁶⁶ LG 24: ‘De bisschoppelijke taak als dienstbetoon’.

¹⁶⁷ Collins, *Diakonia*, 16.

¹⁶⁸ Collins, *Diakonia*, 254 ;

¹⁶⁹ Kunter, ‘Diakonie (Welfare and Social Work)’, 230.

§ 3.2.3 Herinvoering van het permanent diaconaat

Vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw gaan in de (theologische) literatuur en in caritasorganisaties binnen met name West-Europa steeds meer stemmen op voor een vernieuwing van het diaconaat, op te vatten als een grondige omvorming van het diaconaat dat gold als voorfase van het priesterschap (zoals hiervoor beschreven aan het begin van § 2.1).¹⁷⁰ Drie belangrijke motieven voor deze vernieuwing zijn ten eerste het honoreren en verstevigen van het bestaande kerkelijk werk van veel leken, door ze als permanent diaken op te nemen binnen de clerus. Dit zou een betere herpositionering en waardering van het werk van de leek kunnen opleveren dan bijvoorbeeld in een organisatie als de Katholieke Actie mogelijk bleek, waar de leek slechts uitvoerder in mandaat van de zending van de clerus bleef (Zie hiervoor onder § 2.3). Die spanning in de verhouding tussen klerikale hiërarchie en activiteiten van leken werd ook in Nederland door Alfrink expliciet benoemd.¹⁷¹ Vanaf 1958 werd de Katholieke Actie en het formele lekenapostolaat strakker aan het landelijk episcopaat gebonden en ontplooide 'De Horstink' in Amersfoort zich steeds meer als een informeel trefpunt voor iedereen betrokken bij kwesties van leken in de kerk. Bij de formele opheffing van de Katholieke Actie in 1965 werd de Horstink meer en meer een (ook oecumenisch) vormingscentrum voor leken.¹⁷²

Tweede motief voor het instellen van een permanent diaconaat was de verwachting dat het dit een aanzienlijke groep van hulpkrachten zou opleveren. Het waren formeel kerkelijke werkers zonder al te veel en lange opleiding of religieuze verplichtingen, die de priesters veel taken uit handen konden nemen zodat deze meer en beter aan hun sacramentele en besturende taken toekomen.

En tot slot zou het instellen van een kerkelijk ambt als diaken gelegenheid bieden het steeds omvangrijker charitatieve werk van leken in de kerk rond zich te organiseren en verder uit te bouwen.¹⁷³ In die tijd blijkt dat bisschoppen van over de hele wereld van mening zijn dat een diakenambt in een of andere vorm aan de plaatselijk toch heel verschillende omstandigheden waarin de genoemde motieven telkens geworteld zijn een fundamentele en positieve verbetering van het kerkelijk leven zou kunnen brengen op het gebied van het priestertekort, de lekenparticipatie en de organisatie van de caritas.¹⁷⁴

Deze wereldwijde communis opinio krijgt momentum wanneer het instellen van een permanent diaconaat in de tweede zittingsperiode van het Vaticaanse Concilie (1963) op de agenda komt. De voorstanders benadrukken dat een lekenstand naast die van de priesters niet volstaat, en de diaken daartussen een brugfunctie kan vervullen, mede doordat het voorziene takenpakket voor de diaken toch al grotendeels door leken uitgevoerd kon worden.¹⁷⁵ Om tegenstanders tegemoet te komen, die de diaken als bedreiging voor de priester(-roepingen) zagen, werd bepaald dat de diaken door de wijding deel van de clerus zou uitmaken, maar dat naast celibataire jonge mannen alleen gehuwde mannen op leeftijd daartoe konden worden toegelaten. Ook zou het aanstellen van

¹⁷⁰ Vermeulen, 'Het ambt van diaken in de r.k. kerk', 60.

¹⁷¹ Toespraak bij de inzegening van de kapel van gebouw de Horstink, hoofdkwartier van de Katholieke Actie, 18 juni 1958: "De kerk is extreem hiërarchisch en extreem democratisch".

¹⁷² KDC, *Landelijk Centrum van de Katholieke Actie*, 1.1.2 en 1.1.3 en 3; *Katholiek Archief* 1966, c. 1130: 'een communicatie- en oriëntatiecentrum voor Kerk en wereld'.

¹⁷³ Hornef, 'Vom Werden und Wachsen', 345v.

¹⁷⁴ Zoals beschreven in de diverse concrete landen- en werelddeel studies gepubliceerd in Rahner en Vorgrimler, *Diaconia in Christo* (1962), pp. 412-519.

¹⁷⁵ Diakens krijgen geen speciale 'potestas' voor het verrichten van hun taken, zoals priesters, cf. La documentation catholique n. 2284 (19 januari 2003), par 5.; Hornef, 'Anfänge der Diakonaterneuerung', 9 en Kramer, 'Situation und Problematik', 19; H. Paus Paulus VI - Motu Proprio sacrum diaconatus ordinem - De heilige orde van het diaconaat, 18 juni 1967, voorwoord.

permanente diakens geen verplichting moeten zijn, maar een mogelijkheid (goed te keuren door de paus) voor de bisschoppenconferentie van een land(-streek) om in plaatselijke behoeften te voorzien. Vastgelegd uiteindelijk in de dogmatische Constitutie over de kerk *Lumen Gentium* is de omschrijving van de liturgische en 'priesterlijke' taken van de diaken uitvoerig en expliciet, terwijl de taak voor de caritas enkel kort en algemeen aangeduid wordt als "diaconie" van de liturgie, van het woord en van de liefde [= caritas' HR]".¹⁷⁶ In het motu proprio *Sacrum diaconatus ordinem* uit 1967, de verdere invulling van het permanente diaconaat, is de taakverhouding niet anders. Naast de 11 liturgische en priesterlijke taken vermeldt alleen nummer 9: "hij mag in naam van de hiërarchie caritatieve en administratieve plichten vervullen en sociaal hulpwerk verrichten", én – hieraan gerelateerd in het algemeen – nr 11: "hij mag de apostolische activiteit van de leken bevorderen en steunen."¹⁷⁷ Het motu proprio omschrijft het diaconaat vooral uitvoerig ter onderscheiding van het priesterschap.¹⁷⁸

De opening die de instelling van het permanente diaconaat moest bieden voor een veel structureler integratie van leken in de hiërarchie van de kerk (hoewel voornamelijk in het pastorale werk) werd echter ten tijde van het genoemde motu proprio (1967) al soms aangeduid als 'een doodgeboren kind', als 'passé'.¹⁷⁹ Dit had te maken met het feit dat o.a. de in de vorige twee paragrafen beschreven grondnoties van Vaticanum II in de navolgende decennia tot een heel eigen en sterke - voor de kerk veel fundamenteeler en grootschaliger - dynamiek onder leken gelovigen (zie § 3.3) zou leiden dan was bedacht voor het permanente diaconaat. Zodoende is dit ambt ook voor de kerkelijke armenzorg van beperkte betekenis gebleken. Dat komt tevens getalsmatig tot uitdrukking in aantallen permanente diakens. In 1970 waren er over de hele wereld nog pas 65, en tegen de verwachting in aanvankelijk voornamelijk in de 'eerste wereld'.¹⁸⁰ In Nederland werd in 1976 Dirk Visser als eerste gewijd, en zijn er tot 1980 aarzelend enkele, daarna wordt dit door bisdommen iets meer gestimuleerd ook in opleiding en vorming (28 permanent diakens in 1983, 43 in 1985) nagenoeg allemaal werkzaam in de basiszielzorg.¹⁸¹

§ 3.3 Vaticanum II in Nederland

Het optimisme over de maakbaarheid van de wereld en het gevoel van de opwaartse gang van de mensheid in de jaren zestig en zeventig; de maatschappij brede emancipatie- en democratiseringsprocessen; het enthousiasme voor de wereld van het Concilie, gesterkt door de beschreven opwaardering van de eigen zending en verantwoordelijkheid van de leken gelovigen; de dienst aan de humanisering van de wereld als essentie van de katholieke geloofshouding; dit alles leidde na het Concilie in Nederland tot een versterking van de betrokkenheid van leken gelovigen bij de ontwikkelingsproblematiek en vredesvraagstukken van mensen en volkeren wereldwijd.¹⁸² Volgens sommigen waren het zelfs vóóral de maatschappelijke motieven die ook katholieken tot

¹⁷⁶ "...in diaconia liturgiae, verbi et caritatis Populo Dei", LG 29.

¹⁷⁷ Motu Proprio *sacrum diaconatus ordinem*

¹⁷⁸ Hendriks, 'De Herinvoering van het permanent diaconaat', 138: "Het concilie heeft dus zeker niet een diaken op het oog die alleen of hoofdzakelijk met caritas bezig is. Die taak hoort er zeker bij, maar het diaconaat is breder bedoeld." en (143) "...vooral toch geleid door praktische motieven: de diaken zou in de pastorale praktijk kunnen worden ingezet..."

¹⁷⁹ Hornef, 'Anfänge der Diakonaterneuerung', 18.

¹⁸⁰ Kramer, 'Situation und Problematik', 14.

¹⁸¹ Schepens, Spruit en Kregting, *Rooms-katholieke Kerk in Nederland, 1960-2000*, 42 en 46; Zie Mascini, *Helden, heiligen en pioniers*, 187vv voor een boeiend retrospectief op het pionieren in deze beginperiode.

¹⁸² Grootaers, *De bouwwerf blijft open*, 32v; Van den Bos, *Mensen van goede wil*, 79 en 83; Roes, *R.K. Kerk Nederland 1958-1973*, 65; Coleman, *The Evolution of Dutch Catholicism*, 19, 150vv.; een impressie van het enthousiasme en de bewogenheid door priesterstudent in die tijd en later een van de eerste permanente diakens Kees van Opzeeland: Mascini, *Helden, heiligen en pioniers*, 207vv.

actie brachten, met het religieuze aspect op de achtergrond.¹⁸³ In de kerk was er een besef van de gezamenlijke verantwoordelijkheid van leken en clerus voor de wereld. Goddijn c.s. citeren de Amerikaanse godsdienstsocioloog O’Dea die een ontinstitutionalisering op gang had zien komen, en zich afvroeg of dit zou leiden tot een “nieuw, beweeglijker, zich gemakkelijker aanpassend, creatiever en vitaler katholicisme”.¹⁸⁴ Bij afsluiting van het nog te bespreken Landelijk Pastoraal Concilie (LPC) formuleert Kardinaal Alfrink: “Op grond van het evangelie kunnen en moeten wij getuigen van de menselijke mogelijkheden om ook op het terrein van het aardse bestaan in veel opzichten heil te brengen. [...] Die taak is een taak voor volwassen mensen, die verantwoordelijkheid durven aanvaarden voor prijsgeven van bestaande kaders en opbouw van het nieuwe.”¹⁸⁵ Zo ook de bisschop van Den Bosch Bluysen voor de Nederlandse televisie in januari 1967: “Zij [gelovigen] zijn in het algemeen mondig en zelfstandig genoeg om een politieke keuze te maken. De kerk heeft in principe zo weinig met politiek te maken, dat zij er in het algemeen van af moet blijven.”¹⁸⁶ In *Octogesima Adveniens* van Paulus VI (1971) wordt daarbij de praktische pluriformiteit die het gevolg is van de genoemde fundamentele scheiding tussen kerkelijk ideaal mensbeeld en de praktische keuzen in de werkelijkheid die daartoe moeten leiden, niet als probleem gezien: “In concrete situaties en mede met het oog op het concrete netwerk van relaties waarin een ieder leeft, dient er plaats te zijn voor een rechtmatige verscheidenheid aan keuzen van de te volgen wegen. Eenzelfde christelijk geloof kan immers tot verschillende vormen van inzet voeren. De kerk roept alle christenen op tot de dubbele taak van bezieling en vernieuwing van deze wereld; de structuren dienen te worden vervolmaakt en aan de werkelijke behoeften van deze tijd te worden aangepast.”¹⁸⁷ Tijdens de afsluiting van het tweede Landelijk Pastoraal Overleg (LPO II) (1974) heet het: “Juist in de huidige situatie kan de kerk een onmisbare functie vervullen, nl. die van een ‘ontmoetingsplaats’ (Franse bisschoppen), waar christenen met elkaar in gesprek komen over zeer concrete maatschappelijke problemen en elkaar in het licht van het evangelie bevragen over de waarde van hun uiteenlopende meningen en activiteiten.”¹⁸⁸

Vaticanum II in Nederland: Landelijk Pastoraal Concilie en Landelijk Pastoraal Overleg

Mede geïnspireerd door deze ontwikkelingen in de kerk mobiliseerden na Vaticanum II in Nederland zowel bisschoppen als theologen onder gelovigen het vernieuwings- en democratiseringsverlangen dat vanaf de jaren vijftig bovengronds was gekomen.¹⁸⁹ Van de kant van de bisschoppen hield dit onder andere in het voorbereiden van een landelijk (kerk)provinciaal concilie (LPC) van alle gelovigen dat de grondinzichten van Vaticanum II naar de Nederlandse situatie kon vertalen en recht doen aan de ontwikkelingen die in Nederland al op gang waren gekomen. Twee daarvan waren de democratisering van het kerkelijk besturen en het gezamenlijk met de leken nemen van verantwoordelijkheid voor de wereld en de vrede.¹⁹⁰ Meer dan 15.000 gespreksgroepen door heel het land hadden hun gezichtspunten aan de studiecmissies van het

¹⁸³ Schoenmaeckers, “Catholicism in the Netherlands”, 340.

¹⁸⁴ Goddijn, Jacobs en Van Tillo, *Tot vrijheid geroepen*, 304.; ook Grootaers, *De bouwwerf blijft open*, 70.

¹⁸⁵ *Archief van de Kerken* 1970, c. 410.

¹⁸⁶ *Katholiek Archief* 1967, c. 207 en insgelijks in zijn toespraak bij de opheffing van de katholieke werkgemeenschap binnen de P.v.d.A. 1969: “Maar als het nu gaat om concrete politiek, dan, zou ik zeggen, moeten de kerkelijke leiders beginnen met terug te treden om allereerst de individuele mens alle vrijheid te gunnen zonder enige druk zijn standpunt te bepalen”, *Katholiek Archief* 1969, c. 965

¹⁸⁷ *Octogesima Adveniens* nr. 50.

¹⁸⁸ *Archief van de kerken* 1974, 945.

¹⁸⁹ Collins vermeldt dat het Concilie ‘released great energies’ en “it has left Roman Catholics with problems that are far from resolved”: Collins, *Diakonia*, 14; De Nederlandse bisschoppen voelden zich geroepen de Nederlandse katholieken te temperen (en anderen gerust te stellen) wat betreft de ‘soms té onstuimige vernieuwingsdrang van velen.’, *Katholiek Archief* 1966, index en c. 1058-1059.

¹⁹⁰ Goddijn, Jacobs en Van Tillo, *Tot vrijheid geroepen*, 163v. Roes, ‘Het pastoraal concilie’, 24.

LPC gestuurd die op basis daarvan de inleidende teksten van het concilie samenstelden dat tussen 1968 en 1970 voor de eerste keer in 6 zittingen bijeenkwam. Het fenomeen 'gespreksgroep' in heel zijn diversiteit en meestal zonder priester kenmerkte het geloofsleven aan de basis van de katholieke kerk en de ont-institutionalisering daarvan in Nederland.¹⁹¹

Tegelijkertijd werd door de stuwende kracht van bisschop De Vet in 1963 het Nederlands Pastoraal Instituut (1958) in de lijn van Vaticanum II geherstructureerd tot het Pastoraal Instituut voor de Nederlandse Kerkprovincie (PINK).¹⁹² Het diende, in de lijn van wat hiervoor is beschreven, een brugfunctie te vervullen tussen instanties van wetenschappelijk onderzoek en het bisschoppelijk pastoraal beleid. Ook moest het service bieden op het terrein van documentatie en oriëntatie (uitgave van "De Pastorale Gids" vanaf 1965). Het PINK kon deze opdrachten in een zekere onafhankelijkheid uitvoeren, temeer omdat de bisschoppen in deze jaren veel tijd en energie moesten steken in de werkzaamheden ten behoeve van het Concilie in Rome. Via een groot aantal commissies en op basis van de voorzichtige vernieuwingen die reeds in de loop van de jaren vijftig met name op liturgisch, catechetisch en oecumenisch gebied hadden plaatsgevonden, heeft het PINK vanaf begin 1964 tot zijn fusie in 1972 met het Secretariaat van de Rooms-Katholieke Kerkprovincie (SRKK) in Nederland, op gecoördineerde wijze vorm en sturing gegeven aan de verdere vernieuwing van het Nederlandse katholicisme: Van gesloten naar open, van restrictief naar tolerant, van apologetisch naar oecumenisch, van 'rooms' naar 'katholiek', waarbij katholiek stond voor een vormgeving afgestemd op de socio-culturele situatie in welvaartsland Nederland.¹⁹³ Het PINK was ook belast met de organisatie van het LPC.

Daarbij merk ik op dat het blijkt haar eigen verslag over de eerste vijf jaren zeker tot 1968 geen enkele expliciet op caritas of diaconie gerichte of zodanig aangeduide activiteiten heeft ontplooid. In het kader van het LPC zijn er wel bijeenkomsten van groepen uit de categoriale zielzorg, waaronder het bedrijfsapostolaat, en verschijnt er in 1965 een memorandum 'Terugkeer van het diakonaat'. Maar dit betreft een verwijzing naar het onderwerp herinvoering van het permanente diakonaat door Vaticanum II, (zie hiervoor § 3.2.3).¹⁹⁴ Wel is een van de vier voorgestelde grote thema's van het LPC "verantwoordelijkheid van de christen in gezin en als wereldburger met een opdracht tot vrede" en is er in 1968 een ontwerp rapport "Zedelijke levenshouding van de christen in de wereld"¹⁹⁵ waarin o.m.: "De zedelijke ontwikkeling vraagt van ieder van ons een inzet op twee fronten: dat van de ontplooiing van het persoonlijk leven en dat van de opbouw van een rechtvaardige en barmhartige maatschappij." En ook de in het licht van het voorgaande bekende structurering van sociaal onderzoek en sociale leer: "De kerk kan pas richtlijnen geven na ook met alle beschikbare methodieken de ontwikkelingsgang van het leven te hebben bestudeerd."¹⁹⁶

Dit themagebied zal echter met name uitvoerig worden uitgewerkt in de tweede zitting van het Landelijk Pastoraal Overleg (LPO I 1974-1975). Deze vorm van overleg was de opvolger van het LPC, maar had door interventie van Rome niet de beleidsvormende bevoegdheid gekregen die was voorzien en had daardoor 'slechts' een de bisschoppen adviserende functie.¹⁹⁷ De eerste zitting van

¹⁹¹ Goddijn, Jacobs en Van Tillo, *Tot vrijheid geroepen*, 180; Goddijn, *Roomsen dat waren wij*, 77 en 89.

¹⁹² Auwerda, *Kromstaf als wapen*, 53.

¹⁹³ Goddijn, Jacobs en Van Tillo, *Tot vrijheid geroepen*, 158.

¹⁹⁴ Blijkens het stroomschema van de organisatie van het Pastoraal Concilie waren er aan de basis wel studiecmissies 'zeden', 'kerkelijk praktizeren', 'ontwikkelingshulp', 'missie' en 'vrede' maar geen genaamd 'kerk en samenleving' of 'diaconie'. Goddijn e.a., *Riskante kerk*, 76, 80, 94 en 124.

¹⁹⁵ Zie ook Goddijn, *Roomsen dat waren wij*, 63.

¹⁹⁶ *Katholiek Archief* 1969, c. 392-393.

¹⁹⁷ Tussen 1973 en 1998 waren er vijf zittingen van het LPO, die elk meerdere samenkomsten kenden. Het LPO is nooit formeel opgeheven, maar sinds 1998 zijn er geen bijeenkomsten meer gehouden. Het LPO IV (1986-1992) was deels gewijd aan diaconie, met de thema's 'diaconie en parochie' en 'diaconie en

het LPO had overigens een verwante thematiek ('De rechtvaardigheid in de wereld') die was ingegeven door de Tweede Algemene Bisschopssynode in Rome van 1971 over: "Het ministeriële priesterschap en de rechtvaardigheid in de wereld."¹⁹⁸ In het verslag van dit overleg komen een groot aantal concrete terreinen ter sprake waarop gerechtigheid nagestreefd moet worden: onderwijs, ex-delinquenten, inkomensongelijkheid, besluitvorming bedrijven, werkende jongeren, problematiek rond de mijnen, prestatimaatschappij, rijk en arm in wereldverband. Ook gaat het over gerechtigheid doen: acute hulp (in nood), lokale projecten, rechtvaardigheid in structuren ordenen (structuurwerk), meestal nationaal wat niet kan zonder professionele krachten en buiten de wettelijke ordening. LPO I gaat vooral over het aanklagen van onrecht en de oproep tot sociale actie. Gelovigen werd voorgehouden dat medemenselijkheid en hulp aan de naaste een belangrijke vorm van kerk-zijn was, maar de vorm ervan werd niet nader gespecificeerd.¹⁹⁹ De bisschoppen zelf gaven, zoals we zagen, geen adviezen over hoe de leek politiek of maatschappelijk moest handelen.²⁰⁰

Het is van belang te constateren dat wat katholieken al dan niet in parochieverband in de samenleving deden, zich dus aan bisschoppelijke koersbepaling onttrok.²⁰¹ In de geest van de democratiserende en activistische jaren zestig en het Concilie konden in de parochies en met name daarbuiten dan ook de meest uiteenlopende groepen, 'kringen', samenwerkingsverbanden, 'gemeenten', basisgroepen etc. ontstaan, gericht op vele varianten van maatschappelijke actie.²⁰² Deze relatieve 'stilte-zone' wordt bijvoorbeeld zichtbaar in een vermelding in de verslagen van LPO I: "Actiegroepen pretenderen niet het standpunt van de kerk te verwoorden. Wel vragen zij in de kerkgemeenschap erkenning als groepen die een visie en standpunt vanuit en namens de kerkgemeenschap (zij het niet de gehele) vertegenwoordigen."²⁰³

Bedoelde centrifugale tendens van de katholieke maatschappelijke actie werd na 1972 versterkt doordat het de Nederlandse kerkprovincie in een sfeer van polarisatie ontbrak aan een gezamenlijk beleid ten aanzien van de gestalte van de kerk in Nederland.²⁰⁴ Bovendien was na het geforceerde einde van het LPC en de afwijzing van een Landelijke Pastorale Raad Nederland formeel als laboratorium van vernieuwende initiatieven voor kerkelijke structuren door Rome teruggewezen en als zodanig een 'pastoraal kerkhof'. De interne gevolgen voor de samenwerking in de kerkprovincie waren aanzienlijk.²⁰⁵ Het bisdom Roermond ging vanaf die tijd met bisschop Gijsen aan het roer op alle gebieden een heel eigen koers varen, waaronder ook ten aanzien van caritas en maatschappelijk handelen. Limburg kende vanaf 1902 de unieke kerkelijke instelling 'aalmoezeniers van sociale werken'. De aalmoezeniers hadden expliciet de uitvoering van de maatschappelijke aanwezigheid/het maatschappelijk handelen van de katholieken als opdracht. Vanwege het beperkte kader van het onderhavig onderzoek zullen hier de specifieke Limburgse varianten van armenzorg en diaconaat niet verder aan de orde komen.

Het maatschappelijk engagement van de bisschoppen tot 1980

maatschappij'. LPO V (1993-1998) had nog een deelthema getiteld: 'Gerechtigheid doen' (zie hiervoor hoofdstuk 4).

¹⁹⁸ *Archief der Kerken* 1972, c. 1059.

¹⁹⁹ Vgl. het herderlijk schrijven van bisschop De Vet uit 1963 over de drievoudige opgave van het samen kerk zijn, waaronder 'door onze medemenselijkheid': "zonder voorafgaande eisen aan de ander, het geluk van de ander dienen als evangelische levenshouding" *Katholiek Archief* 1963 c. 115.

²⁰⁰ Huysmans, *Tussen Concilie en Synode*, 119.

²⁰¹ Huysmans, *Tussen Concilie en Synode*, 124.

²⁰² Meeuws, *Diaconie*, 76.

²⁰³ *Archief der Kerken* 1973, c. 295-298.

²⁰⁴ Goddijn, *Roomsen dat waren wij*, 66; Vermeulen, 1981-1991 'Tien jaar Secretaris-Generaal', 10.

²⁰⁵ Goddijn, *Roomsen dat waren wij*, 114 en 117.

Ook al waren er dus nauwelijks kerkelijke organisatievormen of kanalen waarlangs de maatschappelijke inzet van Nederlandse katholieken kon worden gestuurd; De oproepen vanuit de kerkelijke leiding tot de omvorming van economische maatschappelijke structuren die ten grondslag liggen aan armoede, achterstelling en onderdrukking waren er niet minder om.²⁰⁶ In 1971 wordt 'Kerk en Samenleving' een lemma in de kerkelijke kroniek *Archief van de Kerken*. Ook in de liturgie wordt soms wel politiek stelling genomen. In gebeden en liederen klagen de kerkgangers onrechtvaardigheden aan bij gelegenheid van Unctad III wereldhandelsconferentie in 1972.²⁰⁷ Een rapport van de (PINK) commissie verhouding pastoraal en maatschappelijk werk concludeert dat van pastores steeds meer maatschappelijk engagement verwacht wordt "in de lange traditie van *charitas* en diakonaat".²⁰⁸

De in krachtige taal gestelde bisschoppelijke vastenbrieven van 1973 en 1974 verleenden een enorme impuls aan de maatschappelijke activiteiten van katholieken, bisschoppen inbegrepen.²⁰⁹ Terzelfder tijd deden dat de aanbevelingen van LPO II. De besprekingen in LPO I waren namelijk gedomineerd door recente kerkpolitieke gebeurtenissen (o.a. bisschopsbenoemingen Simonis 1970 en 1972 Gijsen), waardoor men in LPO II de maatschappijgerichte focus nogmaals scherp wilde stellen met het thema: "de houding van de christen in onze productie-, prestatie-en consumptiemaatschappij." De gedachte dat de kerk een rol te spelen had in de sociale revolutie vond daardoor in steeds bredere kring ingang. Enkele citaten mogen ten voorbeeld staan voor de teneur van de bisschoppelijke vastenbrieven: (1973) "Het behoort tot ieders verantwoordelijkheid mee te werken aan de inrichting van een samenleving waarin economische groei en individuele consumptie niet andere belangrijke menselijke waarden en behoeften verdringen [...] Dit vraagt enerzijds bewustwording, anderzijds actieve inzet voor maatschappelijke verbeteringen en kritische zelfcontrole ten aanzien van onze aanspraken en bestedingen. Men zegt dikwijls dat om onze maatschappij te veranderen, de structuren gewijzigd zouden moeten worden. Maar structuren zijn geen dingen die los van ons staan, die wij kunnen veranderen zonder onszelf te kunnen veranderen."²¹⁰

De vastenbrief van 1974 staat zo mogelijk nog boller over wereldse ongerechtigheid, onrechtvaardige verdeling van bezit, vermeerdering van bezit en nadruk op productiviteit, marginalisering van groepen zoals werklozen, winststreven als allesoverheersend doel, het sociale gezicht van ondernemingen; "een structurele macht die mensen in haar ban houdt." "Daarbij wil hij

²⁰⁶ Gesteund ook door theologen als Metz en Moltmann en de bevrijdingstheologie die handvatten gaven aan gelovigen die zich actief wilden inzetten voor een betere wereld, Van den Bos, *Mensen van goede wil*, 144. Ik betreur het dat ik omwille van de omvang van dit onderzoek hier alleen in een voetnoot kan verwijzen naar dergelijke theologische impulsen voor een grotere betrokkenheid van gelovigen bij maatschappelijke processen. Zo het stuk van J.B. Metz, 'Grond en functie van de politieke theologie' in *Tijdschrift voor Theologie* in 1972 (p.159-170) en Edward Schillebeeckx' 'Kritische theorieën en politiek engagement van de christelijke gemeente' in: *Concilium* 9 (1973) nr. 4, 47-61.

²⁰⁷ Augustijn, *Kerk in Nederland, 1945-1984*, 120-122.

²⁰⁸ *Archief der Kerken* 1972, c. 517. Slechts in een voetnoot kan ik hier verwijzen naar de zeer sterk maatschappijkritische activiteiten die ontplooid werden via de Nederlandse Raad van Kerken, waar, als eerste RK kerkprovincie ter wereld ook de Nederlandse tot toetrad (1968). De raad produceerde bijvoorbeeld in de eerste jaren een gedegen analyse van de oliecrisis, en men schaarde zich heel concreet achter een brief van de Franse bisschoppen over grondspeculatie in het stedelijk milieu; *Archief van de Kerken* 1974, 348 en 406. Later in 1976 riep de Raad op tot boycot van ABN AMRO vanwege bankzaken en kredieten aan Zuid-Afrika en begeleide een program 'Nieuwe levensstijl' voor gelovigen.

²⁰⁹ Het bisdom Breda betuigde bijvoorbeeld zijn steun aan de bezetting door de arbeiders van de Enka fabrieken in Breda. Roes, *R.K. Kerk in Nederland 1958-1973*, 67; Ook gaat er een brief van de Diocesane pastorale raad naar de Nederlandse delegatie bij wereldhandelsconferentie Unctad III om op te komen voor rechten van armen en onderdrukten, *Archief van de Kerken* 1972, c. 703-704.

²¹⁰ *Archief van de Kerken* 1973, c.243-244.

[Jezus] zich niet volkomen in de bestaande machten inpassen. Het evangelie geeft daarbij geen concrete richtlijnen voor problemen die in ieder tijdperk anders zijn.[...] Maar het geeft mensen een richting, een mentaliteit, en een hoop die doet leven.” “Daarom mag hier de vraag opgeroepen worden of omwille van het algemeen welzijn niet zo veel mogelijk mensen moeten worden betrokken bij het vaststellen van de bedoeling van ondernemingen, van de richting en omvang van de productie en van de verdeling van het resultaat dat de arbeid opbrengt. [...] Toch zou het al te simplistisch zijn, wanneer, wegens de ingewikkeldheid van het probleem, bijvoorbeeld de kwestie van investering en productie uitsluitend aan het marktmechanisme werd overgelaten en vervolgens verwezen naar de betreffende deskundigen.” “Het systeem is op egoïsme gericht. Wij kunnen ons niet los van anderen bevrijden. Wij kunnen ons alleen samen bevrijden. En het is goed mogelijk dat degenen van wie het uit zal gaan de armen zullen zijn.”²¹¹

De beide vastenbrieven hebben een grote maatschappelijke impact.²¹² Er komt veel kritiek dat bisschoppen zich te veel met de maatschappij bemoeien; mogen zij zo maatschappelijk in detail treden of niet? ²¹³ Zowel de katholieke ministers Schmelzer (1971-1973), Andriessen (1977), Van Agt (1977) als overigens later Lubbers voelden zich geroepen de bisschoppen op dit punt publiekelijk terecht te wijzen.²¹⁴ Uit het verslag van de tweede zitting van het LPO, augustus 1974: “Natuurlijk kunnen we niet buiten structurele veranderingen en technische oplossingen, maar deze zullen niet komen als niet aan de basis een nieuwe houding groet bij ons allen. Structuurhervormingen zijn niet louter het werk van technocraten en politici, Een levend elan van mensen is de dragende grond, van waaruit nieuwe samenlevingsvormen ontstaan, [...]” “Dat is ook het belang van kleine groepen, die in eigen kring een nieuwe levensstijl willen ontwikkelen, Ze kunnen gelden als leerschool en oefenhuis voor die nieuwe houding en als model voor de nieuwe gerechtigheid, dat door zijn uitstraling wervende kracht heeft in onze maatschappij.” Ook de brochure *Mens, Daarheen!* die de reacties bundelde op de discussienota ter voorbereiding van LPO II geeft heel duidelijk weer hoe concreet maatschappelijk de kwesties waren waartoe de katholieken zich als katholiek wilden verhouden: of geprobeerd moest worden de vrije economie af te remmen, wat alternatieven voor zo’n economie zijn, hoe versobering plaats moet vinden, de houding t.o.v. gastarbeiders, het vele gebruik van gif en het klimaat, de consumptiedwang en de macht van de reclame etc.²¹⁵ En uit de aanbevelingen van dit LPO: “1. [...] aan individuen, gezinnen, religieuze en andere leefgemeenschappen wordt de oproep gericht [...] niet te wachten tot anderen iets doen, maar om zelf daadwerkelijke pogingen te ondernemen de beleving van solidariteit te verwezenlijken door te werken aan de verbetering van menselijke verhoudingen en structurele veranderingen.”²¹⁶ Daaraan voegt men toe dat er vanuit parochies en bisdom aandacht en medewerking moet komen bij dit proces van maatschappelijke activering, en tevens in pastorale centra met vormings- en opbouwwerk aandacht te besteden aan vorming op het punt van solidariteit en maatschappelijke betrokkenheid van parochies, groepen en individuele gelovigen.

(Re-)organisatie van de bisdommen: kerk en samenleving blijft uit zicht

²¹¹ *Archief van de Kerken* 1974, c. 146 - 155

²¹² Van de Nederlandse tekst werden 113.500 exemplaren verspreid, en vertalingen verschenen in het Duits, Frans, Engels, Spaans en Italiaans *Informatiebulletin Biltstraat* 121, 1973 jg 1, nr 1, 67.

²¹³ *Informatiebulletin Biltstraat* 121, 1973 jg 1, nr 1, 8-9 en nr 2, 40. Bisschop Bluysen haastte zich te verklaren dat het niet de bedoeling was zoals vroeger gedetailleerd alles voor te schrijven wat er moet gebeuren (o.c. 40). Anderzijds was het voor anderen niet concreet genoeg, zie bijvoorbeeld de reactie van DISK, *Informatiebulletin Biltstraat* 121, 1974, p. 37v.

²¹⁴ *Archief van de kerken* 1977, 1127, 1154.

²¹⁵ *Informatiebulletin Biltstraat* 121, 1974, Special S1-S44.

²¹⁶ *Archief van de kerken* 1974, c. 932-963.

Waar de bisschoppen in de jaren na Vaticanum II al streefden naar een meer gezamenlijk beleid in alle bisdommen, betrof dat dus niet het terrein van kerk en samenleving maar in eerste instantie de zielzorg, priesterroepingen, financieel beleid en oecumene. Dit verliep langs de lijnen van de mogelijkheden en bepalingen van het Vaticaans Concilie op het gebied van de diocesane kerkstructuur. Volgens Huysmans was de achterliggende gedachte bij de vernieuwde beleidskoers de inrichting van 'het dienstbare bisdom', waarin de curie in het gehele bisdom aanwezig is om, in de geest van de genoemde dienstbaarheidsnotie van Vaticanum II, dienstbaar leiding te kunnen geven.²¹⁷ De hiërarchische kerk werd wat meer een 'radenkerk'. Zo werd in 1973 in een nieuw gezamenlijk reglement voor het bestuur van een parochie de mogelijkheid ingevoerd om desgewenst voor een meer gedemocratiseerde structuur van het parochiebestuur te opteren waarin bijvoorbeeld in een adviserend gremium als de parochievergadering (art. 33-37) was voorzien en eventueel commissies of werkgroepen konden worden ingesteld waarin taken werden gedelegeerd (art. 44).²¹⁸ Ook kwamen er lekenfunctionarissen in de diocesane curie. Toch bleef de bestuurlijke diversiteit groot en moest elk bisdom de nieuwe structuren zelf uitvinden en implementeren, hetgeen bijvoorbeeld tot uitdrukking kwam in de uiteenlopende functies en grootte van de ingevoerde dekenaten en de positie en taken van pastorale- en priesterraden.²¹⁹

Om de veranderingen en de talloze commissies en werkgroepen die spontaan ontstonden of door de bisschoppen waren ingesteld te begeleiden, werden in de meeste bisdommen zogeheten Diocesane Pastorale Centra (DPC's) opgericht (het eerste was er al in 1960 in het bisdom Breda,²²⁰ Den Bosch in 1968, Utrecht 1971), bedoeld als tweedelijns pastorale voorlichting en dienstverlening, ter ontlasting van de bisdomstaf, voor zowel beleidsvoorbereiding en beleidsuitvoering. Het waren afzonderlijke kerkelijke rechtspersonen, met eigen bestuur en eigen verantwoordelijkheden.²²¹ De DPC's hadden ieder hun eigen organisatievorm, doelstelling en bevoegdheden maar konden weinig anders dan elk voor zich het beste er van maken, hetgeen per bisdom tot telkens andere betrekkingen tussen bisdomstaf en geledingen leidde.²²² Deze centra waren voor het overgrote deel op vraagstukken van zielzorg gericht, de ondersteuning van zielzorgers en de vorming van leken, maar nauwelijks op het begeleiden of organiseren van caritas-activiteiten, maatschappelijke actie of het toerusten van parochianen voor nieuwe vormen van armenzorg na de invoering van de Algemene bijstandswet (1965).²²³ In Groningen kent het DPC in 1977 een functionaris voor 'Missie, Ontwikkeling Vrede (MOV)' en 'Kerk in de samenleving' en een diocesane werkgroep 'kerk en samenleving'. Goddijn vermeldt dat de DPC's ook 'diaconale taken' vervulden (vermoedelijk een anachronisme, zie verderop), waaronder de vorming en begeleiding van leken zonder dit verder te specificeren. Maar het hoofddaccent lag op de gemeenschapsopbouw, catechese en liturgie.²²⁴ Kerk en samenleving of diaconie vormt kennelijk geen belangrijk genoeg aandachtsveld in de periodes die door Goddijn in de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland 1945-2000 worden onderscheiden, zoals er wel zijn: leiderschap, priester en leek, kerkenbouw en liturgie, oecumene, missie, geestelijk leven, organisaties, literatuur en media. En ook Augustijn in zijn overzicht 1945-1983 is karig met specifieke informatie over de kerkelijke

²¹⁷ Huysmans, *Tussen Concilie en Synode*, 68.

²¹⁸ *Algemeen Reglement voor het bestuur van een parochie van de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland*, 11 december 1973. *Analecta van het bisdom Utrecht*, maar 1974 N39-62.

²¹⁹ Huysmans, *Tussen Concilie en Synode*, 51 en 55 en 66-70.

²²⁰ *Katholiek Archief* 1960, c. 48.

²²¹ Roes, *R.K. Kerk in Nederland 1958-1973*, 32.

²²² Goddijn, Jacobs en Van Tillo, *Tot vrijheid geroepen*, 193.

²²³ zie voor de beoogde doelstellingen van een DPC bijvoorbeeld de toespraak van bisschop De Vet bij de opening van een nieuw gebouw voor de DPC te Breda 6 juni 1963; *katholiek Archief* 1963, c. 777-786.

²²⁴ Goddijn, *Tot vrijheid geroepen*, 314.

inkadering van activiteiten op het gebied van kerk en samenleving en noemt nergens de term diaconie.

Individuele bisschoppen moeten zichzelf maar zien te redden bij het bepalen van de grenzen en normen voor katholieke maatschappijkritische groepen, zoals Simonis met de Calamagroep, die hij een pastoraal project had laten doen onder Rotterdamse arbeiders. Hij haastte zich te verklaren dat hij niet hun maoïstische maatschappijanalyse deelde maar respect had voor de opofferingsgezindheid van de leden van de groep en hun morele integriteit.²²⁵ De Calamagroep breidt zich in 1984, in de periode dat het begrip diaconie opgang maakt, uit met een studiecentrum genaamd Platform Diaconale Ecclesiologie. Men wil een vormingsprogramma opzetten waarin de wereld van de kerk en de wereld van de arbeider en arme structureel met elkaar verbonden zijn.²²⁶

Pas in het uitvoeringsreglement (1982) van de Statuten van de Nederlandse bisschoppenconferentie (daterend uit 1973 en 1980) besluiten de bisschoppen tot meer landelijke coördinatie van het bonte geheel aan activiteiten aan de basis met de instelling en verdeling van aandachtsvelden onder elkaar. Er komen per beleidsterrein bisschoppelijke commissies met een bisschop als voorzitter (referent); zo ook een commissie 'kerk en samenleving' met als eerste referenten de bisschoppen Ernst en De Kok.²²⁷ In de nieuwe opzet geschiedt de beleidsvoorbereiding meer door de bisschoppen zelf (door het dagelijks bestuur en de commissies) dan uitsluitend door DPC of adviseurs.²²⁸

'Diaconie' als verzamelterm voor maatschappelijke activiteiten van katholieken

In het kader van dit onderzoek voert het te ver om een nauwkeurige historische genealogie na te willen streven van het gebruik in katholiek Nederland van de term 'diaconie', zijn samenstellingen en afgeleiden. Ook de ontwikkeling in de schrijfwijze – afwisselend met k of met c - moet hier zoals gezegd buiten beschouwing blijven. Vanaf circa 1970 vallen er in het kerkelijk taalgebruik begrippen als 'diakonie' en 'diakonaal' (toen nog voornamelijk met een 'k' geschreven) waar te nemen binnen het onderwerpsgebied van de relatie kerk en maatschappij. Maar het is sporadisch. De indices van de kerkelijke archieven en kronieken tot 1987 kennen geen lemma 'diaconie', wel 'kerk en samenleving' en concrete sociaaleconomische en maatschappelijke onderwerpen ('politiek', 'bedrijfsapostolaat', vrede e.d.).

Een vroeg gebruik van het begrip diaconie is te vinden in het KASKI memorandum (1972) over de opbouw van de plaatselijke kerk: "Zijn kansen [van de leek HR] liggen in het lidmaatschap kerkbestuur, parochieraad, in de diakonie, in werkgroepen voor liturgie, catechese, missie maar ook in het christelijk getuigenis dat hij geeft in zijn leef- en werkmilieu." "[...] "daarnaast ontwikkelen zich nieuwe vormen van catechese [...], diakonie en bewogenheid met de derde wereld."²²⁹ Het taalgebruik doet overigens enigszins vermoeden dat hier een protestant aan het woord is. Voor het katholieke denken over diaconie spelen namelijk de ontwikkelingen in de Nederlandse protestantse kerken een belangrijke rol. De zestiger en zeventiger jaren waren in de Nederlandse katholieke kerk ook hoogtij-jaren van de oecumene. Daar kan in dit onderzoek helaas weinig over uitgeweid worden. Maar het vlak van de christelijke maatschappelijke actie was een terrein waarop men zich (tot op heden) snel en blijvend kon vinden, in praktische samenwerkingsprojecten maar ook voor wat betreft de theorievorming over diaconie.²³⁰ Van Klinken c.s. vermelden in 1985 dat er in

²²⁵ *Archief van de kerken* 1979, 246-248.

²²⁶ Hansen & Wissink, 'Platform diaconale ecclesiologie: wat is dat?', 8.

²²⁷ *Archief van de kerken* 1982, 761 en 1050. *Uitvoeringsreglement 1982 van het Rooms Katholiek kerkgenootschap in Nederland*, artikelen 6,7 en 8.

²²⁸ Huysmans, '1964-1984: twintig jaar structurering', 47.

²²⁹ KASKI memorandum 187, *De opbouw van de plaatselijke kerk*, 7.

²³⁰ Stolwijk, *Kerk en samenleving*, 25vv kijkt in zijn onderzoek naar organisatie van kerk en samenleving in Nederlandse bisdommen nadrukkelijk naar de modellen bij de hervormden en gereformeerden. Ik signaleer

Nederland nauwelijks nog studies over ‘het diaconaat’ zijn (geweest) aan katholieke zijde en vrijwel uitsluitend over het diaconaat van de permanente diaken vanuit het Duitse taalgebied (zie § 3.2.3). Van officiële kerkelijke zijde handelden publicaties over kerkrechtelijke zaken inzake diakens en de verhouding priester – diaken. De voornaamste theorievorming is uit het Duitse protestantisme gekomen. Het gerenommeerde Diakoniewissenschaftliches Institut in Heidelberg bestaat sinds 1954. Qua literatuur is dan bijvoorbeeld te denken aan Stegemanns *Das Evangelium und die Armen. Über den Ursprung der Theologie der Armen im Neuen Testament* uit 1981 waarin de verhouding tot de armen meer via de identificatie met Christus verloopt en verbonden is met Bijbelse passages met de zogeheten diak-stam (diakonie, diakonein etc.). Ook genoot internationale bekendheid J. Moltmann, *Diakonie im Horizont des Reiches Gottes: Schritte zum Diakonentum aller Gläubigen* (1984). In het Nederlands verschenen begin jaren tachtig werken van T. Brattinga over de kerk van de armen als uitdaging voor de oecumene en (vertaald) van de hand van methodist J. de Sante Ana. Van Dongens studie *Diakonia/ charitas: motivatie tot dienen* uit 1978 is een van de eerste die aandacht besteedt aan ‘kerk en samenleving’ in de katholieke kerk, toen ook nog wel als ‘caritas’ aangeduid, en deze vergelijkt met het protestantse ‘diaconaat’.²³¹ De diaken en het diaconaat hadden een grote opwaardering gekregen in het hervormde kerkelijk leven met de nieuwe kerkorde van 1951 (art. xix). Daar werd al de draai gemaakt van de individuen bedelende en autonoom opererende diaken naar de diakens als ‘componisten-van-gemeenschap’, in een als diaconale gemeente te begrijpen geloofsgemeenschap.²³² Te wijzen is ook op het werk van de reformatorische C. Boerma uit 1978 *Kan ook een rijke zalig worden?* (1978) waarin de structureel maatschappelijke invulling van armoede (de ‘zondige structuren’) in de bijbel centraal staat. Een aanzienlijke invloed is ook uitgegaan van het internationaal bekende diaconale werk van ds. Hans Visser in de Pauluskerk in Rotterdam dat vanaf 1980 van start ging.

Mede via deze invloed vanuit de kerken van de Reformatie kwam ook de kenmerkende specifieke invulling van diaconie als hulp aan noodlijdenden de katholieke kerk binnen. Hiervoor kwam dit semantische verband al aan de orde in het kader van de introductie van ‘diaconie’ en ‘de dienende kerk’ bij Vaticanum II (in het spoor van de diaconale armenzorg bij de “Innere Mission” in het negentiende-eeuwse Duitse protestantisme).²³³

Al zeer vroeg na Vaticanum II was het bisdom Breda onder bisschop Ernst betrokken bij vraagstukken van kerk en maatschappij en zeer actief met de vormgeving van het daarmee samenhangende kerkelijk werk. Het rijke archief van het Diocesaan Pastoraal Centrum Breda in bewaring bij het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) getuigt daarvan. In de notulen van de vergadering van de charitasinstellingen in Breda-Zuid (19 augustus 1970) noemt men bijvoorbeeld als eerste uitgangspunt de bekende trits uit Lumen Gentium 29: “verkondiging, eredienst en diakonie (dienst aan de samenleving)”. Men stelt voor in alle parochies een werkgroep Kerk en Samenleving in de stellen.²³⁴ ‘Kerk en Samenleving’ fungeert als de meest courante benaming.²³⁵ In

voorts hier het programmatische werkdocument LPO IV voor de parochiële diakonie van Zuidgeest (1987) waarin sprake is van inhoudelijk “meer langszij [komen] bij de reformatie” en vanaf 2004 tot 2018 de oecumenisch opgezette Handboeken Diaconie.

²³¹ Van Klinken, Spee en Wijngaards, ‘Literatuur over diakonaat’, 216.

²³² Dongen, *Diakonia/charitas*, 61. Zo ook P. Philippi, *Christozentrische Diakonie* (1975) en J. Albert (red.) Paul Philippi, *Diakonica. Über die soziale Dimension kirchlicher Verantwortung*. Neukirchen-Vluyn, 1984.

²³³ Koet, ‘Over dienen of verbinden’, 29v.; Mascini, *Helden, heiligen en pioniers*, 25; In het Nederlandstalige gebied is er bijvoorbeeld de link tussen Harry Spee, vroege katholiek theoloog van de diaconie en de radicaal maatschappijkritische protestantse theoloog G.H. ter Schegget met zijn boek *Partijgangers van de armen* (1971). Zie Spee, ‘Diakonie: de dienst van het Delen’, (115) 11 v.

²³⁴ KDC, Archief Diocesaan Pastoraal Centrum Breda, archiefnummer 700, nr 38.

²³⁵ Het overzichtswerk van Roes over de Nederlandse kerk tussen 1958 en 1973 heeft geen enkele sectie over het maatschappelijk handelen van de kerk of de gelovigen, niets over ‘diaconie’ wel pastoraal, liturgie, moraal,

het bedoelde archief is ook de lange weg te volgen waarlangs het bisdom uiteindelijk een diocesaan medewerker kerk en samenleving aanstelt en wat diens plaats en taakveld is te midden van de andere diocesane gremia, zoals de dan reeds bestaande diocesane werkgroep Kerk en Samenleving. Saignant detail is dat de medewerker betaald wordt door stedelijke en interregionale caritasinstellingen en maar voor een klein deel door het bisdom zelf. Interessant is ook de overtuiging van deze eerste functionaris, A. Mol: “De charitas is op weg van symptoombestrijding naar het blootleggen van structuren, die de oorzaak zijn van veel verdriet en onbehagen”.²³⁶

Het aartsbisdom kan dan niet achterblijven: “Sinds ongeveer acht jaar besteedt het bisdom Breda speciale aandacht aan wat gewoonlijk aangeduid wordt als de sector dienst.” Dus nog niet ‘Diaconie’ als kerkelijk aandachtsgebied maar ‘dienst’. “Het bisdom Utrecht gaat dan ook steun verlenen voor oprichting van plaatselijke raden van kerk en samenleving. Deze moeten de initiatieven van caritas en diakonie bundelen en stimuleren. De parochiële caritasinstellingen (PCI'en) blijven bestaan als verantwoordelijke instantie voor het financieel beheer. Waar mogelijk zouden zij in de raden moeten worden ingebouwd.”²³⁷ Hier dus wel weer een enkele verwijzing met de term ‘diaconie’. Vergelijkbare situaties beschrijft Stolwijk voor de bisdommen Haarlem, Groningen en 's-Hertogenbosch, met telkens eigen modellen voor de organisatie van ‘kerk en samenleving’ in elk bisdom. In zijn onderzoek uit 1979 gebruikt hij ook voor zijn landelijke overzichten nog uitsluitend de begrippen ‘Kerk en samenleving’, nergens ‘diaconie’.²³⁸ Dat geldt ook voor het in hetzelfde jaar gepubliceerde overzicht van het vormingswerk onder katholieken (maatschappelijk en wat betreft missie en ontwikkeling) in bisdommen en landelijk.²³⁹

In 1975 wordt, op aanbeveling van LPO II door de bisschoppen een landelijk orgaan ingesteld met de naam Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving (KRKS).²⁴⁰ “Deze raad zal enkele decennia als zelfstandig adviescollege van de bisschoppen en de geloofsgemeenschap maatschappelijke vraagstukken en vragen van rechtvaardigheid in de samenleving bestuderen of in studie laten nemen”.²⁴¹ Het onderzoeksveld was breed en de raad faciliteerde werkgroepen met eigen specialismen (o.a. kerk en staat en sociaaleconomische vraagstukken) en kende een voorzittersoverleg. Toegespitst op kerk en gerechtigheid, sociale zorg en maatschappelijke actie verschenen o.a. in 1977 een studie over levensbeschouwing en welzijnswerk, in 1978 een nota over jeugdwerkloosheid, in 1980 over het maatschappelijk engagement van katholieken in Nederland in het algemeen, in 1982 over het maatschappelijk engagement van katholieke werknemers in sociaaleconomische organisaties, in 1984 over kerk en samenleving in de Nederlandse katholieke geloofsgemeenschap. Tevens zijn er dan plannen voor een ‘akademie’, een samenwerkingsverband van katholieke instellingen “ten behoeve van een gekoördineerd en gekonsentreerd

missie en klein stukje over kerk en wereld in hst 14 (= ontwikkelingswerk en vredeswerk.). Roes, *R.K. Kerk in Nederland 1958-1973*, passim.

De kronieken van het katholieke leven in Nederland ‘*Katholiek archief*’ (1960-1972), ‘*Archief der Kerken*’ (1973-1985), *Informatiebulletin Biltstraat 121* (1973-1987) kennen wat betreft het maatschappelijk handelen geen (varianten van) het lemma ‘diaconie’ noch van ‘caritas’. Het economisch/sociaal en politiek spreken en handelen van de kerk is gegroepeerd onder het lemma ‘Kerk en Samenleving’ en deels ook ‘Kerk en vrede’ of “Pax Christi” dan wel ‘Iustitia et Pax’ en in latere jaren onder het algemene lemma ‘Nederland’ met als ondercategorie ook de betreffende instelling of organisatie die zich met een aspect van kerk en samenleving bezig houdt.

²³⁶ *Informatiebulletin Biltstraat 121*, 1973 jg. 1, nr 8, 199v.

²³⁷ *Informatiebulletin Biltstraat 121* 1976, 308 en 341.

²³⁸ Stolwijk, *Kerk en samenleving*, 28-33.

²³⁹ *Vormingswerk onder Katholieken. Een inventarisatie door Kontakt Katholieken Educatief Werk*, Amersfoort, De Horstink, 1979.

²⁴⁰ *Archief van de kerken* 1974, 953 en 1975, 963.

²⁴¹ *Informatiebulletin Biltstraat 121* 1976, 24.

vormingsaanbod voor hoger opgeleide katholieken en maatschappelijk kader”, dat echter niet van de grond komt.²⁴²

De rol en de taak van de leek in de kerk staat in 1987 centraal met een bisschoppensynode in Rome en een congres te Tilburg, alsmede een publicatie door de KRKS: “Leken; deskundigen bij de gratie Gods”. Het gaat hierin onder andere over de gelovige en de sociaaleconomische orde, de zorgvoorzieningen en het milieu maar niet in het kader van diaconie. Overigens werd de rol van de KRKS met een statutenwijziging bij het opheffen van het Katholiek Maatschappelijk Beraad (1984), herzien, waarbij de vrije publicatiemogelijkheid ingeperkt werd en de bisschoppenconferentie op voordracht niet de helft maar alle bestuursleden ging benoemen. Aan een multidisciplinair onderzoekscentrum kerk en samenleving, opgericht door de Raad van Kerken in 1981 zou de Nederlandse RK kerkprovincie niet meedoen. Het heeft fundamenteel denkwerk verricht op het terrein van economie, geloof en kerk in de samenleving totdat het in 1998 bij gebrek aan financiële middelen werd opgeheven.²⁴³

In de loop van de jaren zeventig wordt de term ‘diaconie’ geleidelijk en met name een soort verzamelterm voor alle activiteiten van parochianen die niet met liturgie of verkondiging te maken hebben; niet alleen dus voor groepen ‘kerk en samenleving’ maar ook voor het bezoeken van nieuwe wijkbewoners, chauffeursdiensten voor behoeftige kerkgangers, ‘vrouwenwerk’, activiteiten voor bejaarden etc.²⁴⁴ Maar de term dekt tevens activiteit van kerken op mondiale schaal. In zijn artikel naar aanleiding van de vergadering van de Wereldraad van Kerken in 1979 haalt Van der Ven de daar gebezigde term ‘politieke diakonie’ aan, ter aanduiding van de benodigde politieke actie van kerken om de economische oorzaken, ongelijkheid en ongerechtigheid, van de milieucrisis te helpen beteugelen. Hij pleit voor de doordinking van een meer centrale positie van deze diaconale opdracht van de kerk ten aanzien van te veranderen structuren in het bredere veld van de pastorale functies.²⁴⁵

Een generieke term als ‘diaconie’ kon men goed gebruiken want in de literatuur wordt telkens gememoreerd aan het zeer rijk geschakeerde palet aan uiteenlopende maatschappelijke activiteiten van kerkmensen dat men daarmee kon aanduiden.

Overigens gingen veel van die activiteiten ook aan de parochiegrenzen voorbij.²⁴⁶ Te denken is dan niet alleen aan de katholieke instellingen en beroeps-/maatschappelijke organisaties maar ook aan de in het begin van dit hoofdstuk genoemde groepjes en groepen die vanuit de kerk ontstonden. Waar deze de directe werkingssfeer van buurt of stad overschreden vormden ze geen nieuw kerkinstituut maar geregeld van samenstelling wijzigende samenwerkingsverbanden van groepen kerk- en maatschappijkritische christenen.²⁴⁷ Basisgroepen en kritische gemeenten ontstaan in, tussen en tegenover de officiële kerken, waarmee de verhouding dikwijls gespannen

²⁴² *Bericht van Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving*, 1987, nr 4, 2 en nr 5, 2; Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving, *Het werkveld Kerk en Samenleving in het Rooms Katholiek Kerkgenootschap*, bijlage 3-3.

²⁴³ *Archief van de Kerken* 1982 c.702-704; Noordegraaf, ‘Literatuurbericht diaconaat 2010-2013’, 6.

²⁴⁴ (Zuidgeest), *Parochiële Diaconie*, 20: “bak met allerlei”; “In 1982 ontstond [in Noordwijkerhout HR] een structuur met overleggroepen. Alle werkgroepen die niet duidelijk onder liturgie, catechese of financiën vielen kwamen bij diaconie terecht. En daarmee begonnen we.” *Diakonie & Parochie* 1990/91-2, 4. Ook Zuidgeest, *Sociale vernieuwing & katholieken* (1993) geeft een goed beeld van de enorme diversiteit aan katholieke maatschappelijke activiteiten.

²⁴⁵ Van der Ven, ‘Naar een politieke diakonie van de kerk’, 343 en 345.

²⁴⁶ Zie bijvoorbeeld de uitvoerige opsommingen nog in 1978 bij Scholten, Spruit & Van Hemert, *Kerk al doende*, 33-35, die nog een poging doen onderscheid te maken tussen ‘algemene diaconale groepen’ en ‘specifieke samenlevingsgerichte groepen’; Zo ook de conclusie van Keesen, terugkijkend: *Van priesterkerk naar diaconale gemeenschap*, 9; ook bij Van den Bos, *Mensen van goede wil*, 252v.

²⁴⁷ Dierick, ‘Basisgroepen in Nederland’, 120 en 123.

is, of wordt verbroken.²⁴⁸ Het is (meestal oecumenische) gemeentevorming van onderop, vanuit de mensen rond viering, bezinning en actie: bijbels leerhuis, politiek beraad en actie, onderling pastoraat etc. Centraal staat doorgaans de politieke en sociale dimensie van de Bijbelse boodschap geïnspireerd door wat men waarneemt aan onrechtvaardigheid, onrecht, onderdrukking en maatschappelijke tegenstellingen.²⁴⁹

In 1979 schrijft Jan Zuidgeest namens de katholieke maatschappelijke activeringsconsulenten (zie hierna § 3.3.4) een brief aan de bisschoppen met de suggestie voor een betere organisatie van de vele diaconale activiteiten in de vorm van een structurele diaconale voorziening (een vaste functionaris of diaconale werkgroep in parochie of bisdom).²⁵⁰ Maar in 1984 was 'diaconie' nog steeds voornamelijk een containerbegrip, zo concludeert het rapport van Brouwer en Schraven, geschreven op verzoek van de bisschoppenconferentie "om te komen tot het formeren van doelmatige organisatievormen". Op het gebied van diaconie bestaan dan nog steeds geen duidelijke structuren en landelijk beleid.²⁵¹ Zij signaleren "het bestaan van tal van organen, verschillend in positie, omvang en doelstellingen", "initiatieven die min of meer los van elkaar staan", een "tendens naar autonomie" "die zich richt tegen bindende organisatiestructuren, met name op nationaal niveau."²⁵² Dat is ook de conclusie van Hacking, weliswaar in een doctoraalscriptie (1984), maar die ik hier toch wil noemen omdat hij tevens tot een inhoudelijke doordenking en begripsomschrijving van diaconie tracht te komen en een van de centrale vraagstukken thematiseert, namelijk de verhouding tussen charitatieve diaconie en maatschappelijke diaconie, anders gezegd de zorgende, bedelende diaconie dan wel de diaconie als strijd van de kerk tegen onrechtvaardige structuren.²⁵³ Hij baseert zich daarbij vrijwel uitsluitend op Duitstalige katholieke en protestantse auteurs die hierin al in zeventiger jaren het voortouw hadden genomen, o.a. met de nieuwe praktisch theologische koers van het katholieke tijdschrift *Diakonia* (1970) en de studie van Meyer *Politische' und 'Gesellschaftliche Diakonie in der neueren theologische Diskussion* (1974).

Crijns maakte een lijstje van andere vroege omschrijvingen van diaconie, vanaf 1982; pogingen om de term ook een inhoudelijke betekenis te geven. In dat jaar noemt deken Bangert een aantal aspecten die vanuit de hervormde traditie herkenbaar zijn en hem wezenlijk lijken: "Diakonie is geen zaak van liefdadigheid, maar van gerechtigheid; Diakonie is bijbelse dienst, dienstbaarheid; Diakonie is naast de mens in nood gaan staan; Diakonie heeft als reikwijdte de hele samenleving; Diakonie is wezenlijk voor kerk-zijn; Diakonie is gemeenschapsvormend."²⁵⁴ De echo's van de hiervoor beschreven theologische visie van Vaticanum II op gerechtigheid en het sociale handelen van met name lekengelovigen zijn hier heel duidelijk te horen.

In 1984, bij een bijeenkomst vanwege het zeventigjarig bestaan van Caritas Neerlandica introduceert pater Ad de Groot ook de voor velen nog onbekende term 'diakonale organisaties' en wijst op de tweeterm 'barmhartigheid en gerechtigheid', noodhulp en actie voor structurele veranderingen.²⁵⁵ Maar zelfs tot in 1988 met LPO IV leek de term 'diaconie' nog van recente datum:

²⁴⁸ Of zoals Jurjen Beumer het in 1986 formuleert: "Veelal werden de leden van deze basisgemeenschappen aan de linkerkant de kerkbank uitgeschoven. Een ontwikkeling die zich tot vandaag voortzet". Beumer, 'Bevrijdend geloven', 41; Van den Boomen, 'Een riskante onderneming', 5; De radicaal maatschappijkritische Septuagint-groep maakte zich al in 1972 los van de kerkelijke structuren, *Archief van de kerken* 1972, c. 989-993.

²⁴⁹ Augustijn, *Kerk in Nederland 1945-1984*, 151-154.

²⁵⁰ Vermeer e.a., *Over het goede handelen*, 30.

²⁵¹ Brouwer en Schraven, *Eindrapport Commissie diaconale activiteiten*, 2.

²⁵² Brouwer en Schraven, *Eindrapport van de commissie diaconale activiteiten*, 22.

²⁵³ Hacking, *Maatschappelijke en charitatieve diaconie*, 16.

²⁵⁴ Bangert, *Diakonale geloofsgemeenschap*, 223.

²⁵⁵ *Informatiebulletin* 121 1984, 82v.

“Veel parochies hebben aparte werkgroepen opgericht op het terrein van wat we sinds enige tijd steeds vaker aanduiden als het vlak van de diakonie. Demonstraties en actie kwamen vaak uit kerkelijke kringen maar vonden weinig instemming in parochies. Veel diaconale activiteiten waren niet parochieel. [...] Diakonie in katholieke kring is tamelijk nieuw, de laatste vijf jaar wordt het meer gebruikt in navolging van wat in protestantse kringen gebruikelijk is.”²⁵⁶

Op weg naar een (kerkelijke) diaconale infrastructuur

Een factor die het begrip ‘diaconie’ voor katholieken mede in het vizier deed komen was de in de literatuur benoemde maar niet eenvoudig te beschrijven verandering van het economisch, maatschappelijk en geestelijk klimaat vanaf begin jaren tachtig. Economische groei zwakte af, er was sprake van crisis, waarin een massale werkeloosheid en de afbraak van het voorzieningenbeleid onder kabinet Lubbers I (1982-1986) de gemoederen alom beheerste. Het harde bezuinigingsprogramma van de katholieke Lubbers werd mede wetenschappelijk onderbouwd door het studiecentrum van het CDA.²⁵⁷ Het aan het vooruitgangsoptimisme van de zestiger en zeventiger jaren gekoppelde maatschappelijke en politieke utopisme en activisme maakte plaats voor een meer liberale, zakelijke opstelling en werd zelf een, niettemin zeer actieve, onderstroom.²⁵⁸

Kerkelijk verlegde het denken over het bewerkstelligen van een rechtvaardige wereld daardoor de focus van de internationale politieke en economische ontwikkeling naar de binnenlandse problematiek, bijvoorbeeld rond arbeid.²⁵⁹ Opzien baarde de bisschoppelijke vastenbrief van 1980 *De mens in de arbeid*: “Wie als christen in deze tijd zich bezig houdt met de vraag naar een nieuwe waardering van de arbeid en zoekt naar een meer rechtvaardige ordening, kan niet voorbijgaan aan een aantal kritische vragen bij ons huidige bestel”. “Maar die ontwikkeling [van wetenschap en techniek HR] heeft ook arbeidsdoelen scheef getrokken en nieuwe vormen van leed in de wereld gebracht. Onze kapitalistische geschiedenis heeft dat met afschuwelijke feiten bewezen.”²⁶⁰

In een brief uit 1982 schrijft kardinaal Willebrands heel concreet en uitvoerig over arbeidsongeschiktheid en hoe bedrijven hun oudere werknemers loosden in de WAO en de AAW. Hij benadrukt daarbij het belang van barmhartigheid, goedertierenheid en ootmoed in de strijd voor gerechtigheid, accenten uit het typisch katholieke sociale onderricht.²⁶¹ In 1983 volgt een brief over werkloosheid aan pastores en gelovigen in Twente. Ook in de bisdommen en parochies leggen kerkelijke werkers contacten met vertegenwoordigers van bijvoorbeeld werklozen, WAO’ers en bijstandsvrouwen. Deze voorbeelden dienen om het diepe besef bij de kerkleiding van de economische crisis in Nederland te illustreren. Hetzelfde ook in het herderlijk schrijven van bisschoppen over *Mens, arbeid en samenleving* in 1985 dat nadrukkelijk het werk van religieuzen, leken, het bedrijfspastoraat en parochiële werkgroepen noemt die werken aan sociale rechtvaardigheid. Het woord ‘diaconie’ valt in deze context dan nog niet.²⁶²

De economische en maatschappelijke ontwikkelingen gaan tevens gepaard met een toenemend belang gehecht aan individuele beleving en ervaring. “Godsdienst is niet op de eerste plaats een criterium van organisatie maar een bron van inspiratie” zo heet het dan.²⁶³ “De nadruk op spiritualiteit in de kerk is niet alleen een reactie op een periode van kerkvernieuwing en

²⁵⁶ *Diakonie & Parochie*, 1988/1, 4 en 10; 1989/90-4 5.

²⁵⁷ Goddijn, *Tot vrijheid geroepen*, 267v.

²⁵⁸ Goddijn, *Tot vrijheid geroepen*, 344.

²⁵⁹ Zuidgeest, *Sociale vernieuwing & katholieken*, 17; Crijns & Hoekstra, *Landelijk bureau DISK*, 3v.

²⁶⁰ *Archief van de Kerken* 1980, 343, 356.

²⁶¹ *Archief van de Kerken* 1982, 801-813.

²⁶² *Archief van de Kerken* 1985, 732vv.

²⁶³ Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving, *Kerk en Samenleving*, 44 en 47: Hulshof, ‘De Nederlandse katholieken in de jaren tachtig’, 26.

maatschappelijk engagement [...] maar ook een verlangen naar “persoonlijke toe-eigening” van het geloof”.²⁶⁴ Katholieken hebben volgens Goddijn zo veel kerkelijke richtlijnen en impulsen ontvangen dat zij hun geloofsbeleving eind jaren zeventig ‘geprivatiseerd’ hebben buiten het publieke kerkinstituut. Institutioneel werd er opgeroepen tot emancipatie en integratie in de samenleving echter met Romeinse richtlijnen die vervreemding van samenleving zouden bevorderen.²⁶⁵ Goddijn spreekt van een samensmelting die wel optrad van politieke actieve groepen met groepen die existentiële vernieuwing en individuele ervaringen centraal stelden.²⁶⁶

Het element van het kerkbreed meewerken aan het tot stand brengen van rechtvaardige sociaaleconomische en maatschappelijke structuren, waarvan we zagen dat de teksten van Vaticanum II, Paulus VI en de Nederlandse vastenbrieven tot begin jaren zeventig vol waren, krijgt vanaf begin jaren tachtig geleidelijk een plaats in het begrip en werkveld van diaconie.²⁶⁷ Maar de aanduiding ‘Kerk en samenleving’ blijft ook een courante benaming en zal ook tot op heden blijven bestaan.²⁶⁸ Tekenend voor de omslag die in de jaren tachtig plaatsvindt, is misschien de vergeefse oproep van de PvdA in 1986 aan de bisschoppen om zich in navolging van hun Amerikaanse collega’s uit te laten over de economie en met name de rechtvaardigheid en de positie van de armen en daarbij maatschappelijke organisaties als FNV CNV en DISK te betrekken.²⁶⁹ Kennelijk brandde het vuur voor kerk en samenleving bij hen niet meer zoals vroeger.

Kerkleiding en kerkvolk in Nederland

Door de eind jaren zeventig zich steeds verder verhardende polarisatie tussen vernieuwers en behoudenden bij de uitvoering van de richtlijnen van Vaticanum II, was er weinig optimisme over een vruchtbare voortzetting van het LPO.²⁷⁰

Ondanks een na Vaticanum II toenemende, mede door tendentieuze berichtgeving in de internationale media gevoede, negatieve visie in Rome op de ontwikkelingen in Nederland bleven de Nederlandse bisschoppen op een aantal terreinen relatief eensgezind, ook toen democraten als de bisschoppen Bekkers en De Vet overleden en hobbels als de *Nieuwe Katechismus* en de encycliek *Humanae Vitae* genomen moesten worden. Door de benoemingen van bisschoppen Simonis (1970) en Gijsen (1972) keerde het tij en trad een periode van ernstige polarisatie in die men hoopte door de bisschoppensynode van 1980 in Rome onder voorzitterschap van paus Johannes Paulus II te verevenen en ‘het gezag van de bisschoppen te verstevigen’.²⁷¹ Maar de twee gezagsmodellen, pauselijk primaat en gezag van de bisschoppenconferentie bleken niet te combineren.²⁷²

De door de Nederlandse bisschoppen in de jaren zestig voorgestane open gezagsuitoefening met adviezen van deskundigen en in dialoog met priesters, religieuzen en gelovigen was van de kant van Rome geen optie. De 46 besluiten van de synode van 1980 verraden een zuinigheid op het beproefde, en een versterking van de communicatie uit Nederland met Rome die overigens niet zo heel veel afweek van wat vanuit de Nederlandse bisschoppen al gebruikelijk was. De onafhankelijkheid van de bisschoppenconferentie bij beleid en bestuur, los van het bonte

²⁶⁴ Ter Steeg, *De akker is de wereld*, 44 en 57v; Van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing*, 209v.

²⁶⁵ Goddijn, *Tien jaar kerkvernieuwing*, 113.

²⁶⁶ Goddijn, *Tot vrijheid geroepen*, 344.

²⁶⁷ Zie daarvoor bijvoorbeeld ook F. Vosman, *Diakonie. Brochure over het maatschappelijke doen en laten van de plaatselijke kerk in het bisdom den Bosch*, Diocesaan Pastoraat Centrum en Missiecentrum van het bisdom Den Bosch, 1985.

²⁶⁸ Bijvoorbeeld in de aanduiding van de bisschoppelijke referent namens de bisschopsconferentie: ‘referent Kerk en Samenleving’.

²⁶⁹ *Archief der Kerken* 1986, 908vv.

²⁷⁰ *Informatiebulletin* 121 1978, 227.

²⁷¹ Goddijn, ‘Uur van de waarheid’, 117v.

²⁷² Goddijn, ‘Tien jaar kerkvernieuwing’, 100.

geheel aan raden en colleges werd versterkt.²⁷³ Een van de belangrijke punten vanuit Rome was het standpunt dat men het priestertekort niet ‘langs illegale weg’ op dient te lossen door leken fulltime pastoraal werk te laten doen, de ongewenste vorming van een ‘parallele clerus’.²⁷⁴ De bevoegdheden van kerkelijk kader en leken werden op allerlei terreinen dus nauwkeuriger afgebakend,²⁷⁵ maar juist het domein van de maatschappelijke activiteit van katholieken bleef buiten schot. Ideeën over een door de bisschoppen in te stellen Nationale Raad voor Diaconie, naar analogie van dergelijke raden voor liturgie en catechese, materialiseerden niet. Mede vanuit de sociale leer bleef de bisschoppelijke sturing op dit terrein beperkt tot het wel tamelijk concreet benoemen van misstanden, zonder bijpassend sociaal onderricht echter, maar ook zonder noemenswaardige conflicten over projecten en strategieën met en door leken. Sedert het eind van de jaren zeventig was er een door dezen zelf tot stand gebracht Overleg Funktionarissen Kerk en Samenleving actief, bestaande uit werkers uit de bisdommen en mensen van de katholieke maatschappelijke sociale activeringsinstellingen.

In zijn algemeenheid was het vertrouwen in de ‘bewegingsbereidheid’ van het episcopaat door de synode inmiddels wel tot een nulpunt gedaald.²⁷⁶ De basisbeweging beoordeelde het slotdocument van de synode als een “teken van gebrek aan vertrouwen in wat door veel mensen in twintig jaar is opgebouwd”.²⁷⁷ Een ‘oorverdovende stilte’ tussen bisschoppen en vernieuwingsbeweging trad in.²⁷⁸ 53% van de Nederlandse katholieken voelt zich met geen enkele bisschop verwant in 1980.²⁷⁹ Als reactie ontstond onder andere in 1983 de Mariënburg-groep met de publicatie *Getuigen van de geest die in ons leeft*.²⁸⁰

Diverse organisaties willen alleen een echt overleg tussen gelovigen en bisschoppen, anders zien zij de zin ervan niet in. Op de slotzitting van LPO III in 1982 besluit men niettemin het LPO voort te zetten.²⁸¹ Dit gebeurt ook en in een nieuwe opzet in overleg met de Romeinse Congregatie voor de Clerus en de diocesane pastorale centra.²⁸² Als thema stellen de bisschoppen voor ‘geloofsverdieping in onze tijd’,²⁸³ met uitwerking op de gebieden eredienst, verkondiging en ‘dienst’ (= het christelijk maatschappelijk handelen, in 1986 nader omschreven als “op welke wijze kan hij (de gelovige mens) in de moderne maatschappij zich profileren als christen (diaconie, christelijk maatschappelijk handelen”).²⁸⁴ Vanwege o.a. pausbezoek in 1985 en de voorbereidingen voor synode te Rome over de leek 1987, worden de data van LPO IV naar 1987 verschoven.²⁸⁵ Men zal zich vanaf januari 1987 over de vraag buigen: “Hoe blijft geloven maatschappelijke werkelijkheid?, het christelijk maatschappelijk handelen besproken.”²⁸⁶ In november 1987 vindt binnen dat algemene kader de eerste slotzitting plaats over het thema ‘Diaconie en parochie’ waarvan de slottekst en de aanbevelingen in september 1988 gepubliceerd worden.²⁸⁷ In december

²⁷³ Huysmans, ‘1964-1984: Twintig jaar structurering’, 50.

²⁷⁴ Goddijn, ‘Terugblik en perspectief’, 123v.; Hulshof, *Nederlandse katholieken in de jaren tachtig*, 50.

²⁷⁵ Huysmans, *Tussen concilie en synode*, 144vv

²⁷⁶ Van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing*, 217v.; Hulshof, ‘Nederlandse katholieken in de jaren tachtig’, 49.

²⁷⁷ *Informatiebulletin 121* 1980, 119.

²⁷⁸ Door Simonis in 1990 ook betreurd als ongewild en ongelukkig gevolg, *Informatiebulletin 121* 1990, 70; Van den Beld, *Door de geest gedreven*, 18

²⁷⁹ Hulshof, ‘Nederlandse katholieken in de jaren tachtig’, 60 citeert een onderzoek van Laeyendecker.

²⁸⁰ Archief van de Kerken 1983 1/31.

²⁸¹ *Informatiebulletin 121* 1982, 92, 127 en 173.

²⁸² Huysmans, ‘1964-1984: Twintig jaar structurering’, 48.

²⁸³ *Informatiebulletin 121* 1984, 62, 84 en 231.

²⁸⁴ *Informatiebulletin 121* 1986-I, 132.

²⁸⁵ *Informatiebulletin 121* 1985-2, 478.

²⁸⁶ *Informatiebulletin 121* 1987-1, 65v en 133v.

²⁸⁷ *Informatiebulletin 121*, Special 16(1988) nr. 7, 343-385.

1989 volgt een tweede sessie en slotzitting over het thema 'Diakonie en Maatschappij, de verantwoordelijkheid van katholieken in de samenleving'. Slotdocument daarvan en aanbevelingen aan de bisschoppen worden uitgebracht in augustus 1990.²⁸⁸

Inmiddels hebben in 1985 vele van de op dit gebied kerkelijk actieven zich al georganiseerd buiten de bisschoppen om in de Acht Mei Beweging (AMB). Ook hebben uiteenlopende 'diakonale organisaties', in het zo ongeorganiseerde veld van heterogene initiatieven en activiteiten, de schoorvoetende voortgang van het LPO IV niet afgewacht. Dit overleg behoorde na de wijziging van het statuut in 1984 niet langer tot de vaste overlegstructuur, maar werd afhankelijk van de bereidwilligheid tot samenroepen door de bisschoppen die ook de agenda bepaalden. Ook de autoritaire wijze van benoemen van Simonis tot kardinaal en Bomers tot bisschop van Haarlem (1983) alsmede van mgr. Ter Schure tot bisschop van 's-Hertogenbosch (1985) wekten grote beroering en boden weinig uitzicht op de komst van een voor de diaconie gunstige kerkelijke infrastructuur. Dit alles versterkte wat Hulshof noemt 'een toenemende tendens tot zelforganisatie van Nederlandse katholieken'.²⁸⁹

Als uitvloeisel van het genoemde inventariserende onderzoek door Brouwer en Schraven (1984) naar diaconie in de Nederlandse katholieke kerk zetten een aantal van de diaconale organisaties zelf een multimediale basiscursus kerk en samenleving op die vanaf 1986 op meer dan 600 plaatsen door telkens minimaal 20 mensen werd gevolgd.²⁹⁰ In het momentum van deze activiteiten en gebeurtenissen richtten een twintigtal katholieke organisaties die actief waren in het brede veld van 'diaconie' in 1986 ook het Landelijk Katholiek Diakonaal Beraad (LKDB) op, mede dankzij grote inspanningen van reeds genoemde Jan Zuidgeest, medewerker van de Katholieke Landelijke Vereniging voor Maatschappelijk Activeringswerk (KLVMA) en met ondersteuning door H. van Munster als secretaris-generaal van de Nederlandse bisschoppenconferentie.²⁹¹ Het is een centraal en landelijk platform voor overleg tussen personen en organisaties werkzaam op het gebied van diaconie. Het vormt de bakermat van ideeën over diaconaal beleid in de bisdommen, met J. Zuidgeest als eerste voorzitter. In dezelfde tijd nam deze laatste het initiatief tot de start van het vanaf 1988 tot op heden verschijnende en in vele parochies verspreide tijdschrift *Diakonie & Parochie*. Aan de vooravond van LPO IV lijken er dan voldoende inhoudelijke en organisatorische randvoorwaarden gecreëerd voor de opbouw van een diaconale infrastructuur in de Nederlandse katholieke kerkprovincie waarin het werken aan structuren van ongerechtigheid een centrale plaats inneemt.

§ 3.3.1 Vermaatschappelijking van het categoriale pastoraat: bedrijfsapostolaat en DISK

Naast de gebruikelijk gecentraliseerde territoriale organisatie van de Nederlandse kerkprovincie (in parochies en diocesen) hebben zich in de loop van de geschiedenis vormen van zielzorg ontwikkeld voor katholieken die om wat voor reden dan ook geen vaste territoriale binding hadden. Er ontstonden nogal wat varianten van dit zogeheten categoriale pastoraat (woonwagenpastoraat, justitiepastoraat, zeelieden- en schipperspastoraat, studentenpastoraat, vreemdelingenpastoraat, toeristenpastoraat, verslaafdenpastoraat, industrie- of bedrijfspastoraat etc.).²⁹² Vanaf 1990

²⁸⁸ 1-2-1 *Kerkelijke Documentatie*, 18(1990) nr 6.

²⁸⁹ Hulshof, 'Nederlandse katholieken in de jaren tachtig', 45v.

²⁹⁰ Meeuws, *Diaconie*, 77.

²⁹¹ *Archief van de Kerken* 1987, 85; meer gedetailleerde informatie over de geschiedenis van het LKDB ontleen ik aan een ongepubliceerde notitie van Henk Meeuws, bij zijn aftreden als voorzitter van het beraad in 2012.

²⁹² De geschiedenis van het Rooms-Katholieke bedrijfsapostolaat 1943-1976 is door H. Crijns in beeld gebracht in *Pendelen tussen werk en kerk. Verhalen rond de opkomst van het bedrijfsapostolaat*. Gorinchem/Amsterdam 1994

konden de geloofsgemeenschappen van vreemdelingen ook formeel de status van parochie krijgen. Vanaf oudsher neigde deze vorm van pastoraat veel meer dan alleen pastorale gesprekken, biecht horen en de mis doen naar enige vorm van het scheppen van sociale infrastructuur, van voorziening of verzorgingsarrangement.²⁹³ Zeer sterk was dit bijvoorbeeld het geval met het migranten- of vreemdelingenpastoraat dat volgens Zuidgeest al bij de komst van de eerste buitenlandse werknemers grotendeels uit diaconale arbeid bestond ten behoeve van hun (sociale) welzijn en integratie.²⁹⁴ De bisschoppen hadden in 1975 de zielzorg toevertrouwd aan de kerkelijke Stichting Alloctonen Zielzorg, terwijl hun maatschappelijk welzijn behartigd werd door de civielrechtelijke stichting Cura Migratorum. De stichting Cura Migratorum, dat ook fungeerde als coördinatieplatform voor de katholieke activiteiten rond vreemdelingen, zette zich o.m. in voor de organisatie van een interreligieuze dialoog.²⁹⁵ Roes ziet in zijn overzichtswerk 1958-1973 de pastoraal over de hele linie maatschappelijker worden ook door uitbreiding van de zielzorg naar meer specifieke categoriale groepen.²⁹⁶

Op één vorm van categoriaal pastoraat wil ik nog in het bijzonder ingaan, omdat vanuit hier en in later decennia tot heden fundamentele en structurele bijdragen aan de ontwikkeling van begrip en praktijk van diaconie in de Nederlandse Kerkprovincie zijn geleverd. Dit betreft het bedrijfspastoraat, industriepastoraat of bedrijfsapostolaat, hier aangeduid als bedrijfsapostolaat.²⁹⁷ Dit apostolaat ontstond in de jaren vijftig omdat men vreesde de katholieken die in groten getale van het platte land naar het industriële werk in de steden trokken voor de kerk te verliezen.²⁹⁸ Met de hiervoor beschreven perspectiefwisseling die Vaticanum II bracht op de verhouding kerk en samenleving maakte een pastoraal van troost en berusting op dit gebied snel plaats voor een open oog voor de economische en sociale verhoudingen en van daaruit daadwerkelijke steun aan mensen aan de onderkant van het arbeidsproces.

Via de Landelijke Contactraad Bedrijfsapostolaat en de katholieke Stichting Bedrijfsapostolaat Nederland (SBN, 1970) ontstond in 1972 een samenwerkingsverband met de protestantse zusterinstelling onder de naam: Dienst in de Industriële Samenleving vanwege de Kerken (DISK). DISK ontwikkelt in nauw contact met de pastores in de bedrijven programma's, projecten en publicaties gericht op bedrijven, uitkeringsgerechtigden, de kerken en op de maatschappij in het algemeen, ook internationaal (tot 1984). Verschillende tijdschriften worden uitgegeven, diverse boekenseries, werkmaterialen, studie- en handboeken, themaboeken, magazines, beleidsnota's, en vele artikelen in allerlei media. Regelmatig geeft men medewerking aan programma's op radio en TV. Vanwege deze verbreding van het taakveld van het bedrijfsapostolaat wijzigt de SBN in 1975 de statuten ten behoeve van de meer inhoudelijke en programmatische omschrijving van de doelstelling van het landelijk bureau. De beleidsmakers van DISK vonden dat men meer moest aansluiten bij de actualiteit, en wel op een profetische manier, "door bijvoorbeeld op waarden te wijzen 'die door de policymakers met voeten getreden of vergeten worden' [...] Het bedrijfsapostolaat richtte zicht op de vernieuwing en humanisering van maatschappij en onderneming."²⁹⁹ Tegelijkertijd verliezen door de sterke politisering en de nadruk

²⁹³ Zuidgeest, *Sociale vernieuwing & katholieken*, 34.

²⁹⁴ Zuidgeest, *Sociale vernieuwing & katholieken*, 37.

²⁹⁵ Meer gedetailleerd is over de geschiedenis van het vreemdelingenpastoraat en de Stichting Cura Migratorum te lezen bij Eijken, *Strijd om betekenis*, m.n. hoofdstuk I en Van Oers, *25 jaar Cura Migratorum*, passim.

²⁹⁶ Roes, *R.K. Kerk in Nederland 1958-1973*, 33.

²⁹⁷ Zie voor een overzicht van de ontwikkelingen in dit domein ook Maasen, *Liefde als rode draad*, het hoofdstuk 'Bedrijfsapostolaat en arbeidspastoraat 1943-2014', pp. 139-150.

²⁹⁸ Crijns & Mesman, 'Vakbond, bedrijfspastoraat, georganiseerde pastores', 116vv.

²⁹⁹ *Informatiebulletin Biltstraat 121*, 1974, 307.

op de benodigde verandering van maatschappelijke structuren en sociaaleconomische context de verenigde bedrijfspastores de aansluiting bij de geloofsbeleving binnen de kerken en hun leiders. Desalniettemin blijft het nationale bureau DISK partner van een achttal kerken bij de (ontwikkeling van) informatievoorziening, materiaal voor vieringen en discussie (aansluitend bij het kerkelijk jaar), opleiding/vorming van kerkelijk kader en leken rond alle aspecten van arbeid, armoede en rijkdom.

Door de ingrijpende economische crisis begin jaren tachtig en de bezuinigingen die doorgevoerd worden welke kwetsbare groepen in de samenleving raken, gaan de werkzaamheden van DISK voor wat betreft acties voor gerechtigheid zich concentreren rond uitkeringsgerechtigden, arbeidsongeschikten en bijstandsvrouwen in een maatschappelijk actief en maatschappijkritische ondersteuning van pastoraat.³⁰⁰

In 1987 ontstaat de oecumenische werkgroep De Arme Kant van Nederland en het project Kerkvrouwen ontmoeten bijstandsvrouwen, later hernoemd tot Economie, Vrouwen en Armoede (EVA) die intensief gaat samenwerken met DISK. Dit markeert het begin van een stroming met hernieuwde diaconale inzet en activiteit gebruikmakend van een groot aantal instrumenten in campagnes tegen verarming en verrijking ter beïnvloeding van beleid en meningsvorming, zowel gericht op de kerken als binnen het politiek-maatschappelijke domein.³⁰¹

§ 3.3.2 Van parochieel armbestuur naar parochiële caritas instelling (PCI)

‘Van genade naar recht’; In het licht van het vorige hoofdstuk een veelzeggende duiding van de fundamentele sociale en staatkundige kentering tot stand gebracht met de Algemene bijstandswet, door de auctor intellectualis en katholieke minister Marga Klompé in 1963.³⁰² Katholieke politici waren er toen al enige tijd van overtuigd dat niet kerkelijke organisaties maar de overheid haar onderdanen die dat niet zelf konden de middelen moest verschaffen om in het eigen onderhoud te voorzien.³⁰³ De verzorgingsstaat, zoals die met name vanaf het kabinet Cals (1965-1966), een coalitie met katholieken, en socialisten, steeds nadrukkelijker zich ontvouwde, kenmerkte zich door een van de overheid uitgaand voorzieningenbeleid. Latere kabinetten streefden daarbij naar een balans tussen staat en burger, tussen algemene en individuele belangen, tussen vrijheid en publieke ordening. Zo veel mogelijk mensen moesten kunnen bouwen op een zo breed mogelijk pakket aan voorzieningen.³⁰⁴ Deze geleidelijke ‘verstaatsing’ van sociale voorzieningen en maatschappelijke instellingen deed de eigen bijdrage van religieuze organisaties sterk aan betekenis inboeten.³⁰⁵

Vanaf het wetsontwerp van de Algemene bijstandswet in 1963 was het de Nederlandse bisschoppen duidelijk dat dit een grote impact zou hebben op de traditionele bedeling door de parochiële armbesturen.³⁰⁶ In beginsel werd vanaf dat moment immers in alle materiële behoeften van Nederlandse burgers voorzien die dat zelf niet konden. Na meer dan honderd jaar zag daarom in 1964 een nieuw reglement voor de katholieke armenzorg het licht. Evenals het vorige bevatte ook dit reglement (deels nieuwe) regels voor de parochiële armenzorg door parochiële caritasinstellingen (‘PCI’ voorheen ‘armbestuur’) alsmede een *Algemeen reglement voor katholieke instellingen op charitatief en maatschappelijk gebied* (zie § 3.3.3). Het was de bedoeling dat de PCI

³⁰⁰ Crijns & Hoekstra, *Landelijk bureau DISK 42 jaar*, 3.

³⁰¹ Voor een beknopt overzicht van de veelvoud aan activiteiten van De Arme Kant van Nederland zie De Bie, *Bewerken, bewaren...doorgeven*, 30-31.

³⁰² Verhalen van ‘genadebeleid’ door een PCI, die van Oisterwijk in de decennia vóór 1965: Ketelaars, *Helpen met hoofd en hart*, 37-42.

³⁰³ Swieten, *Van Armenwet tot Algemene bijstandswet*, 137.

³⁰⁴ Goddijn e.a., *Tot vrijheid geroepen*, 265.

³⁰⁵ Goddijn e.a., *Tot vrijheid geroepen*, 267.

³⁰⁶ Cf. de toelichting van de bisschoppen bij het nieuwe reglement voor de katholieke instellingen op charitatief en maatschappelijk gebied, *Algemeen reglement 1964*, 14.

in tegenstelling tot het oude armbestuur niet meer louter materieel zou bedelen, maar zich ook niet zelf zou bezig houden met de geestelijke noden van mensen, wat tot het werkdomein van de katholieke instellingen op maatschappelijk gebied werd verklaard (zie § 3.3.4).

In de hiervoor beschreven geest en werking van Vaticanum II en de introductie van het begrip 'dienstbaarheid' (ook 'diaconie' genoemd) in de leer van de kerk (zie § 3.2.2), wordt de taak van de nieuwe PCI omschreven als een "algemene dienstbaarheid", bestaande uit het "tot ontwikkeling laten komen van wat uit de samenleving aan initiatieven naar boven komt."³⁰⁷ Bij dit laatste is vooral gedacht aan het 'katholiek particulier initiatief'. Pastores en parochianen werden geacht dicht genoeg bij de mensen te staan om te weten wat er nog aan concrete noden heerst. De PCI diende met haar financiële middelen de bij parochianen opbloeiende concrete werken en projecten van sociaaleconomische hulp (caritas) te promoten en tot zelfstandigheid te helpen brengen.³⁰⁸

De brochure van het landelijk overleg van katholieke arbesturen, eveneens uit 1964, ziet de taakstelling van de PCI liefst nog verder verbreden. Ze noemt daarbij "meer aandacht en respect voor de persoon van de hulpvragende medemens" in plaats van het traditionele paternalisme; het initiëren van (wetenschappelijk) onderzoek naar actuele noden (genoemd wordt als voorbeeld een tekort aan plaatselijke dansgelegenheden voor de jeugd); het zoeken naar samenwerking met zusterinstellingen en overheid en het geven van voorlichting over het bijstaan van hulpbehoevenden of het aanhouden van een documentatiecentrum.

Het nieuwe reglement spreekt echter niet uitsluitend van het beheren van middelen die 'de parochie in staat stellen werken van christelijke charitas te beoefenen', maar tegelijk en nog steeds ook van 'wendt ze zelf aan tot leniging van noden' (art. 13 nieuw). Ondanks de heroriëntering naar vormen van financiële projectontwikkeling en verbreding van de uitvoerende armenzorg naar de parochianen, blijft dus het zelf uitvoerend, noodlenigend optreden in het formele takenpakket van de PCI staan.

Kijken we naar de tekst van de regelingen uit 1855 en 1964 dan valt op dat in de nieuwe versie het PCI-bestuur niet langer meer hoeft te waken over de zedelijke belangen van de armen (art. 28 en 29 oud).³⁰⁹ Daarmee komt een einde aan de in het vorig hoofdstuk genoemde eeuwenoude praktijk van het selecteren van de voor hulp in aanmerking komende armen. Inhoudelijk en qua strekking zijn er verder geen opmerkelijk grote verschillen tussen oude en nieuwe versie behalve dat de verhoudingen en interacties tussen kerkbestuur, PCI en liefdadige instellingen minder nauwkeurig zijn bepaald.

Nieuw is wel de versteviging van de grip van de bisschop op de caritas instellingen. Zo behoeft een nieuw aan te treden bestuurslid zijn expliciete goedkeuring (art 14 oud; art. 6 nieuw), is voor onmiddellijk ontslag van een bestuurslid door de bisschop nog slechts het horen van betrokkenen nodig (art. 12 nieuw) en geen 'volledig onderzoek der feiten'(art 23 oud); kan de bisschop het PCI-bestuur verplichten tot donaties buiten de parochie (art 14), dient de bisschop de begroting goed te keuren (art. 26 nieuw) in plaats van de deken (art. 39 oud), alsmede overschrijdingen daarvan (art 28 nieuw). De bisschop bepaalt de wijze waarop aan de parochianen verslag wordt gedaan van de PCI en haar financiën (art. 33). Een besluit tot opheffing en financiële

³⁰⁷ Toelichting van de bisschoppen bij het nieuwe reglement, *Algemeen reglement 1964*, 16.; *Algemeen reglement 1964* artikel 13.

³⁰⁸ "Daarom heeft de Kerk behoefte aan een krachtig financieringsinstituut voor haar charitatieve instellingen. Deze taak krijgen de bestaande maar gemoderniseerde arbesturen nu toegewezen" Kroniek, *Katholiek Archief* 1964, c. 1278-1279.

³⁰⁹ Artikel 28 ontzegde armenzorg aan "erkende luiaards, dronkaards, verkwisters, ontuchtigen en dergelijke de openbare zedelijkheid door hun gedrag kwetsende personen", en verleende niet meer hulp dan "voor zoverre de middelen toelaten".

liquidatie van een PCI kan het bestuur tenslotte alleen nemen met goedkeuring van de bisschop (art 34 nieuw).

In het nieuwe reglement is dus zowel enerzijds de zelfstandige, financiële en beleidsmatige bewegingsruimte van de oude, regenteske en autonome armmeesters behoorlijk aan banden gelegd, terwijl hen anderzijds een heel nieuwe taak, hier aangeduid als 'financiële steun bij projectontwikkeling door vooral parochianen' is toebedeeld, waar geen enkele ervaring mee was. Voor parochianen zou dit de opdracht meebrengen tot een heel nieuwe eigen verhouding ten aanzien van caritas, waar er voorheen nauwelijks interactie was met het armbestuur dan via de collectes. In de vroege verzorgingsstaat van de jaren zestig en zeventig bleek het bovendien vaak moeilijk om personen te traceren die extra hulp konden gebruiken, en deze in toenemende mate niet kerkelijke mensen konden op hun beurt de weg naar de PCI vaak niet vinden.³¹⁰ Financiering van de katholieke maatschappelijke activering en sociaal charitatieve instellingen als nieuwe taak van de PCI'en werd na korte tijd als onhaalbaar stopgezet.³¹¹ Aansporingen tot samenwerking tussen PCI en parochieraad en/of werkgroep kerk & samenleving leidden niet tot structurele integratie.³¹² Het is dan ook niet vreemd dat auteurs na 1965 voor de katholieke bedelingszorg zoals we eerder opmerkten een tijd van 'windstilte' signaleren. Van Leeuwen spreekt over 'het indutten van de oude caritas na 1965' of ook wel over 'een rustperiode van de oude instellingen tot ca. 1988', of een, 'in de lucht hangen', 'uit beeld zijn' of 'isolement'.³¹³ Sommige PCI'en verdwijnen na 1964.³¹⁴

§ 3.3.3 Katholieke liefdadige instellingen, kerkelijk en niet-kerkelijk

In het gedeelte van het algemene reglement uit 1855 over de niet-parochiale inrichtingen van liefdadigheid en armverzorging (artikel 49 t/m 58) was bepaald dat deze qua structuur en bestuur beheerst werden door eigen stichtingsbrieven, reglementen of statuten, behoudens de vereiste kerkelijke goedkeuring en het toezicht van de bisschop.³¹⁵ Dit laatste bestond hoofdzakelijk uit de toestemming bij oprichting (art 49), zijn bevoegdheid op punten waarin de eigen statuten e.d. niet voorzien (art. 53), indien de instelling activiteit gaat ontplooiën in een ander bisdom (art. 52), alsmede de goedkeuring van het beheer (56). In dit reglement was tevens nog een uitdrukkelijke algemene bepaling opgenomen over het wenselijke van 'gemeen overleg en onderlinge hulpvaardigheid' en 'het wederkerig geven van inlichtingen of raad' ter bevordering van een doelmatige armenverzorging tussen parochiële en niet parochiële instellingen van liefdadigheid (art. 4). Deze poging tot het stimuleren van een gemeenschappelijke charitatieve koers komt in latere versies van reglementen niet meer terug. De instellingen richtten zich eigenlijk als vanouds voornamelijk naar de eigen statutaire doelstellingen.

Het vernieuwde *algemeen reglement voor katholieke instellingen op charitatief en maatschappelijk gebied* uit 1964 bracht meer uniformiteit in de katholieke caritas organisaties en het juridische onderscheid tussen kerkelijke en niet-kerkelijke katholieke instellingen. Onder katholieke instelling moest worden verstaan iedere instelling, die zich ten doel stelt de hulpbehoevende medemens te helpen en de naam katholiek voert of op andere wijze als katholieke instelling optreedt (art. 2). Artikel 4 bepaalde dat deze katholieke instellingen werden onderscheiden in kerkelijke en niet-kerkelijke. De kerkelijke instellingen zijn die instellingen, die

³¹⁰ Buursma, *Caritas in verandering*, 292; Ketelaars, *Helpen met hoofd en hart*, 51v

³¹¹ Ernst, *De taak van de caritas-instellingen*, 5.

³¹² Ernst, *De taak van de caritas-instellingen*, 14-16.

³¹³ *Diakonie & Parochie* 1(1988)/1, 9; 4(1991)/2, 5.

³¹⁴ De Jong en Bary, *Katholiek leven in Noord-Nederland*, 215v.

³¹⁵ *Algemeen Reglement 1855*, artikel 3.

door het bevoegde kerkelijk gezag zijn ingesteld, of door hetzelfde als zodanig erkend. Krachtens deze instelling of erkenning werden alleen zij een onderdeel van het R.-K. Kerkgenootschap in Nederland. Hierbij kan ter verduidelijking worden opgemerkt dat ook rechtspersonen naar burgerlijk recht (bijvoorbeeld een stichting) indien erkend door het bevoegde kerkelijke gezag als kerkelijke instelling, daardoor een onderdeel worden van het R.-K. kerkgenootschap en dus een kerkelijke rechtspersoon zijn conform civiel recht artikel 2:2 lid 1 BW. De overige instellingen zijn katholieke niet-kerkelijke instellingen, en dus rechtspersonen naar burgerlijk recht met het predicaat 'katholiek'.

In een overgangsbepaling werden alle katholieke instellingen van liefdadigheid die Nederland op dat moment kende en die niet als kerkelijke instelling eerder waren erkend, zoals gemeld soms eeuwenoud en doorgaans met grotendeels eigen statuten, beschouwd als katholieke niet-kerkelijke instelling. Het moge duidelijk zijn dat binnen de kerkelijke instellingen de bisschop uiteindelijk volledige zeggenschap over alle bestuur en beheer heeft, binnen de niet-kerkelijke is zijn macht beperkter, mede naar gelang de eigen statuten en bepalingen.³¹⁶ Ten aanzien van deze laatste had de bisschop, bij het niet honoreren van zijn in het reglement ten aanzien van deze instellingen geformuleerde bevoegdheden slechts één sanctie namelijk het intrekken van de erkenning als katholieke instelling (art. 8).

In het eerder beschreven optimisme van de tijdgeest en de uitwerkingen van het Tweede Vaticaans Concilie zoals die door de Nederlandse bisschoppen daaraan werden gegeven (m.n. het decreet *Apostolicam actuositatem* nr. 19 en 24) brachten deze vervolgens met schrijven uit 1969 en 1970 een differentiatie aan binnen de niet-kerkelijke instellingen door voor instellingen op sociaaleconomisch, cultureel en politiek terrein hun bemoeienis met de katholieke signatuur tot een marginale toetsing te beperken.³¹⁷ Toestemming voor oprichting was niet meer nodig en de bisschoppen zagen alleen toe op de aard van de activiteiten van de instelling en een eventueel misbruik van de benaming 'katholiek'.³¹⁸ Zij wilden dergelijke organisaties hun eigen structuren laten ontwerpen en daarbij meer inspirerend dan als bedrijfsleiders optreden.³¹⁹ Zo ging zich een groot deel van de katholieke culturele sector, de welzijnszorg en de katholieke aanwezigheid in de wereld van bedrijf en arbeid, buiten het kerkelijke kader verder ontwikkelen.³²⁰ In feite betekende dit het (zoals nog zal blijken tijdelijk) opgeven van de zeggenschap van het episcopaat op deze toch zeer centrale en omvangrijke maatschappelijke gebieden.

Dat laissez faire gold uiteraard niet voor de voor geloofsgemeenschap en kerkopbouw vitale terreinen van pastoraal, charitatief, maatschappelijk, en op het strijdperk van weleer, het onderwijsgebied. Vitaal niet alleen voor de continuïteit van het geloof, maar ook voor de materiële, financiële instandhouding ervan. In 1978 acht het Nederlandse episcopaat het daarom nodig meer inhoudelijke statutaire criteria voor de katholieciteit van dergelijke instellingen door te voeren in nieuwe *Algemene Bepalingen voor katholieke instellingen op pastoraal, charitatief of maatschappelijk gebied of op het gebied van onderwijs of vorming in de R.-K. Kerkprovincie in Nederland*. In lijn met de in het vorige hoofdstuk en hierna beschreven organisatievorm van de katholieke sociaal-charitatieve instellingen pogen de bisschoppen naar hun zeggen het katholieke

³¹⁶ Dit onderscheid bewees zich nog in 2021 als cruciaal op het moment dat de procureur Generaal bij de Hoge Raad in cassatie concludeerde dat de Stichting het Rooms-Catholiek Maagdenhuis te Amsterdam, tegen haar eigen wens, ondanks langdurig onduidelijke banden met de diocesane kerkelijke leiding, z.i. als kerkelijke rechtspersoon moet worden beschouwd, en daarmee ook het vermogen van de stichting onder uiteindelijke zeggenschap van de bisschop van Haarlem-Amsterdam moet worden geacht; zie: ECLI:NL:PHR:2021:1039.

³¹⁷ Huysmans, *Het recht van de leek*, 115.

³¹⁸ *Archief van de Kerken* 25 (1970), 86-88.

³¹⁹ Goddijn, *Roomsen dat waren wij*, 89.

³²⁰ Ras, 'Kerk en Welzijn', 111.

karakter van de genoemde instellingen sterker te koppelen aan de betrokkenheid van de lokale geloofsgemeenschap en kerkelijke bedienaren (als pastoraal en geestelijk adviseurs) bij hun werk en beleid.³²¹ Opmerkelijk in deze versie van het reglement is de vermelding van algemene bepalingen die ook gelden voor instellingen voor katholiek onderwijs en vorming, een maatschappelijk domein dat vanaf 1968 al een eigen Algemeen reglement kende en mede door diverse andere regelingen beheerst werd. Het onderwijs kreeg in 1987 opnieuw een eigen nieuw algemeen reglement langs de lijnen van het nieuwe kerkelijk wetboek van 1983 en andere hierop betrekking hebbende regelgeving vanuit Rome.³²²

Met de invoering van dat kerkelijk wetboek werd het nodig ook het geheel aan reglementen en algemene bepalingen (behalve die van parochies) daaraan te conformeren. Vanaf 1994 was er zodoende slechts één versie algemene bepalingen voor zowel kerkelijke rechtspersonen als voor: “burgerlijke verenigingen en stichtingen, alsmede andere burgerlijke rechtspersonen van katholieken met doelstellingen op het gebied van caritas of vroomheid, de bevordering van de christelijke roeping in de wereld of de bevordering of ondersteuning van de apostolische activiteit, in de R.-K. Kerkprovincie in Nederland”. Onder deze nieuwe bepalingen gaan expliciet ook opnieuw de instellingen op sociaaleconomisch, cultureel en politiek terrein vallen, voor welke instellingen, zoals we zagen, de bisschoppen hun eigen bevoegdheden in 1969/1970 sterk hadden beperkt.

Omdat de katholieke maatschappelijke instellingen na 1964 qualitate qua zeer heterogeen waren en bleven in hun doelstellingen, en het bisschoppelijke bestuur en de regelgeving daaromtrent - ook na vernieuwde reglementen in 1978 - zich voor wat betreft de niet-kerkelijke katholieke instellingen beperkte tot marginale toetsing van de katholiciteit, is het moeilijk om in zijn algemeenheid voor deze periode iets te zeggen over de normen waarmee de instellingen de sociaaleconomische en maatschappelijke situatie analyseerden en hoe zij hun activiteiten en besteding van vermogen er op afstemden. Ook ten aanzien van eventuele significante verschillen in het “verrichten of bevorderen van werken van vroomheid, apostolaat en caritas”³²³ door hetzij de strakker door de bisschoppen geleide kerkelijke instellingen, dan wel de niet-kerkelijke instellingen zijn geen bronnen voorhanden en zou in een vergelijking van individuele instellingen dienen plaats te vinden welke het kader van dit onderzoek te buiten gaat.

Wel doet een enkele historische ‘peiling’ naar de juridische verhoudingen tussen instelling en episcopaat vermoeden dat de betrekkingen veel complexer en in tijd veranderend zijn geweest dan de eenduidige bevoegdheidsbepalingen in de reglementen suggereren. Aan de intense rechtsstrijd om de kerkelijkheid dan wel ‘slechts’ katholiciteit van de Stichting het Roomsche Catholiek Maagdenhuis werd al gerefereerd.

Zo werden ook de oprichting en het reglement van de thans Stichting Liduina Fonds geheten instelling in 1854 bisschoppelijk goedgekeurd, en in 1950 de wijziging ervan nogmaals toen dit fonds nog vereniging en ‘een katholieke instelling van weldadigheid’ was. Ook wordt in 1893 conform het reglement van 1855 zijn goedkeuring gevraagd voor een beschikking van buitengewoon beheer.³²⁴ Over de omzetting naar een stichtingsvorm in 1962 evenmin als bij de statutenwijziging van 1969 (waarbij men de katholiciteit als voorwaarde voor bestuurders schrapt) wordt nog een bisschoppelijke betrokkenheid vermeld. In 2011 vindt dan nogmaals een fundamentele herziening plaats van statuten, doelstelling en bestuur. In een gepubliceerde toelichting hierbij van het destijds betrokken adviesbureau CAOP wordt met geen woord gerept over de actuele status als katholieke

³²¹ *Algemene bepalingen voor kerkelijke rechtspersonen* 1994, 5, nr. 4 en 5.

³²² Huysmans, *Het recht van de leek*, 122v.

³²³ CIC 1983, c. 114, par. 2 en c. 298, par 1.

³²⁴ Rijckevorsel, *Honderdvijftig jaar. Geschiedenis van de Stichting Liduina Fonds*, 20v en 40.

instelling van dit van oudsher door en door katholieke fonds.³²⁵ Gezien het feit dat de instelling sinds 2015 jaarlijks telkens zo'n 100.000 tot 130.000 euro aan inkomsten uit vermogen heeft om te besteden aan 'goede doelen' zou het interessant kunnen zijn te weten in hoeverre bisschoppen (nog) bevoegdheden hebben over dit fonds.³²⁶

Ook de geschiedenis van de betrekkingen tussen het episcopaat en de sinds 2016 Kansfonds genaamde Stichting Katholieke Noden is interessant in verband met de vraag naar de formele en informele zeggenschap van bisschoppen bij katholieke liefdadige instellingen. Lange tijd ontvangt de Beheers- en Beleidskommissie van de Bisschoppenconferentie (BBK) namens het Nederlandse Episcopaat op basis van een 'gentlemans-agreement' 50% van de netto opbrengst van de door het Fonds in samenwerking met de KRO georganiseerde BankGirolosterij (tussen 1971 en 1999 een kleine 100 miljoen gulden).³²⁷ Het episcopaat stelt een adviesraad samen die beslist waar de kerkelijke 50% naar toe gaan. Maar begin zeventiger jaren, als het episcopaat afscheid heeft genomen van het PINK en een eigen secretariaat begint op te tuigen, ontstaat ruis over de vraag of de gelden voor katholieke goede doelen niet ook aan organisaties en personeel van het episcopaat kunnen worden besteed, naast de charitatieve doelen. De BBK stelt dan koud (en zelfs tot in 1989) dat het Fonds er slechts is ten behoeve van het episcopaat, dat SKN gelden kerkelijke gelden zijn en 'vervormde de geschiedenis tot een episcopale'.³²⁸

In 1984 moesten Brouwer en Schraven bij hun onderzoek naar de door hen als 'fondsen' aangeduide katholieke instellingen al constateren dat geen enkel bisdom hierover nadere informatie kon verstrekken anders dan "dat er vele bestaan en dat er daaronder, met name in de grote steden ook een aantal zijn die over zeer grote vermogens (moeten) beschikken." Zij concluderen dat de instellingen losgezongen zijn van de geloofsgemeenschappen, dat hun doelstellingen vaak verouderd zijn en dat het de kerkelijke leiding niet lukt deze zodanig te doen wijzigen dat de fondsen "voor breder diakonaal werk worden aangewend."³²⁹ Hetgeen uiteraard niet wil zeggen dat de fondsen volgens hun eigen doelstellingen niet principieel en feitelijk streven naar structurele bestrijding van armoede in de Nederlandse samenleving, bijvoorbeeld door het ondersteunen van organisaties en lange termijn projecten in plaats van individuen.

§ 3.3.4 Katholieke maatschappelijke organisaties en instellingen op maatschappelijk gebied

Katholieke maatschappelijke organisaties: ontzuiling, deconfessionalisering en identiteit als motivatie

Duffhues, Felling en Roes geven in hun onderzoek *Bewegende patronen* een nagenoeg uitputtende beschrijving van de ontzuiling en deconfessionalisering van de voor het onderhavig onderzoek relevante katholieke organisaties voor charitas en welzijnszorg, maatschappelijke gezondheidszorg en de stands- en vakorganisaties van 1960-1980. Het voert te ver deze complexe structuren per sector hier weer te geven, maar dat is ook niet nodig omdat op een meer algemeen niveau steeds vergelijkbare processen waar te nemen zijn. Vormen van hulpverlening ontwikkelen zich steeds meer tot zelfstandige complexen die ver afstaan van de kerkelijke kaders waarin ze ooit ontstaan zijn.³³⁰ De rechtsvorm is steeds minder een ledenorganisatie, men prefereert samenwerking met

³²⁵ Plas, *Oud Fonds – Nieuw beleid. Hoe vernieuw je met oog voor traditie?*, <http://www.liduinafonds.nl/wp-content/uploads/2011/12/Artikel-Liduina-FIN1.pdf> Laats geraadpleegd 26 maart 2022.

³²⁶ <http://www.liduinafonds.nl/wp-content/uploads/2011/12/Staat-van-baten-en-lasten-2020.pdf> laatst geraadpleegd 26 maart 2022.

³²⁷ Schmitz, *Een vangnet van 250 miljoen*, 98-100.

³²⁸ Schmitz, *Een vangnet van 250 miljoen*, 58-61.

³²⁹ Brouwer & Schraven, *Eindrapport van de commissie diakonale activiteiten*, 12-13.

³³⁰ Sengers, *Caritas*, 117.

categoriale, professionele niet-katholieke organisaties boven verbinding binnen de zuil. In katholieke kring bleek men ook steeds minder in staat tot het formuleren van de specifiek katholieke onderbouwing van vele organisatorische activiteiten. "Van de 161 landelijke katholieke organisaties die in 1960 bestonden waren er in 1970 circa 35 en in 1980 bijna 100 verdwenen."³³¹ Slechts enkele verbanden, zoals die van scholen, vrouwen, boeren en ouderen bleven hun religieuze grondslag behouden en ook een hiërarchische structuur.³³²

In het vorige hoofdstuk werd de geschiedenis van de katholieke maatschappij Concordia tot circa 1960 als voorbeeld aangehaald van de corporatistische katholieke organisatievorming die na *Rerum Novarum* (1891) mogelijk was geworden. Haar geschiedenis ongeveer vanaf die datum weerspiegelt de ontwikkelingen zoals hiervoor aangeduid. De typische gilde-achtige voorzorgkas voor arbeidsongeschikte werknemers kon met een volledig ontwikkelde verzorgingsstaat afgeschaft worden. De aanvankelijk kenmerkende corporatieve winstdeling aan de verzekerden werd op termijn een faciliteit die ook niet katholieke verzekeraars aanboden, waardoor dit zuilkenmerk vervaagde. Vanaf 1964 werd de band met het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV, 1964-1982) losser omdat men, in het geheel van het Nederlandse sociale zekerheidsstelsel niet langer op elkaar aangewezen was en (na Vaticanum II) ook de katholieke identiteit als centripetale kracht kwam te ontbreken. Steeds meer verzekerden waren niet katholiek hetgeen Concordia ook autonomer en onafhankelijker maakte. In 1977 verdween door wetgeving de corporatieve rechtspersoonlijkheid (omzetting in N.V.) en de opdeling in beheersmaatschappij en werkmaatschappijen.

De NKV zelf was ontstaan vanuit de Katholieke Arbeiders Bond. In 1961 zag men in dat de diocesane bonden waaruit de KAB bestond alleen nog effectief konden zijn in het werk van de vakbonden en vakbeweging als geheel (1964 fusie tot NKV).³³³ Vanwege de nationale slagkracht zocht het NKV contact met andere vakverenigingen, ging zich dan afvragen of men zich niet moet concentreren op de economische hoofdtaak en verliet zo geleidelijk de ideologische grondslag.³³⁴ Na een federatief verband met CNV (tot 1974) gingen NKV en NVV (sociaaldemocratisch) in 1982 formeel op in de FNV.

De kerkelijke leiding werd zich ervan bewust dat met de ontzuiling 'sociale steunpunten' aan het katholiek leven kwamen te ontbreken. Zo werd de Katholieke Raad van Overleg voor Sociaal-Economische Aangelegenheden (Raad van Overleg, RVO), het overlegorgaan op sociaal-economisch terrein, waarin vertegenwoordigers van de centrale vakorganisaties zitting hadden, opgeheven in 1980.

Katholieke instellingen op charitatief en maatschappelijk gebied

Eind jaren vijftig vormde zich het netwerk van de succesvolle katholieke sociaal charitatieve centra om, door het integreren van nieuwe methoden van hulpverlening, van vormingscentra voor katholieke vrijwilligers in het charitatieve werk naar maatschappelijke dienstverlening en samenlevingsopbouw.³³⁵ Dit leidde op den duur tot diverse spanningen: tussen het algemene werk van goedwillende vrijwilligers en de beroepskrachten die hun professionele methoden niet optimaal konden inzetten en tussen het levensbeschouwelijke (de pastor) en het maatschappelijke (de maatschappelijk werker); De hulpvragenden zegt het kerkelijk katholieke kader in toenemende mate niets meer en voor de hulpverleners is hun autonomie en professionaliteit het belangrijkste.

³³¹ Duffhues, Felling & Roes, *Bewegende patronen*, 268vv. en 278.

³³² Zie ook de beschrijving van de deconfessionalisering in verschillende domeinen door Roes, *R.K. Kerk in Nederland, 1958-1973*, 68vv.

³³³ *Katholiek Archief* 1961, 677-694.

³³⁴ Goddijn *Tot vrijheid geroepen*, 240v.

³³⁵ Kruse, 'Het landelijk Sociaal Charitatief Centrum', 9.

Zo vervaagt de verstrengeling van zielzorg en verzorging.³³⁶ De naam van het nationale centrum verandert in 1969 in Katholiek Landelijk Centrum voor Maatschappelijke Dienstverlening. Het accent kwam te liggen op het ondersteunen en verder ontwikkelen van de professionele infrastructuur.³³⁷ Tevens heeft het inzicht dat de levensbeschouwing niet de grondslag hoeft te zijn, maar ook tot uitdrukking gebracht kan worden in de uitvoering van het werk tot gevolg dat de bisschoppen akkoord gaan met interconfessionele samenwerking en een structureel samenwerkingsverband van levensbeschouwelijke, maatschappelijke dienstverlenings- instanties. Van deze laatste bestaan er, ook onder katholieke vlag, op lokaal niveau een veelvoud en met een organisatorische variëteit en anciënniteit die hier niet nader aan de orde kan komen.³³⁸

Mede door de veranderende financieringsstructuur van de overheid werden begin jaren zeventig binnen de dienstverleningsinstanties zogeheten f1 en f2 functies onderscheiden. F1 was management en uitvoerend werk op beleidsniveau, f2 de bevordering van de participatie vanuit levensbeschouwelijke groepen in de samenleving, oftewel de 'maatschappelijke activering' van de katholieke achterban.³³⁹ De naam van het landelijk centrum voor maatschappelijke dienstverlening wijzigt bij die omschakeling van uitvoerende dienstverlening naar maatschappelijke activering in 1974 naar Katholiek Landelijk Centrum voor Maatschappelijke Ontwikkeling (KLCMO). Geleidelijk verdwijnt door professionalisering en verstatelijking de functie als samenwerkingsorgaan met uiteenlopende katholieke landelijke organisaties (reclassering, kinderbescherming, bejaardenwerk etc.) en wordt het KLCMO vooral een studiecetrum dat zich richtte op vragen van levensbeschouwing.³⁴⁰

Terzelfder tijd was er overheidsbeleid om vrijwilligerswerk te stimuleren, hetgeen resulteerde in de oprichting 1982 van de Katholieke Landelijke Vereniging voor Maatschappelijk Activeringswerk (KLVMA). In tegenstelling tot het KLCMO was de KLVMA geen overkoepelende organisatie maar een vereniging van veertien instellingen van katholiek maatschappelijk werk. Ze had als taak de coördinatie en ondersteuning van deze instellingen die in alle provincies vertegenwoordigd waren.³⁴¹ De vereniging moet zorgen dat het werk van een landelijke bureau en de instellingen nauw op elkaar zouden aansluiten. Het landelijke bureau bleef daarnaast deelnemen aan samenwerkingsprojecten met andere instanties voor maatschappelijk werk.

Door het verleggen van subsidieregelingen in de jaren tachtig naar het provinciale niveau, drijven de deelnemende instellingen onderling en het landelijk bureau uit elkaar. Verdere bezuinigingen in dit veld doen vervolgens instellingen verdwijnen en het landelijk bureau overgaan tot projectmatig (gefinancierd) werk. Het bureau timmert vervolgens aan de weg met de ontwikkeling (ook ten behoeve van andere instellingen) van grondslagen en methoden van maatschappelijk activeringswerk; een professionaliseringsslag maar ook een nieuwe positiebepaling van het katholiek maatschappelijk activeringswerk. Tot het eind van de jaren tachtig floreert het maatschappelijk activeringswerk in alle provincies, ondersteund en begeleid door het KLVMA.³⁴²

Het is vanuit de KLVMA dat men begin jaren tachtig in het licht van de hiervoor (§ 3.3) geschetste ontwikkelingen in de leiding en de koers van de Nederlandse kerkprovincie, beducht is voor een door het episcopaat op te zetten centrale instantie voor het kerkelijk werk aan kerk en

³³⁶ Ras, 'Kerk en Welzijn', 115 en 119v.

³³⁷ Steijger en Ras, 'Het Katholiek Landelijk Centrum voor Maatschappelijke ontwikkeling', 15

³³⁸ Men raadplege hiervoor de *Pius Almanak* van betreffende jaren.

³³⁹ Vermeer, 'Proloog', 6; Brandsma, 'Maatschappelijk activeringswerk', 25.

³⁴⁰ Duffhues, Felling & Roes, *Bewegende patronen*, 97; Meeuws, *Diaconie*, 75v

³⁴¹ Duffhues, Felling & Roes, *Bewegende patronen*, 98 en 271; Vermeer, 'Proloog', 6; Zwanikken, 'Van F2 naar Maatschappelijk Activeringswerk', 26.

³⁴² Zwanikken, *Van F2 naar maatschappelijk activeringswerk*, 27.

samenleving en de maatschappelijke activering.³⁴³ Zoals eerder bij de opmaat tot LPO IV al kort ter sprake kwam, was de KLVMA een stuwende factor bij de oprichting van het Landelijk Katholiek Diaconaal Beraad (LKDB), uitvloeisel van het rapport van Brouwer en Schraven over de (des-)organisatie van het diaconale veld in katholiek Nederland. Het LKDB is een beraad en dus geen formele katholieke instelling in de zin van de algemene bepalingen voor de katholieke instellingen. Dat geldt ook voor de formelere in 1988 opgerichte Beheersstichting LKDB die zich het beheer en de ondersteuning ten doel stelt van de organisatie en de activiteiten van het LKDB. Er is in de statuten op geen enkele wijze voorzien in een invloed op bestuursamenstelling of beheer door het episcopaat. Wel werd deze ‘informele’ vorm van organiseren, toen deze eenmaal vastere vorm had gekregen, door de bisschoppen ondersteund als “... een platform van katholieke organisaties en mensen die zich inzetten voor de bevordering van de diaconie in de R.K. geloofsgemeenschap in Nederland; een platform voor: overleg, onderlinge inspiratie en gecoördineerd werken waar dit de participanten raadzaam voorkomt”.³⁴⁴

Zoals eerder vermeld overlegde men binnen het LKDB over diaconie, caritas, kerk en samenleving en gebruikte de gesprekken voor het maken van beleidsnota’s op deze gebieden. Hier zijn ook de beleids gesprekken over diaconie (parochieel en maatschappelijk) uit voortgekomen die verder zijn ontwikkeld tot een blauwdruk voor een diaconale infrastructuur in de Nederlandse kerkprovincie, welke aan de orde kwam als werkdocument in de gesprekken met de bisschoppen in LPO IV. Die blauwdruk was opgesteld door J. Zuidgeest (*Parochiële diaconie*), besproken in het volgende hoofdstuk. Volgens Vermeer markeert dit de aanzet tot een ontwikkeling van diaconie in de R.-K. Kerkprovincie, zonder directe sturing door de bisschoppen, als een parallelle kerkelijke infrastructuur.³⁴⁵

§ 3.4 Concluderend over deze periode

De traditionele katholieke armenzorg van vóór 1960 lukt het niet, ondanks nieuwe kerkelijke reglementen die deze zorg structureel willen verbinden met activiteiten vanuit de geloofsgemeenschap, om na 1965 een nieuwe plaats en functie te bepalen in verhouding tot de parochies en de steeds omvangrijkere voorzieningen die de verzorgingsstaat voor arme medeburgers trof. De voormalige armbesturen (dan PCI’en) en liefdadige instellingen blijven, voor zover nog actief, zich nog voornamelijk richten op het zelf lenigen van individuele noden en organisaties die zich bij hen melden.

Het aantal katholieken (geleidelijk) en hun kerkbezoek (sterk) neemt af en er treedt een steeds sneller verlopende ontzuiling en deconfessionalisering op van het zo rijk vertakte netwerk aan katholieke organisaties die zich met vrijwel alle deelaspecten van de katholieke sociale armenzorg hadden bezig gehouden. Vele professionele door de staat gefinancierde instellingen nemen dit enorme spectrum aan ‘armenzorg’ steeds meer voor hun rekening.

In de activistische en democratiserende geest van de jaren zestig/zeventig en de openingen voor sociaal geëngageerde leken die Vaticanum II biedt, komt het onder veel gelovige katholieken tot een grote diversiteit aan door het geloof gedreven sociaal-maatschappelijke activiteiten in, rond en buiten de kerkelijke kaders. Aangemoedigd door o.a. paus Paulus VI ligt een zwaar accent op het ondersteunen van ontwikkelingsprocessen in derde wereld landen en vredesactivisme. Het Nederlandse episcopaat ondersteunt in haar pastoraal spreken, en dikwijls ingaande op concrete situaties van maatschappelijk onrecht, over het algemeen deze activiteiten, soms zelfs als er socialistische/marxistische methoden voor maatschappijanalyse gebruikt worden.

³⁴³ Zwanikken, *Van F2 naar maatschappelijk activeringswerk*, 30.

³⁴⁴ Brief van Kardinaal Simonis namens de Bisschoppenconferentie, 23 januari 1990.

³⁴⁵ Vermeer e.a., *Over het goede handelen*, 32.

Zowel een beleid als een kerkelijk organisatorisch kader voor het bonte geheel van inzet voor kerk en samenleving ontbreekt echter, al komt er met de Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving vanaf 1975 een breed adviesorgaan voor de bisschoppen op dit terrein. De activiteiten van DISK gericht op sociaal-maatschappelijke bewustwording en stimulering van sociaal-politieke actie gaan ver buiten de kaders van het bedrijfsapostolaat en de organisatie start met haar gedurende de komende decennia voortgezette dragende beleid op landelijk niveau, met een gedecentraliseerd netwerk van regionale afdelingen.

Het door Vaticanum II heringevoerde kader van het permanente diaconaat, waarin de diaken ook een taak heeft in de organisatie van de caritas, komt pas vanaf 1975 in Nederland een beetje op gang maar levert geen grote aantallen werkers op. Het blijft toch vooral gezien worden als liturgische en pastorale ondersteuning van de steeds kleinere groep priesters.

Vanaf 1980 richt de blik van sociaal bewogen katholieken zich meer op de binnenlandse armoedeproblematiek die door het bezuinigingsbeleid van de regering vanaf dan schrijnend wordt. Deze nieuwe focus gaat gepaard met een enerzijds afgenomen 'geloof' in de resultaten van op de rest van de wereld gerichte acties, en anderzijds een toegenomen belangstelling voor het persoonlijk aspect van het geloof, de individuele spiritualiteit. Een inventarisatie van de veelheid aan sociale activiteiten van katholieken in 1984 leidt mede tot een zelforganisatie van het katholieke veld van kerk en samenleving (dan steeds vaker, waarschijnlijk via de contacten in de oecumene, als 'diaconale praktijk' aangeduid) in onder andere het Landelijk Katholieke Diaconale Beraad (1986). Tegelijk verschijnen ontwerpen en komt er stimulans en draagvlak voor geloofsverdieping op het gebied van katholieke maatschappelijke betrokkenheid, theologische reflectie daarop en ideeën voor een organisatorische diaconale infrastructuur van de katholieke armenzorg waarin het werken aan rechtvaardige structuren een centrale plaats inneemt. Dit alles komt op de agenda van de besprekingen met het episcopaat in het vierde Landelijk pastoraal Overleg (LPO IV) vanaf 1987.

Hoofdstuk 4 1987-2006: Katholieke armenzorg: diaconaal doen en geloven, organisatorische ontwikkeling en theologische verdieping, begin van krimp en herstructurering

§ 4.1 Nederlandse katholieken in deze periode: minder in aantal en kerkbezoek, sterk gekrompen kerkelijk kader en veel (vergrijzende) actieve leken

Aantallen katholieken en kerkbezoek

Het ledental van de Katholieke Kerk in Nederland bleef tussen 1979 en 1990 nagenoeg gelijk.³⁴⁶ In 2000 zijn er nog 5,06 miljoen katholieken, in 2006 4,35. Afgezet tegen de bevolkingsgroei in Nederland vormt dit aantal dan 31,7 respectievelijk 26,6% van alle inwoners van Nederland tegen eerder zo'n 40%. In toenemende mate betreft dit echter 'nominale' katholieken, die zichzelf niet meer als zodanig beschouwen (20% in 1997).

Het aantal kerkgangers vermindert tegen het einde van de eeuw zeer sterk evenals tevoren, zij het dat de afname procentueel naar het eind van de periode daalt. In 2003 zijn er nog 385.675, in 2006 322.140 (7,6% van alle katholieken van 7 jaar en ouder). Op parochieniveau betekent dit dat waar er in 1965 nog ca. 1500 mensen naar de kerk gingen, dit in 2000 300 bedraagt. Schepens vermeldt dat het Sociaal Cultureel Planbureau op basis van deze cijfers uit 2002 verwachtte dat met 2020 de wekelijkse kerkgang bijna geheel verdwenen zou zijn en katholieken alleen nog op hoogtijdagen de kerk bezoeken.³⁴⁷ Inmiddels weten we dankzij de kerncijfers van Kaski dat het er in dat jaar toch nog wekelijks 89.800 zijn geweest.³⁴⁸ Het CBS onderzoek *Religie aan het begin van de 21^e eeuw* (2009) maakt een relevante differentiatie: Katholieken die wekelijks de kerk bezoeken zijn gemiddeld ouder en minder hoog opgeleid (gemiddeld 67 jaar oud en vier op de tien hebben een havo-opleiding of hoger) terwijl zij die niet gaan gemiddeld 48 jaar oud zijn en zes op de tien van hen met ten minste een havo-opleiding: 'Het kerkvolk vergrijst'.³⁴⁹

Leeftijdsopbouw

Het rapport met de kerncijfers over 2006 vermeldt niets over de leeftijdsopbouw onder katholieken. We lezen alleen dat 16% van het totaal aantal levendgeborenen in Nederland in 2006 katholiek is gedoopt (20% in 2000) en van het betreffende doopcohort (dopelingen van 8 en 12 jaar terug) ontvangt in 2006 een stabiele 87,5% de eerste communie en eveneens stabiele 54,2% het vormsel. Het geschetste verloop volgt evenals in eerdere perioden de demografische ontwikkeling: stagnerende aanwas van jeugd, gelijkblijvende aantallen katholieke uitvaarten.

Kerkelijk kader

In 2006 waren er 1425 parochies (1985: 1778), bediend door 741 (van de 948 actieve) reguliere en seculiere priesters (1985: 2661), 355 (van de 755 actieve) pastoraal werkers en 74 (van de 240 actieve) permanent diakens (1985:392 en 43). Het aantal actieve diocesane priesters nam af van 780 (2000) naar 625 (2006).³⁵⁰ In de jaren tachtig en negentig werden er zo'n 25 mannen per jaar seculier priester gewijd (nog geen 10% van de tijd ervoor, in 2004 13, 2005 10 en 2006 11. In 2000 is er één priester per 4000 katholieken, één diaken per 22.000 katholieken en één pastoraal werker per 6.500 katholieken. Naar het einde van het millennium neemt het aantal katholieken dus

³⁴⁶ Onderstaande gegevens deels uit: T. Schepens, L. G. M. Spruit and J. Kregting, *De Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, 1960-2000 : een statistisch trendrapport*, 2002; Massaar-Remmerswaal & Bernts, *Kerncijfers 2006 uit de kerkelijke statistiek van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap in Nederland*, KASKI Rapport 561 en de gegevens van KASKI online sinds 2003: <https://www.ru.nl/kaski/onderzoek/cijfers-rooms/>.

³⁴⁷ T. Schepens, L. G. M. Spruit and J. Kregting, *De Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, 1960-2000 : een statistisch trendrapport*, 34.

³⁴⁸ Kregting, *Kerncijfers Rooms-Katholieke Kerk 2020*, 5.

³⁴⁹ CBS, *Religie aan het begin van de 21ste eeuw*, 15 en 72.

³⁵⁰ Massaar-Remmerswaal & Bernts, *Kerncijfers 2006*, 11.

sterk af maar naar verhouding ook het aantal priesters/diakens/pastoraal werkers waardoor het aantal katholieken per basispastor nauwelijks verandert.³⁵¹

In 1997 is 9% van de werktijd van een pastor besteed aan diaconie, tegen 34% voor liturgie en 26% aan pastoraat/catechese.³⁵² Van de in 2006 totaal 240 actieve permanente diakens waren er 169 buiten de parochies in de bisdommen werkzaam. Hun totale aantal (aanwas en overlijden) is vanaf 2000 vrijwel constant.³⁵³

Actieve leken (vrijwilligers)

In 1997 deed het Kaski, in navolging van de onderzoeken in 1977 en 1987, ook weer onderzoek naar vrijwilligers in katholieke parochies. Voor 1997 schat men dat er in 1670 parochies 285.000 vrijwilligers actief zijn³⁵⁴ (1977: 230.000; 1987: 346.000) in 2006 254.100 (incl. 99.500 koorleden). De in dit hoofdstuk behandelde periode begint dus aanvankelijk (1987) met een groot aantal actieve lekengeelovigen, dat daarna afneemt met tot slot een daling van jaarlijks zo'n 10%. De grote toename gold in het begin met name ook de diaconie.³⁵⁵

Maar ook onder vrijwilligers treedt vergrijzing op: 40% van hen is in 1997 ouder dan 60 jaar (1987: 24%); 17% jonger dan 40 (1987: 29%). De parochiële vrijwilliger is bovendien fors ouder dan de gemiddelde vrijwilliger in Nederland, hetgeen de kerkelijke populatie weerspiegelt.³⁵⁶ Daarbij is met name in het werkveld diaconie vanaf 1997 de vrijwilliger al weer relatief het oudste (61% boven de 55 jaar) vergeleken met taakvelden als bestuur (45%), catechese (22%) of liturgie (39%), en ook nog eens het laagst geschoold (33% hoog geschoold) tegen bestuur (47%), catechese (51%) en liturgie (39%).³⁵⁷ In de diaconie werken kennelijk de oudere aanpakkers en doeners; steeds minder in aantal en in minder verschillende functies, 8 (1977: 15; 1987: 10) vergeleken met de 59 in Liturgie, 28 in organisatie en 5 in catechese (4 in 1987). Grote parochies kennen relatief meer diaconale activiteiten.³⁵⁸ Voorbeelden daarvan zijn onder andere te vinden bij Zuidgeest, Van den Ende en op rkdiaconie.nl.³⁵⁹ In absolute zin blijft het vrijwilligerswerk in parochies aanzienlijk, volgens Keesen 500 uur per parochie per jaar of twaalf fulltime banen.³⁶⁰

Socialeconomische en politieke actie in de kerkelijke marge, kerkelijke vernieuwingsbewegingen

In deze periode bestaan nog steeds op een vijftigtal plaatsen in Nederland basisgroepen of kritische gemeenten, oecumenisch en behalve kritisch tegenover, dan al doorgaans los van de kerkelijke organisatie.³⁶¹

De jaren tachtig zagen ook het ontstaan van twee grote bewegingen onder katholieken. Aan de vooravond van het pausbezoek – op 8 mei 1985 – presenteerden vernieuwingsgezinde katholieken zich met een grootscheepse manifestatie (10.000 bezoekers) op het Haagse Malieveld onder het motto „Het andere gezicht van de kerk”. Het succes leidde tot de oprichting van een gezamenlijk „platform”: de Acht Mei Beweging (AMB). De AMB organiseerde jarenlang rond deze datum een landelijke manifestatie. De laatste jaren leed het bezoek ervan echter sterk onder de

³⁵¹ Schepens, Spruit & Kregting, *De Rooms-katholieke kerk in Nederland*, 44 en 49.

³⁵² Bernts, *Pal voor de kerk*, 50.

³⁵³ Massaar-Remmerswaal & Bernts, *Kerncijfers 2006*, 9.

³⁵⁴ Bernts, *Pal voor de kerk*, 28.

³⁵⁵ Hulshof, 'Nederlandse katholieken in de jaren tachtig', 47.

³⁵⁶ Bernts, *Pal voor de kerk*, 30.

³⁵⁷ Bernts, *Pal voor de kerk*, 32, 77.

³⁵⁸ Bernts, *Pal voor de kerk*, 48, 78.

³⁵⁹ Zuidgeest, *Sociale vernieuwing & katholieken*, nrs. B.520 hulpdiensten, B.540 arme kant van Nederland, B.550 vluchtelingen, B.560 allochtonen, B.640 inloophuizen; Van Luyn, DPC Rotterdam en T. van den Ende, *Zeven werken van Barmhartigheid*, 1999; en tot 2007:

<http://www.rkdiaconie.nl/listpage.asp?listid=publicatie&action=more&id=10&cid=31&llntType=Laatst> geraadpleegd 5 juni 2022.

³⁶⁰ Keesen, 'Van priesterkerk naar diaconale gemeenschap', 7.

³⁶¹ Zuidgeest, *Sociale vernieuwing & katholieken*, 18.

vergrijzing van haar aanhangers. In 2002 werd de laatste manifestatie gehouden. Hoewel spraakmakend en kritisch ten aanzien van kerkelijke en maatschappelijke structuren, was de AMB meer een geestverwante maar niet een specifiek op diaconie-(vernieuwing) gerichte beweging.³⁶² Dat gold ook voor de in 1983 opgerichte en nog steeds in gewijzigde vorm bestaande vereniging van 'kritisch en loyale' katholieken Mariënborg.³⁶³

§ 4.2 Ontwikkelingen van diaconie 1987-2006

Het proefschrift van Henk Meeuws *Diaconie. Van grondslagenonderzoek tot een pleidooi voor een diaconale mystagogie* (2011) is niet alleen een van de meest fundamentele bijdragen tot de diaconiewetenschap van Nederlandse katholieke zijde, het heeft volgens Noordegraaf ook documentaire waarde voor wat betreft de geschiedenis van de diaconie in de Nederlandse Rooms-Katholieke Kerk in de decennia die eraan voorafgingen.³⁶⁴ In dit hoofdstuk van onderhavig onderzoek zal daarom geen dubbel werk worden gedaan bij de weergave van de ontwikkelingen binnen enkele deelgebieden van de diaconie als vorm van katholieke armenzorg in het tijdvak globaal 1987-2006. Maar dat wil niet zeggen dat het ook Meeuws' bredere interpretatiekader voor dit tijdvak deelt en de beantwoording van zijn daarmee samenhangende onderzoeksvraag onderschrijft.

Na de expansie volgend op Vaticanum II door Paulus VI, van het gelovig maatschappelijk spreken en handelen in de domeinen van economie en politiek, in o.a. *Populorum Progressio* (1967) en *Evangelii Nuntiandi* (1975), vormen de decennia van het pontificaat van Johannes Paulus II (1978-2005) voor Meeuws, in aansluiting bij Borgman, een 'contrarevolutie' tegen *Gaudium et Spes*.³⁶⁵ Dat zou in ieder geval een mogelijke verklaring kunnen zijn waarom in zijn onderzoek de ontwikkeling van de sociale leer van de kerk nauwelijks aan de orde komt.³⁶⁶ Deze 'leer' wortelt echter ook deels in de vernieuwende theologische noties van de verantwoordelijkheid van de gelovige voor en beeld van God in de wereld uit Vaticanum II (besproken hier in § 3.2.1 en § 3.2.2). Hij vormde als zodanig een theologische grondslag voor de zo omvangrijke acties van katholieken op het gebied van kerk en samenleving vanaf eind jaren zestig (§ 3.3), en ging mee over als voorveld van de opkomst van de katholieke diaconie in de jaren tachtig. Daarom dient aan de ontwikkeling van de sociale leer voor een goed begrip van het diaconale maatschappelijke handelen aandacht besteed te worden. Dat zal hier plaatsvinden (§ 4.2.1) met name aan de hand van de studie van Donal Dorr over de ontwikkeling van de katholieke sociale leer uit 2016.

Naast een geleidelijke en gedeeltelijke vorming van de theologische grondstructuur van de katholieke diaconie vanuit de sociale leer, ontstond vanaf halverwege de jaren tachtig ook binnen de systematische theologie een tendens bij sommige theologen om diaconie verder te doordenken in en als het centrum van de fundamentele theologie en ecclesiologie. Die tendens is vanuit het Duitse taalgebied goed zichtbaar in een stroom van publicaties. Zoals in het vorig hoofdstuk

³⁶² Spee, *Diaconie, een hartszaak*, 89v; Van den Beld, *Het andere gezicht van de kerk*, 35, 45, 59, 119 en hoofdstuk 4.

³⁶³ Zuidgeest, *Sociale vernieuwing & Katholieken*, 50v (E.120); Van den Beld, *Door de geest gedreven*, 45, 49, 64, 110v.

³⁶⁴ Noordegraaf, 'Literatuurbericht diaconaat 2010-2013', 3.

³⁶⁵ Zie bijvoorbeeld zijn interpretatie van de geleidelijke nadruk op het spirituele aspect van het katholieke geloof ten koste van sociaal politiek engagement op basis van *Gaudium et Spes*, en zijn onderschrijven van Verstraeten's stelling dat vanaf Johannes Paulus II in de sociale leer van de kerk *caritas*/liefde en inzet voor gerechtigheid uit elkaar zijn gehaald met een diskwalificatie van de laatste. Meeuws, *Diaconie*, 23v en 142v.

³⁶⁶ Het blijft beperkt tot een enkel citaat van Johannes Paulus II en met name van Benedictus XVI' *Deus caritas est* (2005), waarin deze de onverbreekelijke eenheid van liturgie, catechese en diaconie bepleit, hetgeen past bij Meeuws' eigen integrale visie op deze drie werkingsgebieden van de kerk.

beschreven, fungeerde de term diaconie in Nederland begin jaren tachtig in eerste instantie als meer nominale verzamelterm voor een bepaald gedeelte van het zeer heterogene domein, steeds ook aangeduid als 'kerk en samenleving'. Maar vanaf ca. 1985 komt ook de reflectie over diaconie geleidelijk meer in het centrum van de belangstelling bij Nederlandse theologen. Daarom zullen van deze ontwikkeling, die volgens Meeuws "te weinig systematisch uitgewerkt" is en "weinig hanteerbare aanwijzingen bevat voor een goede organisatie van de parochiële diaconie" (en daarom bij hem mogelijk onderbelicht blijft), toch enkele hoofdzaken worden weergegeven (§ 4.2.2).³⁶⁷ Daartoe behoort ook een specifieke theologische betekenisgeving van diaconie die opgang maakte in deze jaren, maar die zich toch in de periode na 2007 in de Nederlandse context niet breed doorgezet heeft. Deze betekenisgeving concentreert zich rond de hoofdpunten 'diaconie als het wezen van de kerk' en 'de diaconale parochie'. Of, zoals Houtepen het formuleerde, "vanaf de jaren tachtig [werd] grote nadruk gelegd op het feit dat de gemeente als geheel en dan met name de lokale kerkgemeenschap de eigenlijke drager is van het diaconale handelen en dat de voor de diaconale taken vrijgestelde ambtsdragers hun gaven dienen in te zetten om de hele gemeente tot dienst te bewegen."³⁶⁸

§ 4.3.1 bevat vervolgens een analyse van de definiëring, theologische grondslagen en organisatie van diaconie na de besprekingen daarover met de Nederlandse bisschoppen in het Landelijk Pastoraal Overleg IV (LPO IV) en V (LPO V), (1987-1990 en 1993-1998). Met Meeuws kan ik beamen dat het resultaat van met name LPO IV de voor de katholieke diaconie belangrijkste gebeurtenis vormde aan het begin van de periode 1987-2006, die ook het conceptuele kader voor de ontwikkelingslijnen van na die tijd zou bepalen.³⁶⁹ Een close reading van documenten op en rond het LPO leidt mijns inziens echter tot een andere duiding van dat overleg en de receptie ervan dan Meeuws geeft. De kennelijke urgentie en uitwerking van de onderzoeksvraag waarop hij in zijn dissertatie een antwoord zoekt, lijken, zoals aangestipt, geformuleerd in relatie tot een bepaald interpretatief kader. Daarin zou na LPO IV het begin zijn aangebroken van de theologische en organisatorische hervorming van diaconie zoals die door Meeuws, Zuidgeest en gelijkgezinde min of meer generatiegenoten voor het kerkelijk leven waren verhoopt. Tot die groep horen bijvoorbeeld ook Baart (1952), Crijns (1948), Houtepen (1940), Wissink (1947). In dat kader is de herstructurering en inkrimping van de rooms-katholieke kerkelijke organisatie voor Meeuws problematisch, omdat dat voor hem gepaard gaat met een marginalisering en devaluatie van het herwonnen belang van diaconie.³⁷⁰ Hij zet zich in zijn boek dan ook aan het onderzoek naar een antwoord (genaamd 'diaconale mystagogie') dat de bisschoppen zich in hun rapport bij het ad limina bezoek van 2004 voornamen te geven (maar niet deden) vanuit het bedoelde interpretatieve kader, op de vraag: "of een duidelijker geprofileerd diaconaal beleid in bisdommen en kerkprovincie gewenst en mogelijk is."³⁷¹

Door deze interpretatielijijn valt buiten het blikveld dat op en na het LPO het denken over en organisatie van diaconie voor de bisschoppen veel minder problematisch was dan voor de genoemde groep protagonisten, en voornoemde vraag uit het ad limina rapport minder prangend. Uit de close reading van de LPO documenten blijkt mijns inziens dat dit samenhang met een verschil in kerkvisie waarbinnen de bisschoppen de op het LPO besproken onderwerpen verstonden. Deze kerkvisie maakt ook de kerkelijke positionering van diaconie in Nederland van 2006 tot heden begrijpelijker, ziet minder gestage devaluatie en marginalisering, en kent niet speciaal een 'Diakonievergessenheit' (zie onder § 4.2.2).

³⁶⁷ Meeuws, *Diaconie*, 57 en 110.

³⁶⁸ Houtepen, 'Diakonia opnieuw geïnterpreteerd', 370.

³⁶⁹ Meeuws, *Diaconie*, 109-111.

³⁷⁰ Meeuws, *Diaconie*, 22, 24, 29-31, 97-99, 104, 453.

³⁷¹ Meeuws, *Diaconie*, 31; Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Ad limina rapport 2004*, 26.

Langs de inhoudelijke en organisatorische lijnen uitgezet door LPO IV en V zal geleidelijk het armenzorg deelgebied parochiële diaconie, in een voortgaand ontzuilende, ontkerkelijkende en seculariserende samenleving, het voornaamste domein van het katholieke maatschappelijke handelen worden waar nog sprake is van (in-)directe invloed van de katholieke kerkelijke leiding en leer (behandeld in § 4.3.2).

§ 4.3.3 en § 4.3.4 bespreken vervolgens de gevolgen van het LPO voor PCI en permanent diaconaat.

Daarna komt (§ 4.4) de herstructurering van de organisatie van de Nederlandse kerkprovincie aan de orde welke vanaf circa 1998 door de bisschoppen is ingezet. Deze is bepalender gebleken voor de organisatie van diverse onderscheiden deelgebieden van katholieke armenzorg en de diaconie na 2010 dan Meeuws ten tijde van zijn proefschrift uit 2011 kon bevroeden.

Tot slot (§ 4.5) worden vanuit Meeuws' studie de hoofdlijnen weergegeven van het verloop in onderhavige periode van enkele andere vertakkingen van de katholieke armenzorg, als varianten van wat dan onder 'diaconaal handelen' valt: katholieke maatschappelijke organisaties, katholieke maatschappelijke instellingen, en meer direct diaconale organisaties als bedrijfsapostolaat/DISK/KLVMA/KRKS. § 4.6 sluit af met concluderende bemerkingen over deze periode.

§ 4.2.1 Grondposities voor het diaconaal handelen vanuit de katholieke sociale leer

Als we Donal Dorr mogen geloven, sinds de eerste editie van zijn baanbrekende werk *Option for the Poor* uit 1983 onbetwiste autoriteit op het gebied van de geschiedenis van de katholieke sociale leer, is er ook onder het pontificaat van Johannes Paulus II veel gedaan om het corpus van katholiek sociaal onderricht bij de tijd te brengen en bevindt zich daarin veel wat diaconaal handelen buiten daden van individueel, bedelende barmhartigheid fundeert. Kort na zijn aantreden (1978) op de bijeenkomst van Zuid-Amerikaans bisschoppen te Puebla (1979) ziet de paus zich geconfronteerd met een dreiging van vereenzelviging van het christelijk maatschappelijk handelen met Marxistische politieke maatschappelijke revolutionaire actie (waaronder het gebruik van geweld) en grijpt voor zijn eigen positiebepaling terug op Paulus VI' *Evangelii Nuntiandi*. De katholieke sociale leer is geen politieke ideologie als liberalisme of marxisme, evenmin een statische dogmatiek, maar een authentieke christelijke antropologie, basis en inspiratie voor maatschappelijk handelen in een historisch proces met telkens verschillende economisch/politieke situaties. Hier schijnt een organische historische band door met het corporatisme van Leo XIII als alternatieve derde weg.

Wat blijft is de verklaring dat werken aan gerechtigheid en bevrijding in concrete historisch bepaalde projecten een onmisbaar onderdeel is van de verkondiging van het evangelie.³⁷² In zijn eerste Encycliek *Redemptor Hominis* (1979) wordt dat nog eens duidelijk bevestigd als hij schrijft dat het primaat van het spirituele (pace Meeuws) geen uitweg naar een metafysische werkelijkheid behelst, maar verwijst naar het contact van de gelovige met de diepste lagen van wat mens-zijn inhoudt (de christelijke antropologie) en zoals dat door Christus op unieke en maatgevende wijze is getoond. We herkennen duidelijk de theologische grondnotie uit Vaticanum II (zie § 3.2.1). De concrete en op de situatie toegesneden kritiek op actuele politiek economische misstanden en het daaruit voortvloeiende structurele maatschappelijk veranderend handelen ontstaat vanuit het beeld van de mens zoals Christus ons dat voorhoudt. Het is in deze context dat de '*Option for the poor*' uit Puebla moet worden verstaan; geen exclusiviteit maar een speciale solidariteit met en handelen van de armen die marxistische analyse en klassenstrijd uitsluit, omdat ze open blijft staan voor

³⁷² Dorr, *Option for the Poor*, 149.

anderen, maatschappelijke 'tegenstanders' van de armen, in een 'armoede van geest'. Dit laatste benadrukte Johannes Paulus II nog eens extra in *Laborem Exercens* (1981); solidariteit is geen passiviteit en sluit ook een element van oppositie en confrontatie met de bestaande orde in omwille van het algemeen belang.³⁷³ Ver van een draai naar vergeestelijking, uit Johannes Paulus II vanaf 1983 zijn toenemende zorgen over het onrecht in de wereld, maar blijft tegelijk beducht voor een reductie door de bevrijdingstheologen van het christendom tot marxistische politieke ideologie. In lijn met het voorgaande, waarin het handelen voortvloeit uit het geloof in de christoforme waarde van de menselijke persoon, benadrukt hij de prioriteit van persoonlijke zonde boven structurele zonde (*Sollicitudo Rei Socialis*, 1987). In *Centesimus Annus* (1991) tenslotte komt de noodzaak van het streven naar een 'participatory community' (communio, familia dei) sterk naar de voorgrond, een zorgende, delende gemeenschap, te prefereren boven de zuiver materieel aangezette bemoeienissen van de staat op het sociale vlak.³⁷⁴ De armen zijn daarin niet het object van barmhartigheid maar het subject en de drager van het sociale structuren veranderende handelen.

In 1997 vatte Johannes Paulus II het plan op voor een compendium van de sociale leer van de kerk dat door diverse omstandigheden pas in 2004 gereed kwam. Het beoogde niet zelf leerstellige laat staan dogmatische sociale 'geloofswaarheden' te geven als wel een samenvatting en integratie van het sociale onderricht van de pausen vanaf 1891 dat onvermijdelijk, hoewel beschouwd als 'organisch uniform', heterogeniteit, ontwikkeling en karakteristieken vertoonde van de concrete tijdsomstandigheden naar aanleiding waarvan het was gegeven. Het vaak veel scherpere sociale onderricht van bisschoppen(-conferenties) werd overigens daarbij helaas buiten beschouwing gelaten, wat evenmin als de eenzijdige antropocentrische fixatie de concrete toepasbaarheid van het compendium ten goede kwam.³⁷⁵ Naast 300 pagina's over de beginselen en kernwaarden van de sociale leer, telt het derde deel over wat de sociale leer betekent voor de praktijk van de geloofsgemeenschap slechts 28 bladzijden. Het behandelt dus geen concrete kwesties maar het kan volgens Hulshof gaan functioneren bij beginselkeuzes in de debatten over concrete sociale kwesties en de organisatie ervan.³⁷⁶

Voor de sociale leer, zeker in relatie tot de diaconie van de kerk, blijven de encyclieken van de pausen daarom als vanouds maatgevend, met name ook waar nieuwe nadruk en accenten gezet (moeten) worden. Zo werkt met *Deus Caritas est* (2005) Benedictus XVI verder uit wat wij hiervoor vernamen van Johannes Paulus II als de onmisbare en onvervangbare rol van het katholiek maatschappelijk handelen in de verkondiging van het evangelie. Dit is met name in de passages 14 en 25 waar Meeuws herhaaldelijk naar verwijst en waar Benedictus naast *kerugma* en *leitourgia* ook *diakonia* (dienst van de liefde) noemt als niet te scheiden onderdeel van de elkaar wederzijds veronderstellende drievoudige opdracht van de kerk.³⁷⁷ Deze hernieuwde nadruk en met name de fundamentele theologische verankering door Benedictus van *diakonia* in de leer van de kerk is baanbrekend. In het verleden was immers de praktijk van de naastenliefde in de caritas-theologie (zoals we in hoofdstuk 2 zagen) meer een 'aanhangsel' van de soteriologie en de ecclesiologie en in de praktijk daardoor vaak een stiefkind van organisatie en financiën.

Maar de encycliek brengt ook wat dan lijkt de voorbode te zijn van een koerswijziging die voor het diaconale maatschappelijke handelen omwille van gerechtigheid van belang is, en welke Meeuws al dan niet bewust buiten beschouwing laat: de bepaling van de relatie tussen liefde en gerechtigheid.³⁷⁸ De *diakonia* van Benedictus XVI is namelijk niet gelijk te stellen aan 'diaconie' zoals

³⁷³ Dorr, *Option for the poor*, 173.

³⁷⁴ Dorr, *Option for the poor*, 188 en 191.

³⁷⁵ Dorr, *Option for the poor*, hoofdstuk 17

³⁷⁶ *Compendium*, nr. 525; Hulshof, *Katholieken op een tweesprong*, 57v.

³⁷⁷ Meeuws, *Diaconie*, 19, 39, 47, 213, 286, 291, 318.

³⁷⁸ Meeuws, *Diaconie*, 144;

dit begrip met name door de protagonisten ervan tijdens en na het nog te bespreken (§ 4.3.1) LPO IV in Nederland inhoudelijk ingevuld werd. Vanwege de omvang van onderhavig onderzoek moet een uitvoerige bespreking van de diepgaande reflecties van de theoloog Benedictus XVI hier achterwege blijven. Het doorwrochte karakter van Benedictus teksten maakt een weergave op hoofdlijnen risicovol; globaal gezegd wordt voor Benedictus de ‘diaconale grondhouding’ van de kerk ingevuld door een praktijk van caritas op individueel en collectief niveau, naast de inzet van de staat voor een rechtvaardige samenleving.³⁷⁹ We horen hier een nagalm van het oude verwijt van de kerk tegen de staatsarmenzorg: dat deze niet liefdevol en empathisch is tegenover de arme (zie § 2.2).

In zijn decennia lange kruistocht³⁸⁰ tegen de bevrijdingstheologie verbindt Benedictus het katholiek sociaal handelen via de oude notie ‘caritas’/liefde aan de directe barmhartigheid betoond aan een persoon in nood. Dat betekent dat de kerk niet direct betrokken zou moeten zijn op de ongerechtigheid in de wereld, uit zichzelf geen sterke of structurele ‘Option for the poor’ meer heeft maar dat bekommernis om de armen een zaak is van de individuele gelovige die door de kerk ‘slechts’ begeleid wordt in gewetensvorming en geestelijke bemoediging/opwekking.³⁸¹ We hadden al een vooraankondiging gehad van deze nieuwe koers in de leerstellige nota over het politieke handelen van de kerk die Benedictus XVI in 2003 – toen nog als prefect van de congregatie van de geloofsleer - met de zegen van Johannes Paulus II had laten verschijnen: “Het is niet de taak van de Kerk concrete oplossingen te formuleren – nog minder absoluut geldende oplossingen – voor vraagstukken van tijdelijke aard, die God heeft overgelaten aan het vrij en verantwoordelijk oordeel van ieder individu. Maar als geloof en moraal het vereisen, heeft zij wel het recht en de plicht om over tijdelijke zaken een moreel oordeel uit te spreken.”[...] Als het leergezag van de Kerk op dit gebied zijn stem doet horen, is het niet om politieke macht uit te oefenen of de meningsvrijheid van de katholieken inzake contingente kwesties in te perken. Daarentegen wil het – zoals het zijn plicht is – het geweten van de gelovigen, vooral wanneer zij politiek actief bezig zijn, vormen en voorlichten opdat zij bij hun werk steeds erop uit zijn de mens en het algemeen welzijn te dienen. De sociale leer van de Kerk is geen inmenging in het bestuur van afzonderlijke landen. Maar ze houdt de gelovige leken wel een coherente morele plicht voor binnen hun geweten dat één en onverdeeld is”³⁸²

Op subtiele wijze wordt hier de christelijke antropologie, de katholieke sociale leer als ‘derde weg’ niet zo zeer vergeestelijkt maar eerder op afstand gezet van het concrete maatschappelijke handelen van de gelovige, veel meer dan bij Johannes Paulus II. Waar bij laatstgenoemde de sociale leer nog functioneert als een continue inspiratiebron en richtingaanwijzer voor politiek handelen, maakt Benedictus er veel meer een kader voor bijzondere marginale toetsing door het leergezag van, vooral als issues van individuele ethiek maatschappelijk aan de orde zijn. De katholieke leek wordt grotendeels aan zijn lot overgelaten als het de sociaal maatschappelijke strijd tegen zondige structuren betreft. Of zoals voormalig CDA-minister Van der Hoeven het formuleerde in een paneldiscussie ter gelegenheid van de encycliciek in 2006: “Niettemin

³⁷⁹ “Om nu de verhouding tussen de noodzakelijke inzet voor de gerechtigheid en het dienstwerk van de liefde nauwkeuriger vast te stellen, moet we acht slaan op twee fundamentele situaties”: “De rechtvaardige ordening van de samenleving en van de staat is de centrale opdracht van de politiek [...]. (Deus Caritas Est, 28a); “Liefde - caritas - zal altijd nodig zijn, ook in de meest rechtvaardige samenleving. Er bestaat geen rechtvaardig staatsbestel dat het dienstwerk van de liefde overbodig zou kunnen maken [...]” (Deus Caritas Est, 28b.)

³⁸⁰ Reeds in 1984 met de vernietigende kritiek in de “Instructie van de congregatie van de geloofsleer over enkele aspecten van de bevrijdingstheologie”, in: *Archief van de kerken*, 39(1984) 20, 1-11; Loland, ‘The Solved Conflict’, 299.

³⁸¹ Dorr, *Option for the Poor*, 213, 218.

³⁸² Congregatie voor de geloofsleer, *Leerstellige nota*, 69 en 72.

voel ik mij als katholiek vaak in de kou staan als de kerk zwijgt”.³⁸³ De liefde en de naastenliefde richten zich op en direct rond het individu, zodanig zelfs, zoals Dorr het uitdrukt, dat zij ‘transcend justice’.³⁸⁴ ‘Deze interpretatie zou ook het concrete spreken van kerkelijke bedienaren in onrechtsituaties uitsluiten. Katholieke organisaties zouden zich niet moeten bezighouden met de bevordering van gerechtigheid maar meer met caritatieve noodhulp. Benedictus XVI lijkt met zijn interpretatie van de sociale leer op een voor de ‘armenzorg’ nieuwe weg te zijn vanaf 2005, verder weg van het directe handelen van gelovigen en organisaties tegen en in onrechtvaardige structuren.

§ 4.2.2 Grondposities voor het diaconaal handelen vanuit de theologie

Kerkelijke identiteit en diaconie & de diaconale parochie

Uit de literatuurlijst in de brochure van Vosman over diaconiebeleid in het bisdom Den Bosch uit 1985 kan men opmaken hoe zeer de term ‘diaconie’ nog voornamelijk uit de Duitstalige literatuur afkomstig was, en hoe sporadisch in de Nederlandse ze voorkwam. De scriptie van Hacking uit 1984 is de uitzondering en enkele praktische handleidingen voor diaconale vrijwilligers in het pastoraat.³⁸⁵ Ook vinden we enkele Nederlandstalige protestantse bronnen, een domein van invloed zoals beschreven, op het denken over ‘diaconie’ in de katholieke kerk eind jaren zeventig (zie § 3.3). Te noemen is hier met name Zunneberg e.a. *Breken en delen; een handreiking voor bezinning op en gesprekken over het oecumenisch diakonaat*, 1982. Tot dezelfde slotsom komen de twee protestantse en één katholieke (H. Spee) samenstellers van het eerste literatuuroverzicht over diaconie in een wetenschappelijk tijdschrift (*Praktische Theologie*) in 1985: “De theologische opleidingscentra en de diakonale instanties hebben in ons land weinig aandacht besteed aan fundamentele publikaties over het diakonaat.”

Inmiddels was er wel katholieke theorievorming onderweg eind jaren zeventig in de colleges van genoemde H. Spee, hoogleraar aan de Universiteit voor Theologie en Pastoraat te Heerlen/Nijmegen en ‘founding father’ van de katholieke theologie van de diaconie.³⁸⁶ Hacking was een van zijn studenten. Spee was de lust tot schrijven vanaf 1970 en de komst van Gijsen vergaan, tot zijn publicatie *Diakonie, de Dienst van het delen* in 1985. Hij pleit daarin voor het diaconaal worden van de gehele gemeenschap; de kerk is geroepen tot de dienst van het delen en moet daartoe teruggedroepen worden. Hij signaleert, net als Hacking, de spanning tussen caritatieve en maatschappelijke accenten.³⁸⁷ Opmerkelijk, in verband met de nader te noemen zogeheten ‘Collins-discussie’, is dat Spee ‘diaconie’ theologisch niet ontwikkelt vanuit de ‘diak’-woordgroep uit het Nieuwe Testament. Jezus identificeert zich met de Ebed Jaweh, de komende als knecht en dienaar van de heer. Het dienstknecht karakter openbaart zich in zijn omgaan met en opkomen voor mensen in de marge, gedragen door medelijden en belangeloze partijdigheid. Spee kiest voor een zwaar accent op de maatschappelijke diaconie en citeert Oosterhuis daarbij: “Zij hoefden alleen maar te leven voor het enig noodzakelijke: een andere wereldorde van gerechtigheid”.³⁸⁸ Dienst van het delen, kiezen voor het koninkrijk van God. Het verlangen er te mogen zijn wordt sterk beleefd door de arme, vandaar het voortdurend verzet en protest tegen deze armoede aan leven. Niet geven uit surplus, delen in evangelische zin gaat over omkering van rollen, jezelf gedragen als dienaar. Als in de kerk de dienst van het delen centraal dient te staan, dan gaat het om de vraag of

³⁸³ Baltussen & van 't Hooft, *Deus Caritas est*, 33.

³⁸⁴ Expliciet gemaakt in de encycliek *Caritas in Veritate* (2009); Dorr, *Option for the poor*, 234

³⁸⁵ Vosman, *Diakonie*, 71-76.

³⁸⁶ Van den Hoogen, ‘Harry Spee’, *Diakonie & Parochie*, 2013/4, 37.

³⁸⁷ Spee, ‘Dienst van het delen’, 105v.

³⁸⁸ Spee, ‘Dienst van het delen’, 108.

de armen in het hart en de hoop van deze kerk gebracht worden. Dan komt de gevestigde kerk om zich te laten gezeggen.³⁸⁹ Christelijke diaconie moet afstand doen van een bepaalde (burgerlijke) liefdadigheid. Spee vindt dat een nieuwe verbinding gevonden moet worden tussen liturgie en diaconie, tussen mystiek en maatschappelijke politieke inzet. De theologische grondnoties van Vaticanum II zijn hier niet moeilijk te identificeren.

In deze jaren schuift diaconie ook internationaal in het centrum van de theologische belangstelling. In 1988 is er een heel nummer van het tijdschrift *Concilium* aan gewijd, met theologische auteurs uit alle werelddelen. De redacteurs laten geen misverstand over hun positie bestaan in hun ten geleide getiteld: "Terugkeer van de kerken tot diaconie, erfenis en opdracht". Aansluitend bij de woorden en martyria van Delp en Bonhoeffer menen zij dat de kerken de weg van diaconie op moeten gaan, de mensen toegewend in hun nood, hen helpend en dienend "en daarmee afscheid nemend van hun historisch geworden burgerlijke levenswijze."³⁹⁰ Zij signaleren dat voor de kerkelijke ambtsdragers de diaconie in een bijrol geschoven is sinds de staat zich opgeworpen heeft in de zorg voor alle burgers, en daarmee samenhangend de diaconie als theologisch thema ondergeschoven in de praktische theologie, een algehele 'Diakonievergessenheit'.³⁹¹ Met name J. Moltmann en van katholieke zijde Ottmar Fuchs leggen vanaf begin jaren tachtig expliciet de verbinding diaconie en bevrijdingstheologie.³⁹² Ten grondslag hieraan ligt mede het fundamenteel theologische werk van o.a. J.B. Metz en Cl. Boff.³⁹³ Niet te vergeten van belang voor de Nederlandse context de theologische reflecties van Edward Schillebeeckx, zoals in zijn artikel (1984) over de grondslagen voor een Westerse bevrijdingstheologie 'Theologie als bevrijdingskunde', waarin hij als derde vorm van noodzakelijke bemiddeling van bevrijdingstheologie verwijst naar de 'mensbevrijdende praxis', de vruchten van bevrijding en verzoening: "Toch vormt juist elke waarlijk-menselijke, politieke bevrijding christelijk gezien een innerlijk bestanddeel van de verlossing die het rijk Gods is."³⁹⁴ Ook het werk van Borgman is hier te noemen. In zijn 'Sporen van de bevrijdende God' (1990) zoekt hij naar manieren waarop de theologie sporen van God zou kunnen onthullen in de sociaal-economische en politieke werkelijkheid, sporen die volgens hem gefundeerd zijn in de Godsontmoeting bij het verzet van mensen tegen lijden en onderdrukking.

De redacteurs van het *Concilium*-nummer noemen diaconie het zichzelf begeven in 'sociale brandpunten' en daar het leven delen met getroffenen, een 'bekering naar een 'diaconale kerk'. Binnen deze strijd ervaart de kerk haar identiteit. Diaconie serieus nemen betekent voor de redacteurs dan ook afscheid van de 'theologie van boven' en de diaconie zien als een dimensie van heel de theologie. Fuchs scherpt in het *Concilium*-nummer de verbinding van diaconie met de identiteit van de kerk nog verder aan: "De in haar universaliteit en onvoorwaardelijkheid radicaal diaconale liefde van de God van de christenen [...] wordt daardoor verdonkermaand [...] met de voorwaarde om eerst de institutionele en weltanschauliche moederschoot van de kerk alsmede de daaraan verbonden welstand binnen te gaan."³⁹⁵ Fuchs vertaalt kerk als 'sacramentum mundi' "in de universaliteit van het heil binnen de aggregatietoestand van de diaconie", in aansluiting bij Boff als: kerk en wereld vallen samen in de diaconale praxis. Vanuit de barmhartige liefde in de diaconie

³⁸⁹ Spee, 'Dienst van het delen', 113.

³⁹⁰ Greinacher & Mette, 'Terugkeer van de kerken tot diaconie', 9.

³⁹¹ Ook aangeduid in hetzelfde tijdschriftnummer door auteurs Fuchs (p. 49) en Steinkamp (p. 62);

³⁹² 'Umstürzlerische' Bemerkungen zur Option der Diakonie hierzulande', in: Deutschen Caritasverband, *Jahrbuch der Deutschen Caritasverbandes*, 1984, p. 18-40.

³⁹³ O.a. Cl. Boff, *Theologie und Praxis. Die erkenntnistheoretische Grundlagen der Theologie der Befreiung*, 1983.; J.B. Metz, *Glaube in Geschichte und Gesellschaft. Studien zu einer praktischen Fundamentaltheologie*, 1977 en *Jenseits bürgerlicher Religion. Reden über die Zukunft des Christentums* 1980.

³⁹⁴ Schillebeeckx, 'Theologie als bevrijdingskunde', 401.

³⁹⁵ Fuchs, 'Kerk voor anderen', 43v.

kunnen er geen kerkelijke uitsluitingen of toelatingsvoorwaarden tot eucharistie zijn, diaconie en eucharistie zijn onvermengd: "sacramentele en diaconale reële presentie van Christus in de gemeenschap van christenen".³⁹⁶ Fuchs gaat hierin zo ver dat hij betoogt dat vanwege het sacramentum mundi karakter van de kerk, van de in de werkelijkheid al aanwezige sporen van het heil van de God van Jezus, verkondiging en eredienst niet vooraf hoeven te gaan aan diaconie. In de eerste plaats is spreken over God zinloos en leeg zonder praxis van diaconie, van bewerkte partiële gestalten van het heil; en omgekeerd is bekendheid met het evangelie geen voorwaarde om in eenzelfde liefde en barmhartigheid die de aardse Christus kenmerkte evenals bij hem dezelfde sporen van God te zien. Hij vindt hierbij aansluiting bij Rahner's gedachte van de 'anonieme christen' en zoals die in Vaticanum II terecht kwam. Fuchs pleit voor de principiële prioriteit van diaconie, die over dit punt eind jaren zeventig een polemiek voerde met de meer voor evenwaardigheid opterende, latere bisschop en kardinaal K. Lehmann.³⁹⁷

Ik merk op dat in deze theologische positie van Fuchs, tot wiens visie ik mij in verband met de omvang van dit onderzoek moet beperken, diaconie en eucharistie niet alleen ecclesiologisch evenwaardig zijn, maar ook fundamenteel theologisch voor zover ze beide voor de gelovige de reële presentie van Christus doen ervaren. Deze fundamenteel theologische positie en de ecclesiologische evenwaardigheid zou ook organisatorisch en in het kerkelijk leven tot uitdrukking moeten komen in een verandering van 'kerk van de rijken' in 'kerk van de armen' zoals in het *Concilium*-nummer de ook katholieke theoloog Herman Steinkamp het uitdrukt. Hij benoemt de neiging van de kerk om de diaconie over te laten aan een afdeling of werkgroep (of in Duitsland natuurlijk bij uitstek het machtige Caritas-Verband) waardoor ze niet gedragen wordt door het Volk Gods.³⁹⁸ Ook de katholieke Norbert Mette analyseert de marginalisering van de diaconie en zet in op 'gemeente-wording als praktijk van diaconale solidariteit'.

De algemeen theologische kaders van solidariteit als diaconale categorie waren al door Cl. Boff uitgewerkt. Diaconie is een praktijk van 'solidarisering' die mensen over verschillende grenzen heen bijeenbrengt, als een proces van gemeenschap- en kerkvorming. Caritatieve activiteit noemt Mette een alibi voor vrome zelfgenoegzaamheid en diaconie navolging van Christus. Daarom wijst hij overwegend individualistische pastoraal gericht op een abstracte innerlijkheid af en roept hij op tot open oog voor wat in diaconale solidariteit aan menselijkheid naar boven komt, ook al gaat dit engagement vaak gepaard met conflicten en ongemakkelijke verhoudingen.³⁹⁹ Zo schrijft ook Ulrich Bach een *Pleidooi voor een diaconale kerk*: "'Diaconale kerk' is iets anders; namelijk niet een kerk die een goed georganiseerde diaconie 'bezit' [...] maar een kerk, wier grondslag wordt gevormd door de diaconie, een kerk die in al haar spreken, doen en organiseren in beginsel diaconaal 'is'."⁴⁰⁰ Zich mede baserend op Steinkamp pogen Van den Hoogen en Van Gerven in 1991 een kenmerkende 'handelingsstijl' van het diaconale handelen op het spoor te komen zodat dit een proceselement in de opbouw van de geloofsgemeenschap kan worden en niet voornamelijk als spiegel hoeft te functioneren van de maatschappelijke hulpverlening in de maatschappij.⁴⁰¹ Net als bij Fuchs moet ik me voor deze theologische grondslag van de diaconale kerk ook beperken tot de genoemde auteurs.⁴⁰²

³⁹⁶ Fuchs, 'Kerk voor anderen', 47.

³⁹⁷ Fuchs, 'Kerk voor anderen', 48.

³⁹⁸ Steinkamp, 'Diaconie in de kerk van de rijken', 61.

³⁹⁹ Mette, 'Solidariteit met de geringsten', 71.

⁴⁰⁰ 'Maar op uw woord'. Pleidooi voor een diaconale kerk', *Concilium* 1988/4, 104.

⁴⁰¹ Van den Hoogen & Van Gerven, *Gemeenteopbouw in de spiegel van de diaconie*, 415, 419, 422

⁴⁰² Mette en Steinkamp publiceerden in 1997 samen over de receptie van de bevrijdingstheologie in de praktische theologie in Duitsland: R. Fornet-Betancourt, *Befreiungstheologie. Kritischer Rückblick und Perspektiven für die Zukunft*, 1997, 9-25.

Dan verschijnt in 1992 van Spee *Diaconie. Een hartszaak*. Evenals Noordegraaf's *Oriëntatie in het diakonaat* uit 1991 in reformatorische kring, gaven beide werken diaconie een theoretisch kader en zouden zo'n twintig jaar, tot aan de uitgave van het tweede Handboek diaconiewetenschap in 2011 de weg wijzen in het diaconale werkveld.⁴⁰³ Spee's eerste aanzet tot een diaconale theologie werkte hij later uit in colleges, artikelen en inleidingen. Een afrondend en systematisch diaconaal werkstuk is er niet gekomen.

Spee staat in de theologische traditie zoals die hiervoor is beschreven aan de hand van inzichten van Greinacher, Fuchs, Steinkamp, Mette, Bach en Schillebeeckx. Ook in dit werk baseert hij zich op Bijbelse grondslagen, en opnieuw buiten wat geschreven staat over diaken en de term 'diakonein'.⁴⁰⁴ De dienst aan de noodlijdenden staat voor hem in het hart van het christelijk geloven. De nauwe verbinding tussen Godsgeloof en mensenliefde is de toetssteen van waarachtig christelijk geloof. De behoeftigen zien is Christus zien, de armen bekeren de missionaris. De wereld van de arme binnengaan betekent incarnatie én bekering.⁴⁰⁵ De nood van mensen zoals ze zich aandient is het product van een economisch-maatschappelijk stelsel en dáár moet ze ook gelenigd worden. In de lijn van de katholieke sociale leer ziet hij diaconale zorg als integrale en solidaire ontwikkeling van mens en mensheid, en hij werkt uit wat de 'optie voor de armen' kan inhouden.⁴⁰⁶ Zoals boven beschreven leidt Spee's fundamenteel theologische positie aangaande diaconie tot een model van kerk in van onderop zich opbouwende concentrische cirkels in plaats van een piramidaal-hiërarchisch kerkmodel.⁴⁰⁷ Hij toont zich daarmee een exponent van de theologie van de diaconale geloofsgemeenschap, met diaconie als grondfunctie daarvan.⁴⁰⁸

Ook theoloog Rob van Kessel doordenkt en ontwerpt katholieke kerkopbouw op de basis van de integrale functie van de diaconie van de kerk (1989). Voor hem heeft het evangelische gezag van de arme in de kerk niet de beslissende gelding gekregen die het op grond van de Schrift toekomt. De kerk als lichaam van Christus ontstaat als de aanwezigheid van Christus in een praktijk van navolging, in het bijeenkomen van gelovigen, in de arme en in woord (verkondiging) en tekenen (sacramenten).⁴⁰⁹ Van Kessel ziet de diaken als verantwoordelijke voor de arme in de geloofsgemeenschap om deze tot diaconie te inspireren, mede via de vorming van parochiële diaconale commissies. Deze organisatievorm werd door de deelnemers op LPO IV aan de bisschoppen aanbevolen, maar kwam praktisch niet van de grond, zoals we nog zullen zien. Van Kessel promoot een interactie tussen priester en diaken als vorm van liturgie: "In priesterlijke en diakonale bediening ontmoet de gelovige en de geloofsgemeenschap Christus". Woord en teken stellen Christus present als profeet, de arme als begin van het Godsrijk. Zonder de diaconie als bepalend voor haar bestaan, zal de identiteit van de kerk in crisis blijven.⁴¹⁰

Het is volgens mij vanuit deze theologische achtergrond dat Zuidgeest en andere deelnemers aan LPO IV het overleg met de bisschoppen ingaan, waarbij de bisschoppen, zoals we zullen zien, eerder impliciet dan expliciet niet mee zullen gaan met de meest brisante kernpunten daaruit: 'diaconie als het wezen van de kerk', een 'sacrament' net als de eucharistie en 'de diaconale parochie' als instrumentele notie voor hervorming van de katholieke geloofsgemeenschap aan de basis.⁴¹¹

⁴⁰³ Van den Hoogen, 'Harry Spee', *Diakonie & Parochie*, 2013/4, 38.

⁴⁰⁴ Spee, *Diaconie een hartszaak*, 59-69.

⁴⁰⁵ Spee, *Diaconie een hartszaak*, 67 en 70v.

⁴⁰⁶ Spee, *Diaconie een hartszaak*, 22 en 35.

⁴⁰⁷ Spee, *Diaconie een hartszaak*, 91.

⁴⁰⁸ Spee, *Diaconie een hartszaak*, 62 en 104.

⁴⁰⁹ Van Kessel, *Zes kruiken water*, 112 en 125.

⁴¹⁰ Van Kessel, *Zes kruiken water*, 119 en 125.

⁴¹¹ Zo ook de receptie in 1995 van de nog wat meerduidelijk interpreteerbare resultaten van de beraadslagingen op het LPO over dit onderwerp bij Brants, 'Diakonie en kerkelijke identiteit', 97.

Onder druk van de hierna in § 4.4 te beschrijven financieel gedreven herstructurering van de Nederlandse kerkprovincie, met een steeds sneller slinkende groep kerkende katholieken, blijft het vanaf eind jaren negentig voor de bisschoppen toch noodgedwongen bij een aan de tijden aangepast hiërarchisch kerkmodel dat de katholieke kerk in Nederland in stand moet houden, met geen centrale maar wel een formeel evenwaardige rol voor de diaconie ten opzichte van de eucharistie en catechese. Dat neemt niet weg, zoals nog te bespreken, dat de diaconie in dit aangepaste model verschilt van het oude caritas-model, en er zowel in theologie als praktijk vooruitgang en vernieuwing is geboekt.

Dat een dergelijke ontwikkeling niettemin tot weinig enthousiasme en soms ook scherpe kritiek leidde van de zijde van de aanhangers van de diaconievernieuwing uit de jaren tachtig en negentig, mag geen verrassing heten. Een aantal van hen ging na LPO IV en voordat de herstructurering zich in volle omvang ging aftekenen nog een tijd op de ingeslagen weg voort. Voor A. Brants was uit de evangelies van Mattheus en Lucas op te maken dat God een God van onvoorwaardelijk heil is, en toewending tot de arme zelf is al toewending tot God in diens handelen.⁴¹² Jezus handelen aan de arme is volgens Brants geen ethische consequentie van zijn verhouding tot God, maar verkondiging van God. De zwakke is niet alleen de voorkeurspartner van Gods trouw maar de plaats waar Gods heilstrouw zich laat zien en zich in de geschiedenis realiseert. Diaconie is daarom geen ethische consequentie van de geloofsovertuiging maar de (h)erkenning van Gods onvoorwaardelijk heilshandelen, hier en nu bij de zwakken.⁴¹³

De 'Collins-discussie'

Al dringt de stroom van theologische publicaties over diaconie uit het Duitse taalgebied niet diep door in de Nederlandse theologie,⁴¹⁴ er was, zoals we zagen, een bescheiden Nederlandse katholieke 'school' van diaconale theologie via met name Spee en zijn leerlingen en geestverwanten, geënt op inzichten uit de bevrijdingstheologie en Nederlandse systematische theologen als Schillebeeckx en Borgman. Dat neemt overigens niet weg dat er een roep bleef klinken om meer, zoals na een studiedag van de Nederlandse afdeling van het Internationale Diakonatszentrum (IDZ) in Hoeven.⁴¹⁵

Wellicht dat deze stand van zaken er de oorzaak van is geweest dat er tot 2004 in Nederland nauwelijks weerklank kwam op de herziene editie van zijn these uit 1978 *Diakonia. Re-interpreting the Ancient Sources*, die John Collins in 1990 liet verschijnen en die wel kan gekarakteriseerd worden als een meteorietinslag op het gebied van de reflectie over diaconie.⁴¹⁶ Houtepen was in 2003 een van de eersten.⁴¹⁷ Dat gold ook voor de opvolger *Deacons and the Church. Making Connections between Old and New* (2002) en leek bevestigd te worden door de studie van A. Hentschel uit 2007 die Collins semantisch onderzoek nog eens kritisch naliep. Zij pleitte zelfs op Bijbelse gronden voor een herwaardering van het begrip 'caritas' als aanduiding voor de theologische grondslag van de naastenliefde van Christenen. Het is op dit punt een voordeel te weten dat tamelijk recent met name Duitse exegeten in hun analyse van de Nieuw Testamentische grondslagen van diaconie tot conclusies komen die aanleiding geven te denken dat de krater van de Collins-inslag minder groot is als lange tijd gedacht. Daarom is vermoedelijk geen radicale revisie nodig van het denken over diaconie en theologie van de diaconie als lange tijd werd aangenomen en gevreesd. Deze

⁴¹² Brants, 'Diaconie en kerkelijke identiteit', 101.

⁴¹³ Brants, 'Diaconie en kerkelijke identiteit', 105.

⁴¹⁴ Noordegraaf, 'Diakonaat een literatuurbericht, 2003', 510.

⁴¹⁵ *Informatiebulletin 121*, 24(1996), 503.

⁴¹⁶ Noordegraaf, 'Diakonaat een literatuurbericht, 2003', 505. Noordegraaf merkt overigens op dat het dan nieuwe Duitse handboek 'Diakonisches Kompendium' ook in 2005 nog weinig aandacht heeft voor de 'Collins-discussie', Noordegraaf, 'Diakonaat een literatuurbericht 2006', 494..

⁴¹⁷ Houtepen, 'Diakonia opnieuw geïnterpreteerd', Handboek Diaconiewetenschap 2003, 366-379.

exegetische ‘tegenbeweging’ kwam op gang door o.a. de bijdragen over *Diakonische Konturen im Neuen Testament* in de belangrijke bundel *Diakonische Konturen: Theologie im Kontext sozialer Arbeit* uit 2003.⁴¹⁸

Door de diepte en overtuigingskracht van Collins’ semantische analyse van Bijbelteksten van de ‘diak’ stam en context alsmede van andere bronnen uit dezelfde vroeg christelijke periode, leek dit lange tijd onvermijdelijk.⁴¹⁹ Maar er was weinig enthousiasme om de grondbetekenis ‘dienen’ van diaconie en de verbinding van diaconie met hulp aan noodlijdenden los te laten en een heel ander model voor hedendaagse diaconie te ontwerpen op basis van Collins exegetische bevindingen.⁴²⁰ In Nederland zijn het in katholieke kring met name Koet en Wissink geweest die na Collins de nieuwtestamentische grondslagen van de diaconie opnieuw onderzocht hebben, en gezocht hebben naar nieuwe Bijbelse fundamenten voor de hedendaagse praktijk van de katholieke armenzorg, ingebed in een begrip van *diakonein* breder dan alleen de sociale zorg.⁴²¹ Deels waren zij ook al kritisch op bepaalde exegetische resultaten van Collins.⁴²² Erik Sengers heeft, mede op basis van Collins’ onderzoek⁴²³ (en de encyclieken *Deus Caritas Est* en *Caritas in Veritate* van Benedictus XVI uit 2005 en 2009), theoretisch en praktisch een nog te bespreken nieuwe traditie van caritas trachten te munten (zie § 5.4.1).

De implicaties van de thesen van o.a. Collins en Hentschel lijken anno 2022 steeds minder impact op de theologie en praktijk van de diaconie te hebben. In het beperkte kader van onderhavig onderzoek wil ik dat daarom hier slechts illustreren aan de hand van enkele bevindingen van voornoemde exegeten gepubliceerd in de bundel *Diakonie biblisch* uit 2021. Volgens M. Konradt staat de poging van Collins/Hentschel c.s. om de betekenissen ‘dienen’ en ‘bijstand verlenen’ geheel op te geven ten gunste van ‘bemiddeling/vertegenwoordiging’ en ‘een opdracht/taak uitvoeren’ “auf äusserst tönnernen Füßen”: “Bei einigen Texten wirken die Deutungen von Collins wie auch Hentschel geradezu gesucht oder fragwürdig”. Hij concludeert dat de ‘diak’ woordgroep als zodanig niet het caritatieve handelen aanduidt, maar deze betekenis in de specifieke context wel kan krijgen.⁴²⁴ Dat geldt bij uitstek voor de klassieke passage Mt. 25:31-46 over de werken van barmhartigheid en Mt. 20:25-28 over Jezus’koning-/dienaarschap.⁴²⁵ Vergelijkbare conclusies trekt Scholtissek wat betreft de Bijbelse fundamenten voor diaconie in het Evangelie van Marcus. De bekende ‘diaconietekst’ uit Marcus 10:45 (De mensenzoon die kwam om te dienen, en het ‘dienaarschap’ als de hoogste rang) legt hij uit als : “Das Ziel seiner sendung [...] erreicht er durch befreidendes, heilendes, helfendes Handeln in der Vollmacht, die im von Gott gegeben wurde.”; Jezus dient de “Gottesherrschaft”.⁴²⁶ De parabel van de barmhartige Samaritaan tenslotte uit Lc. 10:30-35, met

⁴¹⁸ O.a. de artikelen van Rost en Jonas over Marcus en Lucas, en van Dietzel over het ontstaan van het diaconaat in het oerchristendom, Herman, Merz & Schmidt, *Diakonische Konturen*, 12, 63 en 136.

⁴¹⁹ Noordegraaf spreekt in 2009 over een ‘aardverschuiving’ in de Bijbelse legitimatie van de kerkelijke inzet voor armen en noodlijdenden; Noordegraaf, ‘Literatuurbericht diakonaat 2006-2009’, <https://www.handelingen.com/index.php/literatuurberichten/54-diaconaat-een-literatuurbericht-2006-2009-herman-noordegraaf>; laatst geraadpleegd 16 juli 2022.

⁴²⁰ Vgl. b.v. Wissink, ‘Hoe present zijn in de samenleving na de verzuiling?’, 1v, die aangeeft hoe Collins these door een levenslang ‘klassiek’ diaconaal werker als Piet van Hooijdonk opgevat werd als een diskwalificatie van diaconie als ‘noodhulp aan de armen’ en waar hij zich haast om de Collins-definitie en de noodhulp via Vaticanum II met elkaar te verbinden.

⁴²¹ Koet en Wissink in diverse publicaties o.a. beide in ‘Diaconie in beweging. Handboek Diaconiewetenschap 2011’.

⁴²² Zie Koet, ‘De Diakonia van het woord’, 54.

⁴²³ Sengers, *Caritas*, 3v, 10, 18;

⁴²⁴ Konradt, *Diakonie biblisch*, 56, 61, 87.

⁴²⁵ Konradt, *Diakonie biblisch*, 80, 85, 88.

⁴²⁶ Scholtissek, *Diakonie biblisch*, 115, 120.

het dubbelgebod van mensenliefde en Godsliefde is aan te merken als “diakonisches Hilfehandeln”, en wel zowel individueel als sociaal ethisch.⁴²⁷

De ‘Collins-discussie’ lijkt althans in zoverre uitgewoed dat het signaleren en verlenen van noodhulp, de communicatie erover en het coördineren ervan door de bisschop samen met de geloofsgemeenschap zowel door diaconale werkers als door exegeten gezien kan worden als één van de mogelijke taken binnen het bredere ambassadeurschap, de managements- en communicatietaken die aan een diaken volgens het Nieuwe Testament waren toebedeeld.⁴²⁸

Overige aanzetten voor theologische reflectie over diaconie

Zeker te noemen onder deze omschrijving is de tweemaandelijks uitgegeven vanaf 1990 van *Vlugschrift* door de Vereniging voor Theologie en Maatschappij en de oprichting van de tot op heden bestaande oecumenische diaconale studiering in 1999 door Herman Noordegraaf. Laatstgenoemde kreeg in 1998 een postdoc aanstelling voor diaconaat aan de universiteit Utrecht en was vanaf 2007 in dat vak hoogleraar aan de PThU. De kring organiseert jaarlijks twee studiedagen en initieerde in 2000 het uitgeven van een *Handboek Diaconiewetenschap* dat in 2004 voor het eerst het licht zag. Doel van het handboek was uitdrukkelijk het bestrijden van de ‘Diakonievergessenheit’ in kerk en theologie, maar Borgman constateert in 2005, dat er vooral een inventarisatie plaatsvindt van (historische) vormen van diaconie.⁴²⁹ De eerste 250 bladzijden zijn in een eerste deel getiteld: Diaconale praktijk in beeld, en het tweede deel “diaconiewetenschap in beweging” geeft vooral een positionering van de diaconie(-wetenschap) te midden van overheid en sociaal/ontwikkelingswerk, en te midden van andere kerkelijke werkvelden. Zoals gezegd is de uiteenzetting met Collins door Houtepen en Miedema de meest theologische maar ook relatief korte paragraaf (p. 365-391). Borgman trekt vervolgens zijn kritiek breder door te stellen dat in het diaconaat de theologische vraag schuilgaat naar God in het samenleven, een vraag die breed in de theologie aan de orde is en niet alleen in een geïsoleerd activistisch hoekje als diaconie.⁴³⁰ Wanneer in 2006 zijn eigen boek *Metamorfosen – Over religie en moderne cultuur* verschijnt, komt daar de vraag naar Gods betrokkenheid bij de cultuur centraal te staan: “Van religie die in de wereld verdwijnt, naar religie die vanuit de wereld opkomt”.⁴³¹ De theologie richt zich volgens Borgman op sporen van verlangen naar heil die schuilgaan in verzet tegen wat de bestaande verhoudingen mensen onderdrukt.⁴³² De inzet om het leven in zijn beschadigde vormen waarde te geven is het getuigenis dat de dood het laatste woord niet heeft, en creëert op die manier een ruimte waarin te leven valt als in een Goddelijke aanwezigheid. God moet er telkens weer blijken te zijn, als heilzame aanwezigheid in de kosmos, en de theologie helpt bij het ‘lezen van de tekenen van de tijd’ waarin dat het geval zou kunnen zijn.⁴³³ In die zin is theologie van de wereld volgens Borgman, en het is opmerkelijk hoe dicht hij bij de theologische grondnoties van Vaticanum II aansluit.

Het is niet verwonderlijk dat een aantal diaconale werkers en theologen in deze aanzet van Borgman de zo gezochte eigentijdse theologische doordenking van de diaconie ontwaarden. In de bundel teksten van een studiedag in 2008 *Metamorfosen van religie en het diaconaat* geven een aantal van hen daar op verschillende wijzen blijk van. Maar in diezelfde bundel legt T. van den Hoogen de vinger op de pijnlijke plek van deze koppeling van Borgman’s gelovige overbrugging van de ongreepbare samenhang van God en wereld met die specifieke vorm van gelovig handelen die we

⁴²⁷ Scholtissek, *Diakonie biblisch*, 146, 156.

⁴²⁸ Mascini, *Helden, heiligen en pioniers*, 26v; Koet & Sengers, ‘Der Diakon als Vermittler’, 259; Tromp & Meijers, ‘Diaconaat als dienst aan de hoop’, 4v; Groener, ‘Liefde maakt vindingrijk’, 40.

⁴²⁹ Hoekstra, ‘Naar een theologie van het diaconaat’, 11.

⁴³⁰ Hoekstra, ‘Naar een theologie van het diaconaat’, 13.

⁴³¹ Borgman, *Metamorfosen*, 45.

⁴³² Borgman, *Metamorfosen*, 80.

⁴³³ Borgman, *Metamorfosen*, 229v., 236, 258.

diaconie noemen: Een theologie van de diaconie moet niet alleen een theologie van de werkelijkheid bevatten, maar ook een christelijke handelingstheorie zijn.⁴³⁴ Voor Van den Hoogen zijn de gedachten van Borgman dan ook vooral “een theologische reflectie bij het herleven van religie in onze samenleving en cultuur.”⁴³⁵ Borgman zelf heeft zijn systematisch theologische aanzetten later niet specifiek uitgewerkt in een theologie van de diaconie, maar blijft daarvoor regelmatig theologisch kader aanreiken (zie § 5.4.3).

Presentie

Een belangrijke vernieuwing van de praktijk van katholieke diaconie (maar ook die van pastoraal en zorg in brede zin), vergezeld van een gedegen theorievorming, kan in het kader van dit onderzoek slechts genoemd worden. Het betreft de door Andries Baart met zijn boek (2001) *Theorie van de presentie* ontwikkelde vorm van ‘presentie’ als diaconaal handelen naast zorg en recht doen.⁴³⁶ ‘Presentie’ als ‘het uithouden met’ vond zijn weg ook naar de omschrijving van diaconie in het *Handboek Diaconiewetenschap 2004* (zie volgende subparagraaf).

Deze volgens Baart intrinsiek theologische handelingstheorie is voortgekomen uit de zorgvuldige bestudering van kerkelijke initiatieven in het Oude Wijken Pastoraat en de theologische reflecties hierop over de presentie en actie van de kerk in de wereld.⁴³⁷ In de presentie probeert men met respect voor de menselijke waardigheid en de onderlinge verschillen medemensen te ontmoeten en strijdbaar te zijn om mens te kunnen zijn in een samenleving die veel mensen tot objecten maakt, afdankt, aan de ‘arme kant’ schuift, en dumpt in oude wijken. Kern van de presentiebenadering volgens Noordegraaf is het er zijn voor de ander door het aangaan van aandachtige betrekkingen. Erkenning van de ander in zijn of haar waardigheid en niet het oplossen van problemen staat voorop.⁴³⁸

Voor een uitvoerige bespreking van deze bijzondere variant van diaconaal handelen, mag ik verwijzen naar hoofdstuk 4 van Meeuws boek *Diaconie, over ‘het verheven in het gewone’*.⁴³⁹ Op www.presentie.nl is alle informatie te vinden over het professionele opleidings- en onderzoeksinstituut dat sindsdien is ontstaan, een ‘kennisinstituut voor relationele zorg’. Achtergronden en de betekenis van de presentiebenadering vanuit met name de katholieke, missionaire traditie is te vinden in het boek van Boesten en van Eijk, ‘Almachtig kwetsbaar’ (2006).

Het instituut verzorgde ook trainingen in de presentietheorie voor (kerkelijke, diaconale) zorgvrijwilligers en ook katholieke instellingen voor maatschappelijke activering hebben aan de hand van de presentie-theorie vormingscursussen opgezet. Het is mij niet bekend op welke manier en schaal thans ‘presentie’ methoden (nog) ingezet worden in de katholieke diaconie, mogelijk in de door kerken gedragen inloophuizen.

‘Definitie’ van Diaconie

Een belangrijke bijdrage heeft het voornoemde Handboek uit 2004 geleverd door een ‘definitie’ uit te werken voor het begrip ‘diaconie’. Verwijzend naar de ontstaansgeschiedenis van de term diaconie in katholieke kerkelijke kring en eerdere initiële begripsbepalingen door Bangert (1982) en Vosman (1985) stelde Zuidgeest in zijn nog te bespreken werkdocument voor het Landelijk Pastoraal Overleg IV (LPO IV) in 1987 de omschrijving voor: “Diaconie is allerlei manieren waarop

⁴³⁴ Van den Hoogen, ‘Metamorfosen in het diaconale handelen’, 67.

⁴³⁵ Van den Hoogen, ‘Metamorfosen in het diaconale handelen’, 68.

⁴³⁶ Meeuws, *Diaconie*, 214; Stoppels, S., ‘Verpletterend gewoon’ en uitzonderlijk. Andries Baart: Een theorie van de presentie’, *Praktische Theologie* 29(2002)4, 475-486.

⁴³⁷ Meeuws, *Diaconie*, 245.

⁴³⁸ Noordegraaf, ‘Literatuurbericht diaconaat 2003’, 496.

⁴³⁹ Meeuws, *Diaconie*, 211-290.

groepen van christenen zich solidariseren met mensen in nood. Parochiële diakonie is allerlei manieren waarop parochies zich solidariseren met mensen in nood”,⁴⁴⁰ hetgeen in het slotdocument werd tot: “(Parochiële) Diakonie is allerlei manieren waarop groepen van christenen (waaronder parochies) zich solidariseren met mensen in nood en/of (mee)werken aan het oplossen van maatschappelijke problemen”⁴⁴¹ Vanuit de optiek ‘diaconie en maatschappij’ voegde het LPO V daar aan toe: “...dat zij er in navolging van Jezus Christus van overtuigd zijn in de samenleving te moeten meewerken aan de bevordering van rechtvaardigheid, vrede en de zorg voor de schepping, aan bevordering van een waarachtige geest van solidariteit door in diezelfde geest dienstbaar te zijn.”⁴⁴²

Deze definitie geeft aan op welke wijze het werken aan gerechtigheid in maatschappelijke structuren kenmerkend is voor wat het spoor van diaconie in de geschiedenis van de Nederlandse kerkprovincie heeft willen inbrengen. De definitie wordt gangbaar in katholiek Nederland en gebruikt in de brochures en documenten die de verschillende bisdommen uitgeven ten behoeve van de diaconie.⁴⁴³

In 2000 ontwikkelt Meeuws een veel breder begrip van Diaconie: “al dat concrete handelen dat door wie dan ook - christen of niet, hoe dan ook gemotiveerd, op grond van een kerkelijke opdracht of niet, individueel of collectief of in welk verband dan ook, anoniem of publiek, officieel of privé, spontaan of planmatig, in welke vorm dan ook - ten behoeve van noodlijdenden verricht wordt met als énige doel dat die mens in nood als mens in menselijke waardigheid en bestemming erkend wordt en ‘terecht’ (tot zijn/haar recht) komt.”⁴⁴⁴ Maar deze verbreding is niet onproblematisch; het maakt allen die streven naar maatschappelijke gerechtigheid wel heel vanzelfsprekend tot diaconale werkers. Spee gaat er in hetzelfde jaar in mee maar benadrukt het belang van de dienst vanuit de geloofsgemeenschap.⁴⁴⁵ Ook de redacteurs van het handboek 2004 beargumenteren waarom ze de definitie van Meeuws te breed vinden en komen aan het slot met: “Onder diaconaat/diaconie verstaan we het handelen vanuit en door kerken en andere door het evangelie geïnspireerde groepen en bewegingen dat gericht is op het voorkómen, opheffen, verminderen dan wel mee uithouden van lijden en sociaal-maatschappelijke nood van individuen en van groepen mensen en op het scheppen van rechtvaardige verhoudingen in kerk en samenleving.”⁴⁴⁶ In deze omschrijving is dus meer ruimte voor de traditionele individuerichte werken van barmhartigheid en ‘bedelende’ zorg aangebracht.

In zijn genoemde studie *Diaconie* (2011) betoogt Meeuws nog eens waarom volgens hem een bredere omschrijving nodig is, o.a. aansluitend bij wat hiervoor gemeld is over de bijdragen van Borgman en Collins. In de lijn van de hiervoor besproken bundel over Borgman's *Metamorfosen* bepleit Meeuws dat “een bredere verkenning nodig [is] van het wijde theologisch ‘landschap’ waarin diaconie gesitueerd is.”⁴⁴⁷ Dit is ook nodig in het kader van zijn onderzoeksvraag naar nieuw diaconaal beleid en de introductie van een op een meer systematisch theologisch geschoeide leest van een diaconale mystagogie. Maar ook hier klinkt de kritiek van Van den Hoogen door dat deze denkrichting theoretisch en theologisch interessant is, maar in feite speculatief, omdat er geen theologische doordenking van de diaconie als gelovig handelen plaatsvindt, waaraan de praktijk van de diaconie juist zo'n behoefte heeft. In die zin blijft het werk van Spee en zijn ‘school’ de meest complete en fundamentele theologie van de diaconie, steunend op inzichten vanuit het Duitse

⁴⁴⁰ Zuidgeest, *(Parochiële) diaconie*, 19.

⁴⁴¹ LPO IV, *Slottekst 'Diaconie & Parochie*, 363

⁴⁴² LPO IV *Slotdocument 'Diaconie en maatschappij'*, 232.

⁴⁴³ Crijns, *Definities*, 1997; Deckers & Jenniskens, ‘Met overleg te werk’, 4.

⁴⁴⁴ Meeuws, *Verder bouwen*, 8.

⁴⁴⁵ Crijns, *Definities*, 2000.

⁴⁴⁶ Crijns e.a., *Handboek diaconiewetenschap 2004*, 392-394.

⁴⁴⁷ Meeuws, *Diaconia*, 51.

taalgebied, de bevrijdingstheologie en de bredere fundamenteel theologische basis van o.a. Schillebeeckx en Borgman.

§ 4.3. Landelijk Pastoraal Overleg IV, V en nawerking

§ 4.3.1 Landelijk Pastoraal Overleg: IV - parochiële en maatschappelijke diaconie (1987-1990); V -doen van gerechtigheid (1993-1998)

In het vorige hoofdstuk zagen we hoe er vanaf het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw op het door Brouwer en Schraven (1984) als uitermate heterogeen op alle vlakken beoordeelde terrein van kerkelijke 'diakonale activiteiten' vanuit verschillende startpunten (educatie en vorming, centralisatie) een beweging op gang kwam naar meer organisatie en geleidelijke uniformering (zie § 3.3 *Op weg naar een (kerkelijke) diaconale infrastructuur*). In een veranderende tijd waarin voor gelovigen de individuele daad van geloof, de eigen spiritualiteit opnieuw in de belangstelling kwam, opende in lijn daarmee, buiten het spanningsveld van kerkpolitieke polarisatie en tegenbewegingen (Mariënborg; AMB), het diaconale denken en doen een tamelijk 'vrije ruimte' voor de creativiteit van actieve gelovige katholieken. In zijn boek uit 1986 ondersteunt canonist Huysmans die opvatting over de 'wereld' als ruimte voor de leek ook vanuit zijn analyse van het kerkelijk recht. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Italië zijn er in Nederland geen 'criteria van kerkelijkheid' waaraan katholieke organisaties van leken zich moeten houden: "De kerkleiding is terughoudender geworden met betrekking tot het tijdelijke".⁴⁴⁸ Anderzijds constateert hij dat daarmee ook de vraag is gesteld in hoeverre *alleen* de wereld het werkterrein van leken mag zijn en het kerkelijk werk voornamelijk aan geestelijken is voorbehouden. Als er sprake is van een waterscheiding tussen de twee domeinen – een "onbeslist punt" - zal er vanuit het gelovig werk in de samenleving weinig invloed mogelijk zijn op kerkopbouw en geloofsexpressie.⁴⁴⁹

Ondanks de teleurstellende uitkomst van de Synode over de leek in 1987 wat betreft de scheidslijn tussen priesters en leken (zie hiervoor § 3.3) zorgde de nadruk op de zelfstandige rol van de leek in het sociaaleconomische domein voor wind in de rug bij diaconaal actieve leken. In dat domein konden ze zichzelf ontplooiën in hun geloof en in nieuwe, eigen institutionele kaders om zo hun verantwoordelijkheidsbesef voor de maatschappij concreet vorm te geven, in het besef van de dienende kerk uit Vaticanum II en de optie voor de armen uit de sociale leer. De ruimste actieve participatie van vrijwilligers in en rond het kerkelijk leven die de Nederlandse Kerkprovincie heeft gekend, maakte dat in deze periode bedoelde ontplooiing breed door gelovigen en organisaties kon worden gedragen. Zo worden de actieve leken steeds meer 'subject van kerkopbouw'.⁴⁵⁰ Tot 1987 was het echter nauwelijks tot parochiële en andere diaconale organisatievorming gekomen.⁴⁵¹ In het momentum van de hiervoor genoemde ontwikkelingen kwam het thema 'diaconie' op de agenda van het vierde landelijke overleg tussen lekegelovigen en bisschoppen (LPO IV), gewijd aan het thema 'Geloofsverdieping in deze tijd', met parochiële diaconie in sessie 2a en diaconie en maatschappij in 2b. Het leek een uitgelezen kans om samen de bakens te verzetten naar diaconie als een meer in het hele kerkelijk leven geworteld en geïntegreerd katholiek maatschappelijk handelen.

⁴⁴⁸ Huysmans, *Het recht van de leek*, 50, 125, 133v.

⁴⁴⁹ Huysmans, *Het recht van de leek*, 207v.

⁴⁵⁰ Weverbergh, 'De veranderende plaats van de leek', 54, 59.

⁴⁵¹ Meeuws, *Diakonie*, 97.; Voor het bisdom 's-Hertogenbosch bijvoorbeeld verwijst Vosman naar een brochure van DPC medewerker Joep Gilissen uit 1977 over de oprichting van parochiële en dekenale werkgroepen kerk & Samenleving, maar deze zijn nooit van de grond gekomen, evenmin als in 1981 groepen Kerk & Arbeid, Vosman, *Diakonie*, 23-27.

In de vorm van een programmatische, systematische uiteenzetting met het karakter van een manifest of blauwdruk, bracht J. Zuidgeest alle belangrijke bespreekpunten rond parochiële diaconie in de katholieke kerk bij elkaar in een werkdocument: (*Parochiële*) *Diakonie*. “Wat is de stand van zaken van de diaconie in Nederland? En hoe zou dit kunnen worden uitgebouwd?” Aan het slot ervan volgen dertien aanbevelingen aan de bisschoppen, ‘concrete suggesties’ “waarlangs een (re-) organisatie van het diaconale veld in de Nederlandse kerkprovincie zou kunnen worden beproefd.”⁴⁵²

De feitelijke start van die tweede sessie van LPO IV (na die over liturgie) verliep echter niet zo gestroomlijnd als het schema van het werkdocument. Een artikel van kardinaal Simonis over o.a. homofilie en feministische theologie in het december 1986 nummer van het tijdschrift *Communio* had enkele leden van de agendacommissie doen oordelen dat overleg met bisschoppen zinloos was. Op de eerste plenaire zitting kwam het incident uitvoerig ter sprake, met een verdediging van Simonis.⁴⁵³ Ook andere deelnemers behielden grote reserves bij de luisterbereidheid van het episcopaat en de adviserende waarde van het LPO.⁴⁵⁴ Bisschop van Roermond Gijsen had om hem moverende reden van deelname afgezien; zijn bisdom zal pas weer in 1992 op het overleg terugkeren.⁴⁵⁵ Aan de vooravond van de eerste bijeenkomst houdt E. Henau, hoogleraar pastoraaltheologie te Heerlen, een lezing voor de deelnemers die de spanningen wat mildert en goed wordt ontvangen. Hij vestigt de aandacht op een aspect van diaconie waarop in deze periode van onderhavig onderzoek als een kernelement van katholieke diaconie in Nederland veelvuldig zal worden verder gedacht. Het betreft het besef van de noodzaak van een ‘nieuw diaconaal bewustzijn’, een beweging voorbij polarisatie door integratie van dat diaconale bewustzijn met de liturgie en de verkondiging. Diaconie is volgens Henau niet louter goed handelen vanuit geloof, of het uitbesteden van het goede handelen aan instanties (zoals de PCI) of goede doelen organisaties. “Het zou ideaal zijn als de drie grondfuncties van de kerk (dienst/verkondiging/liturgie) tegelijkertijd aanwezig zouden zijn en bij iedereen hetzelfde gewicht zouden krijgen”. “Alleen een integratie van leer en leven, van verkondiging en inzet, van viering en werkelijkheid kan heil brengen.”⁴⁵⁶

De na te noemen officiële documenten van het overleg bevatten geen weergave van de besprekingen of ingenomen posities. We moeten het doen met de analyse van die documenten (al dan niet ‘tussen de regels’) en commentaren in een enkel journalistiek verslag. De bisschoppen beamen het belang van diaconie en de inzet van gelovigen voor de samenleving, maar *niet* expliciet in die geheel geïntegreerde geloofs- en kerkvisie die Henau schetst. Bisschop Ernst laat in zijn reactie in het midden wat precies de plaats en het aandeel van diaconie in het kerkelijk leven volgens hem zou moeten zijn: “Er is namelijk niet van volwaardig geloven te spreken wanneer de diakonie in zijn diverse vormen er niet deel van uitmaakt.”⁴⁵⁷ En kardinaal Simonis erkent ook wel het belang van diaconie maar wijst vooral op grote gevaren van institutionalisering: “We dienen ons te realiseren dat diakonie allereerst een zaak moet zijn van persoonlijke liefde en inzet...” Daarmee plaatst hij diaconie meer aan de rand van de kerkelijke organisatie van liturgie, verkondiging en geloofsfeer op een wijze die we herkennen uit het *caritas*-model besproken in het tweede hoofdstuk. Simonis kan daardoor zelfs zonder aarzeling de samenwerking met christenen uit de reformatie op diaconiegebied aanmoedigen.⁴⁵⁸ Dit is immers niet het domein van het geloof maar van het uit het geloof voortvloeiende maatschappelijk handelen waarvoor de leek verantwoordelijk is.

⁴⁵² (Zuidgeest), (*Parochiële*) *Diakonie*, 39-44.

⁴⁵³ *Informatiebulletin* 121, 15(1987) 15, 111, 133.

⁴⁵⁴ *Informatiebulletin* 121, 15(1987) 138.

⁴⁵⁵ *Informatiebulletin* 121, 20(1992) 12.

⁴⁵⁶ *Informatiebulletin* 121, 15(1987) 142v.

⁴⁵⁷ *Informatiebulletin* 121, 15(1987) 136.

⁴⁵⁸ *Informatiebulletin* 121, 15(1987) 899v.

Een gematigde visie op diaconie als één van de taken van parochie, dekenaat en bisdom (zoals eens *caritas*), vinden we bijvoorbeeld in de reeds genoemde brochure van Vosman uit 1985 over het maatschappelijk doen en laten van de plaatselijke kerk in het bisdom Den Bosch. Deze publicatie “beoogt een concept-beleidsnota voor het bisdom te zijn die na verwerking van reactie jan. – april 1986 definitief kan worden vastgesteld.” Er blijkt onder andere uit hoe katholieke proponenten van diaconie, inspiratie ontleenen aan de protestantse traditie “Immers zoiets als wat in de katholieke kerk ‘*caritas*’ heet, heet in de reformatorische kerken ‘*diakonie*’.”⁴⁵⁹

Vosman ziet diaconie zoals gezegd als één van de taken van de parochie, al dan niet in samenwerking met niet territoriale diaconale organisaties, voorkomend in zowel ‘volkskerkelijke’ als ‘kritische vormen’. Maar hij onderscheidt een dergelijke diaconie van de meer passieve en pastorale ‘levensbegeleiding’.⁴⁶⁰ Het bewust en doelgericht omgaan met de maatschappelijke dimensie in liturgie en verkondiging noemt hij de diakonale kwaliteit van die uitingsvormen van kerk.⁴⁶¹ In deze gematigde variant van het geïntegreerde model van Henau, zou volgens Vosman wel vanuit een grondfunctie als liturgie of verkondiging plus diakonale kwaliteit een ander soort geloofsgemeenschap kunnen ontstaan: als de missionaire gemeenschap van Vaticanum II (refererend aan *Ad Gentes divinitus* en *Evangelii Nuntiandi*).⁴⁶² Hij geeft heel concreet aan hoe in verschillende parochie/dekenaat en bisdom-situaties kleine stapjes naar meer diaconie te zetten zijn.⁴⁶³ Wellicht hadden de bisschoppen tijdens LPO IV een vergelijkbare voorstelling van de aard en plaats van diaconie in de katholieke kerk voor ogen.

Voor veel deelnemers en voorstanders van diaconievernieuwing op het LPO was echter het streven naar een diaconale gemeente gebaseerd op een theologisch fundament met een nadrukkelijke en geïntegreerde plaats voor diaconie. Ik verwijs hierbij naar § 4.2.2 voor de bespreking van die bredere theologische grondpositie voor diaconie. Zie hiervoor ook het slotdocument LPO IV A52 en het eerste nummer van *Diakonie & Parochie*.⁴⁶⁴

Dat het handelen van een diaconale gemeente meer beoogde te zijn dan een “louter toepassen van systematisch-theologische inzichten”, en de ervaringen van de subjecten van de diaconie nadrukkelijk in de religieuze expressie en theologische reflectie verwerkt dienden te worden, hadden deelnemers op LPO IV en het episcopaat ook al kunnen lezen in het programmatische artikel ‘Een diakonale gemeenschap? Graag...maar hoe?’ van Spee en Cremers dat voorafgaande aan de plenaire sessie eind 1987 verscheen.⁴⁶⁵ Door het diaconale handelen vanuit de ‘Option for the poor’: “kan er ook een nieuwe taal ontstaan waarin de verbondenheid met het lijden en onrecht in de wereld en de geschiedenis verwoord en gesymboliseerd kan worden”. Deze taal- en symbolengemeenschap die van onderop groeit, zou er heel anders uit zien (“open te structureren waardoor zij een democratischer karakter krijgt”) dan de pre-conciliaire kerk met een meer ‘bedelende diakonie’, al werd het fijne daarvan op dat moment niet expliciet gethematiseerd.⁴⁶⁶

De afsluitende beoordeling door de verschillende deelnemers van de eerste LPO sessie in januari 1988 was, na een wantrouwende en moeizame start, overwegend positief. Dit hangt vermoedelijk samen met het gegeven dat uit de documenten een gedeelde interesse blijkt in de praktische aansturing en revitalisering van diaconie. Om dit niet in de weg te staan werd ieders

⁴⁵⁹ Vosman, *Diakonie*, 9.

⁴⁶⁰ Vosman, *Diakonie*, 14, 16, 17.

⁴⁶¹ Vosman, *Diakonie*, 18.

⁴⁶² Vosman, *Diakonie*, o.a. 19 en 49: “Vertrekt de volwassenencatechese vanuit reële maatschappelijke vragen of is ze dogmatisch dan wel privatiserend?”

⁴⁶³ Vosman, *Diakonie*, 37vv.

⁴⁶⁴ *Diakonie & Parochie* 1(1988/89), 4;

⁴⁶⁵ Spee & Cremers, ‘Een diakonale gemeenschap?’, 522v, 530

⁴⁶⁶ Spee & Cremers, ‘Een diakonale gemeenschap?’, 537.

theologische en kerkpolitieke context niet prominent op het strijdtoneel gebracht. Men kon daardoor op het moment van het overleg een meer of minder grote of centrale rol voor diaconie in het kerkelijk leven bij zijn of haar latent blijvende eigen kerkvisie passen.

Zoals eerder ter sprake kwam in het kader van de theologische bijdrage van het *Handboek Diaconiewetenschap* 2004 (§ 4.2.2) was er ook eensgezindheid over definitie en inhoud van het begrip 'diaconaal handelen'. De omschrijving van diaconie door het LPO zou lange tijd de standaard definitie van diaconie in Nederland blijven: "allerlei manieren waarop groepen van christenen zich solidariseren met mensen in nood en/of werken aan het oplossen van maatschappelijke problemen".⁴⁶⁷ De herkomst van het centrale begrip 'solidariseren' heb ik niet kunnen achterhalen. Mogelijk is het afkomstig uit de context van de bevrijdingstheologie of de katholieke sociale leer (met name *Laborem Excercens*, 1981).

Essentieel voor de definitie was dat diaconie niet op de eerste plaats barmhartigheid inhield (het 'bedeel-aspect') maar vooral inzet voor de gerechtigheid, gebaseerd op economische en maatschappijanalyse (het aspect dat in de jaren zestig en zeventig het kerkelijk spreken over kerk en samenleving had gedomineerd). Het *Handboek diaconiewetenschap* uit 2004 zou, zoals we zagen, dit centrale element verder doordenken en de definitie van diaconie daarop aanscherpen. In zijn dissertatie concentreert Meeuws zich bij het bespreken van het belang van LPO IV vooral op de "hanteerbare, in de praktijk gewortelde en daarvoor relevante omschrijving van diaconie" waarop bisschoppen en overlegdeelnemers zich gaandeweg konden verenigen".⁴⁶⁸

"Zich socialiseren met de armen", het werken aan oplossingen voor maatschappelijke problemen en het afwijzen van 'liefdadigheid'. Daar konden in zijn algemeenheid ook de bisschoppen achter staan. Maar in een vergelijkende lezing van het werkdocument (augustus 1987), de brief van de bisschoppen (19 februari 1988) met hun voorlopige reactie op de overwegingen en aanbevelingen uit de laatste plenaire sessie (3 februari 1988), de slottekst van de beraadslagingen (september 1988) en de definitieve reactie van de bisschoppen met toelichting (9 juni 1989),⁴⁶⁹ blijken de theologische/ecclesiologische tegenstellingen onuitgesproken toch een belangrijke rol te spelen. Als puntje bij paaltje komt, reageren de bisschoppen vriendelijk, welwillend maar consistent vanuit hun eigen kerkvisie ombuigend en remmend op de bijna triomfantelijk hoopvolle verwachting van een aanstaande vernieuwende theologische (ecclesiologische) rol van een 'diaconaal bewustzijn', een 'diaconale parochie' en bijbehorende kerkorganisatorische nieuwe wegen.

Het voorwoord van de slottekst meldt dat de hoofdstukken theologische en kerkhistorische inleiding die waren voorzien, weggelaten zijn met het oog op mogelijk 'meningsverschil en verwarring'. In onderscheid met het werkdocument is er nu alleen een hoofdstuk A: 'hoe gaat het nu?' en hoofdstuk B: 'hoe kan het verder?' Onderdeel A uit het werkdocument 'Wat is (parochiële) diakonie en is het belangrijk?' is echter niet helemaal verdwenen. De mogelijk tot polarisatie voerende uitweiding over de theologische en historische grondslagen van diaconie verschijnt in de slottekst in verkorte vorm en puntsgewijs in hoofdstuk B onder 'voorwaarde één' voor de verdere uitbouw van diaconie in de kerkprovincie: 'Eenstemmigheid over 'waar het om gaat'.

Opvallend in het slotdocument waar het gaat over de stand van de diaconie in de Nederlandse kerkprovincie is de opwaardering ten opzichte van het werkdocument van het heden, zowel in inhoud als taalgebruik. Een nieuwe paragraaf is toegevoegd (A30): "Ook de kerk als instituut engageert zich meer en meer." B10 (werkdocument): "Er valt veel goeds te melden maar er blijft ook veel te wensen over", heet dan (A20): "Waardevolle kerkelijke traditie gaat door". B40 (Werkdocument) "De rk kerk in Nederland heeft thans wel wat anders aan haar hoofd." Heet dan

⁴⁶⁷ *Informatiebulletin* 121, *Kerkelijke documentatie* 16(1988), S 347.

⁴⁶⁸ Meeuws, *Diakonie*, 79v.

⁴⁶⁹ *Informatiebulletin* 121 *Kerkelijke documentatie*, 17(1989) 571vv.

met deels identieke bewoordingen (A63): "Kerk in verandering". Opvallend is ook dat de hoofdstructuur van onderdeel B (stand diaconie) in het werkdocument bestaat uit zeven nader geanalyseerde 'oorzaken' van het actuele, marginale kerkelijk bestaan van diaconie. Deze statische 'oorzaken' worden in het slotdocument dynamisch omgeschreven tot acht 'probleemvelden' waaraan men moet werken, ingevoegd na de uitvoerige opsomming (in A10-A50) van wat er allemaal al wel aan goeds gebeurt in de diaconie. Ook bij die operatie is het taalgebruik positiever gestemd. Zo gaat de voormalige 'Zevende oorzaak: gebrekkige aanpak' (B80) "Probleem acht: aanpak kan beter" heten (A68). De nieuwe teneur is duidelijk: de bisschoppen doen het zo slecht nog niet met de diaconie.

Onderdeel B in het slotdocument ("Hoe kan het verder?") noemt na de eenstemmigheid over de definitie van diaconie in B10 vervolgens nog vijf andere 'voorwaarden' om te kunnen komen tot uitbouw van diaconie in de praktijk. Deze voorwaarden zijn niet alleen uitgebreider en diepgaander dan de dertien voornamelijk praktisch, organisatorische aanzetten die Zuidgeest in onderdeel C van het werkdocument had gegeven. Zij sturen ook meer aan op een theologische omduiding van de verhouding liturgie (aanbeveling C5), verkondiging (aanbeveling C4) en diaconie als pijlers van geloofsgemeenschap/kerk en een daarop gebaseerde uitgebreide blauwdruk van een infrastructuur voor een 'diakonale gemeenschap'.⁴⁷⁰ Voorwaarde twee: 'bewustzijn versterken dat het er wezenlijk bij hoort, ook in de parochie' verklaart burgerlijk theïsme en fundamentalistisch theïsme tot onrecht aan God en dat het in de kerk moet gaan om gemeenschappen die om Gods wil solidair zijn met mensen in de verdrukking (B21). Dat verwacht men niet snel van parochies, vandaar dat niet parochiële diaconie belangrijk blijft (B22). Parochies zijn steeds meer vrijwilligersverbanden dan plaatselijke samenlevingen van de kerk en vandaar dat zij zich nu beter kunnen "ontwikkelen tot gemeenschappen van christenen die solidair (willen) zijn met mensen in de marge." (B23). Die gemeenschappen zullen vanuit de diaconie ook sterker zoeken naar verbindingen met verkondiging en liturgie, tussen actie en spiritualiteit, tussen strijd en inkeer (B24 en aanbeveling A). B31 waarschuwt tegen het gevaar dat de parochie de diaconale verantwoording afschuift naar een aparte werkgroep; de parochievergadering dient verantwoordelijk te zijn voor de ontwikkeling van het geheel tot diaconale gemeenschap, het diaconaal zijn van de hele parochie. Naast de kerkelijke structuur van de parochie zou er daartoe een parallelle 'Vereniging Parochiële Diaconie' kunnen komen, met leden en bestuur, van waaruit feitelijk de opbouw van een nieuwe 'parochie' vanuit het diaconaal handelen kan beginnen, een diaconaal handelen ingericht door de maatschappijanalyse en sociale kaart van de wijk (B43). Die diaconale gemeenschap dient ook structureel gevormd te worden en van informatie voorzien in plaats van door incidentele acties; het LKDB zou een landelijk centrum kunnen zijn voor deze scholing/training/informatie aansturing (B51 en 53). Diverse kanalen dienen aldus 'de leden van de geloofsgemeenschap te doordringen van het besef dat diaconie tot het wezenlijk karakter van de godsdienst behoort' (aanbeveling C1).

Het slotdocument ziet het dan reeds bestaande tijdschrift *Diakonie & Parochie* als een van de samenbindende en vormende media. B40 oppert een integratie van de liturgische kalender met de thema's en activiteiten van de diaconie: "een herschikking van het kerkelijk actiejaar over het kerkelijk liturgisch en catechetisch jaar" (B42). Voor dit alles is "inschakeling van meer gespecialiseerde krachten gewoonlijk nodig" (B52 en aanbeveling B3), niet zijnde priesters en permanente diakens die het hiervoor te druk hebben en er eigenlijk niet voor zijn opgeleid. Deze krachten zouden bijvoorbeeld kunnen worden gestationeerd bij de diocesane/dekenale pastorale centra en de provinciale instellingen voor maatschappelijk werk. Hun werk kan alleen effectief zijn als de bisdommen hun lappendeken aan diaconale stuurgroepen/werkgroepen/instellingen herstructureren (B61 en aanbeveling B2).

⁴⁷⁰ *Informatiebulletin 121, Kerkelijke documentatie 16(1988), S 373.*

Een beeld licht op uit deze woorden van de 'alternatieve kerkelijke infrastructuur' van Vermeer die ik in § 3.3.4 aanhaalde. Tot slot dient een nieuw reglement PCI'en om te vormen tot een meer geïntegreerd onderdeel van de geloofsgemeenschap en een geschikt middel voor de parochie om haar diaconale verantwoordelijkheid te realiseren (aanbeveling C8; zie hierna § 4.3.3).

In zijn eerste reactie op de besprekingen ziet Zuidgeest zelf het brede besef van de noodzaak van een 'diaconale parochie' als een van de vruchten van het LPO. Ook de instelling van een werkgroep diaconie, een 'diaconaal beraad' als structureel orgaan in elke parochie, als 'aanjaagmotor voor het diaconaal denken en handelen', werd volgens hem breed gesteund als ook de rol van een centraal orgaan als het LKDB bij de vorming en organisatie van parochies.⁴⁷¹

In hun brief van 19 februari en in de reactie juni 1989 verklaren de bisschoppen zich op hun beurt positief 'tegenover de door u aanbevolen doelstellingen van kerkelijk beleid' en zijn zij bereid de concrete suggesties ter uitvoering daarvan te volgen. Maar als het gaat over de samenhang tussen de grondfuncties liturgie, verkondiging en 'liefdesdienst' (diaconie) blijven zij bij hun gebruikelijke kerkopvatting: "De bisschoppen zien in de omschrijving van diakonie op het LPO een uitdrukking van deze diakonie van de liefde, waarin de 'dienst' van de liturgie en de verkondiging zich uitwerkt." Deze laatste twee functies beschouwen zij ook als vormen van diaconie: het kerkelijk dienstwerk (ministerium) van priesters en bisschoppen. Evenmin lijken zij zo ver te willen gaan als te zeggen dat diaconie een vorm van beleving van het geloof is: "de solidariteit geschiedt in geloof in de diakonie van Jezus Christus."⁴⁷² Met een aldus begrepen solidariteit (niet geloof) is er vervolgens heel goed oecumene mogelijk, het standpunt dat wij bij Simonis zagen in zijn eerdere reactie.

De bisschoppen brengen tevens een 'nuance' aan voor wat betreft het ter hand nemen door de bisschoppenconferentie als geheel van een uniforme structurering van diaconaal beleid en diaconale instanties en functies: "de bisschoppen zullen gaarne gevolg geven aan datgene wat henzelf wordt gevraagd", aldus de eerste brief.⁴⁷³ "De opzet en uitbouw daarvan zijn zaken die in het bijzonder tot de diocesane dienstverlening behoren."⁴⁷⁴ De individuele bisschoppen stellen zich dus open voor voorstellen voor diaconale vernieuwingen vanuit de heterogeniteit van de situaties in hun bisdommen, maar een centraal beleid of een plan wordt daarvoor niet gemaakt.⁴⁷⁵ Die wens naar centralisering en 'organisatorisch-structurele voorzieningen' "vraagt ons inziens om nadere bestudering teneinde op de beste wijze aan de intenties van uw suggesties tegemoet te komen".⁴⁷⁶ De bisschoppen koppelen in hun slotantwoord de wens naar kerk-organisatorische veranderingen ten behoeve van de diaconie vervolgens – refererend aan toespraken van de paus tijdens diens bezoek – terug naar de bestaande kerkelijke structuur, verwijzend naar de parochie als kernelement van de kerk, en daarbinnen naar de PCI als orgaan dat in samenspraak met de parochie de diaconie faciliteert. In ieder geval dient de autonomie van de PCI ten opzichte van de parochie (diaconaal of niet) behouden te blijven, zodat deze niet ingezet kan worden voor andere dan diaconale doeleinden. Kennelijk achten de bisschoppen de aloude scheiding tussen kerkfabriek en armbestuur nog zo relevant dat zij de diaconale gemeente niet de PCI als portemonnee toevertrouwen. Een eigen taak moet blijven voor individuele hulp en fondsbeheer, de overige taken in samenspraak met de parochie "om parochies een instrument in handen te geven haar diakonale verantwoordelijkheid

⁴⁷¹ *Informatiebulletin 121*, 15(1987) 904.

⁴⁷² *Informatiebulletin 121, Kerkelijke documentatie 17(1989)*, 574.

⁴⁷³ *Informatiebulletin 121, Kerkelijke documentatie 16(1988)*, S 3; *Informatiebulletin 121, Kerkelijke documentatie 17(1989)*, 571.

⁴⁷⁴ *Informatiebulletin 121, Kerkelijke documentatie 17(1989)*, 575.

⁴⁷⁵ Goddijn, *In vrijheid herboren*, 283.

⁴⁷⁶ *Informatiebulletin 121, Kerkelijke documentatie 16(1988)*, S 385; *Informatiebulletin 121, Kerkelijke documentatie 17(1989)*, 574.

te realiseren”.⁴⁷⁷ Uiteindelijk zal men tien jaar aan de herziening van het PCI-reglement gaan werken, waarbij men 875 PCI'en en hun werkzaamheden inventariseerde, belanghebbenden consulteerde en hoorzittingen organiseerde waaraan zo'n duizend personen deelnamen.⁴⁷⁸ Zie § 4.3.3 voor nadere analyse van de rol van de PCI voor de diaconie onder het nieuwe reglement van 1991.

Voor de door de LPO deelnemers verzochte toelichting over de mogelijkheden rond het diakenambt en de diaconie wordt door de bisschoppen naar de ontwikkelingen binnen de wereldkerk verwezen. En voor de buiten-parochiële diaconie, bij problemen van boven lokale omvang “is het goed, dat er een band met de parochie blijft, opdat de diakonale verantwoordelijkheid niet buiten het vizier van de parochie raakt.”⁴⁷⁹ Het slotantwoord van de bisschoppen kan op het punt van het niet willen centraliseren van beleid tenslotte gelezen worden als een instemming met de functie van een particuliere instelling als het LKDB of een werkverband: “Het is mogelijk om met behoud van de eigen aard van verschillende initiatieven en met respect voor de eigen verantwoordelijkheid van diverse instellingen deze initiatieven en instellingen samen te brengen in een werkverband ter wille van de effectiviteit van het diakonale werk en met het oog op een goede samenwerking tussen al degenen die op diakonaal terrein actief zijn en verantwoordelijkheid dragen”.⁴⁸⁰

Al met al kan geconcludeerd worden dat na LPO IV, sessie 2a individuele bisschoppen zich openstellen voor initiatiefvoorstellen tot verbetering van de diakonale voorzieningen in hun eigen bisdom, hoofdzakelijk door hen opgevat als een meer maatschappelijke, niet bedelende vorm van caritas. Ook nemen zij zich voor diaconie meer bekendheid te geven en te betrekken in de sfeer van liturgie en verkondiging. Diaconie is op papier evenwaardig aan de twee genoemde functies, maar zonder statusverhoging naar een meer centrale positie. Vanuit de bisschoppenconferentie is er geen structurele reorganisatie of uniformering van de kerkelijke organisatie op het gebied van de diaconie te verwachten. Aanbevelingen daaromtrent verwijst men naar de wereldkerk, gaan op de lange baan, of in studie. De landelijke coördinatie tussen de diocesane instellingen, personen en organisaties laat men liever over aan het particuliere initiatief van de leken in het LKDB.⁴⁸¹

De voormelde autonomie van de bisschoppen wat betreft diaconie blijkt in 1989 zo ver te gaan dat de nieuwe bisschop van Den Bosch een beleidsplan voor de volgende tien jaar schrijft alsof er überhaupt geen LPO geweest is, en evenmin de voormelde genuanceerde en gematigde conceptnota van Vosman. In *Bouwen rond de hoeksteen mei 1989* schrijft bisschop Ter Schure: “Omdat de centrale plaats van alle kerkelijk leven in de H. Eucharistie ligt, is het onontkoombaar dat ook in de toekomst de pastoraal gestructureerd blijft rond de beschikbare priesters” Hoofdlijn van het beleid, met teruglopende aantallen katholieken, kerkgangers en priesters is het creëren van flexibele samenwerkingsverbanden om “de H Eucharistie en de pastoraal ook bij groter priestertekort te waarborgen. “Hoogtepunt van het parochieleven is de eucharistie”.⁴⁸² Omdat er 10 jaar na 1989 nog maar één priester per drie parochies zal zijn blijft pastoraal op parochieniveau zal veel mogelijk hetzelfde maar is het mogelijk “vele vormen van diakonaal en katechetisch groepswork op boven-parochieel niveau op te zetten en van daaruit ook uit te voeren.”⁴⁸³ Er komt een opleiding voor lekenvrijwilligers tot pastorale assistenten die deelgebieden van het pastoraat

⁴⁷⁷ Algemeen reglement voor het bestuur van een (inter)parochiële caritasinstelling in de Nederlandse R.K. kerkprovincie, 4.

⁴⁷⁸ *Informatiebulletin* 121 1990/II, 770.

⁴⁷⁹ *Informatiebulletin* 121, *Kerkelijke documentatie* 17(1989), 575.

⁴⁸⁰ *Informatiebulletin* 121, *Kerkelijke documentatie* 17(1989), 575.

⁴⁸¹ Dit gestimuleerd en ondersteund door de toenmalige secretaris-generaal van de bisschoppenconferentie Van Munster; Vermeulen, '1981-1991. Tien jaar secretaris-generaal', 16.

⁴⁸² *Bouwen rond de Hoeksteen*, 16.

⁴⁸³ *Bouwen rond de Hoeksteen*, 17.

behartigen zoals leiding geven aan o.a. “charitatieve werkzaamheden”. Pastorale werkers zullen worden ingezet “met een specifieke taak binnen een boven-parochiële pastoraatsgroep” (dus zo min mogelijk individueel pastoraal – dat doet de priester). Diakens doen niet specifiek iets diaconaal. Onder het parochiepastoraat, groepen en activiteiten op diaconaal vlak rekent Ter Schure: “bezoekgroepen, ziekgroepen, rouwbegeleiding”.

“De samenleving kent dominerende structuren die soms in strijd zijn met de waardigheid van de mensen en zijn evenwichtige ontwikkeling belemmeren. Dit leidt tot de logische conclusie dat vooral de diaconale activiteiten voor de mens, de samenleving en de opbouw van de kerk van groot belang zijn. Het ligt dus voor de hand dat in alle parochieverbanden in elk geval een aantal diaconale activiteiten gemeenschappelijk wordt opgezet en begeleid: bezinning rond missie, ontwikkeling vrede, vraagstukken rond kerk en samenleving”⁴⁸⁴, kerkelijke jeugdpastoraal, caritas en andere sociale activiteiten, vrije tijd en recreatie. Kortom voornamelijk pastoraal en praten.

Als uitvloeisel van deze kerkopvatting komt Ter Schure in plaats van tot een uitbreiding van de diaconale organisatie tot een structurele beperking van het aantal diocesane formatieplaatsen voor gehonoreerde diakens en pastorale werkers (1 pastoraal werker per 21.000 gelovigen, 1 priester per 7000 gelovigen) en is geen diaconale opleiding voor priesters voorzien, evenmin als voor diakens. “Liturgische activiteiten, kerkopbouw, catechetische vorming, diaconale taken en persoonlijk-pastorale initiatieven dienen vanuit de eucharistie te worden gedacht en beleefd”.⁴⁸⁵

Mede door de aanbevelingen van het LPO IV vindt er in andere bisdommen wel een significante uitbreiding plaats van het aantal ondersteuningsfunctionarissen die onder diverse benamingen (o.a. werker kerk en samenleving, diaconaal consulent), en op verschillende niveaus (bisdom, dekenaat, interparochieel) werkzaam zijn bij de aansturing, begeleiding en vorming van leken gelovigen op het terrein van het solidariseren met mensen in nood en het (mee) werken aan het oplossen van maatschappelijke problemen. Er is vanuit het episcopaat na LPO IV, met name in de ad limina rapporten van 1998 en 2004, erkenning van het belang van diaconie voor het kerkelijk leven, maar nog steeds geen concreet landelijk beleid voor een reorganisatie en uniformering van de uiteenlopende situaties voor diaconie in de bisdommen.⁴⁸⁶ Zelfs in 2011 spreekt Meeuws nog over de ‘dynamische wirwar’ in het diaconale werkveld waar een georganiseerd verband en centrale instantie ontbreekt.⁴⁸⁷ Zijn onderzoeksvraag, beantwoord in zijn dissertatie *Diaconie* sluit, zoals hiervoor beschreven, direct aan bij deze status quaestionis.

Sessie 2b over diaconie van LPO IV startte in juni 1988 met eerste verkenningen rond het thema individuele verantwoordelijkheid van de katholieken in de samenleving.⁴⁸⁸ Een voorschot daarop was al genomen in het overleg van de voorzitters van katholieke maatschappelijke en ‘aanpalende’ organisaties (‘allerheiligenberaad’) van 1987. Zij aanvaardden als hun ‘charter’ en adequate beschrijving van hun positie en verantwoordelijkheid de tekst van de brochure *Katholiek in de Nederlandse samenleving*, uitgegeven door het secretariaat van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap in Nederland. De eigen en met name autonome taak en rol van de katholieke leek wordt daarin benadrukt, waarbij deze “op de eerste plaats geroepen [is] tot het respecteren en articuleren van die, in de autonomie en seculiere werkelijkheid zelf gegeven heilshistorische perspectieven. Verbinding daarvan met kerkelijk getuigenis en pastorale dienst kan pas in tweede

⁴⁸⁴ *Bouwen rond de Hoeksteen*, 20.

⁴⁸⁵ *Bouwen rond de Hoeksteen*, 34v en 36.

⁴⁸⁶ Als beschreven bij Brouwer & Schraven, *Eindrapport commissie diaconale activiteiten*, 6-11. Zie bijvoorbeeld voor de nieuwe functies *Informatiebulletin 121, Kerkelijke documentatie 17(1989)*, 360, 394, 428, 18(1990) 660. Een klein voorbeeld uit het bonte geheel aan functies en instellingen: sinds 1997 actief, het Steunpunt Materiële Hulpvragen Dekenaat Eindhoven, enig in zijn soort; Zuidgeest, *Sociale vernieuwing & katholieken*, 17, 20.

⁴⁸⁷ Meeuws, *Diaconie*, 82.

⁴⁸⁸ 1-2-1, *Kerkelijke documentatie 17(1989)*, 403-405.

instantie geschieden.”⁴⁸⁹ Daarmee is de toon gezet voor kerk en de leer op afstand van de katholieke organisaties voor maatschappelijk handelen, als inspiratie maar niet als dwingend kader.

Vooraf leden van deze katholieke maatschappelijke organisaties en van de diocesane pastorale raden vormden de deelnemers aan het overleg van LPO IV, sessie 2b. In de eerste plenaire bijeenkomst in november 1988 staat ‘Diaconie en maatschappij’ op het program en neemt inleider, KRO programmamaker Van Hoof een pittig standpunt in over diaconie als de levenshouding van een katholiek. Hij ziet diaconie “als primaire opdracht van Christenen, een opdracht die aan alle andere van het geloof voorafgaat’. Zoals bij de barmhartige Samaritaan worden mensen door de slachtoffers tot naaste gemaakt. Diaconie moet het primaat hebben, niet vragen over identiteit. Diaconie heeft therapeutische werking, kan bestaande polarisaties overschrijden en tussen diaconie en geloofsverdieping bestaat geen tegenstelling.⁴⁹⁰ Aan Simonis’ oneliner dat we van een pratende een biddende kerk moeten worden voegt Van Hoof toe dat dit alleen via de diaconie kan plaatsvinden, omdat bidden anders een stormvrije zone veronderstelt. In lijn met wat we eerder als kenmerkend voor zijn kerkvisie signaleerden vraagt Simonis zich dan af wat dan nog het specifiek katholieke is als je in de diaconie begint? De persoonlijke verantwoordelijkheid van een katholiek heeft voor hem het primaat, die ook in georganiseerd verband uitdrukking kan vinden.⁴⁹¹ Voor Simonis althans blijft de vorming van een katholiek (catechese) en zijn kerkelijke betrokkenheid (liturgie) altijd voorafgaan aan diens maatschappelijke inzet, ook al klonk zijn geluid op het overleg minder hard als dat van de voorstanders van een diaconaal primaat.

Het slotdocument *Diakonie en maatschappij* is met 22 aanbevelingen en toelichtingen uitvoerig te noemen. In een aanhangsel zijn per thema de inleidingen van twee deskundigen opgenomen die praktische voorbeelden moesten verschaffen waarop katholieken hun maatschappelijke verantwoording in praktijk brachten. Deze inleidingen vormden het uitgangspunt van de discussies en tezamen de grondslag van de aanbevelingen.⁴⁹²

Volgens sommige reacties achteraf werden met de omhaal van woorden evenzovele open deuren ingetrapt: Bisschoppen moeten zich inzetten voor het conciliair proces, er moet een vervolg op de kerkendag komen, katholieken moeten zich verzetten tegen discriminatie/racisme/sexisme, en vragen om een ruimhartiger vluchtelingenbeleid. Aanbeveling 14 omvatte: “Dat in niet al te lange pastorale brieven de bisschoppen aanwijzingen moeten geven voor de ‘beoordeling van ontwikkelingen en situaties’ ” en vertrouwen in gelovigen erin uitspreken. Katholieke maatschappelijke organisaties worden meer gezien als uitingsvormen van de geloofsgemeenschap dan als instellingen met een eigen katholieke identiteit: “bestuursleden moet vertrouwen worden gegeven dat zij hun functie vanuit eigen verantwoordelijkheid gestoeld op katholieke geloofshouding naar beste vermogen waarmaken”.⁴⁹³ Er komt geen vorm van kerkelijk verband tot stand waarin specifiek het structurele werk aan gerechtigheid object van reflectie en met name sociaal handelen is.

In de posities van deelnemers en episcopaat op het gebied van diaconie en maatschappij bracht het LPO niet veel verandering. De bekende kritiek op het matige dialoogniveau van het LPO en de onvrede over de sturende invloed van de bisschoppen was blijven bestaan: “Ook het aantal jongeren was gering. Weliswaar waren aan de officiële vertegenwoordiging acht jongeren toegevoegd, maar de meeste van hen waren weggebleven. Een aantal delegatieleden vertrok

⁴⁸⁹ SRKN, *Katholiek in de Nederlandse samenleving*, 5 en 21.

⁴⁹⁰ *Informatiebulletin 121*, 1988/1, 867-868.

⁴⁹¹ 1-2-1 *Kerkelijke documentatie* 18(1990), 226.

⁴⁹² 1-2-1 *Kerkelijke documentatie* 18(1990), 239-269.

⁴⁹³ *Informatiebulletin 121*, 1989/2, 760.

vroegtijdig. Op de laatste zitting was nauwelijks het quorum bijeen.” Ook wilden sommigen een evaluatie door een onafhankelijke commissie wat ternauwernood kon worden voorkomen.⁴⁹⁴

De agendacommissie poogt hierop voor het vervolg opnieuw betere procedures door te voeren en na de start van LPO V in 1993 gaat een ‘commissie dialoog’ aan het werk om het vastgelopen overleg met de bisschoppen vlot te trekken (actief tot 1998). Aan LPO V gaat het ad limina bezoek in Rome vooraf waarin voor het eerst bij de bisschoppen het besef van de minderheidspositie van de Nederlandse katholieken in een sterk gesecculariseerd land diep lijkt te zijn doorgedrongen: Nederland missieland. Zij komen tot de conclusie dat het Nederland buiten de rap kleiner wordende katholieke geloofsgemeenschap een missiegebied is geworden en de kerk daar primair een missionaire taak heeft. Maar men wil geen missie als vroeger; ‘dialoog’ is nu het nieuwe, om te duiden codewoord.⁴⁹⁵ Het thema van LPO V wordt dan ook ‘Evangelisatie in een klimaat van dialoog’ waarbij opgemerkt kan worden dat in de loop van het overleg bijna geruisloos de blik van kerkvernieuwing en kerkorganisatie intern, gericht wordt naar buiten, extern. En daarmee ook de rol van ‘dialoog’; niet langer vooral onderling, maar met de culturele en maatschappelijke context.⁴⁹⁶ Het is in dat kader, van de als missionair bestempelde Nederlandse kerkprovincie, dat op LPO V het ook voor de diaconie relevante thema aan de orde komt hoe het doen van gerechtigheid onderdeel kan zijn van de katholieke identiteit. In aansluiting bij wat ook de teneur was bij de deelnemers van sessie 2b van LPO IV vindt voor inleider Paul Sars katholieke identiteit zijn basis niet in dogmatiek maar in een wijze van handelen vanuit deze levensbeschouwing. Het wordt nu echter niet in het onzekere gelaten dat voor de bisschoppen het hier in hoofdstuk 2 aan de pre-vaticaanum II periode toegeschreven theologische caritas schema van de uit de geloofsdaad voorvloeiende zedelijke plicht hun inbreng tekent; Simonis: "We moeten niet vergeten dat de sociale kenmerken van de katholieke identiteit vervliegen als de identiteit niet kan stoelen op inhoudelijk gelovig zelfverstaan."⁴⁹⁷ "Wanneer het erom gaat 'God weer op de agenda te krijgen', is het van het hoogste belang om een omkeer te maken naar een geloofscultuur van meditatie en gebed, van het luisteren naar Gods boodschap, zoals geopenbaard in Jezus Christus, in een levende verbondenheid met de geloofstraditie."⁴⁹⁸

Dergelijke fundamentele theologische verschillen met het gros van de deelnemers openbaren zich opnieuw in een stagnatie van het LPO. Velen zijn het niet eens met de geleidelijke omvorming van het overleg in een ‘platform-praatgroep’ in plaats van een gremium dat aanbevelingen voor beleid van de bisschoppen formuleert, een beleid waarin voor hen niet noodzakelijk aan de rol van de innerlijke geloofsbeleving gesleuteld hoeft te worden.⁴⁹⁹

In een soort salto mortale vindt men elkaar met grote moeite en vele amendementen uiteindelijk toch op aanbevelingen wat betreft gerechtigheid maar gericht aan het LPO zelf, en dan nog slechts drie (tegen de 22 van LPO IV en 14 van LPO V sessie 4): Katholieken moeten een ommekeer maken naar geloofscultuur van meditatie, gebed en luisteren naar Woord Gods, de religieuze dimensie in beleid expliciteren en (voor de maatschappelijke organisaties) hun handelen toetsen aan de katholieke zending en motieven.⁵⁰⁰ Adviezen met nauwelijks praktische relevantie.

Ook de agendacommissie vindt dat het thema gerechtigheid er op deze manier wel wat al te magertjes en merkwaardig afgekomen is en plant voor maart 1998 een overleg met een recapitulatie van dit onderdeel: "Bestaat in deze tijd van secularisatie nog zoiets als een 'christelijke'

⁴⁹⁴ *Informatiebulletin 121*, 1989/2, 761.

⁴⁹⁵ *Informatiebulletin 121*, 1996, 167; zo ook in de beleidsnotitie van de bisschoppen over het slotdocument van LPO V, 1-2-1 *Kerkelijke documentatie 28(2000)*, 81.

⁴⁹⁶ *Informatiebulletin 121*, 1998, 605.

⁴⁹⁷ *Informatiebulletin 121*, 1996, 168.

⁴⁹⁸ *Informatiebulletin 121*, 1996, 477.

⁴⁹⁹ *Informatiebulletin 121*, 1996, 478.

⁵⁰⁰ *Informatiebulletin 121*, 1996, 506.

vorm van gerechtigheid?" Van een overleg zoals dat tijdens het LPO in vroeger jaren plaatsvond is dan eigenlijk al geen sprake meer. Op de eerste dag zijn er getuigenissen van pastoor van Ogtrop, zuster Van der Burgt en gevangenispastor Hooplot over hun diaconale werk, die deelnemers inspireren.⁵⁰¹ Niet geheel verrassend komt dan naar voren dat gerechtigheid zonder standvastige trouw, liefde, barmhartigheid, medelijden en mededogen niet mogelijk is; de armen prominente en 'favoriete verbondspartners' zijn (een variant van de 'Option for the poor') en de 'werken van barmhartigheid' bij de tijd gebracht moeten worden, waarbij de kerk 'stem laat horen' of 'getuigenis aflegt' tegen onrecht-structuren. Het woord strijd wordt vermeden maar wel "worden christenen ertoe opgeroepen zich te verzetten wanneer in onze samenleving mensen worden buitengesloten."⁵⁰² Ondanks ingelaste 'vragenuurtjes' van de bisschoppen blijven hun formele reacties in het algemeen afhoudend en gaan aanbevelingen weer 'in studie' of op de lange baan. Op termijn wordt duidelijk dat bij dit alles 'de geloofsleer niet ter discussie staat'.⁵⁰³

Het slotdocument van LPO V bevat op het onderdeel IV 'Gerechtigheid' statements die zeker radicaal kunnen worden uitgelegd in de lijn van een het geloofsleven doordringende diaconale levenshouding gericht op gerechtigheid: "delen wie we zijn en wat we hebben en niet alleen uit overvloed", 'voorkeurspositie voor de armen', 'zonder grondige bekering is het doen van gerechtigheid niet mogelijk. Het gaat om een bekering: 1. tot bestrijding van onrecht en armoede en van de systemen die onrechte en armoede produceren; 2. Tot bondgenootschap met slachtoffers van machtsmisbruik, uitbuiting en uitsluiting". Doen van gerechtigheid krijgt op LPO V echter betekenis vanuit de focus op evangelisatie. 'Naarmate wij de ervaringen die wij hierbij opdoen en de motieven die ons bewegen geloofwaardig zichtbaar weten te maken en onder woorden kunnen brengen, zal die betekenis toenemen'. "Het vraagt de spanning tussen de regels van de samenleving en van de kerk enerzijds en de eisen van Gods gerechtigheid anderzijds vruchtbaar te maken; het opmerken van misstanden en ongerechtigheid.... Dit geldt ook voor misstanden en ongerechtigheid in de kerk". "In het doen van gerechtigheid gaan wij een relatie aan met één of meer anderen; zonder delen van de pijn van de ander [...] is het niet goed mogelijk gerechtigheid te doen. Daarom moeten wij ons als gelovigen voortdurend laten voeden [...] en niet in de laatste plaats voeden ons ook de sacramenten, gebed en meditatie."⁵⁰⁴

Vanuit het missionaire kader van 'gerechtigheid doen' volgen dan als aanbevelingen: bestaande activiteiten gericht op gerechtigheid krachtig ondersteunen zowel moreel als financieel; meer samenwerking; meer werk maken van noodzakelijke wisselwerking tussen enerzijds ervaringen opgedaan in het doen van gerechtigheid en anderzijds liturgische en catechetische activiteiten; het verhelpen van de gevolgen en voorkomen en bestrijden van de oorzaken van misstanden en ongerechtigheid in de kerk.⁵⁰⁵ Het lijkt alsof het inzake 'gerechtigheid doen' bij mooie, evangeliserende woorden blijft; concretiserende aanbevelingen ontbreken evenals de verbinding naar het werk van de maatschappelijke organisaties.

In de Beleidsnotitie van de bisschoppenconferentie als reactie op het slotdocument van LPO V onderschrijven de bisschoppen de statements over gerechtigheid kort en krachtig en bijna als 'waarvan akte'.⁵⁰⁶ Veel sterker klinkt in dit stuk het besef door van de noodzaak van een missionaire kerk in een geseculariseerde wereld en de heroriëntatie die daarvoor nodig is: een grondige doordenking en heroriëntatie van alle aspecten van het kerkelijk leven en handelen, van

⁵⁰¹ *Informatiebulletin 121*, 1998, 187.

⁵⁰² *Informatiebulletin 121*, 1997, 123 en 548 en 1998, 77.

⁵⁰³ *Informatiebulletin 121*, 1997, 384.

⁵⁰⁴ Het slotdocument van LPO V: *Evangelisatie in een klimaat van dialoog. 1-2-1 Kerkelijke documentatie 28(2000)*, 67-80., 75-77.

⁵⁰⁵ *1-2-1 Kerkelijke documentatie 28(2000)*, 76.

⁵⁰⁶ *1-2-1 Kerkelijke documentatie 28(2000)*, 81-84.

onze omgang met het geheim van God in Christus tot en met de structurele voorwaarden voor onze diaconale en catechetische inspanningen en de wijze waarop wij ons publiek presenteren. Met LPO V is ten slotte aan deze vorm van landelijk overleg tussen bisschoppen en gelovigen vooralsnog een einde gekomen.

De bisschoppen gingen ieder voor zich aan de slag met ondersteuning van diaconale projecten, diaconale vorming en opleiding, de aanstelling van diaconale functionarissen en het instellen van organen en gremia op verschillende niveaus; Gevolg hiervan was een variëteit aan diaconie organisatie in elk bisdom, sterk gekleurd door de specifieke visie van de desbetreffende bisschop. Diaconie in het bisdom Den Bosch “Bluyssen-Ter Schure-Hurkmans (1966-2016)” ziet er derhalve heel anders uit dan in het bisdom Breda, “De Vet-Ernst-Muskens (1962-2007)”. Het episcopaat van Mgr. A. van Luyn in Rotterdam – 1994-2011 – geeft een grote impuls te zien voor de diaconie vanwege diens bijzondere belangstelling daarvoor. Voor de precieze inventarisatie en weergave van de grote verschillen en ontwikkelingslijnen van diaconie in de diverse bisdommen moet vanwege de omvang van dit onderzoek noodgedwongen worden afgezien.

Naast dit positief onthaal van de vooral door leken gedragen diaconie als nieuwe vorm van katholieke armenzorg, moet ook vastgesteld worden dat de bisschoppen, ondanks de ‘wishful thinking’ van de generatie Meeuws en de protagonisten van de nieuwe diaconie, nooit serieus overwogen hebben de (identiteit van) geloofsgemeenschappen (parochies) vanuit een diaconaal bewustzijn her-op te laten bouwen met de organisatievormen die uit dat diaconaal handelen zouden ontstaan. Noch meenden zij de diaconie prioriteit te moeten geven boven liturgie of catechese. Diaconie werd beaamd als een onmisbaar deel van het kerkelijk leven maar de twee laatstgenoemde gebieden bleven, in reminiscentie aan een pre-Vaticanum II geloofsstructuur, feitelijk de funderende domeinen van het katholieke leven, van waaruit de georganiseerde naastenliefde (diaconie) als plicht dan wel als vrucht van geloof voortvloeit en die deze domeinen van geloof-waardigheid voorziet.

In combinatie met de vanaf 2001 door te voeren herstructurering van de kerkelijke organisatie tekenen zich vanuit de hiervoor beschreven kerkvisie en diaconieopvatting van de bisschoppen de ontwikkelingslijnen af van de katholieke diaconie in de periode na 2007.

§ 4.3.2 Opbloei van de parochiële diaconie na LPO IV

De analyses van LPO IV en V in de vorige paragraaf maken inzichtelijk waarom en hoe daarna zowel door de kerkleiding als door gelovigen en diaconievernieuwers met veel elan aan de opbouw van met name de parochiële diaconie werd gewerkt, zij het vanuit verschillende kerkvisies. Deze bleven in de concrete, praktische diaconale initiatieven op de theoretische, theologische achtergrond wellicht mede door de eerder genoemde theologische ‘Diakonievergessenheit’. De gesignaleerde matige fundamenteel theologische reflectie bij de diaconievernieuwers kon zo ongewild bijdragen aan een grotendeels niet polemische, praktische diaconale synergie in de Nederlandse kerkprovincie.

Het zou een apart onderzoek vergen om tot een representatieve inventarisatie en verslaglegging te komen van alle vernieuwingen en projecten, ‘het bonte diaconale palet’,⁵⁰⁷ die hebben plaatsgevonden op het terrein van de diaconie binnen de bisdommen vanaf 1988. De herziening van het reglement van de PCI, in de volgende paragraaf besproken, is hier maar een klein onderdeel van. Daarom slechts, buiten verband, enkele ‘highlights’.

Op landelijk niveau werd de rol en functie van het LKDB als centraal platform van overleg, coördinatie, vorming en initiatieven door de bisschoppen gehandhaafd en gesteund. Dat betekende

⁵⁰⁷ Stoppels, ‘Diaconie: een literatuuroverzicht’, 482.

ook dat van daaruit getracht werd bepaalde door de diaconieprotagonisten voorgestane organisatorische elementen verder te ontwikkelen. Te wijzen is hier bijvoorbeeld op de eerste brochure in de LKDB-reeks (1991) over *Diakonaal beraad in parochies*. Het blijkt dat aan de basis nog steeds de grote diversiteit aan werkvormen de overhand heeft. Auteur Zuidgeest wijst er op dat het beraad in parochies ook anders kan zijn aangeduid: “diakonaal overleg, diakonale commissie, stuurgroep diakonie, raad voor diakonie, sectie diakonie of diakoniewerkgroep. Of nog anders.”⁵⁰⁸ De ‘portretten’ in de brochure van een vijftal parochies waarin het opstarten en de organisatie van de diaconale activiteiten beschreven worden, getuigen hier van, als ook van de geestdrift waarmee de vernieuwingen en structurering ter hand werden genomen. Maar ook (1999) *De gemeente als herberg. Hoe kan de kerk van 2000 er uitzien* van de protestantse socioloog Jan Hendriks werd in parochies als model voor diaconale gemeenschap gebruikt; de publicatie beleefde zelfs een Duitse vertaling.⁵⁰⁹ In het bisdom Rotterdam bestond sinds 1988 de ‘Permanente Commissie Diakonie’ die in dat jaar een nota over diaconie publiceerde (*Diakonie – in het oog, in het hart*). In hetzelfde bisdom kwam van het DPC in 1993 *Diakonie: hoe concreter, hoe beter*.

Spee en Knibbeler publiceerden in 1993: *Op de knieën voor een baan. Onderzoek over diakonale projecten rond arbeid en baanloosheid*. Het geeft weer hoe structurele maatschappelijke armoedebestrijding er uit kan zien, en hoe dit kan worden teruggekoppeld naar de geloofsgemeenschap en het geloof. De concretisering van het diaconale handelen in verantwoorde diaconale projecten.⁵¹⁰

In 1999 verscheen ook van T. van der Ende en het DPC Rotterdam *Zeven werken van barmhartigheid. Een diaconaal werkboek*, bedoeld voor parochianen om de diaconie handen en voeten te geven. Als aanzet tot beleidsontwikkeling voor diaconie binnen parochies verscheen in hetzelfde bisdom: *Wanneer hebben wij u gezien? : op zoek naar de schatten van de kerk : beleidsnota over de diaconie in het bisdom Rotterdam* (2000). Hierin werd onder andere geconstateerd dat de aandacht van pastores en diakens voor het diaconale werk bijzonder laag is. Initiatieven gaan ook van parochianen zelf uit zoals in Zwolle 1990 onder het motto ‘de parochie niet alleen leerhuis, maar ook dienhuis’. De werkgroep ‘Kerk in de samenleving’ vormt met vertegenwoordigers van vijftien groepen die diaconaal actief zijn, ook als ze weinig of geen binding hebben met de kerk, een soort diaconaal leerhuis. Karakteristiek ook een publicatie als ‘*Diakonie” : onze parochie werkt er aan* van Ger Hoffs (1999). Aan het eind van de periode werd ook de caritasvisie van Benedictus XVI betrokken in het diaconale werk, zoals in *Deus Caritas est - in uitvoering*, een cursus uit het bisdom Den Bosch van Madeleine Bouman (2007).

Zoals gezegd is organisatie van de diaconie per bisdom veelvoudig. In een tocht door de Pius almanakken van de jaren 1985 – 2000 is te zien hoe aparte commissies of contactcentra voor diaconie in het leven worden geroepen en geleidelijk aan op de diocesane dienstencentra, de regioafdelingen en dekenaten steeds meer functionarissen voorkomen met (onder andere) diaconie in het takenpakket. Ook heeft het voor de ondersteuning van parochiële projecten en informatievoorziening belangrijke DISK naast het landelijk bureau in Amsterdam een groot decentraal netwerk van zeven regio’s voor bedrijfspastoraat en vorming en informatievoorziening over kerkelijke activiteiten in de samenleving.

De variëteit aan diaconale, veelal oecumenische organisaties die ontstaan, is rijk en uiteenlopend van groot naar klein. Te denken is bijvoorbeeld aan de Sociale Alliantie, sinds 2000 uitgegroeid tot een netwerkorganisatie van zo’n vijftig landelijke, provinciale en lokale organisaties die streven naar een samenleving zonder armoede.⁵¹¹ Aan de sinds 1987 (tot 2014) actieve

⁵⁰⁸ Zuidgeest, *Diakonaal beraad in parochies*, 3.

⁵⁰⁹ Stoppels, ‘literatuuroverzicht’, 482.

⁵¹⁰ Spee, ‘Literatuuroverzicht rond diakonie’, 115.

⁵¹¹ <https://www.socialealliantie.nl/index.php> (Laatst geraadpleegd 9 april 2022).

werkgroep Arme kant van Nederland/EVA, een interkerkelijke werkgroep ingesteld door de Raad van Kerken Nederland en DISK met vele plaatselijke werkgroepen. Maar ook aan het tiental leden van de Calama-groep die, zoals in het vorige hoofdstuk aangegeven, in 1984 uitgebreid werd tot het Platform diaconale ecclesiologie.

De jaargangen van het tijdschrift *Diakonie & Parochie* geven een goed beeld van de bonte verscheidenheid aan vele (ook boven-parochiële) diaconale initiatieven en organisaties sinds 1988. In zijn overzichtswerk *Sociale vernieuwing & Katholieken* uit 1993 voegt Zuidgeest vanaf p. 63 daar nog een aantal aan toe.

De diaconale bewogenheid zoals die op LPO IV tot uitdrukking was gekomen en de nadruk die in de definitie van diaconie werd gelegd op het solidariseren met de armen en het werken aan structuren van ongerechtigheid, hadden tot gevolg dat de diaconale projecten zich over het algemeen niet bezighielden met zuivere bedeling. Men had meer oog gekregen voor maatschappelijke noden (o.a. schuldenproblematiek, voedseltekort; lotgenoten verenigingen) en poogde deze te lenigen met door vrijwilligers gedragen werk- of projectgroepen. De inloophuizen voor diverse doelgroepen bijvoorbeeld zijn vanaf begin jaren tachtig veelal vanuit kerkelijk initiatief ontstaan en zijn daar meestal nog mee verbonden. Het merendeel van deze inloophuizen werkt met veelal kerkelijk betrokken vrijwilligers. Vanuit de kerken is o.a. opgezet in 1989 Het Catharijnehuis, een bekende daklozenopvang in Utrecht. Meer dan de helft van de diaconale organisaties van de kerken zijn vanaf 2002 een belangrijke schakel in het functioneren van de voedselbanken door middel van materiële en financiële steun, inzet van vrijwilligers, en beschikbaar stellen van kerkelijk accommodaties.

Opgemerkt moet echter ook worden dat – mogelijk mede vanwege de verdwenen overleg en adviesfunctie van LPO V eind jaren negentig en de halfslachtige ‘aanbevelingen’ ervan – de abstracte en goedbedoeld idealistische overwegingen over ‘gerechtigheid doen’, het voornemen tot het versterken van de activiteiten voor het bestrijden van structureel onrecht geen praktisch vervolg hebben gevonden op een manier waarop de parochiële diaconale activiteiten na LPO IV in een stroomversnelling zijn geraakt.

In deze tijd gaan ook een aantal diaconale prijzen van start die veel diaconale projecten zichtbaarheid en media-aandacht geven. Meer daarover in § 5.4.2 waar ook later ingestelde prijzen en de projecten zelf aan bod komen.

In Nederland is er nooit een diaconaal-wetenschappelijk instituut geweest, al werd in bijvoorbeeld de Nederlandse Hervormde Kerk in de jaren vijftig en ook daarna de wenselijkheid daarvan uitgesproken.

§ 4.3.3 Herstructurering van de PCI na LPO IV

Hoewel het PCI reglement van 1964 een flexibilisering in de organisatiestructuur tot stand bracht en de PCI een mission statement verschaftte om ‘tot ontwikkeling te laten komen van wat uit de samenleving aan charitatieve initiatieven naar boven komt’, karakteriseert Scharrenborg hun feitelijke activiteiten tot 1991 als “varen op een schuit zonder eigentijds kompas”.⁵¹² De oude armbesturen waren gewend naar de gevolgen van noden te kijken en deze te lenigen en niet naar de oorzaken. Contact met de parochie was vaak minimaal, de PCI kreeg verwijten van isolement. Tot samenwerking kwam het zelden.

Vanwege inactiviteit ontbreekt eind jaren tachtig up-to-date informatie over deze instellingen, over hun aantal, financiële positie en doen en laten. Geruchten gaan dat er door het ‘laisser passer’ miljarden aan tegoeden zijn, dat PCI’ën een eigen koers zijn gaan varen en soms zelfs

⁵¹² Scharrenborg, ‘Regels wijzen nieuwe koers’, 12.

buiten het caritatieve kader.⁵¹³ Vandaar de oproep van het LPO om een nieuw reglement voor een PCI die een effectief diaconaal instrument zou kunnen zijn.⁵¹⁴ Binnen het bredere kader van de aanbevelingen aan de bisschoppen uit het slotdocument van LPO IV, om in parochies organisatorisch-structurele voorzieningen te treffen voor de diaconie, luidt het zoals we hiervoor zagen in aanbeveling 8: “Bevorderen dat een nieuw reglement voor de PCI'en binnen afzienbare periode kan worden vastgesteld. Dit reglement zou zodanig moeten zijn, dat PCI'en een geïntegreerd onderdeel werden van de parochiegemeenschap en een geschikt middel voor de parochie om haar diaconale verantwoordelijkheid te realiseren.”⁵¹⁵ Vanuit hun optiek wilden de bisschoppen echter met name waken voor de autonomie van de PCI en de focus ook op leniging van directe noden. Het Beraad inzake parochiële aangelegenheden (Bipa) was er op haar beurt wat aan gelegen om de bisschop niet van plichtsverzaker inzake caritas tot albedil te laten worden.

Na enkele ontwerpen eind jaren tachtig bevatte het reglement van 1991 voor het eerst in artikel 3 lid 1 een eigen doelstelling voor de PCI en als eerste taak het plegen van overleg met diaconale werkgroepen (Art 3 lid 2) alsmede het voeren van een beleid in samenspraak met het bestuur van de parochie (Art. 3 lid 3). Daarmee was het begrip ‘diaconie’ en de betrokkenheid van de parochie daarop de oude caritasstructuur binnen gekomen en het werkterrein van de PCI. Voor het zelfverstaan van parochiële caritas-instellingen betekent het nieuwe reglement volgens Perry een ingrijpende verandering. Bij de nieuwe taak- en doelstelling past geen geïsoleerde PCI.⁵¹⁶ Ook werd, ter vermindering van het ontstaan van een ‘regentendom’ het aantal bestuurstermijnen beperkt tot twee (art. 4) en de parochie betrokken in de samenstelling van het bestuur. Bij de eerste herziening van het reglement in 2001 is de opvolging van bestuurders door dezelfde personen nog verder aan banden gelegd alsmede de bepaling – dan actueel geworden – dat bij fusie van parochies de PCI'en mee fuseren. In onderdeel V is voorts voorzien in een raad van advies. Deze was bedoeld als een gremium waarin leden van PCI en parochie samen beleid zouden kunnen ontwikkelen voor de PCI. Het lijkt qua functie en vorm op een soort ‘parochieel diaconaal beraad’ dat door de deelnemers aan het LPO was bepleit als nieuw structureel onderdeel van de kerkelijke parochiële structuur maar dat door de bisschoppen niet is overgenomen.⁵¹⁷ Ten opzichte van 1964 is de pastoor als bisschoppelijk commissaris (en daarmee verschaffer van directe controle door de bisschop) uit het reglement verdwenen.

In de jaren die volgden waarin de diaconie kerkbreed tot ontwikkeling kwam, werd er serieus werk gemaakt van het reactiveren van PCI'en vanuit het nieuwe zelfverstaan.⁵¹⁸ Te noemen is bijvoorbeeld de cursus *Niet bij zorg alleen* door het bisdom Rotterdam (1994). Dat waren vijf bijeenkomsten voor het besturen van (inter-) parochiële caritasinstellingen. De cursus begon met een kennismaking met de structuur van het werkveld diaconie in de parochie, handelde vervolgens over de PCI in de parochiestructuur (samenspraak). Verondersteld wordt dat het beleid van de PCI aansluit bij het diaconale beleid van parochie, minimaal 1x per jaar maar verder ook ‘goed en regelmatig onderling contact’ en lichtte voor omtrent maatschappelijke noden en diaconale activiteiten. Het eerste nummer van de negende jaargang van *Diakonie & Parochie* (1996) was een tweede special over PCI getiteld ‘Caritas op nieuwe wegen’. Het bevat o.a. voorbeelden van hoe PCI'en vanuit de nieuwe zelfopvatting nieuwe wegen verkennen (van fonds/financiers naar werkgroep, van afwachtend naar ondernemend, van achtergrond naar voorgrond, van geïsoleerd

⁵¹³ *Informatiebulletin 121*, 1990, 103-105..

⁵¹⁴ *Diakonie & Parochie*, 4(1991)/2, 5.

⁵¹⁵ *Informatiebulletin 121*, *Kerkelijke documentatie* 16(1988), S 382v.

⁵¹⁶ Perry, ‘Nieuw reglement voor caritasinstellingen’, 24v.

⁵¹⁷ Zuidgeest, *Diakonaal Beraad in Parochies*, 1991.

⁵¹⁸ In 1991 verschijnt een Special over de PCI in *Diakonie & Parochie*: Waar zijn ze gevestigd, wat doen ze, wat zouden nieuwe taken moeten zijn etc. *Diakonie & Parochie* 4(1991) 2.

optredend naar samenwerkend, van randverschijnsel naar actief in het hart van de parochie, van zelf werkend naar anderen mobiliserend).⁵¹⁹ In sommige plaatsen (Groessen) was de PCI geëvolueerd van louter fondsbeheerder tot eigen diaconale werkgroep.⁵²⁰ Het genoemde tijdschriftnummer presenteert een protocol voor giften en subsidiebeleid, een lijst criteria voor individuele ondersteuning en besprak of een PCI noodzakelijk is of niet (niet, maar kan handig zijn)⁵²¹ Er is een opsomming te vinden van mogelijke taken van de PCI zodat zij “kan groeien naar een werkelijke ‘motor-functie’ in de parochie” en van uitvoeringsmodellen van beheer van vermogen en individuele ondersteuning tot ‘motor’ zijn om de diaconale houding van de parochie ‘aan te jagen’. Een andere bijdrage tot het functioneren van de PCI is bijvoorbeeld de *Wegwijzer voor bewust bankieren* (1999) door het bisdom Haarlem. Het tijdschrift *Diakonie & Parochie* bevat in vele jaargangen een schat aan concrete praktijkvoorbeelden van betrokkenheid en functioneren van PCI'en bij het lokale diaconale werk.⁵²² Het blijkt veelal trial & error. “Wij hebben de indruk dat de mensen de weg niet meer weten, die eigenlijk loopt via de pastorie”, schrijft bijvoorbeeld het bestuur van de PCI Oisterwijk 1995 in zijn notulen.⁵²³ Dat gold ook voor schenkers van giften en legaten. De PCI Oisterwijk steunt de invoering van een mobiele hulplijn, plaatst advertenties voor gratis kindervakanties, maakt kerstpakketten maar zegt nergens iets over samenwerking met de parochie. Wel zijn plannen om maatschappelijke projecten van de grond te krijgen, wat niet goed lukt; wel een inloophuis maar dat duurt maar enkele jaren. Wellicht dat dit door de parochie breder gedragen had kunnen worden, denkt men.

Bij de aanpassing van het reglement in 2001 concludeerden de bisschoppen dat “caritasinstellingen een goed contact ontwikkeld hebben met andere werkgroepen en met bestuur van de parochie.” Werkzaamheden worden meer op elkaar afgestemd en er kwam een beweging op gang dat op alle niveaus van de parochie wordt nagedacht hoe mensen in de knel kunnen worden geholpen.⁵²⁴ Anderzijds merkt Scharrenborg op dat het reglement alleen voorziet in optionele samenwerkingsstructuren tussen parochie en PCI. Van het bisdom wordt met het nieuwe reglement wel een meer dan financiële benadering van de lokale PCI'en gevraagd maar er zijn geen waarborgen ingebouwd waarmee de integratie en samenwerking kunnen worden geëvalueerd en – juridisch gesproken – dwingend kunnen worden opgelegd dan wel ‘afgedwongen’ door toezicht of ingrepen.⁵²⁵ Als een PCI bestuur niets wil of doet is er geen formele mogelijkheid om dit te veranderen waardoor in de praktijk besturen nieuwe en oude stijl naast elkaar blijven bestaan.

Aan de vierde druk van het regelement (2007) vonden geen bijzondere aanpassingen meer plaats en dat is sedertdien het geldende gebleven. Het PCI reglement is slechts een kader, en kan pas een effectief diaconaal instrument worden als alle betrokkenen samenwerken om beoogde doelstelling te realiseren. Dat is blijkens de voorbeelden in *Diakonie & Parochie* vaak wel, maar ook nog vaak niet het geval.

Aan het slot van de jaren negentig, waarin parochiële diaconie en PCI steeds vaker op elkaar betrokken raken om plaatselijke diaconale activiteiten te ontplooiën en ondersteunen, doet zich tegelijk het probleem voor van krimp: vergrijzing en vermindering van het aantal kerkelijke vrijwilligers. In onder andere het Kaski rapport *Pal voor de kerk* (1998) en de door dit bureau vrijwel tegelijkertijd voor een zestal dekenaten opgemaakte sociale kaarten blijkt de crisis in de parochiële diaconie: steeds minder vrijwilligers doen steeds meer diaconaal werk. Het vrijwilligersbestand

⁵¹⁹ *Diakonie & Parochie*, 9(1996)/1, 6.

⁵²⁰ Brohm & Crijns, *Hoe kan ik voor jou een naaste zijn*, 8.

⁵²¹ *Diakonie & Parochie*, 9(1996)/1, 16-19.

⁵²² Zie ook Meeuws & Vermeer, *Pechvogels*, 562.

⁵²³ Ketelaars & Van Dorp, *Helpen met hoofd en hart*, 52.

⁵²⁴ *Informatiebulletin 121*, 30(2002), 160.

⁵²⁵ Zie voor een vergelijkbare beoordeling ook: *Diakonie & Parochie*, 2001/4, 6.

vergrijs, er zijn geen opvolgers, er is weinig aandacht voor motivatie van diaconale vrijwilligers. Diaconie wordt in het zelfbesef van een parochie tot 'core business' verklaard maar tegelijk houdt slechts 8% van de vrijwilligers zich ermee bezig. Betrokkenheid op sociale noden heeft in de meeste parochies geen prioriteit. Slechts weinigen hebben diaconaal beleid. Diaconale activiteiten vertonen vaak weinig inhoudelijke en organisatorische samenhang en diaconale activiteiten zijn onvoldoende geïntegreerd in het algemene pastorale beleid.⁵²⁶ Ook in de persoon van de vrijwilligers voltrekken zich veranderingen, hun engagement verandert. Door priestertekort verrichten vrijwilligers steeds meer binnenkerkelijke taken.⁵²⁷

Jenniskens constateert dat de parochiële diaconie onvoldoende in staat is op gepaste wijze in te gaan op de structurele noden van een moderne samenleving en niet is toegesneden op de snel veranderende tijden voor kerk en samenleving: "Het verdwijnen van de traditionele parochiële basisstructuren zal ertoe leiden dat de behoefte aan een alternatieve, bovenparochiële organisatie van diaconie toeneemt"⁵²⁸ Deze tendens die inzet aan het eind van de jaren negentig heeft uiteraard repercussies voor de werkzaamheid van de PCI'en. Ongewild dreigen zij door het verminderen van de parochiële feedback, ondanks de formele mogelijkheden in de reglementen, terug te keren tot een vorm van isolement.

§ 4.3.4 Het permanente diaconaat

De verworvenheid van Vaticanum II, het ambt van permanent diaken, kende, zoals in § 4.1 in algemene zin beschreven, gedurende onderhavige periode na een toename een mate van stabiliteit in het aantal diakens. Van een totaal van 28 in 1983, 120 in 1990 en 201 in 1996, zijn er in 2006 243 actieve diakens, waarvan 113 bezoldigd (127 onbezoldigd) werkzaam in de bisdommen en daarvan weer 74 in de parochies; rond de 90% van hen is gehuwd.⁵²⁹ 39 hebben andere, categoriale functies.

Er zijn significante verschillen waar te nemen per bisdom; In 2000 werden er 15 permanente diakens gewijd: in het bisdom Den Bosch 7, in het bisdom Haarlem 3, in de bisdommen Utrecht en Roermond elk 2 en in het bisdom Breda 1. In de bisdommen Groningen en Rotterdam zijn dan geen diakens gewijd. Roermond kent geen bezoldigde diakens, Den Bosch tot 1990 geen maar in 2000 de meeste.⁵³⁰

In onderhavige periode is veel aandacht besteed aan de organisatie van vorming en opleiding voor permanent diakens, al bepaalt de verdeeldheid van de kerkprovincie hier ook het beeld. Na Rolduc voor Roermond, begon Utrecht met een diakenopleiding in 1983 op Dijnselburg die aanvankelijk een sterk accent had op de diaconale taak van naastenliefde, het werken met diaconale groepen en het categoriale pastoraat. In 1987 startte Mgr. ter Schure officieel de opleiding tot permanent diaken in het Bossche bisdom (St. Janscentrum). Hij had voor de permanente diakens een meervoudig takenpakket voor ogen maar zag ze toch vooral als van groot nut voor de bediening van de sacramenten en de liturgie in het algemeen. Rotterdam stichtte Vronesteyn in 1988, Haarlem – Amsterdam begon een opleiding in 1998. In het bisdom Breda is in 2001 de priesteropleiding te Bovendonk uitgebreid met een opleiding tot permanent diaken, maar

⁵²⁶ Zeer nobel maar op zichzelf staand: Het bisdom Haarlem dat vijf jaar lang financieel een opvang voor zwerfjongeren financiert: *Informatiebulletin* 121 25(1997) 546.

⁵²⁷ Jenniskens, 'Crisis als kans', 564. Zie ook Meeuws, *Verder bouwen aan diaconie in het bisdom Breda*, 2000

⁵²⁸ Jenniskens, *Crisis als kans*, 566 en 573.

⁵²⁹ Vermeulen, 'Het ambt van diaken in de r.k. kerk', 64-66; Tobé, 'Dankwoord', 9; Massaar-Remmerswaal & Bernts, *Kerncijfers 2006*, 7.

⁵³⁰ Schepens, Spruit en Kregting, *De Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, 1960-2000*, 42v.; https://www.ru.nl/kaski/onderzoek/cijfers-rooms/virtuele_map/pastoraal_personeel/ geraadpleegd 19 december 2021.

de eerste vier diakens konden daar pas in 2007 worden gewijd.⁵³¹ Al deze opleidingen verschillen qua opzet (convent en/of opleidingscentrum), organisatie en opleidingen (intern-extern).

De in 1998 door de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en die voor de Clerus te Rome uitgevaardigde *Ratio fundamentalis institutionis diaconorum permanentium* en het *Directorium pro ministero et vita diaconorum permanentium*.⁵³² zullen hebben bijgedragen aan de bevestiging van het zwaartepunt van de werkzaamheid van diakens bij binnenkerkelijke, liturgische taken. Het takenpakket van de diaken is aldus onderverdeeld: 5 taken voor de dienst van het woord, 9 voor de liturgie en 2 – volgens Spee uiterst magere – voor de ‘diaconie’: Liefdadigheidsdienst voor de christelijke opvoeding, functies van liefdadigheid en administratie; geen woord over analyse van, laat staan verzet tegen onrechtvaardige politieke en sociaaleconomische structuren. De nieuwe richtlijnen maakten het diakenambt formeel nog sterker binnenkerkelijk en klerikaal.⁵³³

Het document was bedoeld als omvattende verheldering van wat met Vaticanum II is ingezet, en dat had weer de bedoeling christelijke gemeenschappen te revitaliseren die meer lijken op die van de apostelen en die in de eerste eeuwen hebben gebloeid.⁵³⁴ Er spreekt ook bezorgdheid uit over de achterblijvende vorming en het dienstwerk van de permanent diakens; zijn theologische identiteit: als participant aan het ene kerkelijk dienstambt is hij in de kerk specifiek sacramenteel teken van Christus de dienstknecht.⁵³⁵ In nr. 72 van het document heet het: “De bron van dit nieuwe vermogen tot liefde is de eucharistie die niet toevallig het dienstwerk van de diaken kenmerkt. De dienst aan de armen is immers het logisch vervolg op de dienst aan het altaar.” Met Spee, in zijn commentaar op dit stuk, signaleer ik de klassieke visie op het praktische liefdewerk als zedelijke plicht voortvloeiend uit het geloof en de afwezigheid van de gedachte dat vanuit de dienst aan arme anderen pas geloofwaardig eucharistie te vieren is. Van hieruit zijn ook de accenten in de vanuit Rome voorgestelde vorming te verklaren: de afwezigheid van elke vorm van maatschappijanalyse en studie in menswetenschappen. Behalve toewijding achtte Spee ook een materiële deskundigheid nodig inzake mens en samenleving.

Ondanks aanvankelijke pogingen tot accentuering van de ‘diaconia caritatis’, houdt begin eenentwintigste eeuw driekwart van alle diakens zich in ieder geval niet bezig met caritas/diaconie maar met basiszielzorg, als ondersteuner van priesters en pastores.⁵³⁶ De bisschoppen spraken in 1994 al over de ‘trek naar liturgische en catechetische taken’ in het licht van het priestertekort en dat het zo niet lukt het diaconale karakter van de kerk te versterken.⁵³⁷ Dat laat onverlet dat bepaalde individuele diakens een zwaarder of uitsluitend accent leggen op hun taak binnen diaconie, leidinggevend dan wel participierend.⁵³⁸ Het betreft hier dan met name een oudere generatie diakens met wortels in het activisme van de jaren 70.

§ 4.4 Vanaf 2001: herstructurering van de Nederlandse kerkprovincie, ad intra!

Nergens komt de evolutie van het denken over de positie en het belang van diaconie in de Nederlandse kerkprovincie tussen 1990 en 2004 duidelijker aan de oppervlakte dan in de ad limina

⁵³¹ Mascini, *Helden, heiligen en pioniers*, 189.

⁵³² *121 Kerkelijke documentatie* 28(2000)1, 1-62.

⁵³³ Spee, *Het Vaticaan spreekt*, 4.

⁵³⁴ Spee, *Het Vaticaan spreekt*, p. 1-2.

⁵³⁵ Mascini, ‘Vaticaan document’, 372.

⁵³⁶ Schepens, Spruit en Kregting, *De Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, 1960-2000*, 44.

⁵³⁷ *1-2-1 informatiebulletin* 22(1994) 261; per bisdom liggen de accenten ook weer anders. Het bisdom Rotterdam hield begin jaren 90 als beleidslijn aan dat de diaken in de eerste plaats verantwoordelijk is voor diaconale projecten. *1-2-1 informatiebulletin* 23(1995) 497/ 24(1996) 248.

⁵³⁸ Brouwer & Schraven, *Eindrapport commissie diaconale activiteiten*, 13.

rapporten van de Nederlandse bisschoppen uit 1993, 1998 en 2004. Waar men voor diaconie in 1993 volstaat met een verwijzing naar de permanente diaken(-opleidingen), de geleidelijke consolidatie van het werk van de LKDB, en de rijtjes met liturgie, catechese, oecumene en diaconie; wordt diaconie in 1998 – na het inklinken van de resultaten van LPO IV en V - als bijzonder aandachtsgebied genoemd en tevens vermeld als aspect bij andere taakgebieden.⁵³⁹ Twee paragrafen zijn integraal aan diaconie gewijd (1.4 'Diaconie' en 1.8.1 'Samenleving en cultuur', diaconale inzet). In hetzelfde rapport constateren de bisschoppen echter ook dat hun kosten en de inflatie harder stijgen dan de inkomsten, "tekorten zijn niet uit te sluiten", en zij stelden in 1997 een onderzoekscommissie in naar een financieel meerjarenbeleid en prioriteitenstelling.⁵⁴⁰ Mede daartoe aanleiding gaven de recente wisselende resultaten van de actie Kerkbalans, de jaarlijkse collecte bij alle parochianen en goed voor een belangrijk deel van de kerkelijke financiën. In 1995 werd er een miljoen gulden minder opgehaald, maar gedurende opvolgende jaren droeg een dalend aantal kerkleden soms juist meer geld bij; het onderhoud van veelal monumentale gebouwen werd gezien als een molensteen voor de financiën.⁵⁴¹ De protestantse diaconaal werker At Polhuis zwengelt een discussie aan of de kerk zich in tijden van leegloop en vergrijzing nog wel diaconie kan permitteren? Hij wil uitsluitend nog focussen op verkondiging en vernieuwing om mensen te trekken⁵⁴² In 2004 lijkt een en ander bij de katholieken ten slotte in korte tijd te hebben geleid tot een drastisch en duidelijk herstructureringsvoornemen.

Het belang van diaconie en de onverminderde inzet van de geloofsgemeenschap worden dan nog wel beaamd, maar de bisschoppen erkennen dat het qua beleid buiten zicht is gebleven. Overigens bleven de bisschoppen in de jaren tot 2000 wel krachtige pleidooien houden voor een verantwoordelijke samenleving en tegen de principes van marktwerking en privatisering waarmee de kabinetten Lubbers vanaf 1982 de sociaaleconomische en maatschappelijke werkelijkheid trachtten bij te sturen.⁵⁴³

Maar naar het centrum van hun beleid is 'herstructurering' gerukt (1.4): de "inspanningen verricht om de organisatie van het kerkelijk leven af te stemmen op de participatie en de vitale krachten en financiële middelen".⁵⁴⁴ Er zijn met het oog hierop "afspraken nodig over de vervulling van de liturgische, catechetische en diaconale opdracht van de kerk" en "Het geeft ons wel reden de vraag in bespreking te nemen of een duidelijker geprofileerd diaconaal beleid in bisdommen en kerkprovincie gewenst en mogelijk is." (De onderzoeksvraag van Meeuws).

De inspanningen 'ad intra' gaan de boventoon voeren, en vooral vanaf 2001 ligt het accent op de reorganisatie van het beleidsterrein 'kerk en samenleving'. Bisschop de Korte getuigt van het doorgedrongen besef van de in snel tempo kleiner wordende kerk: "Het wordt spannend, we moeten in korte tijd veel veranderen".⁵⁴⁵ Uit het ad limina rapport 2004: "Belangrijke gevolgen betreffen de regeling van nauwere betrekkingen met de bisschopferent, de opheffing van de KRKS en de oprichting van een nieuwe stichting welke gelieerd is aan het VKMO."⁵⁴⁶ Simonis noemt in zijn toespraak bij het bezoek in Rome 2004 de bisschoppen 'Krimpmanagers'.⁵⁴⁷ Andere 'diaconale'

⁵³⁹ Bisschoppen van Nederland, *De R.K. Kerk in Nederland anno 1998 (Ad limina bezoek 1998)*, 273 en 264 (huwelijk en gezin).

⁵⁴⁰ Bisschoppen van Nederland, *De R.K. Kerk in Nederland anno 1998 (Ad limina bezoek 1998)*, 257.

⁵⁴¹ *Informatiebulletin* 121, 25 (1997), 5-7; 29(2001), 4.

⁵⁴² Zie het interview met hem in *Trouw* 5 februari 2005.

⁵⁴³ Goddijn, Jacobs & Van Tillo, *Tot vrijheid geroepen*, 379v.

⁵⁴⁴ Bisschoppen van Nederland, *De R.K. Kerk in Nederland aan het begin van een nieuw millenium (Ad limina bezoek 2004)*, 24.

⁵⁴⁵ *Informatiebulletin* 121 (29(2001), 427.

⁵⁴⁶ Bisschoppen van Nederland, *De R.K. Kerk in Nederland aan het begin van een nieuw millenium (Ad limina bezoek 2004)*, 10 en 19.

⁵⁴⁷ *Kerkelijke documentatie* 32 (2004), 69.

organisaties ad extra die worden aangedragen voor sanering zijn de Landelijke instelling voor Arbeidspastoraat in Nederland (LIAN), het LKDB, Justitia et Pax en het VKMO.⁵⁴⁸ Aan de werkzaamheid van de landelijke Stichting Cura migratorum (sinds 1975 allochtonenzorg) werd een eind gemaakt. Tot december 2005 vielen alle migrantengemeenschappen onder de pastorale verantwoordelijkheid van deze stichting en de bisschop die verantwoordelijk was voor het categoriaal pastoraat. Na dat jaar diende een landelijke commissie onder dezelfde naam om het onderbrengen van het migrantenpastoraat bij de bisdommen te coördineren.⁵⁴⁹

Brouwers, Crijns en Wissink stellen in 2011 vast dat bezuinigingen met name zijn gepleegd bij organisaties actief op het diaconale en missionaire terrein. Een aantal van hen weet nog voor kortere of langere tijd financiële ondersteuning te vinden, maar buiten de R.K. kerk.⁵⁵⁰ In 2005 sneden de bisschoppen ook drastisch in hun aandeel (40%) van de subsidie aan de Raad van Kerken in Nederland. Zoals we in het vorig hoofdstuk zagen was de Raad vele decennia lang een belangrijke motor voor de kritische maatschappelijke stem van de kerken en drager van bewustwordingsprocessen en maatschappelijk handelen van gelovigen. Door de ingreep moest hij zijn activiteiten inkrimpen, nog sterker toen ook de protestantse deelnemers hun bijdrage verminderden.

In samenhang hiermee is ook relevant de opmerking (voorbeschouwing?) van de bisschoppen: "Telkens ook weer zijn er gelovigen die besluiten als kleine kring regelmatig samen te komen rond de heilige Schrift en gebed of aanbidding van het Allerheiligste, steun in geloof zoeken en vinden bij elkaar en een dienst op zich nemen voor Kerk of samenleving."⁵⁵¹ Waar de band met de externe diaconale instanties heroverwogen wordt, blijven bisschoppen zich inzetten voor het belang van parochiële diaconie. Met name in het bisdom Rotterdam met bisschop Van Luyn (1994-2011) is dat goed zichtbaar, met zijn statements als "Rotterdam stad van diaconie"⁵⁵², een zelfstandige beleidsnota diaconie (2000) *Wanneer hebben wij u gezien. Op zoek naar de schatten van de kerk* en zijn inleiding op de reeks Europa-lezingen van de Commissie van Bisschoppenconferenties van de Europese Unie (COMECE) 1997: *Europa van valutagemeenschap naar waardengemeenschap*.⁵⁵³ Deze bisschop blijft bij de herstructurering ook diaconie als het hart van de kerk verkondigen en niet als bijzaak. Hij stelde daarvoor zelfs een diocesane beleidscommissie voor diaconie in en van de hand van het DPC Rotterdam verscheen het eerder genoemde diaconale handboek *Zeven werken van barmhartigheid*.⁵⁵⁴ Met name in de landelijke media spraakmakend in deze jaren met zijn profetische aanklachten tegen armoede was ook bisschop Muskens van Breda (1994-2007).⁵⁵⁵ Voor de door Rome tegengehouden diocesane synode die Muskens in 2003 had willen houden, agendeerde hij na God, kerk en tijdgeest, diaconie, bundeling van krachten en vrijwilligers als drie van de zeven hoofdonderwerpen.⁵⁵⁶ Muskens diaconale bewogenheid blijkt ook in zijn boek *Midden in het leven. Beschouwingen over mens, samenleving en cultuur* (2000).

⁵⁴⁸ In 2006 werd de helft van de € 60.000 subsidie aan Justitia et Pax geschrapt en in 2007 helemaal gestopt. Aldus *Dagblad Trouw*, 29 november 2005.

⁵⁴⁹ Castillo Guerra, 'Diaconie en katholieke migranten', 297v.

⁵⁵⁰ Brouwer, Crijns & Wissink, 'Diaconie in de Rooms-katholieke kerk vanaf de 16^e eeuw', 163v.

⁵⁵¹ Bisschoppen van Nederland, *De R.K. Kerk in Nederland aan het begin van een nieuw millennium (Ad limina bezoek 2004)*, 24.

⁵⁵² *Informatiebulletin* 121 29(2001), 529.

⁵⁵³ *Informatiebulletin* 121 28(2000), 292 en 471; *Kerkelijke documentatie* 25(1997) 143-149.

⁵⁵⁴ Als ook b.v. met publicaties als *Werken van barmhartigheid en structuren van gerechtigheid*, overweging bij uitvaart van Pim Fortuyn (2002) en *Geroepen verantwoordelijk. Luisteren in de Randstad* (2003).

⁵⁵⁵ In 1996 zei hij: Ik wil de woordvoerder van de onderkant van de samenleving zijn" en hij werd gezien als het sociale gezicht van de Katholieke kerk. www.rkdiaconie.nl laatst geraadpleegd 01-07-2022.

⁵⁵⁶ Muskens, *Wat ons voor ogen staat 2000-2003*, 2003.

Voorafgaande aan het beleidsvoornemen ten aanzien van de organisaties voor kerk en samenleving uit 2001 was al een reorganisatie ingezet van de dekenaten als kerkelijke bestuurslaag, waarvoor nog moeilijk priesters te vinden waren. Breda bracht in 1999 het aantal dekenaten terug naar 3. Het aartsbisdom wilde van 23 naar 9 dekenaten, Rotterdam van 14 naar 6⁵⁵⁷ Het bisdom Den Bosch plande in 2000 een reductie van het aantal parochies van 360 naar 160 pastorale eenheden en van de dekenaten tot een soort communicatie-afdelingen⁵⁵⁸ Voor de diaconie had dit al gevolgen gehad voor de taakverdeling van diaconale medewerkers die vaak vanuit het regionale dekenale niveau assistentie verleenden aan diverse parochies en elders geplaatst werden met een deels ander takenpakket. Het diaconale werk kalft na 2000 in hoog tempo af.

§ 4.5 Katholieke organisaties en instellingen op maatschappelijk en charitatief gebied.

Katholieke 'diaconale' organisaties: Bedrijfsapostolaat-DISK/LKDB/KRKS

Binnen het kader van de hiervoor beschreven herstructureringsplannen van het Nederlandse episcopaat zijn ook de ontwikkelingen van de katholieke organisaties en instellingen te bezien die zich direct en indirect bezig hielden met diaconie en kerk en samenleving. Omdat het spectrum van organisatievormen en werkzaamheden van deze organisaties zeer breed is, met name voor wat betreft die welke meer indirect diaconale activiteiten en werking ontplooiden, moet de weergave ervan binnen het kader van dit onderzoek beperkt blijven. Deze volgt in grote lijnen die van Meeuws in zijn boek *Diaconie*. De ontwikkelingen op deze terreinen liggen bovendien in de lijn van of zijn vergelijkbaar met die in de daaraan voorafgaande periode en dragen minder het stempel van de eigen visie van Meeuws.

Zo is het voor wat betreft de sterke invloed van de Katholieke kerk op de samenleving middels haar deelname aan de Raad van Kerken in Nederland slechts bij een vermelding gebleven. Te denken is ook aan een enkel voorbeeld als het project van de Raad *Een hart onder de riem*, met een pastorale brief over armoede en sociale uitsluiting.⁵⁵⁹ Door het drastisch verminderen van de subsidie van de Katholieke kerk in 2005 verdween grotendeels deze vorm van 'indirecte katholieke maatschappelijke diaconie'. Het oecumenische IKV en het katholieke Pax Christi beginnen zelf al in 1990 te bezuinigen vanwege een tekort van 20% op de begroting door teruglopende ledenaantallen.⁵⁶⁰ In 2007 gaan ze samen verder als IKV Pax Christi mede vanwege de onder verschillende maatschappelijke organisaties gevoelde moeilijkheid om middels door subsidieverleners opgelegde projectfinanciering continuïteit te houden. Dat was ook het geval bij Oikos, in 1994 ontstaan uit het samengaan van IKVOS (1972, interkerkelijk maatschappelijk vormingswerk) en OSACI (1975, ondersteuning door kerkelijke organisaties van bezinning en actie inzake fundamentele maatschappelijke vraagstukken).⁵⁶¹

In het vorig hoofdstuk werd reeds vermeld hoe het episcopaat in de jaren zeventig al aan de fondsen wenste te geraken van de Stichting Katholieke Noden (SKN), die via loterijen naar kerkelijke begrippen behoorlijke sommen geld uitkeerde aan organisaties ter bestrijding van maatschappelijke noden. In de jaren van herstructurering rond 2000 speelt deze kwestie opnieuw, onder meer bij de vraag of SKN gelden aan 'exploitatie-financieringen van de kerkprovincie' mochten worden besteed. Uiteindelijk stemmen de bisschoppen in met het vooraf laten toetsen van de door hun adviescommissie voorgestelde 'goede doelen'.⁵⁶² Door een wijziging van de

⁵⁵⁷ *Informatiebulletin* 121 23(1995), 289.

⁵⁵⁸ *Informatiebulletin* 121 28(2000), 471 en 29(2001), 433.

⁵⁵⁹ *Kerkelijke documentatie* 26 (1998), 71-75.

⁵⁶⁰ *1-2-1 Informatiebulletin* 18(1990), 232.

⁵⁶¹ Renkema, *Geloven in een betere wereld*, 14, 17v.

⁵⁶² Schmitz, *Een vangnet van 250 miljoen*, 96-97.

wetgeving op het loterijwezen in 2004 moest echter de financiële relatie tussen de Stichting Katholieke Noden en het latere Skan-fonds (en Kans-fonds) beëindigd worden. De wet maakte de ondersteuning van een kerkgenootschap niet meer mogelijk, hetgeen leidde tot een opdrogen van de financiën – via de Bisschoppenconferentie – voor organisaties als Justitia et Pax, Cura Migratorium, de KRKS, LIAN, LKDB, Pax Christi en het migrantenpastoraat.

Uitzondering op de algemene tendens van herstructurering en krimp is sinds 1980 de hiervoor al genoemde commissie van de Bisschoppenconferenties van de Europese Unie (COMECE) –“monitoring and assisting European policy-making, supporting the European integration process, in communion with the Church, for the promotion of the common good, supporting EU policies that dignify the human person in all its aspects.”⁵⁶³ De commissie publiceerde over het algemeen veel radicaler economie- en maatschappijkritische stukken dan de Nederlandse bisschoppen in deze periode. In 2004 bijvoorbeeld, in de lijn van het toenmalige Nederlandse denken over diaconie de verklaring: *Solidariteit is het hart van de Europese Unie*.⁵⁶⁴ Overigens is A. van Luyn gedurende het veertigjarig bestaan van COMECE de enige Nederlandse bisschop geweest die hierbij betrokken was (van 1999-2006 vicevoorzitter en voorzitter van 2006-2012).

Katholieke maatschappelijke organisaties

Meeuws' retrospectief van 2011 wijdt slechts een enkele regel aan de resterende katholieke maatschappelijke organisaties die in deze periode vrijwel allemaal een algemeen karakter hebben gekregen.⁵⁶⁵ In het vorig hoofdstuk fungeerde op dit gebied exemplarisch de ontwikkeling van de katholieke verzekeringsmaatschappij Concordia. Ook daar vervliegt de inhoudelijke verbinding met het katholieke. De fusie van NVV en NKV tot FNV in 1982 was aanleiding om ook de fusie van de aan deze vakcentrales gelieerde financiële instellingen opnieuw onder ogen te zien, die uiteindelijk plaatsvond in 1990 tot de Reaal Groep. 1997 gaat de Reaal Groep samen met SNS Groep. Op dat moment doet de FNV afstand van haar aandelen waarmee definitief een einde kwam aan sociale verzekering tegen werk gerelateerde armoede in katholieke kring.

Maar na tijden van cynisme en onverschilligheid begin jaren tachtig zien Goddijn c.s. na 1985 toch ook weer pogingen om, onder meer via een proces van dialoog, een nieuw elan in de kerk te bewerkstelligen.⁵⁶⁶ Een onderzoek van de Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving komt tot vergelijkbare resultaten.⁵⁶⁷

In de loop van de jaren negentig neemt de polarisatie tussen kerkleiding en gelovigen af. Dat uit zich ook in een hernieuwde belangstelling voor waarden die traditioneel door het geloof vertegenwoordigd zijn, voor het bestuur en beleid van maatschappelijke organisaties.⁵⁶⁸ Op dit punt herontdekt men bijvoorbeeld de bruikbaarheid van richtinggevende waarden die in de sociale leer van de kerk centraal staan, de waardigheid van de menselijke persoon en de 'Option for the poor'.⁵⁶⁹ Er ontstaat ook een groeiende waardering voor veilige, stimulerende en vormende betekenis die katholieke verbanden hadden omdat een bepaalde mate van beslotenheid en intimiteit nodig is

⁵⁶³ <https://www.comece.eu/comece/history/> laatst geraadpleegd 27 juli 2022.

⁵⁶⁴ *Kerkelijke documentatie* (2004), 153-161.

⁵⁶⁵ Meeuws, *Diaconie*, 83.

⁵⁶⁶ Goddijn, *Tot vrijheid geroepen*, 488.

⁵⁶⁷ Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving, 'Kerk en Samenleving. Een signalement van de Nederlandse katholieke geloofsgemeenschap, profielschets opgesteld door de katholieke raad voor kerk en samenleving', 1984. *Archief van de Kerken* 40 (1985) 78-115.

⁵⁶⁸ Ter Steeg, *De akker is de wereld*, 74vv.

⁵⁶⁹ Weiler, 'Diaconie en politiek vanuit een katholiek perspectief', 101

voor goede vorming.⁵⁷⁰ Zoals de Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving het formuleerde: "Godsdienst is geen criterium meer van organisatie maar van inspiratie."⁵⁷¹

Katholieke organisaties gericht op behartiging van sociale en economische belangen van kwetsbare groepen raken dus uitgedund maar gaan deels ook weer op zoek naar een nieuwe formulering en rol voor hun gelovige identiteit.⁵⁷² De Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving richt in 1988 het Verbond van Katholieke Maatschappelijke organisaties op (VKMO). Hier kon o.a. gezamenlijk overlegd worden over de consequenties van het overheidsbeleid, bezuinigingen subsidiebeleid, en de versterking van de katholieke identiteit voor de organisaties.⁵⁷³ Daaraan voorafgaand had de Raad al in 1986 het zogeheten 'Allerheiligenberaad' in het leven geroepen waarin (tot op heden) de voorzitters en directeurs van diverse katholieke organisaties in het maatschappelijke bijeenkomen voor lezingen en een forum. Soms ook behouden oude verbanden hun sociale activiteiten, zoals de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond (NCB) die een eigen sociaal-pastorale hulpdienst in stand houdt (met daarin o.a. sociaaleconomische voorlichters) en die aanmerkelijke financiële ondersteuning verleent aan kwetsbare groepen, hoewel dit toch meer in de bedelende sfeer.⁵⁷⁴ Ook blijven (naast Vincentius-vereniging en Zonnebloem) katholieke jongeren, vrouwen en ouderenbonden actief.

Ter Steeg merkt op dat de laatste veertig jaar tot 2000 het aantal katholieke organisaties weliswaar verminderd is maar in de veranderende geest van de tijd naar meer belangstelling voor individuele spiritualiteit en inspirerende waarden voor het maatschappelijk handelen, het aantal instanties en instituten voor de actualisering van de katholieke levensbeschouwing is toegenomen.⁵⁷⁵ Deze beweging naar versterking van de persoonlijke vorming als basis voor het handelen in het publieke domein is ook waarneembaar bij de ontwikkeling van de katholieke instellingen op maatschappelijk en charitatief gebied. Deze sector werd bovendien een belangrijke inspirator en ondersteuner van het diaconale werk in de Nederlandse katholieke kerkprovincie.

Katholieke instellingen op maatschappelijk en charitatief gebied.

Met het eerste paarse kabinet in 1994 komt echter een grotendeels een einde aan subsidies voor nog bestaande landelijke confessionele organisaties in het maatschappelijk middenveld en verdwijnen dit soort organisaties nog meer of fuseren.⁵⁷⁶ Gesprekspartner van de overheid en ontvanger van gelden wordt dan de SOM (Samenwerkende Organisaties Maatschappelijk activeringswerk). Het maatschappelijk activeringswerk is halverwege de jaren negentig regionaal bijna van de kaart geveegd. Landelijk werkt men aan inhoudelijke fundering, professionalisering en de instelling van een bijzondere leerstoel Opbouw- en activeringswerk (later 'Presentie en zorg'). De Katholieke Landelijke Vereniging voor Maatschappelijk Activeringswerk (KLVMA) uit 1982 is ondertussen in 1995 opgevolgd door de Stichting KLVMA, Instituut voor onderzoek, ontwikkeling en advies inzake maatschappelijke activering, die qua organisatie veel meer was toegesneden op

⁵⁷⁰ Goddijn, *Tien jaar kerkvernieuwing*, 106.

⁵⁷¹ KRKS, *Kerk en samenleving: een signalement*, 45.

⁵⁷² Ondersteund ook door het secretariaat van de R.-K. kerkprovincie met een publicatie als '*Katholiek in de Nederlandse samenleving* (1987). Vgl. Goddijn, Jacobs & Van Tillo, *Tot vrijheid geroepen*, 461, 467; Hulshof, '*Nederlandse katholieken in de jaren tachtig*', 40-42.

⁵⁷³ Vermeulen, '*1981-1991. Tien jaar Secretaris-Generaal*', 15. Zie ook: J. Schouten (red.), *Tussen impasse en impuls. Over de identiteit van katholieke organisaties en instellingen*, Vught (VKMO), 1990; M.J.T. Martens (red.), *Om het behoud van kwaliteit. Over identiteit en overheidsbeleid*, Nijmegen (VKMO), 1992.

⁵⁷⁴ Zuidgeest, *Sociale vernieuwing & katholieken*, 53, 171v; Goddijn, Jacobs & Van Tillo, *Tot vrijheid geroepen*, 466.

⁵⁷⁵ Ter Steeg, *De akker is de wereld*, 64v.

⁵⁷⁶ Goddijn, Jacobs & Van Tillo, *Tot vrijheid geroepen*, 26 Zwanikken, '*Van F2 naar maatschappelijk activeringswerk*', 28.

het projectmatige van de werkzaamheden, de tijdelijkheid van inhoud en personele bezetting en de daarvoor benodigde wijze van financiering. Zij initieert een veelheid aan diaconale projecten, creëert samenwerkingsverbanden en ontwikkelt educatief diaconaal instrumentarium. De verenigingsband met de provinciale instellingen was in die hoedanigheid komen te vervallen. Wanneer de stichting vanaf 2000 Actioma gaat heten ligt de focus vrijwel uitsluitend bij onderzoek- en ontwikkelingswerk. De SOM wordt dan opgeheven.⁵⁷⁷ Van de in de praktische zorg opererende katholieke sociaal charitatieve centra uit de jaren vijftig resteert dan een onderzoekinstituut gericht op innovatie en zich o.a. inzettend voor de uit de kerkelijke traditie afkomstige 'Presentie' – zorg', gebaseerd zoals we zagen op de ideeën en theorieën van Andries Baart. Tevens speelt Stichting Actioma als beheerder van het KLCMO fonds, Dekkers Fonds een rol bij de financiering van maatschappelijke activeringsprojecten.

De provinciale katholieke instellingen voor maatschappelijk activeringswerk zijn bij deze ontwikkelingen steeds actief gebleven, zij het onder verschillende namen en in gewijzigde (gefuseerde) organisatorische verbanden, en nagenoeg uitsluitend projectmatig gefinancierd door ook steeds weer nieuwe geldgevers.⁵⁷⁸ De instellingen hebben vaak ook programma's voor de diaconale vorming van parochianen. Zij blijven ook de initiators en dragers van expliciet diaconale projecten, en betrokken bij de vorming van deelnemers daaraan waarbij de band met het katholieke geloof niet via de kerkelijke leiding verloopt maar divers kan zijn, vaak een oriëntatie op de sociale leer van de kerk.⁵⁷⁹

Algemene bepalingen voor katholieke instellingen

In het vorige hoofdstuk is nog ingegaan op de *Algemene Bepalingen voor katholieke instellingen op pastoraal, charitatief of maatschappelijk gebied* (1978). Bij de volgende vernieuwing van dit reglement (1994) werd het bereik, zoals we zagen weer uitgebreid tot ook instellingen op sociaaleconomisch, cultureel en politiek terrein; voor het onderwijs geldt dan tot heden uitsluitend het reglement voor het katholiek onderwijs van 1987 met addendum uit 2021.⁵⁸⁰

In het reglement van 1994 (dat de tot op heden laatste versie is) blijkt de inhoudelijke span of control van 1978 toch niet voldoende en een verdere uniformering van de regels wordt doorgevoerd, mede in lijn met het in 1983 ingevoerde nieuwe kerkelijk wetboek. Bij alle instellingen dient in beginsel eenzelfde - met name statutaire - betrokkenheid tot de verantwoordelijke kerkelijke beleidsorganen te worden geïmplementeerd. Deze betrokkenheid kan op verschillende manieren tot uitdrukking komen zoals blijkt uit de bepalingen ten aanzien van het in een nieuwe ondersplitsing tot stand gebrachte onderscheid tussen publieke en private kerkelijke rechtspersonen; hierbij is de laatstgenoemde de erkende (i.t.t. de als zodanig opgerichte) kerkelijke rechtspersoon. Ook ten aanzien van de katholieke burgerlijke rechtspersoon is de bevoegdheid van de bisschop – indirect – strakker gewaarborgd met zijn rechten rond bestuursamenstelling, beheer, statutenwijziging en opheffing en de sanctie van het intrekken van het predicaat katholiek (art. 36). Het is mij echter vanuit de literatuur niet bekend wat de consequenties zijn van deze gewijzigde regelgeving voor specifiek diaconale organisaties. Vandaar dat ik er hier niet verder over kan uitweiden. In het vervolg zal iets dieper worden ingegaan op het historisch verloop binnen een

⁵⁷⁷ Rkkerk.nl 2006, 491;

⁵⁷⁸ Bijvoorbeeld 'Solidair Friesland' in 1994 genaamd 'Katholiek Steunpunt Maatschappelijk activeringswerk' en ontstaan uit het Katholiek Sociaal Caritatief Centrum Friesland, opgericht in 1954. In 2005 ontstaat MARA (Rotterdam/Den Haag) uit een fusie van drie instellingen, KCW, KASO en KWS.

⁵⁷⁹ Brouwer, Crijns & Wissink, 'Diaconie in de Rooms-katholieke Kerk vanaf de 16^e eeuw', 163. Zie ook het statement als zodanig op de website van Stichting De Kim: <https://www.stichtingdekim.nl/organisatie/de-kim-en-de-kerk.html> Laatst geraadpleegd 10 juli 2022.

⁵⁸⁰ *Algemene bepalingen voor kerkelijke rechtspersonen* 1994, art. 42.

aantal Nederlandse organisaties die meer direct bij (de ondersteuning van) het katholieke diaconale werk betrokken waren.

Katholieke 'diaconale' organisaties: bedrijfsapostolaat-DISK/LKDB/KRKS

DISK

Bij de introductie van dit hoofdstuk in § 4.2 werd de door o.a. Meeuws en Houtepen aangeduide beweging in het diaconale veld genoemd van de diversiteit aan maatschappelijke varianten, van de op vele gebieden met economie en sociaal leven verweven katholieke armenzorg, naar de lokale geloofsgemeenschap, de parochie als drager en centrum van het diaconale handelen.⁵⁸¹ Deze beweging is goed te volgen in de geleidelijke bijstelling van doelstelling en werkzaamheden van zowel DISK als vanaf 1982 KLVMA.

We zagen in § 3.3.1 dat DISK zich tot 1984 richtte op de ondersteuning van het bedrijfsapostolaat en industriepastoraat, het leveren van een bijdrage aan de discussies in de samenleving over essentiële vragen die het bedrijfsleven oproept en de interactie met de kerken vanuit de ervaringen van de arbeidspastores en de wereld van de arbeid. DISK entameert met de Nederlandse bisschoppen de 'Zondag van de arbeid' welke in 1984 voor het eerst het licht ziet. Mogelijk vanwege de sterk maatschappijkritische missie vervreemden de arbeidspastores in toenemende mate van zowel kerk als bedrijfsleven. De geldstromen droogden geleidelijk aan op.

De Stichting Steunfonds Disk poogt vanaf 1989 donaties voor het werk van DISK te werven. Onder de nieuwe naam 'arbeidspastoraat' vanaf de jaren negentig gaan arbeidspastores zich steeds meer bezig houden met de presentatie van/communicatie over de wereld van arbeid en geloof, met name als dienstverlening aan de lokale geloofsgemeenschap van de parochie.⁵⁸² Het landelijk bureau DISK expandeert verder en verbreedt in die gedaanteverandering de focus naar andere, nationale, met arbeid samenhangende vraagstukken, met name dat van de armoede.⁵⁸³ Na initiatie ervan mede door DISK (1987) komt er samenwerking met de beweging 'De arme kant van Nederland/EVA' die tot haar opheffing in 2014 nationaal en lokaal veel respons en navolging kreeg. Het was een kerkelijke anti-armoedebeweging met lokale en regionale vertakkingen, die werkte aan bewustwording, ondersteuning van mensen in armoede en hun organisaties. DISK verzorgde mede uitgave van *De arme krant van Nederland* en publiceerde *De keerzijde van de Economische Medaille', geloofsbrief over economie* (1992).⁵⁸⁴ Via zijn betrokkenheid bij DISK en het LKDB legt H. Crijns vanuit deze beweging de lijnen met de parochies, waar de beweging integreert in lokale diaconale activiteiten.⁵⁸⁵ Veel belangstelling ook bij de kerkelijke achterban oogsten de jaarlijkse onderzoeken *Armoede in Nederland* (2002-2013), zie daarvoor ook § 5.3.2. DISK speelt voorts in op landelijke sociaaleconomische discussies met een waaier van projecten, zoals bijvoorbeeld in het kader van een geloofwaardige economie en duurzaamheid.⁵⁸⁶ Voorbeeld is het project *Bevrijde tijd* (2000) met video, boek, Tv-uitzending in het debat rond de 24-uurs economie en ondersteuning van het protest van de kerken tegen de verruiming van de winkeltijdenwet. Vanaf 1986 geeft zij onder andere het blad *Ondersteboven* uit, dat thema's behandelt van geloof en economie.⁵⁸⁷ Het voert diaconale en missionaire projecten uit en ontwikkelt van daaruit themagericht voor de kerken

⁵⁸¹ Zie ook Maasen, *Liefde als rode draad*, 134 die spreekt over 'verkerkelijking van de diaconie'.

⁵⁸² Crijns, *Landelijk bureau DISK 42 jaar*, 4.

⁵⁸³ Koetsier, 'Twintig jaar DISK', 11v.

⁵⁸⁴ Zie voor een overzicht van activiteiten en projecten in dit domein: De Bie, *Bewerken, bewaren...doorgeven*, 30-31.

⁵⁸⁵ Crijns, *Hoe plaatselijke kerken kiezen voor de arme kant van Nederland*; De Bie, *Bewerken, bewaren...doorgeven*, 36.

⁵⁸⁶ De Bie, *Bewerken, bewaren...doorgeven*, 18v.

⁵⁸⁷ De Bie, *Bewerken, bewaren...doorgeven*, 8.

toerustend en ondersteunend werkmateriaal. Kerkmensen zoeken contact met ervaringsdeskundigen hetgeen leidt tot een veelheid aan praktische projecten: “Sinds 2000 is een belangrijke diaconale economie ontstaan, die zich uit in inloophuizen, kerstpakkettenacties, voedselbanken, maaltijdprojecten, kledingruilwinkels enzovoorts. Een ander deel van die diaconale economie bestaat uit maatjesprojecten, zoals Exodushuizen, SchuldHulpMaatje, zorgmaatjes, loketbegeleiders, formulierenbrigades, belastinginvullers enzovoorts.”⁵⁸⁸

In 2002 wordt DISK een stichting waarvan kerkgenootschappen lid kunnen zijn of waarnemer en vanwege bezuinigingen in de bisdommen zal het katholieke arbeidspastoraat in de daaropvolgende jaren verdwijnen. De laatste arbeidspastor gaat in 2010 met pensioen in het bisdom Breda. De Stichting bedrijfsapostolaat Nederland wordt in 2000 omgedoopt in Landelijke instelling voor het Rooms-Katholieke Arbeidspastoraat in Nederland (LIAN). Het werk van landelijk bureau DISK heeft zich dan steeds meer ontwikkeld tot uitvoerder van programma's en projecten op het terrein van arbeid, zorg en inkomen vanuit en ten behoeve van algemene en kerkelijke informatievoorziening. De inzet van DISK is steeds het faciliteren en instigeren van diaconale activiteiten en de informatievoorziening daarover aan parochies, individuen en instellingen op het gebied van de sociale actie voor structuren van gerechtigheid.

LKDB

Zoals in het vorige hoofdstuk vermeld (§ 3.2.1) speelde begin jaren tachtig de hiervoor genoemde katholieke maatschappelijke activeringsorganisatie KLVMA een stuwende rol bij het ontstaan van het Landelijk Katholiek Diakonaal Beraad (LKDB). Deels kwam deze wens tot organisatievorming voort uit het besef van de noodzaak tot uniformering van het zo sterk heterogene veld van organisaties en activiteiten op het gebied van kerk & samenleving/diaconie, deels ook uit vrees voor het naar zich toetrekken van het bestuur en beleid op dat terrein door de toenmalige bisschoppen van orthodoxe stempel.⁵⁸⁹ De synode van 1980 had de afstand tussen de kerkleiders en de gelovigen eerder verhard dan dat er meer eenheid door ontstond, zoals we in het vorig hoofdstuk zagen. In de jaren nadien bleef Johannes Paulus II bovendien de uitkomsten van de synode in herinnering roepen. Het maakte voor hem deel uit van een strategie die erop gericht was katholiek Nederland nauwer aan de universele kerk te binden, maar die ook tot doel had 'de geest' van Vaticanum II te binden aan één bepaalde, want restrictieve lezing van de teksten van dit concilie. Vanuit die visie op het pausschap en in functie van die doelstelling zette Johannes Paulus II het benoemingsbeleid zoals zijn voorganger dat in Nederland had gevoerd, in elk geval tot na het pausbezoek in 1985 zonder meer voort. Dat betekende dat de katholieke geloofsgemeenschap in ons land in toenemende mate met bisschoppen werd geconfronteerd die bij de uitoefening van hun leiderschap het cultiveren van de band met Rome niet alleen theologisch maar ook organisatorisch voorop stelden.⁵⁹⁰ Dit had allerlei gevolgen voor de wijze waarop het bisschoppelijk gezag werd uitgeoefend. Tot dan toe was er op kerkprovinciaal niveau sprake geweest van een goede samenwerking tussen de bisschoppen en hun adviseurs, die op vrijwel elk pastoraal beleidsterrein een eigen, deskundige inbreng hadden. De staffunctionarissen in ieder bisdom hadden landelijke ontmoetingen. Ook hielden zij de bisschoppen op de hoogte van ontwikkelingen elders. Aan deze structuur kwam langzaam een einde met de verzelfstandiging van het bisschoppencollege.

Het hele domein van diaconie en caritas was in dit proces echter nagenoeg buiten beeld gebleven. Dat kreeg volgens Grootaers juist de wind mee door de uitkomsten van de Synode over de leek van 1987. De synodevaders hadden in 1985, naar aanleiding van twintig jaar Vaticanum II, ondanks het doemdenken van kardinaal Ratzinger over de postconciliaire geschiedenis, deze

⁵⁸⁸ De Bie, *Bewerken, bewaren...doorgeven*, 40.

⁵⁸⁹ Zwanikken, 'Van F2 naar maatschappelijk activeringswerk', 30.

⁵⁹⁰ Goddijn, Jacobs en Van Tillo, *Tot vrijheid geroepen*, 297.

kerkvergadering toch positiever kunnen honoreren.⁵⁹¹ Het dualisme dat Rome op de synode in 1987 vervolgens wilde propageren tussen clerus en leek werd afgewezen. Grote verassing was het uitzonderlijk accent dat aan politiek engagement van leken werd gegeven, en aan de noodzaak van hun vorming daarvoor met name via de sociale leer van de kerk die na Vaticanum I was verwaarloosd. Leken hebben de plicht evangelische waarden te vinden en ingang te doen vinden in wereld van politiek, economie en cultuur.⁵⁹² Dat politieke handelen van de leek is overigens niet geheel vrij maar dient zich te laten normeren door het algemene morele en sociaal-ethische kader dat het leergezag voorhoudt.⁵⁹³ Tijdens synode klonk ook een pleidooi voor de parochie als centrum van activiteiten van leken. In de slottekst werd tenslotte expliciet de noodzaak opgenomen (onder 25) voor katholieke leken om economische structuren te veranderen.⁵⁹⁴ De kwestie van deelnamebevoegdheid van leken aan beslissingsbevoegde structuren als er ook een hiërarchische clerus is naast het volk Gods bleef open en wordt volgens Grootaers in de loop van de volgende jaren toch weer eenzijdig gekeerd.⁵⁹⁵

Mede in deze context was het mogelijk dat KLVMA en LKDB met instemming van en in overleg met de bisschoppen vanaf ca. 1988 konden werken aan de totstandkoming van een voor een groot deel door leken gedragen diaconaal netwerk in de Nederlandse kerkprovincie, met diocesaan verantwoordelijken voor diaconie, regionale diaconale werkers/diaconale consultants en de vormende en ondersteunende werkzaamheden van het maatschappelijk activeringswerk op dat gebied.⁵⁹⁶ Samen met de LKDB wordt de ontwikkeling van de diaconie een van de belangrijke werklijnen voor de KLVMA. Medewerker Jan Zuidgeest wordt voorzitter van het LKDB en eindredacteur van het door de LKDB uitgegeven tijdschrift *Diakonie & Parochie* (vanaf 1988). Zonder sturing door de bisschoppen begint er in het veld van diaconie zich geleidelijk iets af te tekenen van van wat Vermeer aanduidde als parallelle kerkelijke infrastructuur.⁵⁹⁷

Het LKDB werd in de diocesen beschouwd als een belangrijk instrument bij de bevordering van de diaconie en het kreeg ook administratieve steun van het secretariaat van de kerkprovincie, bij de financiële administratie van de beheersstichting uit 1988, de abonnementenadministratie en als postadres. Het LKDB werd een 'spin in het web' van diaconie en maatschappelijke activering. Het bracht als netwerkorganisatie deelnemende diaconale organisaties in de breedste zin van het woord (van NKV tot KBO) bijeen in een Algemeen Beraad en organiseerde daarnaast een 'Deelberaad Diaconie in Parochie' (DiP): een platform van en voor diocesane steunfunctionarissen diaconie. Aan het eind van de jaren negentig is het de VKMO die de rol als koepelorganisatie en overlegplatform ook voor diaconale organisaties geleidelijk gaat overnemen. Het specifiek diaconaal overlegplatform raakt gecentreerd rond de bisschoppelijk referent voor kerk en samenleving en gaat in die vorm door als Multilateraal Beraad (MLB).

In 2000 blijft van het LKDB de Beheersstichting LKDB over en het deelberaad Diaconie in parochie, alsmede de taak als organisator van een landelijke studiedag. De banden met de bisdommen werden in deze hoedanigheid aangehaald en vanaf 2001 sloten zich aan bij het deelberaad: DISK, Vincentiusvereniging, Diakenvereniging Nederland, Justitia et Pax, Cordaid en Actioma waardoor de functie in de informatievoorziening over diaconie versterkt kon worden. De hiervoor beschreven reorganisatie vanaf 2001 in het 'kerkprovinciaal huishouden' leidt tot een

⁵⁹¹ Grootaers, *De bouwwerf blijft open*, 38 en 91v.

⁵⁹² Grootaers, *De bouwwerf blijft open*, 115, 116, 130 en 142.

⁵⁹³ Cf. Congregatie voor de geloofsleer, *Leerstellige nota aangaande vraagstukken met betrekking tot de activiteiten en het gedrag van katholieken op het gebied van de politiek*, november 2002..

⁵⁹⁴ Grootaers, *De bouwwerf blijft open*, 142, 145.

⁵⁹⁵ Grootaers, *De bouwwerf blijft open*, 142, 156.

⁵⁹⁶ Bisschoppen van Nederland, *De R.K. Kerk in Nederland anno 1992 (Ad limina bezoek 1993)*, 5.

⁵⁹⁷ Vermeer e.a., *Over het goede handelen*, 40; Zwanikken, 'Van F2 naar maatschappelijk activeringswerk', 32.

vermindering van de ondersteunende verbindingen met het secretariaat van de kerkprovincie welke deels worden overgenomen door de voorzieningen bij DISK. De reorganisatie noodzaakt ook tot een organisatorische herstructurering die gestalte krijgt in de 'diaconale alliantie', een samenwerkingsverband van LKDB, Actioma (tijdelijk), Lian/DISK en Justitia et Pax. In dit kader komt de informatieve website www.rkdiaconie.nl tot stand, inhoudend het wie, wat en waarom van diaconie in katholiek Nederland, alsmede nieuws, les- en tekstmateriaal. De Alliantie is bedoeld om het diaconale werk te helpen versterken en de deskundigheid van mensen te vergroten. Het tijdschrift *Diakonie & Parochie* ondergaat een redactionele restyling en trekt daarmee weer meer belangstellende lezers. Tot 2003 diende het voornamelijk de ondersteuning van de diaconale praktijk; praktijkvoorbeelden van diaconaal handelen hoe je een en ander het beste kan aanpakken krijgen de meeste aandacht. Daarna wordt de inhoud meer thematisch en rapporterend over diaconie in Nederland. In 2011 volgt nog een andere boeg: meer inhoudelijk, reflecterend over diaconie en diaconiewetenschap.⁵⁹⁸

KRKS

Een vergelijkbare uitbreiding van rol en taken voor het VKMO, overgenomen van het LKDB, deed zich in de periode 1999 – 2006 ook voor ten aanzien van de Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving (KRKS). Dit was formeel geen katholieke instelling of maatschappelijke organisatie maar een door de bisschoppen in het leven geroepen adviesraad die een grotere bewustwording moest bevorderen van de geloofsgemeenschap ten aanzien van haar maatschappelijke verantwoordelijkheid. De raad was sterk gericht op het onderzoek naar structuren van ongerechtigheid in diverse sociaalmaatschappelijke sectoren, en de ondersteuning van de werkers daarin. Hij adviseerde o.a. over de publieke omroep, vrouwenemancipatie, euthanasie en homoseksualiteit. In het vorige hoofdstuk zagen we reeds hoe invloedrijk de Raad tot 1987 was en wat hij zoal aan publicaties en activiteiten verzorgde. Ook na die tijd verzorgde de raad omvangrijke projecten zoals over dementie (1993-1996), 'Kerk en cultuur' (1991-1999), 'Structurele armoede' (1995-1996), 'Europa' (2002-2003), en een langlopend project betref 'Vrouw en kerk' waarin o.a. tot stand kwam het feministisch netwerk 'Vrouw-geloof-Maatschappij', een enquête over verarming onder vrouwen (1995) en het boek *Roomse Dochters* van Marjet Derks verscheen (1992).

Als adviserend gremium van de bisschoppen was de Raad vanaf eind jaren negentig als geen ander op de hoogte van de plannen voor de herinrichting van de kerkprovinciale huishouding en de gevolgen die dit met name voor het werkveld kerk en samenleving kon hebben. In 1999 analyseert het zelf het proces van 'vereconomisering' en de consequenties ervan voor het eigen functioneren. Het brengt het werkveld 'Kerk en samenleving' anno 1999 zo volledig mogelijk en alle relevante organisaties zelfs schematisch in kaart. Het rapport signaleert als belangrijk aspecten het grotendeels laïcaal zijn van de organisaties en het ontbreken van centrale beleidsmatige sturing door de bisschoppen (hetgeen ook in het kader van het LPO over diaconie aan het licht kwam), hetgeen een lage prioriteit van de werksoort 'kerk en samenleving tot gevolg heeft: "Er vormt zich een vrije markt van initiatiefjes en probeersels, die voor een deel zoiets als verankering in de kerkprovinciale praktijken hebben kegrepen, voor een gevoelig deel in een zeer open veld een plaatsje moeten zien te vinden en dus driftig bezig zijn achterbannen te vormen."⁵⁹⁹ Van Gennip, auteur van het rapport, veronderstelt "dat een herordening van de sector/werksoort kerk en samenleving uit moet gaan van een ideële, theologische en filosofisch onderbouwde taakstelling, die deductief op het bestaande patroon van organisaties en verbanden wordt toegepast", maar hij ziet zelf niet welke criteria daarvoor moeten gelden. Hij hoopt op een synergetische beweging van de diverse organisaties naar elkaar toe: "indien het de werksoort niet lukt zichzelf her in te richten,

⁵⁹⁸ Crijns, 'Zilveren tijdschrift in 2012', *Diakonie & Parochie* 2012-4, 29 en 2012-3, 24; 2012-2, 26; 2012-1,26.

⁵⁹⁹ Van Gennip, *Het werkveld Kerk en Samenleving*, 4, 8 (bijlage 3-1).

zal dit, onder druk van teruglopende middelen, als vanzelf gebeuren, zeg, volgens de wetten van de markt.”⁶⁰⁰

Op het rapport volgt een bezinningsdag van de KRKS over wat zij moet en wil zijn, en waarop een herpositionering wordt voorgesteld van adviescollege naar katholiek netwerk voor maatschappelijke visieontwikkeling, alsmede een bijpassend jaarplan 2000.⁶⁰¹ De Raad bedenkt in de daaropvolgende jaren samen met de voor kerk en samenleving verantwoordelijke bisschop Van Luyn en het VKMO het concept voor een nieuw Katholiek Centrum Nederland (KCN), een sterk ingekrompen organisatie die vanaf 2004 een deel van de taken en werkzaamheden van de Raad moet gaan overnemen. Opheffing van het KRKS is “zowel met het oog op efficiëntere besteding van teruglopende personele en financiële middelen, als met het oog op een noodzakelijke afstemming van voorzieningen en instituten op nieuwe omstandigheden.”⁶⁰² In een convenant wordt dan de relatie met het episcopaat vastgelegd. De Bisschoppenconferentie schrijft daarover: KCN zal een “nieuwe stimulans zal betekenen voor de uitwerking en vormgeving van de maatschappelijke verantwoordelijkheid van leken ten dienste van de katholieke gemeenschap in Nederland en van het algemeen belang. De geloofsgemeenschap heeft behoefte aan een voorziening, waarin betrokkenheid op de maatschappelijke dimensie van geloof centraal punt van aandacht is, inhoudelijk en procedureel, in initiatieven en acties.”⁶⁰³ De staf van het KRKS ontwerpt het werkprogramma voor het KCN: “geen groot bureau of instituut, maar een verbindingpunt, waar verschillende sectoren worden samengebracht”. Dit samenbrengen komt in praktijk echter niet van de grond en in het eerste jaar heeft het centrum een structureel tekort (vanwege personele lasten) van € 75.000. Werkzaamheden worden deels op een nieuwe wijze ondergebracht bij het VKMO. In 2006 is de definitieve naam gewijzigd in Katholiek Netwerk en aan begin van het tweede decennium zijn de activiteiten ervan opgegaan in het VKMO, sindsdien VKMO – Katholiek Netwerk geheten.

§ 4.6 Concluderend over deze periode

Op grond van de in dit en vorig hoofdstuk beschreven historische ontwikkeling kan men de vernieuwingen in de katholieke armenzorg na Vaticanum II in grote lijnen aanduiden als het voornamelijk in de marge van kerkelijke structuren plaatshebbende enthousiaste en grootschalige engagement van katholieken voor een variëteit aan sociaaleconomische, politieke en maatschappelijke actievormen die ook andere sociaal bewogen groepen mensen conform de tijdgeest deelden en waarbij de katholieken zich, individueel en collectief lieten inspireren door maatschappijbetrokken en kritische teksten over geloof en samenleving van het Concilie, paus Paulus VI, de beginjaren van paus Johannes Paulus II en de documenten van Latijns-Amerikaanse bisschoppenconferenties van Medellín en Puebla. Deze ontwikkeling loopt parallel met de constante en snelle ‘ontzuiling’ van de maatschappelijke verbanden waarin voor de katholieke kerk de zorg voor kwetsbare groepen en personen tot Vaticanum II tot uitdrukking was gekomen.

De organisatievormen, doelstellingen en actieplannen van de groepen geëngageerde katholieken bleken zeer divers te zijn en vaak afhankelijk van een al dan niet gemotiveerde kerkelijke bedienaar (pastoor, deken, bisschop), verbonden met de institutionele kerk. Onder de noemer ‘Kerk en Samenleving’ trachtten de bisdommen hierin zo goed mogelijk enige ordening en sturing aan te brengen.

Vanaf begin jaren tachtig, in een hier op hoofdlijnen beschreven ander politiek, economisch en religieus klimaat, kwam onder een generatie maatschappelijk bewogen katholieken een

⁶⁰⁰ Van Gennip, *Het werkveld Kerk en Samenleving*, 4, 11v, 15 (bijlage 3-4, 3-5, 3-7).

⁶⁰¹ Huibers, van Gennip & Geerts, *Visie in ontwikkeling*, 7, 19 en 85.

⁶⁰² KDC Archief KRKS, archief 760 nr. 1120.

⁶⁰³ KDC Archief KRKS, archief 760 nr. 1120; brief bisschoppenconferentie aan bestuur KRKS dd. 25 maart 2004.

beweging op gang om onder de noemer 'katholieke diaconie' bestaande kerk en samenleving activiteiten en nieuwe maatschappelijke initiatieven van gelovigen te verenigen in een hechtere band, een ineenvlechten van zowel handelen, geloofsinhoud als kerkelijke structuren.

Met name LPO IV was een belangrijk fusiemoment in dit proces waarbij de bisschoppen zich althans een zeker 'diaconaal bewustzijn' of zelfs 'diaconale geestdrift' eigen maakten. Dit was zeker het geval wat betreft de onmisbare plaats van diaconie, naast liturgie en verkondiging, als derde grondelement van kerk-zijn. Maar we zagen ook dat dit door de bisschoppen meer impliciet dan expliciet werd begrepen binnen het theologisch kader van het gelovig handelen als zedelijke plicht voortvloeiend uit de geloofsdaad. Als zodanig was diaconie meer de vervanger van de traditionele armenzorg, zij het dat het dankzij het ontstaan van een 'diaconaal bewustzijn' niet louter bedelend meer was maar veel meer op maatschappelijke noden gericht. Het is niet aannemelijk dat de bisschoppen dachten aan de diaconie als centrale element van de identiteit van de katholieke gelovige van waaruit ook liturgie en verkondiging betekenis kregen, een heropbouw van de parochie als een diaconale geloofsgemeenschap, of een parallelle diaconale kerkelijke infrastructuur, welke elementen belangrijk bestanddeel waren van de verwachtingen van de protagonisten van de diaconievernieuwing.

Na LPO IV breiden de bisschoppen ieder in hun eigen bisdom op eigen manieren in praktische zin de organisatie en begeleiding van diaconale vrijwilligers en projecten uit, mede door de aanstelling van speciale functionarissen met een diaconale taakomschrijving in hun pakket. In een lang voorbereidingstraject wordt ook de PCI althans formeel nog sterker met de diaconale activiteiten van de parochie verbonden met een nieuw regelement in 1991. In de praktijk blijft echter de expliciete sturing van de PCI'en in die richting door de volledig daartoe bevoegde bisschoppen uit. Diaconaal geïnspireerde en geëngageerde leken voelen zich op hun beurt na LPO IV gesterkt in hun diaconale 'zending' en het komt tot een veelvoud en diversiteit aan diaconale projecten. Deze zijn niet bedelend maar sluiten aan bij concrete maatschappelijke noden die manifest worden (schuldenproblematiek; voedseltekorten; lotgenoten vereniging) en voor welke een door de groep gedragen leniging wordt bedacht en uitgevoerd.

Het spoor van 'gerechtigheid doen' zoals dat op LPO V voornamelijk in abstracte idealen en voornemens werd geformuleerd brengt het niet tot een praktische uitwerking zoals bij de parochiële diaconie.

Ten tijde van voorbedoelde parochieel diaconale expansie raken de bisschoppen eind jaren negentig overtuigd van de noodzaak van een drastische herstructurering en krimp over de hele breedte van de kerkelijke organisaties, waarbij de diaconale in de loop van de jaren ook sterk worden getroffen, naast de diocesane, dekenale en parochiële kerkelijke structuur. Het aantal diaconale organen, instellingen en functionarissen wordt drastisch afgeschaald, waarbij het opvalt dat de door de kerkelijke vrijwilligers gedragen projecten in alle bonte variëteit op een meer zelfstandige basis zich verder ontwikkelen. Tot een sterkere diaconale taakverzwaring voor de permanente diakens komt het niet.

De katholieke maatschappelijke organisaties zijn bij een voortgaande ontzuiling tot een handjevol teruggebracht maar de overblijvers oriënteren zich sterker op ontwikkelingsmogelijkheden van hun katholieke identiteit, bijvoorbeeld vanuit de katholieke sociale leer. De katholieke vorming van vrijwilligers voor het maatschappelijk en diaconaal werk gaat voornamelijk in de regionale organisaties door op meer projectmatig gefinancierde voet.

Hoofdstuk 5 2006 – 2022 Katholieke armenzorg: vele ‘floating’ vormen van diaconie rond een sterk gereduceerd kerkelijk kader; religieuze ruggensteun en - theologisch - vormingsaanbod vanuit de kerkleiding;

§ 5.1 Nederlandse katholieken in deze periode: sterk teruglopend kerkbezoek en deelname aan sacramenten, voortgaande krimp van het kerkelijk kader, relatief groot en actief aantal kerkelijke vrijwilligers

Het vijfde tienjaarlijks onderzoek *God in Nederland* (2016) signaleert, ondanks ‘tempowisselingen’, een verder voortschrijdend individualisme in de samenleving, een ‘informaliseringstendens’ met de bekende processen van ontzuiling, ontkerkelijking, afbrokkelende hiërarchische structuren en orthodoxie, maar ook: de eigen ervaring en het authentieke zelf in persoonlijke contacten opgevat als centrale dimensies van het leven, emotie, intuïtie en beleving van het handelen, digitalisering, veelkleurigheid aan gelovige standpunten en religieuze visies in én met name buiten de kerken.⁶⁰⁴ De volkskerk is officieel ten grave gedragen in een ‘wijkend christendom’, maar ook de belangstelling voor religieuze alternatieven en spiritualiteit in het algemeen is tanende. Van heel Europa in Nederland het sterkste.⁶⁰⁵ Of zoals Frans Wijsen het uitdrukt: “minder mensen geloven minder”.⁶⁰⁶

Vergeleken bij 2006 hechten veel minder Nederlanders in 2015 aan een rol voor religie in de publieke sfeer en aan het godsgeloof voor het behoud van normen en waarden.⁶⁰⁷ Een rol speelden daarbij de gevolgen van het seksueel misbruik schandaal, dat in 2010 leidde tot het onderzoek naar misbruik in de katholieke kerk door de Commissie Deetman. Sindsdien staan de kerken in de lijst van te vertrouwen instanties onderaan, waar ze in 1996 nog op de één na hoogste plaats stonden.⁶⁰⁸

Aantallen katholieken en kerkbezoek

Voor de onderhavige periode van dit onderzoek zijn statistische gegevens online eenvoudiger beschikbaar via Kaski en Sociaal Cultureel Planbureau: 11,7% (2006: 16%) van de Nederlandse bevolking is niet slechts ingeschreven als katholiek (ca. 20%, in 2006 26,7%) maar beschouwt zich ook als lid van die kerk. 68% van alle Nederlanders is buitenkerkelijk, meer dan de helft volledig seculier. Nog maar de helft (186.700) van het aantal katholieken in 2003 (385.000) gaat in 2015 wekelijks ter kerke, in oktober 2021 89.800, al zijn hier nog deels onbekende coronagevolgen in aanmerking te nemen. Het aantal dopelingen is in 2020 ten opzichte van 2003 afgenomen met 75%, het aantal huwelijken met 95%.⁶⁰⁹

Leeftijdsofbouw, kerkelijk kader en actieve leden (vrijwilligers)

14% van de praktiserend katholieken is jonger dan 50 jaar, 28% is 80+. 359 seculiere priesters, 107 reguliere, 70 diakens en 138 pastoraal werkers bedienen de parochies (t.o. 2003: 549; 250; 65; 372).⁶¹⁰ Religieuzen in Nederland (zusters en broeders), van oudsher dragers van veel maatschappij betrokken en diaconale projecten van hun ordes en congregaties, zagen hun aantal

⁶⁰⁴ Bernts & Berghuis, *God in Nederland 1966-2015*, 7, 11, 14.

⁶⁰⁵ De Hart, Van Houwelingen & Huijnk, *Buiten Kerk en Moskee*, 132 – 134; Bernts & Berghuis, *God in Nederland 1966-2015*, 56.

⁶⁰⁶ Wijsen, ‘Einde Verhaal?’, 63.

⁶⁰⁷ Bernts & Berghuis, *God in Nederland 1966-2015*, 41 – 50.

⁶⁰⁸ Dekker, de Hart & Peters, *God in Nederland 1966-1996*, 36.

⁶⁰⁹ De Hart & Van Houwelingen, *Christenen in Nederland*, 36. https://www.ru.nl/kaski/onderzoek/cijfers-rooms/virtuele_map/sacramenten_en/ Laatst geraadpleegd 8 augustus 2022. Zie voor een cijfermatig overzicht per 2012 de tabellen in het Ad Limina rapport van de bisschoppen 2013, *Kerkelijke Documentatie* 2015/1, p. 32 -39.

⁶¹⁰ Gemiddeld 20-30% van hen is afkomstig uit het buitenland. https://www.ru.nl/kaski/onderzoek/cijfers-rooms/virtuele_map/pastoraal_personeel/

met 75% afnemen van 10.858 in 2003 naar 2.721 in 2020. In 2020 zijn er bijna de helft minder vrijwilligers dan in 2004 (150.700 om 274.600).⁶¹¹ In 2015 blijken nog steeds geloof en kerkbezoek te leiden tot een grotere sociale betrokkenheid van mensen en het doen van vrijwilligerswerk dan bij niet kerkelijken, waarbij met name ook het sociale netwerk van de kerk van invloed is.⁶¹² 30% van het aantal kerkelijke vrijwilligers zijn koorleden.⁶¹³

Sociaal geëngageerde groepen in kerkelijk verband

Sinds de eeuwwisseling zijn een aantal religieuze bewegingen binnen de katholieke kerk in omvang toegenomen en zijn ook nieuwe gevormd, tezamen aangeduid als 'nieuwe bewegingen'.⁶¹⁴ Hun formele band met de institutionele kerk varieert, maar zij opereren met de goedkeuring van Rome. Te noemen zijn bijvoorbeeld: Gemeenschap Emmanuel, Focolarebeweging, Geloof en Licht, Gemeenschap Chemin Neuf, Katholieke Charismatische Vernieuwing, Neocatechumenale Weg, San Egidio, Opus Dei, de broeders van Sint-Jan en Shalom. Volgens inventarisatie van het Katholiek Documentatiecentrum zijn in Nederland een twintigtal van dergelijke bewegingen actief.⁶¹⁵ Vaak is hierbij sprake van een sterke gerichtheid op individueel gebed en spiritualiteit in combinatie met een eigen charisma en een uiteenlopende, vaak radicale diaconale inzet; 'Bijbel en krant' zoals van Colm het uitdrukt.⁶¹⁶

Sociaal geëngageerde groepen in de kerkelijke marge

Vergeleken met de voorafgaande periode, waarin er nog tot zestig meestal sociaal bewogen groepen waren die zich verenigden in de oecumenisch opgezette Basis Beweging Nederland (BBN), waren er dat in 2011 nog 12. Halverwege de jaren tien gaat de BBN over in een nieuwe organisatorische vorm '2of3bijEEN' geheten, waarvan in 2022 nog 8 groepen deel uitmaken en het accent meer op individuele leden ligt: "2of3bijEEN is een onafhankelijk netwerk voor personen of groepen die in een ontspannen omgang met de bijbelse geloofstraditie elkaar door informatie, ontmoeting en samenwerking willen helpen grondiger te leren, zinvoller te vieren en mee te werken aan een betere wereld, te beginnen bij onszelf."⁶¹⁷

Nog verder buiten de kerkelijke marge lijken ca. 2014 een aantal zogenoemde katholieke/oecumenische 'vrije-opstelling-kerken' "Dit zijn lokale geloofsgemeenschappen die zich (veelal naar het voorbeeld van de Amsterdamse studenten-ekklesia) losmaakten van het gezag van de bisschoppen en als zelfstandige geloofsgemeenschappen hun eigen weg gaan. Opvallend is dat hun aantal sinds de eeuwwisseling sterk is gestegen: van ca. twintig naar een veertigtal groepen."⁶¹⁸

Over deze groepen in de marge, hun organisatorische verbanden en diaconale activiteiten is in 2022 moeilijk nadere informatie te vinden. De kaart op de site van '2of3bijEEN' toont in september 2022 25 geloofsgemeenschappen door heel Nederland.

⁶¹¹ Door schaalvergroting van parochies zijn er meer vrijwilligers per parochie maar in absolute aantallen veel minder: Sengers, 'Veranderingen in Katholiek Nederland', 21. Sengers meent echter tevens dat op grond van gelijke percentages iedere kerkganger ook een vrijwilliger is, hetgeen geen noodzakelijke correlatie is.

⁶¹² Bernts & Berghuis, *God in Nederland 1966-2015*, 79.

⁶¹³ https://www.ru.nl/kaski/onderzoek/cijfers-rooms/virtuele_map/vrijwilligers/ ; https://www.ru.nl/kaski/onderzoek/cijfers-rooms/virtuele_map/religieuzen/ Laatst geraadpleegd 8 augustus 2022

⁶¹⁴ Harperink, S., *Nieuwe bewegingen en gemeenschappen in de R.-K. Kerk van Nederland. Hoe kunnen zij bijdragen aan de vitalisering van het kerkelijk leven?* Kaski Rapport nr. 538, 2005; Stassen & Van der Helm, *God is verhuisd. Naar nieuwe gelovige gemeenschappen*, 2016.

⁶¹⁵ <https://www.ru.nl/kdc/weten/nieuwe-bewegingen/> laatst geraadpleegd 12 november 2022.

⁶¹⁶ Van Colm, 'Vriendschap met de armen', 105v.

⁶¹⁷ <http://www.tweeofdriebijeen.nl/verbondenheid/> laatst geraadpleegd 3 september 2022

⁶¹⁸ Van de Kerkhof, *Wat ruist er door het struikgewas*; <https://debezieling.nl/samen-verder-opkomst-van-onafhankelijke-geloofsgemeenschappen/> laatst geraadpleegd 3 september 2022.

§ 5.2 Voortgaande herstructurering

§ 5.2.1 Vergaande om- en afbouw van de landelijke en plaatselijke kerkelijke organisatie.

Tot 2014 waren de financiën van bisdommen niet openbaar en werd deze informatie vooral gedeeld met de gelovigen, zij het doorgaans op hoofdlijnen of in aangepaste vorm. Vanaf dat jaar maken de Nederlandse bisdommen, in verband met de verplichtingen voor het belastingvrij ontvangen van giften (ANBI), hun jaarverslagen openbaar, alsmede hun staat van baten en lasten.⁶¹⁹

In 2014 leden de bisdommen samen meer dan vier miljoen euro verlies op een totaal inkomen van dertig miljoen, in 2012 eveneens 4,3 miljoen. Derving door compensaties vanwege het misbruikschandaal (geraamd op 16-27 miljoen euro, bron kn.nl) is daarvan een oorzaak. Door o.a. bezuinigingen op de bisdombureaus en -diensten, het sluiten van kerken, hogere beleggingsopbrengsten en de afname van vergoedingen aan slachtoffers van seksueel misbruik zijn er vanaf 2016 ook weer 'zwarte cijfers'.

Uit de tweejaarlijks door het Kaski gepubliceerde *Monitor Kerkbalans* blijkt dat er vanaf het begin van de eeuw aanvankelijk met succes gewerkt is aan de efficiëntie- en resultaatverbetering van de actie ('Kerkbalans Nieuwe Stijl', onder andere door aansluiting bij de Stichting Interkerkelijke Ledenadministratie SILA). In de jaren vanaf ca. 2010 blijven de opbrengsten niettemin jaarlijks met 2-4 % dalen, met name doordat oudere 'grote gevers' overlijden en de jongere generaties ontbreken en minder geven.⁶²⁰ Ten opzichte van 2020 daalde de opbrengst in 2021 met 10%. Ruim 80% van de parochies verwacht dat de opbrengsten in de jaren na 2020 verder zullen dalen.⁶²¹ Ook is de organisatie van de actie kerkbalans over het algemeen vergeleken met eerdere jaren minder efficiënt en effectief georganiseerd, met minder betrokken vrijwilligers.

Het algemene beeld is dat ondanks herstructurering en bezuinigingen een kwetsbare toestand van geleidelijke maar gestage financiële achteruitgang is ontstaan; rendementen op beleggingen zijn van groot belang bij teruglopende inkomsten waardoor inkrimping van de voorzieningen geboden blijft. Uit het genoemde onderzoek van de ANBI publicaties van 640 parochies door Trouw en onderzoekscollectief Spit van november 2021 blijkt dat zij in 2020 samen een verlies leden van 15 miljoen euro.

In het kader van genoemde herstructurering is vanaf ca. 2008 het aantal parochies in het aartsbisdom Utrecht verminderd van 316 naar 47 en zijn alle vijf dekenaten opgeheven (vervangen door vicariaten).⁶²² Dit bisdom was bijna technisch failliet met een jaarlijks tekort van 1,7 miljoen op een begroting van 5 miljoen euro. De personele bezetting werd teruggebracht met 22 op 57 fte. In zijn brief van november 2014 spreekt bisschop Eijk de verwachting uit dat er tegen 2030 nog slechts 20 parochies zullen zijn. Het bisdom Groningen-Leeuwarden ging van 83 parochies naar 20. In Haarlem-Amsterdam zijn er voor de 162 parochies samenwerkingsverbanden van 43 parochies gekomen; het aantal parochies in het bisdom Rotterdam is verminderd van 147 naar 66 (waarvan 19 migrantenparochies), het bisdom Breda ging van 103 parochies naar 30, in Den Bosch van 286 naar 60. Het bisdom Roermond heeft 287 parochies in 75 samenwerkingsverbanden.⁶²³ In 2015 zijn

⁶¹⁹ Te vinden op: https://www.belastingdienst.nl/rekenhulpen/anbi_zoeken/

⁶²⁰ Bernts & Berghuijs, *God in Nederland 1966-2015*, 52.

⁶²¹ <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/door-vergrijzing-en-ontkerkelijking-lijden-acht-op-de-tien-parochies-verlies~b479b410/>

⁶²² Zie voor de duiding van deze ontwikkelingen door de bisschoppen hun Ad Limina Rapport 2013, gepubliceerd in 2015, *Kerkelijke Documentatie* 2015/1, pp. 7-39.

⁶²³ Zie voor een uitvoerige beschrijving van de voorgeschiedenis van de herstructurering op parochieniveau in alle bisdommen tot 1998: Huysmans, 'Kerkrechtelijke inventarisatie van het parochie-beleid', passim; alsmede voor het denken over nieuwe kerkelijke organisatievormen: Meijers, *De parochie van de toekomst*, passim.

er dan in totaal 799 parochies (2003: 1525), 647 in 2020.⁶²⁴ Omdat een parochie een territoriale eenheid is betekent reductie (fusie; opheffing; samenwerking) feitelijk een schaalvergroting, waarbij de parochies zelf ook intern bezuinigen. Het aantal kerkgebouwen vermindert van 1782 naar 1352.⁶²⁵ Parochies gaan zelf meer taken uitvoeren, bisdombladen en officiële analecta houden op te bestaan en worden vervangen door websites. Ieder bisdom volgt ook zijn eigen wegen, afhankelijk van de situatie en de organisatie zoals die in de loop der jaren gegroeid is. In 2018 komt er nieuwe landelijke uniforme software voor parochieadministratie, parochies monitoren periodiek hun eigen vitaliteit.

Maar ook op nationaal niveau krimpt de organisatie. Het vorig hoofdstuk maakte melding van het opdrogen van de geldstroom vanuit de Stichting Katholieke Noden door de ontkoppeling van kerk en loterijwezen rond 2004. Dit luidde zoals gezegd het begin van het einde in van diverse landelijke diaconale organisaties. De subsidie aan de Raad van Kerken werd zoals eerder vermeld in 2008 met de helft verminderd, de organisatie van de landelijke parochiedag gaat over naar de KRO-NCRV (2015). Het Secretariaat van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap in Nederland (Kerkprovincie en Bisschoppenconferentie) brengt tussen 2011 en 2013 het aantal medewerkers terug van 18fte naar 7fte, de functie van secretaris-generaal van 1 naar 0,2 fte, de dienst pers en communicatie van 1,5 naar 1 fte. De SRKK verhuist van het monumentale pand aan de Biltstraat 121 naar kleinere behuizingen.⁶²⁶

§ 5.2.2 Een ‘imploderende’ kerkelijke diaconale infrastructuur

In § 4.4 zagen we hoe met het begin van de herstructurering na 2000 de diaconale infrastructuur in hoog tempo afkalft.⁶²⁷ In de bisdommen verdwijnen als gevolg van bezuiniging en krimp de diaconale organisaties en functionarissen in hun uiteenlopende hoedanigheden (diocesaan verantwoordelijken voor diaconie, regionale diaconale werkers, diaconale consultants, functionarissen kerk & samenleving, lokale werkgroepen diaconie etc.). Diaconie wordt ondergebracht in takenpakketten van andere medewerkers en bij pastorale teams die het vanwege de schaalvergroting van parochies toch al te druk hebben. Anno 2007 zijn er in alle bisdommen samen nog 18 diaconale consultants werkzaam. In het kader van dit onderzoek kan geen compleet overzicht geboden worden van de wijze en de gevolgen van de ‘implosie’ in de Nederlandse kerkprovincie die het diaconale landschap radicaal heeft veranderd. Daarom slechts enkele grote lijnen in voorbeelden uit: het aartsbisdom Utrecht, het bisdom Roermond en het bisdom Haarlem-Amsterdam.

Utrecht

Utrecht kende de Diocesane Kerkelijke Caritas Instelling (DKCI) die tot taak had de begeleiding van parochiële caritasinstellingen en parochies op het terrein van caritas en diaconie. In 2008 zijn bij de reorganisatie alle regionale diaconale werkers in het bisdom daarnaartoe over gegaan.

In 2017 gaat Ina van de Bunt-Koster als diocesaan diaconaal werker met pensioen, in 2018 gevolgd door permanent diaken Herman Rolfes en Harry Scharrenborg, in 1987 de eerste diaconale opbouwwerker van het aartsbisdom. Vanaf 1 november 2018 wisselt Hans Oldenhof naar deze functie binnen het DKCI, maar gaat in 2021 met pensioen. Dan is het ‘team’ van diocesane diaconale werkers inmiddels teruggebracht van vier naar drie personen. Diocesaan diaconaal werker en

⁶²⁴ file:///C:/Users/hruas/Downloads/rapport_nr_665_kerncijfers_rooms-katholieke_kerk_2020%20(1).pdf

⁶²⁵ https://www.ru.nl/kaski/onderzoek/cijfers-rooms/virtuele_map/kerkgebouwen_en/ Laatst geraadpleegd 8 augustus 2022.

⁶²⁶ <https://www.rkkerk.nl/juriste-suzan-daalmans-nieuwe-secretaris-generaal-Nederlandse-bisschoppenconferentie/#more-2553> Laatst geraadpleegd 4 september 2022

⁶²⁷ Zie ook Meeuws, *Diaconie*, 97vv.

teamleider van het DKCI (sinds 2015) Trees Versteegen, dan 63 jaar, verkast in 2019 als pastoraal werkster naar de Parochie Heilige Drie-eenheid in Nijmegen, waar zij in 2022 met pensioen gaat.⁶²⁸ In 2019 vertrekt ook Bernarda van den Hengel uit het DKCI “omdat binnen de organisatie geen mogelijkheden zijn voor een carrièrestap.”⁶²⁹ Het takenpakket van een DKCI medewerker in 2019 is zeer omvangrijk: “het opzetten, in stand houden en ondersteunen van een diaconale structuur binnen de parochies van het Aartsbisdom Utrecht; het onderhouden van contacten met (39) PCI-besturen inzake benoemingen, jaarplan, begroting, jaarverslag en jaarrekening; het vormen en toerusten van leden van PCI-besturen, leden van pastorale teams en vrijwilligers op het gebied van caritas en diaconie; het initiëren, ontwikkelen en ondersteunen van diaconale activiteiten in de eucharistische centra in de parochies; het initiëren, ontwikkelen en ondersteunen van diaconale projecten die voortvloeien uit contacten met PCI-besturen en pastorale teams”.⁶³⁰

Dan is het in december 2019 gedaan met het DKCI: “Het bestuur van de Diocesane Kerkelijke Caritasinstelling in het Aartsbisdom Utrecht (DKCI) heeft *besloten de activiteiten van de DKCI te beëindigen en de DKCI op te heffen*. Dat heeft de DKCI begin deze week laten weten aan de PCI- en parochiebesturen in het bisdom. “De redenen voor deze ingrijpende stap liggen in de veranderende omstandigheden in het werkveld. Die betekenden een wijziging in de aard en omvang van de werkzaamheden van de DKCI,” aldus DKCI-voorzitter J. Verheij in de brief. Een aantal noodzakelijke taken zal door het Aartsbisdom vervuld gaan worden, dat al een behoorlijk aantal taken vervult. De ondersteuning van de diaconale en caritas wereld door middel van diocesane diaconale werkers zal door het Aartsbisdom worden voortgezet.⁶³¹ Blijkens de vacaturemelding in 2021 lijkt er nog slechts een enkele diocesaan diaconale werker vanuit het aartsbisdom actief te zijn, al is er op de website in 2022 geen enkele verwijzing naar een dergelijke functionaris.⁶³² Zo is in een tijdsbestek van 14 jaar sinds 2008 de hele diaconale infrastructuur vanuit de parochies en dekenaten teruggetrokken in de diocesane caritasinstelling welke vervolgens met de pensionering van medewerkers is opgeheven; het is niet duidelijk of er nog een zelfstandige functionaris vanuit de bisdomstaf actief blijft op dit terrein.

Roermond

Een heel ander verloop kent bijvoorbeeld het recentelijk verdwijnen van de kerkelijke infrastructuur – waaronder de diaconale - in het bisdom Roermond. Het tekort van 1,3 miljoen euro op de begroting van het bisdom en straf teruglopende kerkbijdragen in 2019 leidde tot een kerntakendiscussie en enkele maanden later tot de aankondiging van een ingrijpende reorganisatie van de bisdom-organisatie.⁶³³ 9,9 van de 37 fte’s verdwenen op korte termijn, voor 14 personen was al ontslag aangevraagd.

De rol van de bisdomstaf verandert naar financiële ondersteuning van parochies en bij het onderhoud van gebouwen, naast de kerkrechtelijke verplichtingen, en zal gehuisvest worden in één in plaats van drie panden.

“De afdelingen die zich met pastorale taken bezighouden, zoals de Diocesane Pastorale Dienst (DPD) en daaronder vallende projecten en de Dienst Kerk en Samenleving (DKS) worden opgeheven.

⁶²⁸ *Diakonie & Parochie* 2017-3, 14v.

⁶²⁹ <https://www.aartsbisdom.nl/diocesaan-diaconaal-werker-bernanda-van-den-hengel-vertrekt/> Laatst geraadpleegd op 4 september 2022.

⁶³⁰ <https://www.aartsbisdom.nl/wp-content/uploads/2019/11/2019-11-Advertentie-diocesaan-diaconaal-werker.pdf> Laatst geraadpleegd 4 september 2022.

⁶³¹ *Diakonie & Parochie* 2019-4, 40.

⁶³² <https://www.aartsbisdom.nl/aartsbisdom-vacature-voor-diocesaan-diaconaal-werker/> Laatst geraadpleegd 4 september 2022.

⁶³³ <https://bisdom-roermond.org/zoek-op-reorganisatie>. Laatst geraadpleegd 5 september 2022.

Ook de catechistenopleiding Kairos stopt. Omdat het bisdom geen eigen pastorale projecten meer gaat uitvoeren, verdwijnen er ook taken bij ondersteunende afdelingen.”⁶³⁴

De reorganisatie betekende derhalve onder andere het abrupte einde van de meer dan honderdachtien jaar oude diaconale instelling van ‘Aalmoezeniers van Sociale Werken’ (zie § 3.3). De Dienst heeft haar werkzaamheden moeten beëindigen als gevolg van de bezuinigingen bij het bisdom. “Hoofdaalmoezenier Wim van Meijgaarden SSS vroeg zich hardop af: wie signaleert nu vragen rond armoede of schuldenproblematiek, maar gaf tegelijkertijd aan dat diaconie ook in de toekomst onlosmakelijk met de evangelische opdracht van de kerk verbonden blijft. Hij riep de parochies en andere geloofsgemeenschappen op om vooral aan het werk te gaan.”⁶³⁵ In het overzicht van bisdomstaf, dossiers en ‘zakelijke diensten’ is in september 2022 op de site van het bisdom geen spoor meer van diaconie of ‘kerk & samenleving’ te ontdekken.

Haarlem-Amsterdam

Het Bisdom Haarlem-Amsterdam kende tot ca. 2016 een tamelijk grote diaconale organisatie met een Diocesane Raad voor de Diaconie, de Diocesane Commissie voor Diaconie, in elk dekenaat een dekenale commissie voor diaconie en een Diaconaal Werkers Overleg. In de niet gewiste historische internetpagina’s van het bisdom zijn de sporen hiervan nog terug te vinden alsmede een beschrijving van het functioneren destijds van deze gremia.⁶³⁶ Mede op basis van nog nader te bespreken ideeën van met name E. Sengers is dit bisdom in een reorganisatie van de diaconie vanaf 2016, de maatschappelijke activiteiten van katholieken gaan (her-) interpreteren en kaderen in de lijn van diens opvatting over caritas in verhouding tot diaconie. Op de zich anno 2022 nog in opbouwfase bevindende publieke versie van de website van het bisdom is daar nu (naast een lege pagina ‘diaconie’) een afdeling caritas te vinden. “Deze afdeling organiseert caritatieve activiteiten namens de kerk en vormt een netwerk van liefdadigheid waar mensen die bij geen enkele instantie terecht kunnen, opgevangen kunnen worden.”⁶³⁷ In de lijn van het hiervoor beschreven proces van herstructurering was vanaf 2000 E. Meyknecht stafmedewerker diaconie in het Dekenaat Haarlem, vanaf januari 2011 Regiomedewerker Dienst Diocesane Caritas bij het RK Bisdom Haarlem-Amsterdam en na de reorganisatie van 2017 de enige diocesane medewerker voor de caritas.⁶³⁸ Eind 2020 ging hij met pensioen en blijft er over een opvolgend stafmedewerker en voorts de verwijzing naar organisaties die op uiteenlopende wijze bezig zijn met diaconale activiteiten.⁶³⁹ De krimp in de kerkelijke diaconale structuren vond, volgens hetzelfde hiervoor geschetste patroon van de herstructurering in het algemeen, niet alleen in de bisdommen plaats maar ook op landelijk niveau. Waar de overheid vanaf 2004 met de opvolger van de Algemene bijstandswet – de Wet Werk en Bijstand – nog centraal werk en bijstand bleef reguleren, trad zij met de in 2007 ingevoerde Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) op decentraal niveau (= de gemeente) binnen in het domein van de maatschappelijke ondersteuning, precies daar waar de diaconie ook actief is. § 5.3.1 gaat nader in op de gevolgen van deze wet en zijn opvolger in 2015 voor de structuur en inhoud van de diaconale activiteiten van de kerk.

⁶³⁴ <https://bisdom-roermond.org/reorganisatie-bisdom> Laatst geraadpleegd 5 september 2022.

⁶³⁵ <https://bisdom-roermond.org/afscheidkds> Laatst geraadpleegd 5 september 2022.

⁶³⁶ https://www.bisdomhaarlem-amsterdam.nl/?p=docs&ids=diaconie_org&t=Organisatie+van+de+Diaconie Laatst geraadpleegd 5 september 2022.

⁶³⁷ *Diakonie & Parochie* 2019/4, 40.

⁶³⁸ *Diakonie & Parochie* 2020/4, 11.

⁶³⁹ <https://www.bisdomhaarlem-amsterdam.nl/index.php?p=dep&ids=caritas> en <https://www.bisdomhaarlem-amsterdam.nl/index.php?p=dep&ids=diaconie> Laatst geraadpleegd 5 september 2022.

In dit nieuwe decentrale sociale netwerk werd getracht in een samenwerking van lokale overheden en private ondernemingen op basis van een zo groot mogelijke zelfredzaamheid van de burger en diens eigen sociale netwerk, maatwerk aan ondersteuning te creëren op het gebied van bijvoorbeeld financiële tegemoetkomingen, maatschappelijke opvang, mantelzorg, schoon en leefbaar huis, sport, verhuis- en inrichtingskosten, vervoersvoorziening en woningaanpassing. Dat betekende tevens dat er een einde kwam aan structurele subsidies voor landelijke organisaties die zich bezig hielden met maatschappelijke activering en dienstverlening.

Voor de diaconie leidde dit tot een grote aderlating, zoals we eerder meldden, in de vorm van het verdwijnen van Actioma in 2007 als centrale instantie voor de advisering, ondersteuning, belangenbehartiging en vorming- en scholingsinstituut voor o.a. de regionale 'veldorganisaties' voor maatschappelijke activering. Het betekende het einde van de coördinatie en motivatie op landelijk niveau van de activering van kerkleden voor samenlevingsopbouw.⁶⁴⁰ Op regionaal niveau moesten de katholieke instellingen voor maatschappelijke activering het zodoende alleen zien te redden en wel in het model van projectfinanciering. Met het wegvallen van structurele subsidies dient men, zoals we zagen in § 4.5, telkens weer uit verschillende bronnen financiering te vinden voor – meestal kortlopende en actuele – projecten. Dit impliceert een voortdurende strijd om het voortbestaan.

Na 2007 was DISK het enige landelijke orgaan voor diaconie, op het Landelijk Katholiek Diaconaal Beraad (LKDB) na en een 0.2 fte assistent voor de bisschop-referent van Kerk en Samenleving. Maar ook het landelijk diaconale werk van DISK komt door de kerkelijke krimp onder druk te staan wanneer de bisschoppen in 2006 besluiten te stoppen met het arbeidspastoraat. Het ontwikkelt zich tot een oecumenisch bureau, dat diaconale en missionaire projecten uitvoert en van daaruit themagericht (vooral rond geloven en sociaaleconomische onderwerpen) voor de kerken toerustend en ondersteunend werkmateriaal ontwikkelt.⁶⁴¹ Van 2004-2008 combineert de directeur van DISK, financieel gesteund in die tijd door Cordaid, zijn baan met die van beleidsmedewerker Kerk en Samenleving en diaconie van de RK Bisschoppenconferentie. Vanaf 2010 werkt DISK o.a. samen met het LKDB in het omvangrijke en door de overheid gesubsidieerde project SchuldHulpMaatje. De ondersteuning van het katholieke netwerk van diaconie vindt plaats door het tijdschrift *Diakonie & Parochie* en de organisatie van studiedagen. Als digitaal platform functioneert het reeds genoemde www.rkdiaconie.nl. Maar in 2013 wordt duidelijk dat kerken, fondsen en samenleving te weinig middelen genereren om DISK continuïteit te verlenen, wat leidt tot de opheffing in mei 2014.

Het LKDB blijft in die jaren een beraad van de diocesane diaconale werkers die elkaar adviseren, zodat niet ieder opnieuw het wiel uitvindt. Het volgt landelijke ontwikkelingen en voert overleg en samenwerking met kerken en andere organisaties op het gebied van diaconie zoals Knooppunt Kerken en Armoede, onderzoek Armoede in Nederland (om de drie jaar), SchuldHulpMaatje, Sociale Alliantie, Kerk met Stip, Diaconale Studiekring, redactie Handboek Diaconiewetenschap. Het ontwikkelt regionale en landelijke eigen activiteiten rond diaconie en caritas, zoals de landelijke Inspiratiedag 'Caritas beweegt' van 2019, of Share the Journey in 2018 en 2019 en geeft het tijdschrift *Diakonie & Parochie* uit. Het overleg tussen de landelijke diaconale organisaties en de bisschoppelijke referent blijft plaatsvinden binnen het Multilateraal beraad (MLB). Er is echter geen enkele professionele kracht actief in de ondersteuning van landelijke activiteiten.⁶⁴²

Sinds de voornoemde reorganisatie van het SRKK levert het geen secretariële en financiële ondersteuning meer aan het LKDB en feitelijk wordt een deel van de organisatie draaiende

⁶⁴⁰ Brandsma, 'Maatschappelijk activeringswerk', 26.

⁶⁴¹ Crijns & Hoekstra, *landelijk bureau DISK 42 jaar*, 5-9.

⁶⁴² De Bie, *Bewerken en bewaren*, 73.

gehouden door DISK.⁶⁴³ Met het verdwijnen van de diaconale functies in de kerkelijke organisatie en DISK in 2014 is het werk van het LKDB dermate gestoeld op een kwetsbare basis en inhoudelijk uitgehold dat de bisschoppenconferentie in het najaar van 2020 besluit tot de oprichting van het zogenoemde 'Officium Caritatis'. De benaming voegt zich naar die van andere Officia zoals daar o.a. al waren het Officium Catheticis, Liturgicis, Educationis en Iuvenis. Het Officium is kerkrechtelijk een niet-bisschoppelijke (advies) commissie ten dienste van een bisschop referent.⁶⁴⁴ In de statuten van de bisschoppenconferentie staan enkele bepalingen over dergelijke commissies.⁶⁴⁵ Dit Officium Caritatis zet de activiteiten van het LKDB voort, waaronder de uitgave van het tijdschrift *Diakonie & Parochie* zij het dat het einde van de papieren uitgave in zicht is najaar 2022. Als redactie voor het tijdschrift functioneert het trio Hub Crijns, Jan Maasen en Hans Oldenhof.⁶⁴⁶ Het LKDB was – met goedkeuring van de bisschoppen en participatie van de bisschoppelijke referent Kerk & Samenleving – een onafhankelijk orgaan, gedragen door leken gelovigen, terwijl het Officium een overlegorgaan is van diaconaal gedelegeerden uit de bisdommen, gasten-deskundigen en vertegenwoordigers van landelijke organisaties met de bisschoppelijke referent als voorzitter. Het is nog niet bekend of en welke adviserende, beleidsmatige of educatieve activiteiten de leden van het Officium nog zullen ontplooiën vergeleken met hoe het LKDB functioneerde.⁶⁴⁷

Anno 2022 zien we aan kerkelijke diaconale organisaties dus - behalve op het nog te bespreken parochiële en 'para-kerkelijke' niveau - feitelijk alleen nog een Landelijk overlegplatform, het Officium Caritatis, waarvan de overige taken en functies nog niet bekend zijn, alsmede variërend per bisdom een handjevol medewerkers voor diaconie of met diaconie in hun takenpakket.

5.2.3 Verlegging van het zwaartepunt van kerkelijk beleid naar de 'missionaire kerk'

In het vorig hoofdstuk (§ 4.4) beschreven we hoe vanaf het ad limina rapport 1998 bij de bisschoppen in het kader van voortdurende krimp het besef van de noodzaak en urgentie van 'de missionaire kerk' doordrong. Het ad limina rapport 2004 lieten de bisschoppen, zoals we zagen, voor de diaconie eindigen met een vraagteken voor wat betreft het toekomstig beleid. Meeuws heeft, eveneens eerder besproken, in zijn proefschrift van 2011 gepoogd een nieuwe richting voor diaconaal beleid te wijzen, dat echter geen praktische gevolgen bleek te hebben. Als hij in 2012 documentatie uit het aartsbisdom aangaande het herstructureringsproces 2000-2008 analyseert, blijkt hem dat het beleid in toenemende mate gekenmerkt wordt door de begrippen 'vernieuwend, missionair, gemeenschapsvormend'. In de uitvoering in die richting van het grootschalige veranderings- en fusieproces, meent hij dat de profielen van pastores verkokering opleveren en dat het diaconale profiel achterstand kent. "In het beleid van bisschop Eijk na 2008 krijgt de ambtstheologische verankering van de kerk een grotere plaats en wordt de plek die diaconie in het beleid inneemt gewijzigd naar een status aparte, toebedeeld aan de wereld van de diocesane en parochiële caritas instellingen."⁶⁴⁸ Scharrenborg nuanceert dit beeld door te melden dat naast de nadruk op de eucharistie in kerkelijk- en geloofsleven, de bisschop in het kader van de missionaire kerk wel streeft naar een betere zichtbaarheid van de lokale parochiële en diocesane projecten. Hij gaat bijvoorbeeld mee op diaconale excursies om op die manier het diaconale vuur brandend te houden en het missionaire belang wat daaraan door de bisschop gehecht wordt te onderstrepen.⁶⁴⁹

⁶⁴³ Meeuws, *Het Landelijk Katholiek Diaconaal Beraad in verleden en heden*, 4.

⁶⁴⁴ Huels, 'Toward Refining the Notion of Office in Canon Law', 396

⁶⁴⁵ *Statuten van de Bisschoppenconferentie van Nederland*, nr 5 en 9;

⁶⁴⁶ *Diakonie & Parochie* 2021-2, 40.

⁶⁴⁷ Aldus mondeling vernomen van een assistent voor diaconie van de bisschoppelijke referent voor Kerk en Samenleving, augustus 2022.

⁶⁴⁸ Crijns, 'Kerk in verbouwing', 10.

⁶⁴⁹ Crijns, "Aan uw daden kunnen we uw geloof herkennen", 14.

In het rapport van het volgende ad limina bezoek van Nederlandse bisschoppen (2013) blijkt de zwaartepuntverlegging naar de missionaire kerk verder vorm aan te hebben genomen. De tekst opent met het oordeel over het gebrek aan aandacht in de afgelopen vijftig jaar voor het systematisch geloofsonderricht. “Spirituele en catechetische vorming van de gelovigen is essentieel voor de Nederlandse rooms-katholieke geloofsgemeenschap in de komende jaren. [...] De Nederlandse rooms-katholieke geloofsgemeenschap staat voor de belangrijke taak om de *communio* van mensen en hun onderlinge solidariteit rond Christus te stimuleren door: missionering, geloofsverdieping, versterking van het diaconale gezicht van de Kerk en vitalisering van de geloofsgemeenschappen.” [...] “Een speciaal aandachtspunt daarin is de bewustwording, bevordering en versterking van het biddende en ontvangende karakter van de christelijke manier van leven.”⁶⁵⁰ Voor diaconie wordt in het geheel geen beleid geformuleerd in het rapport, maar het dient - evenals trouwens de sociale leer van de kerk - geplaatst in het kader van de verkondiging, om potentiële gelovigen te interesseren voor de kerk en te stimuleren tot handelen overeenkomstig de sociale leer.⁶⁵¹

De accentverschuiving door de bisschoppen gaat niet aan katholieke gelovigen voorbij. De Mariënborg-vereniging organiseerde in oktober 2015 het symposium ‘Diaconie in de knel’. Opmerkelijk onder andere is dat op dit niveau ‘diaconie’ en ‘caritas’ uitwisselbare begrippen lijken te zijn geworden, er wordt gesproken van ‘praktijken van diaconie en caritas’. Hoofdspreker Wissink blijft optimistisch in het licht van krimp en herstructurering en verwijst niet naar theologie of beleid maar naar het kerkelijk leven: “Er zijn plaatsen waar de diaconie of caritas nog het enige van de kerk is dat er goed functioneert.” Op plaatselijk niveau zijn er de afgelopen jaren veel vormen van samenwerking ontstaan met de lokale overheden in het kader van de Wmo, ook in verband met het geld dat nodig is om de diaconale instituties te onderhouden. Benedictus XVI visie levert hem, net als bij Meeuws, de garantie van de diaconie als essentie van de kerk. Ook wijst hij er op dat dat verkondiging en missionering zonder solidaire omgang met de armen eerder als contra-getuigenis kan functioneren. Op dat punt weet hij zich dan al gesteund door Franciscus *Evangelii Gaudium*.⁶⁵²

In 2017 concludeert Van Koningsveld niet anders dan Meeuws. De bisschoppen zijn in hun beleid vooral bezig met continuïteitsvragen van kerkelijke structuren en de goede voortgang van de eucharistievieringen van het weekend. “Op de achtergrond speelt een eucharistische ecclesiologie”. Het vernieuwen en zoeken van kerkelijke samenwerking en geloofsgemeenschap wordt vooral aan de gelovigen overgelaten.⁶⁵³ Bezien we de vastenbrieven (traditionele locus van reflectie over inkeer en inzet voor anderen) van bisschop Eijk vanaf 2018 dan is de strekking niet veranderd. In 2018 gaat het over gewetensonderzoek en de inzet voor de ander als consequentie, in 2019 over de ‘binnenkamer van de gelovige’ en de eucharistie, 2020 over het onderhouden van de persoonlijke band met Christus en de wekelijkse Eucharistieviering, 2021 over de aansporing “waar mogelijk in deze coronatijd de Eucharistieviering bij te Wonen” en in 2022 “ We krijgen noodzakelijk geestelijk voedsel binnen door de Bijbel te lezen, te bidden, de Eucharistie te vieren en de communie en de andere sacramenten, zoals het sacrament van boete en verzoening, te ontvangen.”⁶⁵⁴

Het kader van de nog te beschrijven opgang van de ‘caritas-theologie’ onder Benedictus XVI en de ideeën van E. Sengers, verleende voornoemde zwaartepuntverlegging in Nederland nog nadrukkelijker contouren (§ 5.4.1). Bijvoorbeeld de vastenbrief van de bisschoppen uit 2012

⁶⁵⁰ *Ad Limina apostolorum december 2013*, 28.

⁶⁵¹ *Ad Limina apostolorum december 2013*, 9 en 11.

⁶⁵² Wissink, ‘Diaconie in de knel’, 2 en 4.

⁶⁵³ Van Koningsveld, ‘Vernieuwen of pionieren’, 32.

⁶⁵⁴ Zie de brieven op de website van het Aartsbisdom <https://www.aartsbisdom.nl/?s=vastenbrief>

Barmhartigheid doen staat nadrukkelijk in de door Benedictus ge-heractualiseerde caritas traditie, naar wiens geschriften daarin ook wordt verwezen. Maar ook nog de bisschoppelijke Vastenbrief van 2015, waarin de barmhartigheid jegens vluchtelingen, waartoe paus Franciscus opriep, theologisch uitgelegd wordt aan de hand van het ‘caritas’ begrip en een citaat uit Benedictus *Caritas in Veritate*.⁶⁵⁵

Tot op heden (2022) lijken de bisschoppen dus nog steeds geen expliciet diaconaal beleid te ontwikkelen, maar de bestaande diaconale projecten te bevestigen en er aan te refereren in de context van een nadruk op de verkondiging van het evangelie en vernieuwende vormen van moderne missionering door de kerk. Die verkondiging vindt plaats in een hoofdzakelijk ‘eucharistische ecclesiologie’ waarbij de noodzaak van ‘diaconie/caritas’ wel wordt benadrukt maar sterker onderbouwd vanuit de ‘caritas-theologie’ van Benedictus XVI dan op basis van de nog te bespreken ‘integrale ecologie’ van paus Franciscus. In de praktijk komt dit voor de Nederlandse bisschoppen neer op een dus weliswaar niet sterk inhoudelijk onderbouwd diaconaal beleid, maar een evengoed spiritueel, enthousiasmerend, flankerend en aldus concrete diaconale projecten ondersteunend optreden (zie ook § 5.4.2 voor wat betreft de opgekomen tendens tot ‘empowerment’ van diaconale werkers in onderhavige periode van dit onderzoek).

Tijdens het afronden van dit onderzoek november 2022 vindt in Rome het ad liminabezoek 2022 van de Nederlandse bisschoppen plaats, het eerste volgend op dat van 2013. Er kan daarom niet uitvoerig op worden ingegaan, maar een eerste lezing bevestigt de tendens hiervoor beschreven, en in sterkere mate. Van diaconaal beleid is slechts sprake binnen het proces van herstructurering en schaalvergroting van Parochiële Caritasinstellingen bedoeld om “parochies van de toekomst een diaconaal gezicht te geven”.⁶⁵⁶ Dat de interactie PCI-Parochie nog steeds wisselend succesvol uitwerkt, zal verderop blijken.

Diaconie als het werken aan gerechtigheid en rechtvaardige economisch-maatschappelijke structuren is zowel in theorie als praktijk geheel buiten beeld.

Het accent is verder verschoven naar het ontmoeten van Christus in de verkondiging en catechese: “De geloofscrisis, die onder de kerkcrisis ligt, moet onder ogen worden gezien en aangepakt worden. De geloofsverkondiging en catechese moeten Christus ter sprake brengen. Meer dan normen, waarden en deugden is het christelijk geloof allereerst de ontmoeting met een gebeurtenis, met de persoon van Christus (cf. paus Benedictus XVI, ‘Deus Caritas Est’ n. 1; paus Franciscus, ‘Evangelii Gaudium’ n. 7)”.⁶⁵⁷ De ontmoeting met Christus bij uitstek in solidariteit met de armen, in een levend en bevrijdend verbond met hen op grond van een ‘Option for the poor’, lijkt voor de Nederlandse bisschoppen verder weg dan ooit.

§ 5.3. Veranderde sociaaleconomische context: van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving

§ 5.3.1 De Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) 2007 en 2015

De introductie van de Wmo in 2007 maakte al in het voortraject de kerken alert. Deze hadden immers na de vorige grote structuurwijziging van de sociale zorg in 1965 (De Algemene bijstandswet) gedurende bijna twintig jaar een stuurloosheid doorgemaakt van de praktische uitvoering van de kerkelijke armenzorg in de destijds voltooid geachte verzorgingsstaat (zie § 3.3.2 – 3.3.4). Vanaf 1989 werden bij de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ 1968) naast de

⁶⁵⁵ <https://www.aartsbisdom.nl/wp-content/uploads/2017/07/2015-02-17-Vastenbrief-2015-kardinaal-Eijk.pdf>

⁶⁵⁶ *Visitatio Ad Limina Apostolorum 2022*, 2.

⁶⁵⁷ *Visitatio Ad Limina Apostolorum 2022*, 18.

residentiële zorg voor chronisch zieken en gehandicapten ook nog gezinszorg en sociaal-pedagogische diensten geregeld alsmede varianten van thuiszorg en woningaanpassingen. Maar al in de jaren negentig leidde het toenemend beroep op de sociale voorzieningen tot bezuinigingen, verlaging van premies voor werkgevers en een veranderde visie op een betaalbare verzorgingsstaat. Die visie hield versobering van uitkeringsniveaus in en strengere toelatingscriteria, een inzet op re-integratie naar betaald werk, decentrale uitvoering, meer marktwerking in de zorg en in zijn algemeenheid een verschuiving in verantwoordelijkheidstoedeling naar markt, individu en zijn netwerken.⁶⁵⁸

De uiteindelijke wettelijke structuurwijzigingen vanaf 2006 zijn complex. Voor de diaconie is het van belang dat verschillende delen van de AWBZ afgebouwd dan wel overgedragen worden naar deels zorgverzekeraars, maar hoofdzakelijk gedecentraliseerd via de Wmo, naar de Nederlandse gemeenten. Zo zijn de lokale overheden verantwoordelijk geworden voor de sociale zorg van de 'lichtere zorgzwaartepaketten' zoals de huishoudelijke (thuis-)zorg en vanaf 2011 voor persoonlijke verzorging, dagbesteding en begeleiding en moeten dat grotendeels in samenwerking en via aanbesteding met private zorgaanbieders zien te organiseren. In 2013 valt de toegang tot verzorgings- en verpleeghuizen voor mensen met lichtere zorg weg, in 2015 de centrale regeling van jeugdzorg, WAJONG en sociale werkplaatsen waardoor er meer druk op langer zelfstandig wonen ontstaat en zo veel meer zorg verwacht wordt via de Wmo, i.c. de gemeente. In 2015 komt ook de Participatiewet tot stand als opvolger van de Wet Werk en Bijstand (2004) die de lokale overheid ook tot uitvoerder van de bijstandsuitkeringen maakt.

Om de structuurverandering van klassieke verzorgingsstaat naar participatiesamenleving in zijn algemeenheid te duiden wordt wel verwezen naar de troonrede van 2013: van iedereen die dat kan, wordt gevraagd verantwoordelijkheid te nemen voor zijn of haar eigen leven en omgeving. Oftewel: de overheid moet minder 'zorgen voor' en meer 'zorgen dat'.⁶⁵⁹ De decentralisatie is tegelijkertijd ook een bezuinigingsoperatie van het Rijk. De gemeenten moeten met in totaal veel minder geld dezelfde resultaten op het gebied van zorg en welzijn zien te bereiken. De veranderingen gaan uit van een toenemende onderlinge solidariteit en zorg via informele netwerken van familie, buurt en sociale organisaties. Maar de informele zorg in Nederland heeft het dan al zwaar vanwege vergrijzing en steeds grotere individualisering. Hoe kunnen zorgvragers bewogen worden tot het zelf organiseren van informele zorg, en hoe speelt de lokale zorg en overheid daarop in? De toenmalig Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport lanceerde daartoe in 2009 het programma 'Welzijn Nieuwe Stijl'. Het mikte op een nieuw soort, anti-bureaucratische professionals, een soort mix van de maatschappelijk werkster en de opbouwwerker uit eerdere decennia dia samen met (para-)medische professionals in 'sociale wijkteams' de zorg monitoren en organiseren waar mensen het zelf niet meer redden.⁶⁶⁰

In haar proefschrift uit 2012 wijst Jager-Vreugdenhil in dat kader echter op het feit dat het welslagen van de Wmo gebaseerd is op de mogelijksvoorwaarde van een toename van de participatie van kwetsbare burgers in sociale verbanden die zelf juist niet zo makkelijk beïnvloedbaar zijn door middel van overheidsbeleid. Zij ziet als het grote dilemma van de Wmo: het beroep op een verondersteld potentieel aan informele zorg in de civil society, maar die society is per definitie niet het domein van de overheid.⁶⁶¹ Zonder de versterking van de participatie op dat punt zal de zorg volgens haar niet ontlast worden en in kwaliteit achteruit gaan.⁶⁶² Het besef van de

⁶⁵⁸ Noordegraaf, 'Diaconaat en verzorgingsstaat', 281v.

⁶⁵⁹ <https://www.koninklijkhuis.nl/documenten/toespraken/2013/09/17/troonrede-2013> Laatst geraadpleegd 10 september 2022.

⁶⁶⁰ Ministerie van VWS, *Welzijn nieuwe stijl*, 24-26.

⁶⁶¹ Jager-Vreugdenhil, *Nederland participatieland*, 219.

⁶⁶² Jager-Vreugdenhil, *Nederland participatieland*, 78vv., 211.

participatienoodzaak zal moeten doordringen bij de 'sterke' burgers en netwerken van informele organisaties die zorg kunnen dragen en de bevordering van een dergelijke 'empowerment' vergt veel praktijkkennis. Want hoe bijvoorbeeld de zorgende taken van de diaconie van de kerken, die ook op uiteenlopende wijzen zijn georganiseerd, in te passen in een Wmo-beleid, en zonder het getuigenis aspect te schrappen?

Het voorgaande maakt duidelijk waarom de kerken alert waren in 2007: zou de Staat met de Wmo nu naast de verantwoordelijkheid voor het materiële welzijn van de burger (Wet Werk en Bijstand 2004), ook de uitsluitende zeggenschap en in samenwerking met private zorgaanbieders het uitvoeringsmonopolie krijgen in de 'Civil Society', de sfeer van privé, familie en buurt?⁶⁶³ De kans was groot dat de inhoudelijke activiteiten van de diaconie geacht zouden worden zich af te gaan spelen op wat in de Wmo de 'prestatievelden' zijn genoemd en deze dus met de regelingen daaruit te maken krijgt; is er dan ook financiering door de gemeente voorhanden? Ook is kennis van die regelingen van belang om te weten 'waar geen helper is' een traditioneel aandachtsgebied van de diaconie.

Op zich zijn er zeker overeenkomsten tussen de uitgangspunten van de Wmo en de begrippen solidariteit, subsidiariteit en complementariteit van zorg uit de katholieke sociale leer maar de vraag is of de katholieke kerk sterk genoeg is als partner in het Wmo beleid en of zij haar religieuze doelstellingen en benadering van de mens overeind kan houden binnen het burgerbeeld van de overheid?⁶⁶⁴ Het tijdschrift *Diakonie & Parochie* besteedt alle vier de afleveringen van 2007 aan de implicaties van de Wmo voor de diaconie met name in het prestatieveld 'sociale samenhang en leefbaarheid', 'mantelzorgers en vrijwilligers (prestatieveld 4)', 'materiële voorzieningen' (prestatieveld 6) en 'openbare geestelijke gezondheidszorg en verslavingszorg' (prestatieveld 8 en 9). Er wordt een stappenplan aangeboden voor de diaconie van de parochies om tot een optimale positionering te komen ten aanzien van de gemeente en de Wmo regelingen, en er wordt een veelheid aan literatuur en websites opgesomd voor verdere oriëntatie.⁶⁶⁵ De Wmo zelf maakt nergens gewag van kerkelijke diaconieën of hun mogelijke rol bij de uitvoering van de regelingen. Kerken zouden in de termen van de wet in beeld kunnen komen als lokale belangenbehartigers, uitvoerders van beleid (b.v. inloophuizen) en het zijn ook zelf organisaties van vrijwilligers en mantelzorgers.⁶⁶⁶

Vanuit de protestantse kerken doet hoogleraar Herman Noordegraaf een langlopend onderzoek (2007-2011) naar de kritische participatie van kerken in de Wmo. Zijn conclusies op grond van de bevindingen op zeven diaconale locaties in Nederland gaan ook op voor de katholieke diaconie. Een van de onderzochte locaties is de gemeente Sittard met overwegend rooms-katholieke gelovigen en het bijzondere diaconale project inloophuis 'Bie Zefke'. Opmerkelijk is hoe sterk de impact van de Wmo en de mogelijkheden van diaconieën tot participatie en financiering samenhangen met het decentrale karakter van de wet. Voor de lokale overheid zijn kerken op zijn hoogst en niet noodzakelijk een element in een opsomming van de vele organisaties die een rol spelen bij het vormen van de sociale samenhang van de bevolking.⁶⁶⁷ Dat betekent dus dat ze in een Bible-Belt gemeente eerder zichtbaar zijn dan in een grotere stad, eerder zichtbaar voor een katholieke wethouder die bij diaconie is betrokken, dan in een 'seculier' college. Ook de effectivering van financiering voor diaconale projecten van de kerken is afhankelijk van de acceptatiegraad van

⁶⁶³ Van katholieke zijde verscheen in dat jaar ter voorbereiding o.a. als extra katern bij RKK.nl: Crijns, H., 'Diaconie en Wmo'; en van de gezamenlijke kerken: *Meedoen in een rechtvaardige en duurzame samenleving; over de rol van kerken in de WMO*, Utrecht 2007.

⁶⁶⁴ Sengers, 'Religie en kerk in de zorgzame samenleving', 27v.

⁶⁶⁵ Maasen, 'Stappenplan Parochiële Diaconie en Wmo', 17-19; Crijns, *De Wmo en de rol van kerken*, 8-10.

⁶⁶⁶ Crijns, 'Inleiding. Diaconie en Wmo: materiële voorzieningen', *Diakonie & Parochie*, 2007/3, 3-8.

⁶⁶⁷ Noordegraaf, *Kerk en Wmo*, 110.

deze projecten in de lokale samenleving en de inpassing in de prestatievelden en resultaatgebieden van de Wmo.⁶⁶⁸ Sommige gemeenten zijn terughoudend vanwege de angst voor het ‘zieltjes winnen’,⁶⁶⁹ voor andere staat het maatschappelijk nut van een katholiek inloophuis als een paal boven water. Om de samenwerking met gemeenten op dit punt te versoepelen en in aanmerking te kunnen komen voor subsidie gebruiken diaconieën soms een niet-kerkelijke rechtspersoon als juridisch vehikel. Het eigen karakter van de kerkelijke maatschappelijke hulp en het kritisch vermogen wordt daarmee dan weer een aandachtspunt.⁶⁷⁰ Daarbij komt dat de kerken zich meestal collectief moeten organiseren om zich te kunnen ‘invechten’ in een Wmo-adviesraad van de gemeente – zo deze al plaatselijk actief is – en van zich te kunnen laten horen. Zijn er in een parochie geen ‘Wmo-voortrekkers’ dan blijft dit aandachtsgebied onbenut, hetgeen geregeld voorkomt want betrokkenheid met de Wmo vergt een grote investering in tijd en kennis waarvoor vaak geen vrijwilligers te vinden zijn. De Wet maatschappelijke stage (2011) biedt bijvoorbeeld mogelijkheden ter versterking van de diaconale werkgroep, maar iemand moet hierbij wel het voortouw nemen.⁶⁷¹ Uit onderzoek van Davelaar en Smits van Waesberghe blijkt dat in 2010 51% van de Gemeenten contacten onderhoudt met levensbeschouwelijke organisaties en driekwart daarvan ook een subsidierelatie daarmee hebben, zonder daar overigens specifiek beleid voor te maken. Het Wmo prestatieveld van de kerken is meestal de integratie van etnische minderheden, participatie en welzijn. De scheiding van religieuze en maatschappelijke activiteiten van kerken is wel een issue maar leidt niet tot problemen; uiteindelijk telt de maatschappelijke effectiviteit.⁶⁷²

De blik van gemeenten is vaak ook functioneel: kerken zijn interessant want zij ‘beschikken’ over een groot aantal vrijwilligers, mantelzorgers, fondsen en gebouwen. Daartegenover staat soms de kritische kijk van diaconieën op het gemeentelijke sociale beleid: wat is zelfredzaamheid en hoe ver moeten mensen hiertoe ‘gedwongen of gevormd’ worden’.⁶⁷³ Voorbeeld van het laatste is bijvoorbeeld het Diaconaal Platform Ede, ooit opgericht om spreekbuis te zijn van de kerken bij de gemeente in verband met de Wmo, en dat zich sterk maakte voor gemeentelijke aandacht voor mensen met beperkingen die voordien werden geacht zich tot de kerken te richten.⁶⁷⁴ Per gemeente kan de verhouding tussen de lokale gemeente en de plaatselijke diaconieën verschillen.⁶⁷⁵ De hulpdienst van de parochie Veghel (in 2022 160 vrijwilligers) zit in een netwerk met het Platform Minima, de intergemeentelijke sociale dienst, het Wmo platform van de gemeente Veghel en het diaconie-overleg van De Vonk in Tilburg.⁶⁷⁶ In Deventer is er WORLD: Werkoverleg Overheid, Religies en Wereldbeschouwing over ieders activiteiten in het sociale domein.⁶⁷⁷ Barneveld kent tot op heden het Barnevelds Diaconaal Netwerk (15 diaconieën) dat korte lijntjes en een vertrouwensrelatie onderhoudt met de gemeente en hulpverleningsinstellingen, vrijwilligers traint, gezamenlijke acties opzet en een gecoördineerd financieel beleid voert.⁶⁷⁸

⁶⁶⁸ Noordegraaf, *Kerk en Wmo*, 114; *Diakonie & Parochie* 2012/3, 33 over diaconie en fondsenwerving van gemeentelijke subsidies.

⁶⁶⁹ Argwaan vanwege ‘zieltjes winnen’ zit kennelijk heel diep; zoals wanneer de lokale Sint Ansfridusparochie de jeugd van een AZC een dagje uit wil bezorgen met een fietstocht naar de speeltuin in Austerlitz: Atsma, *Arm. En wat doet de kerk?*, 49.

⁶⁷⁰ Crijns & Van Well, ‘Organisatie van diaconaat, diaconie’, 207.

⁶⁷¹ *Diakonie & Parochie* 2011/3, 27.

⁶⁷² Davelaar & Smits van Waesberge, *Tussen principes en pragmatisme*, 47v.

⁶⁷³ Noordegraaf, *Kerk en Wmo*, 121; Meeuws, ‘Kerk en diaconie in Nederland participatieland’, 6v.

⁶⁷⁴ De Bier & Van Eck, *Armoede en recht doen*, 57.

⁶⁷⁵ Crijns, Heeft diaconie een rol en taak bij de Wmo?, *Diakonie & Parochie* 2013/1, 16.

⁶⁷⁶ *Diakonie & Parochie* 2008/2, 6.

⁶⁷⁷ *Diakonie & Parochie* 2014/4, 24.

⁶⁷⁸ *Diakonie & Parochie* 2016/4, 34.

Uit een evaluatie van nieuwe pilotprojecten in de Protestantse kerk na de laatste golf van decentralisatie van zorg naar de Wmo in 2015 blijkt dat er wel degelijk veel mogelijkheden zijn voor kerken om activiteiten te ontplooiën voor zorgafhankelijke mensen, zowel binnen als buiten de kerk: ontmoetingsplekken, maatjesprojecten en het signaleren van knelpunten. Deze zaken vergen wel een grondige bezinning op de eigen doelstelling en uitgangspunten en een ‘professionele’ aanpak van de communicatie met de gemeenten.⁶⁷⁹

Zoals hiervoor Jager-Vreugdenhil echter al voorzag leidt in de ‘participatiesamenleving’ het door de jaren heen voortdurend gebrek aan voldoende maatschappelijke cohesie en participatievermogen voor een goed functioneren van de Wmo, de afgeknepen financiële budgetten van gemeenten en de gebrekkige afstemming van de publiek/private samenwerking tot kwaliteitsverlies in de zorg waardoor feitelijk kerken steeds vaker verantwoordelijkheden op zich nemen waar vroeger de overheid mensen hielp.⁶⁸⁰ Aan het eind van de jaren tien van deze eeuw gaat het vervolgens niet meer over het functioneren van de Wmo en de plaatsbepaling daarbij van de kerken. H. Dane schrijft in 2019 in *Diakonie & Parochie*: “Er blijkt zo ongeveer een permanente mismatch tussen de papieren werkelijkheid van (zeg ik nu maar even) ‘Den Haag’, en de dagelijkse chaos van mensen die net als u en ik een min of meer geregeld bestaan willen leiden.”; “Over één ding is iedereen het eigenlijk wel eens: de kwetsbare groepen aan de onderkant van de samenleving hebben het meest het nakijken als het gaat om hun sociale zekerheid.” Er komen dus steeds meer mensen die niet direct op eigen kracht in staat zijn hun weg te vinden in de samenleving, en dus voor kortere of langere tijd de steun van de overheid nodig hebben”; Onder het mom: beleid moet dichterbij de burger. Veel lokale overheden beschikken echter niet over de bestuurscapaciteit om de problemen op te lossen waar ze zo opeens verantwoordelijk voor zijn geworden”; “We moeten constateren dat de afgelopen jaren het begrijpen van de burgers door de overheid is uitbesteed aan maatschappelijke organisaties zoals de voedselbanken, schuldhulpmaatje en de kerken. Daar zijn vrijwilligers, die de tijd nemen om te luisteren en om naar oplossingen te zoeken in de wirwar van levensverhalen. Vrijwilligers ook, die de weg kennen in de ambtelijke molens en zich niet van het kastje naar de muur laten sturen.”⁶⁸¹

Deze evaluatie van de toegenomen armoede en zorgbehoefte van burgers onder de gedecentraliseerde regelingen van Wmo en Participatiewet komt overeen met de aanzienlijke toename van de hulpactiviteiten van diaconieën in financiën en menskracht vanaf 2007 zoals in de volgende paragraaf nader wordt weergegeven.

§ 5.3.2. Armoede in Nederland 2002–2019 en de toegenomen hulp vanuit de diaconie

Het door Mark Twain bekend geworden statement “There are three kinds of lies: lies, damned lies and statistics”, komt voor de geest bij nader onderzoek naar armoede in Nederland. In de jaren na de bankencrisis van 2008 nam het aantal huishoudens met een laag inkomen sterk toe. Na 2014 daalt het percentage huishoudens met een laag inkomen tot 7,9% in 2021 tot 6,8%. “Van de 513 duizend huishoudens [van in totaal 7,5 miljoen, oftewel globaal 900.000 personen, HR] met een laag inkomen in 2020, moesten er 221 duizend al ten minste vier jaar achtereen van een laag inkomen rondkomen.”⁶⁸² Volgens het Centraal Bureau van de Statistiek is er uit de verzamelde data in 2021 een vermindering van het armoederisico te constateren voor huishoudens met een ‘inkomen onder de lage inkomensgrens’. Deze laatste groep is te onderscheiden van huishoudens onder de ‘beleidsmatige inkomensgrens’, het wettelijk bestaansminimum dat in de politieke

⁶⁷⁹ Noordegraaf, ‘Zorgzame kerk. Kerk zijn in de participatiesamenleving’, 84.

⁶⁸⁰ *Diakonie & Parochie* 2011/4, 29; *Diakonie en Parochie* 2014/4, 16.

⁶⁸¹ Dane, ‘De (on) begrepen burger’, 32-35.

⁶⁸² CBS, *Armoede en sociale uitsluiting 2021*, 22 en 24.

besluitvorming is vastgesteld.⁶⁸³ Het rapport vermeldt vervolgens: “Doordat de beleidsmatige inkomensgrens bij een stijging van het beleidsmatig inkomen zelf ook hoger komt te liggen, kan het aantal huishoudens met kans op armoede volgens deze grens daardoor zelfs toenemen. In 2019 en 2020 nam de beleidsmatige grens relatief sterk toe (zie figuur A1) en daalde het aandeel huishoudens met een inkomen tot de lage-inkomensgrens.”

Daarnaast is het zo dat niet alleen de omvang van armoede kan verschillen tussen de diverse armoedegrenzen, maar ook de samenstelling van de groep die onder de armoedegrens leeft. Volgens het ene criterium hebben vooral werkers met lage lonen hoog risico op armoede, volgens het andere juist mensen met een pensioen en/of AOW.⁶⁸⁴ Vervolgens kan de armoede kortdurend of langlopend zijn, of al dan niet via de gezinnen meer of minder kinderen treffen.

Waar er dus vergelijkenderwijs in relatieve zin minder armoede bestaat de laatste jaren, zijn niettemin 900.000 arme mensen (1 op de 20 Nederlanders) een enorm aantal, zeker als men bedenkt hoeveel mensen net boven een specifieke armoedegrens gerekend worden, maar die door omstandigheden en onvermogen met dezelfde problematieken geconfronteerd worden als de ‘officiële’ armen. Vanuit dat perspectief kijken de armoedeonderzoeken die vanaf 2002 door de kerken zijn gedaan. Zoals geformuleerd in hun rapport *Armoede in Nederland 2019*: “Een kwantitatieve benadering van armoede is één manier van kijken. De kwalitatieve manier van kijken leert iets over wat armoede betekent voor mensen. Het niet volop mee kunnen doen in de samenleving, het tekort aan inkomen, het telkens moeten zorgen voor de dag van morgen: dat alles tekent mensen. Armoede heeft grote invloed op het leven van mensen, de relaties die ze aan kunnen gaan, de identiteit.” De onderzoeken van de kerken presenteren ook een samenvatting en eigen analyse van armoedecijfers, maar dus vooral om de orde van grootte van het probleem aan te geven en het kader van hun al dan niet af- of toegenomen diaconale activiteiten.⁶⁸⁵

Het onderzoek van 2019 is het achtste in een reeks begonnen in 2002 vanuit de landelijke diaconale en missionaire organisatie (Kerk in Actie) van wat sinds 2004 de Protestantse Kerk in Nederland heet en de oecumenische werkgroep Arme Kant Van Nederland. Het eerste van dit type onderzoeken was gebaseerd op een steekproef onder protestantse diaconieën en parochiële caritasinstellingen. In de eerste jaren is de conclusie dat “de minima te hard worden getroffen door het huidige overheidsbeleid”.⁶⁸⁶ Maar ook in katholieke kring was er al onderzoek in 2002 in de vorm van het *Dossier Armoede in Nederland 2002* uitgegeven door de werkgroep Arme Kant van Nederland/EVA en arbeidspastoraat DISK. Dit kwam tot stand als evaluatie van het vanaf 1995 tot 2000 door de regering gevoerde actieve armoedebestrijdingsbeleid. Genoemde werkgroep had in 2000 ook de campagne ‘om sociale gerechtigheid’ gestart die gepaard ging met de oprichting van de Alliantie voor Sociale Rechtvaardigheid, thans in 2022 Sociale Alliantie genoemd. De Alliantie is een netwerk van meer dan zestig (in 2012; 2022 ruim vijftig) landelijke en provinciale organisaties, vakbonden, humanisten, kerken, arme-kant-netwerken en belangenorganisaties die verarming en verrijking aan de orde stellen.⁶⁸⁷

In de loop der jaren (2010, 2013, 2016, 2019) doen steeds meer kerken mee aan het armoedeonderzoek, de katholieke vanaf 2008. Met het ter ziele gaan in 2014 van genoemde Werkgroep Arme Kant van Nederland/EVA neemt op initiatief van de Raad van Kerken Nederland het Knooppunt Kerken en Armoede het stokje van de onderzoeken over. Steeds wordt onderzocht in welke mate en op welke wijze kerkelijke organisaties betrokken zijn bij de ondersteuning van mensen die financieel in problemen zijn geraakt. Ongeveer een derde (ca. 1200) van het aantal

⁶⁸³ CBS, *Armoede en sociale uitsluiting 2021*, 14.

⁶⁸⁴ CBS, *Armoede en sociale uitsluiting 2021*, 121.

⁶⁸⁵ *Armoede in Nederland 2019*, 48-54.

⁶⁸⁶ Kerk-in-Actie, *Armoede in Nederland* (2005), 20.

⁶⁸⁷ Voorbeeld ervan zijn de ‘alliantiedagen’, zie *Diakonie & Parochie* 2012/1, 31-33.

benaderde kerkelijke organisaties werkt er aan mee, welk aantal in de laatste jaren minder wordt door de eerder besproken schaalvergroting en fusies in de kerken. Vanaf 2010 richt het onderzoek zich ook op de betrokkenheid van kerken bij investeringen in geld en menskracht voor collectief georganiseerde hulp (voedselbanken, ruilwinkels, kledingwinkels, noodfondsen, stichtingen Leergeld, inloophuizen etc.).

Het laatste onderzoek in deze reeks (2019) maakt ook de vergelijking met eerdere resultaten. Algemene conclusie is dat diaconale hulpverlening rond het bestrijden van armoede steeds is toegenomen. Kerken luidden in 2011 al de noodklok. Diaconieën en caritasorganisaties van de kerken nemen steeds vaker de verantwoordelijkheid voor mensen op zich, waar vroeger de overheid de mensen heeft geholpen.⁶⁸⁸ Bij een geringer aantal diaconale organisaties (3300, in 2015: 3600) is het totaal aantal hulpvragen gestegen van 49.474 in 2015 naar 62.568 in 2018. Hiervan zijn er 56.760 (in 2015: 44.177) gehonoreerd. De meest voorkomende manier van hulp bestaat uit financiële giften (79,0%). Andere manieren van hulp zijn materiële hulp in natura (70,07%) en financiële hulp in de vorm van leningen (46,0%).⁶⁸⁹ Het gemiddeld gegeven jaarbedrag is gestegen, evenals de financiële bijdragen aan collectieve voorzieningen en organisaties. Het totaalbedrag aan alle vormen van hulpverlening is ca. 40 miljoen, in 2015 36 miljoen en 2012 29 miljoen. Het totaal aan geïnvesteerd 'sociaal kapitaal' is zo mogelijk nog sterker gestegen: "Gemiddeld 9,6 (in 2015 waren dat 5,9) diakenen, bestuurders of vrijwilligers zijn actief met de diaconale hulp, ofwel 25.400 mensen (in 2015 16.800). Zij besteden gemiddeld 508 uur in totaal aan individuele ondersteuning (in 2015 was dat gemiddeld 193). In totaal gaat het om 1.341.059 uur vrijwilligerswerk (in 2015 was dat 549.700 uur)."⁶⁹⁰ Omgerekend in geld bedraagt het geleverde sociale kapitaal bijna 48 miljoen euro. Vragen om hulp zijn complexer geworden en zo ook het vinden van een hulproute, hetgeen zich vertaalt in vele meer bestede uren. Het soort problemen dat diaconale organisaties tegenkomen: schuldenproblematiek, langdurig laag inkomen, financiële tegenslagen, wachttijden bij uitkeringen, vastlopen in lokketten van instanties, buiten alle regelingen vallen, ingewikkelde formulieren en regelgeving, grote terugvorderingen, structurele hoge bijzondere uitgaven.⁶⁹¹

Bij ieder onderzoek bevinden zich ook concrete en gerichte aanbevelingen voor de overheid op basis van de onderzoeksgegevens: kerken zijn van mening dat de overheid haar taak beter op moet pakken door aan het ontstaan en (voort)bestaan van armoede meer beleidsaandacht te geven, minder bureaucratisch te worden, groepen in kwetsbare (zorgafhankelijke) financiële posities te ontzien bij de voortgaande bezuinigingen en de dienstverlening met name rond schuldhelpverlening te verbeteren. Een aantal diaconale organisaties ervaart het sociaal minimum als ontoereikend.⁶⁹²

§ 5.4. Wind mee voor diaconie door Paus Franciscus, vorming/'empowerment' en handboeken

Uit de hiervoor beschreven ontwikkelingen na 2007 is – verrassenderwijs – op te maken dat ondanks vergaande om- en afbouw van de landelijke en plaatselijke organisatie van de katholieke kerk in Nederland (§ 5.2.1), een in samenhang daarmee in verhouding nog sterker imploderende katholieke diaconale infrastructuur (§ 5.2.2) en een op een geheel nieuwe leest geschoeid complex sociaal bestel van (maatschappelijke) zorg en verhouding kerk en staat (§ 5.3.1), het beroep vanuit maatschappij én staat op, en de verlening van 'armenzorg' door de kerken nog nooit zo groot is geweest (§ 5.3.2).

⁶⁸⁸ *Diakonie & Parochie* 2011/4, 29.

⁶⁸⁹ *Armoede in Nederland 2019*, 20.

⁶⁹⁰ *Armoede in Nederland 2019*, 20.

⁶⁹¹ Atsma, *Arm. En wat doet de kerk?*, 36.

⁶⁹² *Armoede in Nederland 2019*, 21.

Deze aldus enorm aangezwollen ‘vraag naar diaconie’ gaat tegelijkertijd gepaard, zoals we in de volgende paragrafen zullen zien, met een versterkt aanwakkeren van het diaconale vuur onder wat er resteert aan diaconaal bevlogen, al dan niet zwak of sterk kerk gerelateerde katholieken, waarbij de kerkelijke context hoofdzakelijk eucharistie-georiënteerd is.

§ 5.4.1 Benedictus XVI, Franciscus en de voorkeurspositie voor de armen

Benedictus XVI

Zoals in het vorige hoofdstuk beschreven (§ 4.2.1) leek Benedictus XVI in zijn encycliek *Deus Caritas Est* (2005), ondanks zijn verankering van de term ‘diakonia’ in de drievoudige fundamentele opdracht van de kerk ‘kerugma-leitourgia-diakonia’, met zijn invulling van die diakonia-opdracht door een geloofshouding en praktijk van ‘caritas’, meer bij de traditionele caritas-theologie (zie § 2.1) te willen aansluiten en deze theologisch ‘bij de tijd’ te willen brengen in de traditie van de sociale leer sinds Vaticanum II. Hij verlegde de focus meer naar daden van barmhartigheid door zowel gelovigen als katholieke organisaties (de bedelende en noodlenigende armenzorg) waarbij het corpus van de sociale leer meer ‘op afstand’ functioneert als geheel van eigen waarden dat richtinggevend kon zijn voor het geweten en sociaaleconomisch handelen van katholieken. Richtinggevend zonder dat kerkelijke bedienaren hiermee in concrete, actuele situaties van structureel onrecht maatschappelijk handelen konden duiden of entameren laat staan er zelf positie in konden kiezen.⁶⁹³ De ‘Option for the poor’ in de zin van mede inhoudende een ‘liberational spirituality’, leek te zijn omgebogen naar een ‘concern for the poor’, zich beperkende tot het afwijzen van economische en politieke situaties waar armen het slachtoffer zijn.⁶⁹⁴ De formulering ‘Option for the poor’ komt in geen van Benedictus encyclieken voor.⁶⁹⁵ Volgens Borgman zag Benedictus de katholieke sociale leer als enige authentieke vorm van bevrijdingstheologie.⁶⁹⁶

Benedictus derde - sociale - encycliek *Caritas in Veritate* (2009) was bedoeld om in 2007 de veertigste verjaardag van Paulus VI’s *Populorum Progressio* te gedenken, maar vanwege de internationale kredietcrisis vanaf eind 2007, hebben de paus en zijn ghostwriters ook een standpunt daartegenover willen innemen in de vorm van een scherpe kritiek op de uitwassen van het neokapitalistische systeem waaraan uiteindelijk alles ten onder zal gaan.⁶⁹⁷ Dorr twijfelt er niet aan dat Benedictus XVI in deze encycliek zich formeel in de lijn van zijn voorgangers bleef scharen achter de stelling dat katholieken (i.e. leken) moeten werken aan structurele gerechtigheid in de wereld.⁶⁹⁸ De uitgangspunten uit de sociale leer betreffende structuren van samenleven en economie vindt men volgens Puggioni en Zięba dan ook meer of minder expliciet terug in *Caritas in Veritate*.⁶⁹⁹ Zeer expliciet daarin nummer 27.⁷⁰⁰ Het verschil bij Benedictus is de verlegging van het zwaartepunt in het maatschappelijk handelen van katholieken naar de algemene, abstracte Gods- en naastenliefde in de individuele mens die haar specifieke uitwerking zou moeten krijgen op de sociale structuren

⁶⁹³ Dorr, *The Pope Francis Agenda*, 60.

⁶⁹⁴ Samenvattend: Dorr, *Option for the poor*, 303v.

⁶⁹⁵ Caspers & Chatelion Counet in de lijn van Dorr: ‘Waarom de armen’, 341.

⁶⁹⁶ Borgman, ‘Naar zijn beeld’, 22.

⁶⁹⁷ Bespreking door Crijns van de Encycliek op het punt van economie en globalisering in *Diakonie & Parochie* 2010/4, 3vv.

⁶⁹⁸ Dorr, *Option for the Poor*, 233, 303.

⁶⁹⁹ Puggioni, *The Social and Economic Message of Benedict XVI’s Caritas in Veritate*, 141, 157v.; Zięba, *Papal Economics*, 172-178.

⁷⁰⁰ “Dat betekent dat er een systeem van economische instellingen ontbreekt, dat in staat is de juiste toegang tot water en voedingsmiddelen te garanderen, en tevens de knelpunten te overwinnen, die verband houden met basisbehoeften en de noodsituaties die ontstaan bij werkelijke voedselcrisisen –“ *Caritas in Veritate* 27.

door de liefdevolle omgang met behoeftige mensen: “Alleen met de liefde, verlicht door het licht van de rede en van het geloof, is het mogelijk ontwikkelingsdoelen te bereiken, die een menselijkere en meer vermenschelende waarde bezitten. [...] “De kerk heeft geen technische oplossingen te bieden. En wil zich absoluut niet op enigerlei wijze in de politiek van staten mengen.”⁷⁰¹ Benedictus omschrijft de inhoud van de encycliek zelf als “Over de integrale ontwikkeling van de mens in liefde en waarheid.”⁷⁰²

Hij borduurt bij de uitwerking hiervan voornamelijk voort op het belang van ‘Communio’ in het sociale handelen van de gemeenschap, en de ‘economy of communion’ als een soort ideaaltype van een christelijke economie of onderneming, en een belangrijker rol voor internationale organisaties als wereldpolitiek bedrijvende instanties.⁷⁰³ Hij vond dat kerkelijke leiders en organisaties te zeer zelf in allerlei strijd om gerechtigheid verwickeld waren geraakt en trachtte, zonder die focus expliciet af te wijzen, daartegenover een andere ‘social practice’ te propageren.⁷⁰⁴ De hoop op verandering ligt daarin bij mengvormen tussen burgermaatschappij (civil society), markt en overheid, waarbij het zicht op de mensheid en haar toekomst zoals voorgehouden door de waarden uit de katholieke sociale leer de economie dient te beschaven.⁷⁰⁵ “De caritas is het programma van de sociale moraal, met de rede moet echter worden gezocht hoe de weg naar realisering hiervan loopt.”⁷⁰⁶ De sociale leer van de kerk kan daar aan bijdragen omdat zij een ‘moral framework for economic action’ aanbiedt, de leer is meer het ‘hoe’ van het maatschappelijk handelen en minder het ‘wat’.⁷⁰⁷ Toepassingen van deze gedachten zijn bijvoorbeeld te vinden in kringen van de Focolare beweging waarvan de econoom L. Bruni⁷⁰⁸ deel uitmaakt en bij A. Barrera.⁷⁰⁹ In zijn artikel *Aid in the Age of Markets: Sociale Enterprises and Catholic Social Thought* (2016) zet deze laatste kort uiteen hoe waarden uit de katholieke sociale leer binnen een sociaal ondernemerschap en internationale ontwikkelingsorganisaties in concrete economische ‘business-modellen’ zijn te gieten die weer te implementeren zijn in bestaande marktmechanismen. Hun werking is dan zodanig dat zij gemeenschap (‘Communio’) stichten door de gemarginaliseerden weer meer in het centrum van de economische activiteit te brengen en op die manier een gemeenschap van hoop stapje voor stapje uit te breiden. Ook bijvoorbeeld de op katholieke leest geschoeide Nederlandse (diaconale) hulporganisatie Cordaid richtte zich rond 2012 expliciet in de lijn van de encyclieken van Benedictus XVI op ‘sociaal ondernemerschap’.⁷¹⁰

Hubenthal brengt naar voren dat de katholieke sociale leer echter niet bedoeld is voor ‘incidental corrections of the dominant economic system’ maar meer voor ‘efficient transformation’ van structuren en het wijzen op de noodzaak van het op alle fronten tegengaan van negatieve

⁷⁰¹ Caritas in Veritate, 9; Citaten uit de Nederlandse vertaling: <https://rkdocumenten.nl/toondocument/2254-caritas-in-veritate-nl/?idCode=1.1> Laatst geraadpleegd 19 september 2022.

⁷⁰² Caritas in Veritate, aanhef..

⁷⁰³ Dorr, *Option for the poor*, 234; Dorr, *Pope Francis Agenda*, 19; Vosman & Leget, ‘Caritas in Veritate’, 177;

⁷⁰⁴ “[The encyclical...] does in its principles give good grounds for the religious engagement with justice that drives the liberation theologies of the last decades”, opmerkelijk volgens Puggioni in het licht van Ratzingers scherpe kritiek op de bevrijdingstheologie als prefect van de congregatie van de geloofsleer: Puggioni, *The Social and Economic Message of Benedict XVI’s Caritas in Veritate*, 141.

⁷⁰⁵ *Diakonie & Parochie* 2010/4, 6.

⁷⁰⁶ Vosman & Leget, ‘Caritas in Veritate’, 173.

⁷⁰⁷ Puggioni, *The Social and Economic Message of Benedict XVI’s Caritas in Veritate*, 121; Ossewaarde, ‘Naar een beschaving van liefde’, 35v en 42v.

⁷⁰⁸ Zie van hem bijvoorbeeld *The Genesis and the Ethos of the Market* (2012) en *Handbook on the Economics of Reciprocity and Social Enterprise* (2013).

⁷⁰⁹ A. Barrera, *Catholic Missionaries and their work with the poor. Mitigating market-government failure in emerging Nations*, Abingdon/New York 2019.

⁷¹⁰ Crijns, H. & J. Van Zijl, ‘Sociaal ondernemerschap’, 15.

sociale effecten van het marktdenken (ongelijkheid, uitbuiting, migratie).⁷¹¹ Dorr wijst er bovendien op dat Benedictus' voornoemde abstracte ideeën over een 'economy of communion' geen soelaas bieden in concrete situaties van onrecht van overheidswege en bij de daadwerkelijke ondersteuning van de kerk aan mensen en groepen die zich uit onrechtsituaties willen bevrijden.⁷¹² Kritisch is ook Stålsett: "For instance, although Christian faith no doubt has a lot to say about economics, one wonders whether the church as a community is necessarily the central actor in forging alternative economic practices?" Zij twijfelt of een dergelijke inzet niet te veel de fundamenteel onethische en anti-christelijke structuren in de economie blijft bevestigen. Seculiere, bevrijdende economische inzet moeten we volgens haar meer blijven zien als 'diaconaal' dan als 'charitatief' in moderne zin.⁷¹³

Terwijl onder Benedictus pausschap na 2009 het schip van de katholieke sociale leer langzaam uit zicht dreigde te raken als fundering voor directe betrokkenheid van gelovigen en kerkelijke organisaties in politieke en maatschappelijke kritiek/actie/bevrijding gericht op gerechtigheid (zie § 4.2.1), leek de diaconale praktijk in Nederland voor het grootste deel op de oude voet verder te varen.

Bespiegelingen in Nederland over *Caritas in Veritate* deden hun voordeel met de grote woorden eruit als 'bonum commune' en de 'integrale menselijke ontwikkeling', zonder tot de bovengenoemde conceptuele koerswijziging door te dringen of dit tot aanpassing van diaconale praktijken te laten leiden.⁷¹⁴ In zijn dissertatie *Diaconie* uit 2011 stoelt Meeuws geen enkele gedachte op *Caritas in Veritate*. De vier nummers die het tijdschrift *Diakonie & Parochie* in 2010 aan *Caritas in Veritate* wijdt (In vier thema's: migratie, mensenrechten, duurzaamheid en globalisering) duiden de onderdelen van de encycliek vooral als verschillende aspecten van de hiervoor genoemde algemene kritiek op het neokapitalisme. Bij de voorbeelden van diaconale projecten onder het betreffende thema in elk nummer wordt in het geheel niet gerefereerd aan beginselen of principes uit de encycliek als die hiervoor zijn geanalyseerd. Daar waar het 'Caritas' beginsel uit de encycliek naar voren wordt gehaald blijft het soms steken in algemeenheden: "Deze dynamiek [onderdrukking van armen door rijken, HR] kan worden doorbroken door de caritas in de markt een grotere rol toe te kennen: de Caritas in Veritate, "liefde in waarheid" krijgt idealiter vorm in criteria, waarin mensen elkaar kunnen toetsen op rechtvaardigheid, op hun streven naar welvaart en welzijn voor iedereen."⁷¹⁵

Zich bewust van het gevaar dat de koers op den duur meer zou kunnen wijzigen naar abstracta is terzelfder tijd M. van Dillen. Zij pleit in 2011 voor een streven naar gerechtigheid en een kennis van (de uitoefening van) machtsverhoudingen en -processen binnen de diaconale praktijken en geen dualisme te laten ontstaan tussen caritas en diaconie op grond van *Caritas in Veritate*.⁷¹⁶ Voor een overzicht van de internationale reacties op *Caritas in Veritate* zie Dorr, *Option for the Poor*, hoofdstuk 17.

Aan de vooravond van de abdicatie van Benedictus XVI verschijnt in 2012 van Th. Caspers onder het aegis van E. Borgman *Proeven van Goed Samenleven. Een inleiding in het katholieke sociale denken*. Het eerste wat opvalt is dat dit boek nergens ook maar refereert aan een inbreng van de bevrijdingstheologie in veertig jaar 'Option for the poor' uit de sociale leer en de daaruit voortvloeiende bevrijdingsstrijd voor gerechtigheid en tegen 'zondige structuren', onrechtvaardige en onderdrukkende maatschappelijke machten. De auteur wijst er op als een soort 'faits accomplis' dat door de "insteek van Johannes Paulus II in het katholiek sociaal denken de nadruk heel sterk is

⁷¹¹ Hübenthal, 'Structural Awareness', 32.

⁷¹² Dorr, *Option for the poor*, 233.

⁷¹³ Stålsett, 'Precious and Precarious Life', 77v en 81.

⁷¹⁴ Ten Hooven, *Katholiek visitekaartje*, 135, 138.

⁷¹⁵ Van Geest, 'Armoede en menselijke waardigheid', 651.

⁷¹⁶ Van Dillen, 'Caritas', 74vv.

komen te liggen op de menselijke persoon en diens waardigheid” en dat deze paus “het katholiek sociaal denken in zekere zin [heeft] verkleind, door de menselijke persoon als concreet vertrekpunt te nemen.”⁷¹⁷ Het lijkt alsof Caspers zich heeft neergelegd bij een personalistische invulling van naastenliefde waar Johannes Paulus II en ook Benedictus naar toe willen en er maar het beste van probeert te maken: “De liefde is het belangrijkste bestandsdeel van onze samenleving en economie”, aldus Benedictus. “Als betrokkenheid voor en compassie met elkaar verbindt de liefde ons.”⁷¹⁸ Katholieke ‘strijd’ tegen onrecht en onrechtvaardige structuren lijkt ver uit beeld. Het derde deel van dit boek, waar de relevantie van de sociale leer voor de hedendaagse samenleving aan de orde komt, zoekt vervolgens de rode draad in de geschiedenis van de sociale leer door te beginnen met *Caritas in Veritate* en van daaruit terug te kijken.⁷¹⁹

E. Sengers en de ‘caritas-beweging’

In dezelfde lijn als Caspers, van een actualisering van de katholieke sociale leer met het accent op de ‘personalistische verkleining’ door Johannes Paulus II en met name de uitvoerige theologische fundering van ‘caritas in diakonia’ door Benedictus XVI, heeft met name rond 2012/13 E. Sengers met grote inzet en gedrevenheid een - wat ik maar aanduid als - ‘caritas-beweging’ in Nederland op gang willen brengen. Hij toont zich gegrepen en geënthousiasmeerd door het caritas gedachtengoed van met name Benedictus XVI.⁷²⁰ In recentere jaren lijkt zijn belangstelling meer uit te gaan naar de Collins interpretatie van het Bijbelse *diakonein* en historische publicaties over paters van de Sociale Actie en wijlen bisschop Aengenent.⁷²¹

Sengers legt de lat hoog: “Het doel van deze studie is (...) een nieuwe richting te geven aan de activiteiten van naastenliefde, die kaders biedt die toegesneden zijn op de eisen die de huidige en komende tijd stellen”.⁷²² Sengers (1971) is godsdienstsocioloog en kerkhistoricus, hij werkt onder andere als docent en onderzoeker. Zijn werkzaamheid is echter niet louter academisch; aan zijn ideeën over ‘caritas waar diaconie was’, heeft hij ook praktisch gevolg kunnen geven. Van 2007 tot 2017 was hij ‘director of charity’ in het Bisdom Haarlem-Amsterdam en vanaf 2011 diaken aldaar. In die hoedanigheid heeft hij zich samen met de bisdomstaf bezig gehouden met “het invullen van het woord ‘caritas’ en promoten” ervan.⁷²³ De aard, omvang en impact van dit nieuwe program zijn voor uw onderzoeker, buitenstaander niet helemaal goed in te schatten op grond van het beschikbare gepubliceerde bronnenmateriaal en de nabijheid van deze ontwikkelingen in de tijd. Anno 2022 is niet duidelijk wat er van het project geworden is, noch van Sengers zelf, die op de website van het bisdom niet meer als functionaris voorkomt. Hij pleitte overigens al in 2010 voor (her) invoering van het begrip ‘caritas’ in plaats van diaconie, waarbij hij zich direct op *Deus Caritas Est* betrok. Zijn theologische uitleg van caritas vindt dan vrijwel geheel plaats binnen het neo-thomistische schema van caritas als de liefde van God voor de mens en diens antwoordende liefde en de daarmee verbonden naastenliefde als zedelijke plicht, zoals we dat in hoofdstuk 2 uitvoeriger

⁷¹⁷ Caspers, *Proeven van Goed samenleven*, 90 en 110.

⁷¹⁸ Caspers, *Proeven van goed samenleven*, 107; zie voor een vergelijkbare kennelijke acceptatie van de invalshoek van Benedictus XVI vanuit de abstracte caritas het slot van het artikel van Vosman en Leget, ‘Caritas in Veritate’, 182.

⁷¹⁹ Caspers, *Proeven van goed samenleven*, 106vv.

⁷²⁰ Met name in zijn boek *Caritas* uit 2012 en het artikel “Caritas voor mens en wereld. Over de verhouding ‘diaconie’ en ‘sociale leer’” uit 2013; zie ook: Sengers, ‘Caritas in Debat’, 2 ; Sengers, *Caritas*, 21.

⁷²¹ Koet/Sengers, *Der Diakon als Vermittler*, 2018; Sengers, *Aengenent: rooms socioloog en sociale bisschop, Johannes Aengenent als ideoloog en bestuurder van de katholieke sociale beweging 1873 – 1935*, 2016.

⁷²² Sengers, *Caritas*, 23.

⁷²³ Crijns & Sengers, ‘Het Gesprek over diaconie en caritas aangaan’, 13.

hebben beschreven aan de hand van het voorbeeld van de schoolcatechismus (§ 2.1).⁷²⁴ In het boek *Caritas* (2012) werkt hij zijn visie op caritas verder uit en verbindt het met inzichten uit de moderne – sociologische - maatschappijanalyse.

Zijn pleidooi stuitte echter op nogal wat kritiek en weerstand van de kant van de ‘oude garde’ van de diaconie: Scharrenborg, Meeuws, Maasen, Crijns (beide laatsten gematigd).⁷²⁵ Complicerende factor bij het weergeven van de kernpunten in de (re-)visie van Sengers van caritas als concept en preferabel boven diaconie is een euvel waarop ook Need heeft gewezen in haar bespreking van diens boek over de geschiedenis van de katholieke kerk uit 2003 (Zie § 2.3): onderdelen van argumenten lijken geen gevolgtrekkingen van het een uit het ander en bepaalde historische duidingen gaan in tegen onbetwiste ‘received views’. Meeuws bevestigt ditzelfde in zijn recensie van het boek *Caritas* en spreekt van “het geheel [is] te weinig uitgediept, onvoldoende helder in samenhang gecomponeerd, onvoldragen. Het begripsgebruik is niet consistent.”⁷²⁶ Het zou makkelijk maar unfair zijn om Sengers vast te pinnen op een passage of een frase om aldus de kern van zijn inzet aan te duiden of te ontkrachten, daarvoor is ook het bereik – historisch, theologisch, sociologisch, economisch – veel te breed. Omdat hij zichzelf nadrukkelijk op de encyclieken van Benedictus XVI beroept en op de daarin geplaatste nieuwe accenten in de sociale leer⁷²⁷, en uitgaande van de explicitering van zijn eigen positie in het debat om ‘Caritas’, is het verdedigbaar om zijn inzet te zien in het licht van de voornoemde koerswijziging die Benedictus poogde in te zetten.⁷²⁸ Sengers: “Ik verzet me tegen de omgekeerde weg, waarbij de aandacht primair ligt bij verandering van de maatschappij en de liefdevolle aandacht voor individuen op de tweede of derde plaats komt. Op deze manier lopen we de kans het ene systeem in te ruilen voor het andere, en de mens waarom het uiteindelijk gaat uit het oog te verliezen.”⁷²⁹ Voor Sengers is de diaconie wat te eenzijdig op het veranderen van onrechtvaardige structuren gericht. Scharrenborg poogt dat meer in balans aldus te formuleren: “De winst in het diaconale werk van de afgelopen 25 jaar lijkt mij te liggen in het feit dat de werken van liefdadigheid of barmhartigheid in caritas zijn aangevuld met de werken van bewustwording, inspiratie en gerechtigheid.”⁷³⁰ Sengers: “Ik vind het niet erg dat er veel contact is met de onderkant van de samenleving en ik ben ook bekend met de voorkeursoptie voor de armen. Maar ik vind dat we er niet in moeten blijven hangen. Armoede in het Rijk Gods betekent misschien wel iets anders dan in de wereld. Het begrip caritas biedt de handvatten om die dienende liefde Gods ook in andere sociale contexten te verspreiden.”⁷³¹ “Het gaat om het vitaliseren van het geloof, de inspiratie en het stimuleren van hetgeen mensen kunnen doen vanaf de basis.” “Door aandacht te geven aan de concrete noden en behoeften van personen en groepen van personen en daardoor bij te dragen aan het bevorderen van sociale rechtvaardigheid. Caritas doe je met je hart.” Maar belangrijker is dat het een verkeerde

⁷²⁴ Sengers & Koet, *Chesed, caritas, diaconie, zakaat*, 61vv: “Caritas blijkt dus een woord te zijn dat geloof en daad met elkaar kan verbinden. Aan de ene kant richt het ons op God en helpt het ons in geloof naar God te groeien, aan de andere kant richt het ons naar de mensen en naar de medemens. De caritas voor God moet tegelijk en misschien wel eerst ook naar de mensen in nood. Tegelijkertijd laat caritas, als we het beschouwen als deugd, ook zien dat het geen gemakkelijke houding is, die steeds weer geoefend moet worden, die ook niet iedereen gegeven is en visie vraagt.”

⁷²⁵ Scharrenborg, Gaat het om diaconie, caritas of allebei?; Meeuws, Boekbespreking van: Sengers, Caritas; Meeuws, Hoezo Caritas als we diaconie hebben?; Maasen, Diaconie en Caritas, een mooi paar; Sengers, Caritas in debat; Zie literatuurlijst

⁷²⁶ Meeuws, ‘Boekspreking van Caritas’, 35.

⁷²⁷ Sengers, *Caritas*, 22v.

⁷²⁸ Zie bijvoorbeeld ook de rol die Sengers’ in de lijn van Benedictus toekent aan de ‘communio’, Sengers, ‘Caritas voor Mens en wereld’, 26; Sengers, *Caritas*, 52.

⁷²⁹ Sengers, ‘Caritas in debat’, 3.

⁷³⁰ Scharrenborg, ‘Gaat het om diaconie, caritas of allebei?’, 9.

⁷³¹ Sengers, ‘Caritas in debat’, 4; Zo ook in: Sengers, ‘Caritas voor Mens en wereld’, 25.

voorstelling van zaken is: wie lief heeft doet mensen recht, doet daden van gerechtigheid, en heeft aandacht voor rechtvaardige structuren. Scharrenborg heeft een verouderd en eenzijdig beeld van caritas dat niet overeenkomt met wat ik wil en met wat ik opschrijf.”⁷³² “Wat is vanuit een houding van naastenliefde, van ‘caritas’ het beste om te doen? Mijn insteek is om ons niet teveel bezig te houden met die grote maatschappelijke processen, Het is goed om ze als achtergrond, als kader in beeld te houden. Maar het is moeilijk om ze te veranderen[...]. Waar het om gaat is dat we dichtbij mensen in nood zijn, die te lijden hebben onder de gevolgen ervan. Dat we laten zien dat we een liefdevolle gemeenschap zijn.”⁷³³

Zoals we zagen in § 4.2.2, de beschrijving van de ‘theologie’ van de diaconie gebaseerd op het vernieuwende element van het ‘heil in de wereld’ uit Vaticanum II (§ 3.2.1), is een kenmerkend onderscheid tussen een ‘caritas- armenzorg’ en een ‘diaconale-armenzorg’ de geloofsovertuiging in laatstgenoemde dat de fundamentele ‘Option for the poor’ niet alleen ‘het verbeteren van de structuren van de wereld’ is, het brengen van het heil naar de wereld’, maar dat in het solidariseren met de armen en het medevoeren van hun strijd aan de gelovige ook de reële presentie van Christus gewaar wordt, het heil van Christus door de armen aan de gelovige kan worden. Voor Sengers doen we de “liefde voor de armen” tekort als we alleen maar luisteren naar de armen en diens noden en niet naar anderen die niet onder materiële noden lijden, kortom ‘diaconie ook voor ‘middengroepen’.⁷³⁴

Op dit punt lijkt Sengers onmiskenbaar in de klassieke caritas-theologie traditie te staan, in de kaders zoals uitgewerkt en verdiept door Benedictus XVI: De missie van de kerk is het verbeteren van de structuren in de wereld, door de verinnerlijking van Gods liefde, “mens en wereld verlossen door de dienende liefde van Christus te ervaren enikbaar te maken”, de liefde doorgeven aan de wereld.⁷³⁵ “God spreekt ons aan op het liefdesvermogen dat hij in ons geplant heeft en vraagt ons net als hij uit liefde voor de ander iets op te geven.”⁷³⁶ Sengers theologisch exposé over caritas als bestaansvoorwaarde, als deugd en ethiek, en als daad is ‘Benedictijns’ en geschoeid op neo-thomistische leest.⁷³⁷ “Het is de geest van liefde die aan een arme vraagt: Wat heb jij nodig om volwaardig mens te kunnen worden.”⁷³⁸ Dit is dus radicaal omgekeerd aan de christuservaring van de gelovige in de akt van solidariteit, geschonken door de arme. Het gevaar van een paternalistische invulling van katholieke armenzorg ligt zo bezien meer op de loer dan bij het ontdekken van Christus wijsheid in de omgang met de armen, en het onszelf laten evangeliseren door hen.⁷³⁹

Sengers sluit zijn boek Caritas af met de conclusie: “De komende tijd zal de kerkelijke naastenliefde een andere kant op moeten gaan”.⁷⁴⁰ In het bisdom Haarlem-Amsterdam heeft Sengers de kans gekregen zijn ‘caritas- theologie en beweging’ handen en voeten te geven in de opzet van een nieuwe vorm van diocesane caritas, maar voor een buitenstaander blijft onduidelijk wat daarvan geworden is, mede in verband met zijn vertrek aldaar.

Overigens heeft Benedictus XVI het niet gelaten bij een met caritas-theologie vernieuwde sociale leer. Op 11 november 2012, exact drie maanden voor de aankondiging van zijn aftreden,

⁷³² Crijns/Sengers, ‘Het gesprek over diaconie en caritas aangaan is veel interessanter’, 12 en 14; Sengers, ‘Caritas in debat’, 2.

⁷³³ Sengers, *Caritas*, 145.

⁷³⁴ Sengers, *Caritas*, 38, 42 en 44.

⁷³⁵ Sengers, ‘Caritas voor Mens en wereld’, 25 en 30 ; Sengers, *Caritas*, 69v., 126.

⁷³⁶ Sengers, *Caritas*, 35.

⁷³⁷ Sengers, *Caritas*, 29-33.

⁷³⁸ Sengers, *Caritas*, 53.

⁷³⁹ Dorr, *Pope Francis Agenda*, 63 en 68.

⁷⁴⁰ Sengers, *Caritas*, 148.

verscheen zijn motu proprio *Intima Ecclesiae Natura*.⁷⁴¹ Daarin erkent hij dat onder ‘caritas’ wereldwijd kerkelijke organen en organisaties werken van naastenliefde verrichten, maar dat er ook “initiatieven [zijn] die in georganiseerd verband worden ondernomen en een vrije uitdrukking zijn van de zorg van de gedoopten voor mensen en volken in nood.” “Beide zijn initiatieven die verschillen in oorsprong en juridische status, ook al brengen zij op gelijke wijze het gevoel en het verlangen tot uitdrukking om aan eenzelfde oproep te beantwoorden.”⁷⁴² In het motu proprio poogt Benedictus regels voor de ‘vrije initiatieven’ op te stellen en verbanden te leggen met het kerkelijk wetboek ter bevordering van de controle door de bisschoppen op deze eigen initiatieven van leken en de katholiciteit ervan: “In de mate waarin zij verband blijken te hebben met de dienst van de liefde van de herders van de Kerk en/of daarvoor gebruik willen maken van de bijdrage van de gelovigen, moeten zij hun statuten ter goedkeuring voorleggen aan de bevoegde kerkelijke autoriteit en de normen die hier volgen, in acht nemen.”⁷⁴³ Behalve een melding van het motu proprio in *Diakonie & Parochie* (2013/1, p. 8) met daarin de nieuwe katholiciteits- en bisschoppelijke bevoegdheidscriteria voor diaconale organisaties van leken genoemd, heb ik over enige toepassing van deze richtlijnen in de organisaties van de diocesane diaconie/caritas in Nederland niets kunnen vinden.

Franciscus

Zijn de diepte, omvang en implicaties van Benedictus XVIe inmiddels tien jaar oude diakonia/caritas theologie en visie op de sociale leer al lastig om in een uitgebalanceerd historisch perspectief te krijgen, voor die van paus Franciscus in de laatste negen jaar geldt dat a fortiori. Hoe iets gefundeerd te schrijven over paus Franciscus’ en de ‘Option for the poor’, gerechtigheid en sociale actie, caritas en diaconie, te midden van de stofwolken van ‘the Francis-effect’, het imago van ‘radical reformer’ en ‘revolutionary’ dat hij heeft te weeg gebracht en dat zelf ook al het object van onderzoek is geworden, inclusief de mogelijke schismatische effecten ervan?⁷⁴⁴ Voor een weergave van de inzichten en het optreden van paus Franciscus die voor de Nederlandse katholieke diaconale activiteiten van belang zijn, moet ik mezelf beperken tot de interpretatie van de al vaker aangehaalde en voor de sociale leer gezaghebbende D. Dorr (diens boeken uit 2016 en 2018), enkele recente artikelen op het terrein van Franciscus’ verbondenheid met gedachtengoed uit de bevrijdingstheologie, in het bijzonder de ‘actief bevrijdende’ uitleg van de ‘Option for the poor’ en enige relevante reflecties vanuit de Nederlandse katholieke theologie.

Al vanaf zijn eerste apostolische adhortatie – ook wel zijn manifest genoemd - *Evangelium Gaudium* (november 2013, acht maanden na zijn aantreden) laat Franciscus er geen misverstand over bestaan dat de voorkeurspositie voor de armen grote consequenties heeft voor kerk en kerkleiding: katholieken moeten zich laten evangeliseren door de armen, zich de wijsheid laten gezeggen die via de armen tot hen komt.⁷⁴⁵ Hij zoekt op dit punt onder andere aansluiting bij het begrip ‘solidariteit’ uit *Sollicitudo Rei Socialis* van Johannes Paulus II.⁷⁴⁶ Franciscus “made justice for the poor and wider questions of social justice both his own and the church’s key priority.”⁷⁴⁷ Franciscus noemt *Evangelii Gaudium* uitdrukkelijk geen ‘social document’ in de traditie van *Rerum*

⁷⁴¹ <https://rkddocumenten.nl/toondocument/4784-intima-ecclesiae-natura-nl/?idCode=1.1> Laatst geraadpleegd 19 september 2022.

⁷⁴² Kerkelijke Documentatie 2013/1, 55.

⁷⁴³ Kerkelijke Documentatie 2013/1, 56.

⁷⁴⁴ Buckley, ‘Religious Elite Clues. Internal Division, and the Impact of Pope Francis’ *Laudato Si*’, 2022

⁷⁴⁵ Borgman, *Waar blijft de kerk*, 63; Dorr, *Pope Francis Agenda*, 21.

⁷⁴⁶ Werpehowski, ‘Social Vision’, 127; *Evangelium Gaudium* nr 198.

<https://rkddocumenten.nl/toondocument/4984-evangelii-gaudium-nl/?idCode=6.3.4.2> Laatst geraadpleegd 21 september 2022.

⁷⁴⁷ Mannion, ‘Pope Francis’s Agenda’, 7.

Novarum, hetgeen blijkt uit het feit dat het hele ‘sociale’ hoofdstuk eruit (4) staat in de context van nieuwe vormen van verkondiging van het evangelie, ‘the social dimensions of evangelisation’.⁷⁴⁸ Voor wie het nog niet mocht beseffen: de ‘marxistische veren’ van de sociaal bevrijdende boodschap van het evangelie zijn definitief afgeschud. Zijn bevrijdende uitleg van de voorkeursoptie voor de armen is geen kopie van de ooit radicale bevrijdingstheologie; mildheid en dialoog gaan voor hem een grote rol spelen.⁷⁴⁹ Zijn kritiek op de verwoestende werking van het kapitalistisch systeem is echter ongekend en radicaal, hetgeen zijn tegenstanders soms tot de slotsom doen komen dat het toch ‘pure marxism’ is wat hij verkondigt.⁷⁵⁰ Zeker als hij de klassieke trickle-down-theory (dat armen profiteren van toegenomen rijkdom van de rijken), ‘schaamlap’ van rijke conservatieven, expliciet naar het rijk der fabeltjes verwijst.⁷⁵¹ Franciscus stelt zich in de traditie van Medellín, Puebla en Aparecida (2007, waaraan de paus, toen nog kardinaal, zelf meeschreef). Tegen de bedelende armenzorg verklaart hij dat voor hem de zorg voor een “fatsoenlijk levensonderhoud” voor de armen niet genoeg is: “Dit houdt in opvoeding, toegang tot de gezondheidszorg en vooral werk, omdat in vrij, creatief, participatief en solidair werk het menselijk wezen de waardigheid van het eigen leven tot uitdrukking brengt en vergroot. Een rechtvaardig salaris maakt de adequate toegang tot de andere goederen die bestemd zijn voor algemeen gebruik, mogelijk.”⁷⁵² En, voor de diaconie van belang, volgens Dorr schaart Franciscus zich tevens achter de opvatting dat katholieken als “empowered people challenge the rich and powerfull”, hetgeen de paus zelf tot de reflectie brengt “Some say the pope is a communist.”⁷⁵³ “Francis intends to strengthen the spread of Christian values that challenge the social dominance of capitalism and inspire people to transform unjust structures and practices that result in so much suffering and death.”⁷⁵⁴ Een belangrijk punt waarop Franciscus zich onderscheidt van zijn voorganger is de expliciete steun aan de werkzaamheden van katholieke individuen en instanties in de strijd tegen onrechtvaardige structuren: “action in support of justice is itself a form of charity”.⁷⁵⁵

Dorr is er vrij zeker van: “Francis stands solidly behind those who are making, and calling for, a radical option for the poor”, en met name zijn “insistent call for a fundamental change of these structures” en “adoption of a spirituality of liberation”.⁷⁵⁶ Franciscus citeert Benedictus XVI en Johannes Paulus II *Centesimus Annus* (1991) ter bevestiging dat de ‘Option for the poor’ een onbetwifteld onderdeel is van de sociale leer.⁷⁵⁷ Zelf poogt hij in zijn door bescheidenheid en eenvoud gekenmerkte doen en laten het voorbeeld te geven.

Op dit in het hart van de bevrijdingstheologie zich bevindende punt was zich volgens Løland overigens al sinds 2004 een toenadering aan het voltrekken tussen het Vaticaan en bevrijdingstheologen.⁷⁵⁸ De toch niet als progressief bekend staande kardinaal Müller kwam in dat jaar met Guttierrez tot een vorm van eensgezindheid over de katholiciteit van de bevrijdingstheologie, toen Guttierrez de zijne gestript had van Marxistische elementen. Deze Müller, door nota bene Benedictus XII in 2011 benoemd tot prefect van de congregatie voor de geloofsleer,

⁷⁴⁸ Doak, ‘Evangelizing’, 180.

⁷⁴⁹ Dorr, *Pope Francis Agenda*, 19vv.

⁷⁵⁰ Dorr, *Option for the Poor*, 263; Løland, ‘Solved conflict’, 308.

⁷⁵¹ *Evangelium Gaudium* nr 54; Doak, ‘Evangelizing’, 185.

⁷⁵² *Evangelium Gaudium* nr 192.

⁷⁵³ Dorr, *Option for the Poor*, 264v.

⁷⁵⁴ Doak, ‘Evangelizing’, 189.

⁷⁵⁵ Dorr, *Option for the Poor*, 270 en 272.

⁷⁵⁶ Dorr, *Option for the Poor*, 304.

⁷⁵⁷ *Evangelium Gaudium* nr 198. *Sollicitudo rei socialis*, nr 42; vgl. *Centesimus annus*, 57, 58).

⁷⁵⁸ Volgens sommigen al in 1993 met de publicatie door de Pauselijke Bijbelcommissie van ‘De Interpretatie van de Bijbel in de Kerk’ (met een voorwoord van kardinaal Ratzinger) Hierin werd de bevrijdingstheologie genuanceerd en op verschillende punten positief belicht. Slechts de marxistische bevrijdingstheologie, die de eschatologie in het aardse verlegt en in termen van klassenstrijd wil begrijpen, werd afgewezen.

verklaarde in 2012 dat Guttierrez' theologie als orthodox was te beschouwen, in 2014 dat paus Franciscus zich verbonden wist met de bevrijdingstheologie en liet in 2015 Guttierrez en Boff meeschrijven aan *Laudato Si*.⁷⁵⁹ In 2015 rehabiliteerde Franciscus ook de voormalige bisschop van Evreux Gaillot die door Johannes Paulus II in 1995 was afgezet onder meer vanwege diens politieke activiteiten ten behoeve van migranten en vluchtelingen. Løland beschrijft voorts hoe Franciscus op verschillende niveaus het conflict met de bevrijdingstheologie heeft opgelost door een vorm van selectieve integratie van verschillende elementen, zonder daarmee een 'leftist' te worden of de revolutie te prediken.⁷⁶⁰ Hij blijft consistent in de lijn van zijn voorgangers, met name met Johannes Paulus II kritiek op de economische rationaliteit, maar "there is a subtle shift of emphasis that needs to be elucidated. In particular, Francis appears to reinvigorate or reemphasize the importance of social and economic justice, pushing for a recognition of the impact of economic structures on human life."⁷⁶¹ Franciscus verwerpt niet de vrije markteconomie maar wijst op de ernstige tekortkomingen van het neo-liberale kapitalisme die het verhinderen resultaten te bereiken die met het ideaal van een integrale menselijke ontwikkeling stroken; dus geen beginselen discussie zoals vanaf Leo XIII begonnen was, maar een radicale en praktische kritiek die gepaard gaat met een levenswijze van verkondiging en sociaal engagement. Dit laatste in een christelijke modus van wederzijds begrip, leren van elkaar, respect en vredelievendheid.⁷⁶² Franciscus fundeert sociale actie met een authentieke christelijke missionaire impuls: "De maat die gij gebruikt, zal men ook voor u gebruiken" (Lc. 6, 36-38) . Wat deze teksten uitdrukken, is de absolute prioriteit van het "buiten zichzelf treden naar de broeder toe" als één van de twee voornaamste geboden die ten grondslag liggen aan iedere morele norm.⁷⁶³ "Waking up from ourselves in our indolence is also awakening to the clear [...] healing word".⁷⁶⁴

Erik Borgman zag in 2016 de verbinding op dit punt met Franciscus tweede encycieliek (*Laudato Sí*, 2015): "Laudato sí presenteert niets minder dan een vernieuwende visie op de wijze waarop God betrokken is bij de geschiedenis en hoe mensen samen met de rest van de schepping deel krijgen aan het heil met het oog waarop God alles in het bestaan heeft geroepen en in het bestaan houdt."⁷⁶⁵ "De bevrijdingstheologie heeft duidelijk gemaakt dat wij niet de armen moeten evangeliseren, maar moeten inzien dat de armen ons evangeliseren en dat laten gebeuren. Paus Franciscus heeft deze gedachtegang expliciet opgenomen. Evenzo moeten we volgens *Laudato sí* leren om niet de wereld duurzaam te willen maken, maar Gods duurzame trouw ons te laten dragen."⁷⁶⁶ "Het is een uitdrukking van het feit dat er in een intrinsiek relationeel universum een nauwe verbinding bestaat tussen 'het lot van de armen en de broosheid van de planeet'"⁷⁶⁷ De 'Option for the poor' blijft een prominente rol hebben in *Laudato Si*, als regulatieve idee met de modi operandi van naar buiten treden, dialoog, barmhartigheid.

Dorr beschrijft hoe Franciscus in *Laudato Sí* de verwoestende effecten van een 'technocratic mindset' en drift naar winstmaximalisatie ziet in de exploitatie en vernietiging van het ecosysteem van de aarde als gevolg van 'extreme consumerism' en 'consumer culture'. Daarom moet de 'deïficatie van de markt' verworpen worden ten gunste van een 'economic ecology'.⁷⁶⁸ Daartoe

⁷⁵⁹ Dorr, *Option for the Poor*, 307.

⁷⁶⁰ Løland, 'Solved conflict', 311.

⁷⁶¹ Steward Braun, 'Pope Francis', 222 en 224.

⁷⁶² Stewart Braun, 'Pope Francis', 204; Doak, 'Evangelizing', 196.

⁷⁶³ *Evangelii Gaudium* nr 179.

⁷⁶⁴ Werpehowski, 'Social Vision' 131.

⁷⁶⁵ Borgman, 'Deelnemen aan het goede', 205

⁷⁶⁶ Borgman, 'Deelnemen aan het goede', 210v.

⁷⁶⁷ Borgman, 'Deelnemen aan het goede', 212; Zo ook uitgewerkt door Pyne, 'Over de aard van de menselijke ecologie', 222v.

⁷⁶⁸ *Laudato Sí* nr 141; Dorr, *Option for the Poor*, 285.

behoort niet alleen een besef van een ‘einde aan de groei’ en ‘einde aan het gebruik van fossiele brandstoffen’, maar met name het bestrijden van maatschappelijke en financiële ongelijkheid (in de lijn van o.a. Atkinson en Piketty).⁷⁶⁹ In tegenstelling tot Benedictus XVI ziet hij daarbij weinig heil in voornamelijk kleinschalige sociale ondernemingen; het aan banden leggen van machtige, kapitaalkrachtige ondernemingen is ook geboden en wel onder druk van ngo’s en andere internationale organisaties, waartoe hij ook de kerk rekent.

Maar de belangrijkste inbreng van Franciscus zijn uiteindelijk de contouren die hij ontwerpt van een het evangelie verkondigende spiritualiteit en theologie.⁷⁷⁰

Volgens Dorr is dat de belangrijkste ‘move away’ van de sociale leer tot dan toe. Waar Johannes Paulus II en Benedictus XVI duidelijk uitgingen van een verschil tussen ‘human ecology’ en ‘physical ecology’, antropocentrisch de mens tegenover en in de schepping plaatsend, benadrukt Franciscus een ‘integral ecology’. Dit nieuwe begrip komt acht keer voor in *Laudato Sí* en transformeert fundamenteel het hele systeem en de context van de sociale leer.⁷⁷¹ Franciscus treedt binnen in het systeemdenken en duidt het hele politieke, sociale, economische en culturele handelen voor wat betreft de effecten ervan op het welzijn van de aarde en de mensen.⁷⁷² Waar het maatschappelijk handelen vanuit de context van de zeventiger en tachtiger jaren en de op het marxisme georiënteerde bevrijdingstheologie het risico liep op een door vroegere pausen bekritiseerd ‘empty activism’ motiveert de integrale ecologie tot een uitgebreidere, meerlagige zorg voor de natuur en de arme.⁷⁷³ Franciscus roept daarom op tot niets minder dan een ‘ecologische bekering’ zowel van personen als van gemeenschappen, een culturele transformatie.⁷⁷⁴ Deel daarvan is een breed verzet tegen het technocratische, door marktdenken gedomineerde aarde en mens uitbuitende consumentisme, en vandaar ‘economische ecologie’ genoemd.⁷⁷⁵ Franciscus schroomt niet daarbij man en paard die aangepakt dienen te worden te noemen: Productie en consumptiemethoden, arbeidsverhoudingen, toegang tot drinkwater, het op korte termijn stoppen met fossiele brandstoffen en de mantra van de ‘groei als de motor van de economie’. Hij erkent de vruchtbaarheid van alternatieve productiewijzen, maar niet als onderdeel van een groter systeem dat in zijn structuren de aarde vernietigt, zoals bij Benedictus het geval leek; politieke actie (overheidsingrijpen én politieke druk door actiegroepen en ngo’s) om ecologische en uitbuitende excessen tegen te gaan is meer dan ooit nodig.⁷⁷⁶ Tavernier spreekt van de kernboodschap van *Laudato Sí* als een ellips met twee brandpunten, medemenselijkheid en medeschepselijkheid. Er kan echter geen nieuw ecologisch bewustzijn en handelen bestaan zonder een adequate antropologie.⁷⁷⁷ *Laudato Sí* nr. 123 stelt dat het marktmechanisme niet in staat is om zichzelf te reguleren naar gerechtigheid en kwaliteit van leven voor allen noch naar een zorgzaam behoud van de schepping. Integrale ecologie is het nieuwe paradigma van rechtvaardigheid; de milieudiscussie moet in het katholieke sociale denken niet verkleind worden tot kwesties van duurzaamheid, maar mag nooit los gezien worden van de sociale discussie. De preferentiële optie voor de aarde is gekoppeld aan die voor de armen.⁷⁷⁸ Vanuit de bevrijdingstheologie is er daarom herkenning in *Laudato Sí* op het punt van de verbinding tussen de ; “Care for Creation” en de “Care for the Poor”

⁷⁶⁹ Doak, ‘Evangelizing’, 182.

⁷⁷⁰ Dorr, *Option for the Poor*, 288v; 296.

⁷⁷¹ Dorr, *Pope Francis Agenda*, 166 en 204.

⁷⁷² Dorr, *Pope Francis Agenda*, 167.

⁷⁷³ *Laudato Sí* nr. 237.

⁷⁷⁴ *Laudato Sí* nr. 217 en 219; Dorr, *Pope Francis Agenda*, 180.

⁷⁷⁵ *Laudato Sí* nr. 141.

⁷⁷⁶ *Laudato Sí* nr. 129 en 179; Dorr, *Pope Francis Agenda*, 199.

⁷⁷⁷ Tavernier, *Laudato Sí*, 218, 231.

⁷⁷⁸ Tavernier, *Laudato Sí*, 218, 234vv.

(‘Cry of the Earth, Cry of the Poor’ was de titel van een boek van L. Boff) en de oproep tot structurele én persoonlijke ‘bekering’ (Dit laatste een thema van o.a. Gutierrez en Sobrino).⁷⁷⁹

Daarbij is Franciscus zich welbewust van de onvermijdelijke aanwezigheid van ‘contestation, conflict and power’,⁷⁸⁰ maar als praktische houding in dergelijke situaties propageert Franciscus geen strijd maar dialoog (*Laudato Si’* hoofdstuk 5) onder andere ook met de verschillende wetenschappen en hun kennis van transformatieprocessen. Daarmee krijgt de benodigde socio-economische transformatie meer het aanzicht van een culturele transformatie. De ecologische bekering toont zich in elke dagelijkse gedraging waarmee men de logica van geweld, exploitatie en egoïsme wil doorbreken (*Laudato Si’* nr. 230).⁷⁸¹ Deze houding is voor de gelovige altijd geworteld in een besef van sacramentaliteit, een mystieke beleving van de werkelijkheid waarin al het geschapene ook Gods tegenwoordigheid kan openbaren. Deze geestelijke hervorming naar een ‘Spirituality of Deep Contemplation and Effective action’ is volgens Franciscus een noodzakelijke voorwaarde voor gerechtigheid voor aarde en mens.⁷⁸²

Franciscus’ apostolische adhortatie *Gaudete et Exsultate* uit 2018 mag dan volgens Dorr weliswaar geen enkel nieuw gezichtspunt van Franciscus bevatten op het punt van de contouren voor een ‘Option for the poor’ binnen een frame van ecologische politiek en economie⁷⁸³; de bewoordingen geven niettemin een aangrijpend getuigenis van hoe serieus Franciscus de zaak van de armen is en wat de ‘ecologische bekering’ van katholieken in dat verband inhoudt, welke levenshouding daarbij past. Het wordt ontvangen als een zeer toegankelijk en pastoraal document.⁷⁸⁴ “Zeker, het woord “gerechtigheid” kan synoniem zijn met heel ons leven trouw zijn aan Gods wil, maar als wij daaraan een zeer algemene betekenis geven, vergeten wij dat deze vooral in de gerechtigheid ten opzichte van de weerlozen zichtbaar wordt: “Betracht rechtvaardigheid, helpt de verdrukten, verschaft recht aan de wezen, verdedigt de weduwen” (Jes. 1, 17).”⁷⁸⁵ Franciscus haalt Johannes Paulus II aan: “Heilig zijn betekent daarom niet zwijmelen in een vermeende extase. De heilige Johannes Paulus II zei dat, “als wij werkelijk opnieuw uitgaan van de beschouwing van Christus, wij in staat zullen zijn Hem vooral in het gelaat van hen te zien met wie Hijzelf zich heeft willen vereenzelvigen. De tekst van Matteüs 25, 35-36 “is niet enkel een oproep tot naastenliefde: het is een bladzijde christologie die een licht werpt op het mysterie van Christus”. In deze oproep om Hem te herkennen in de armen en de lijdenden openbaart zich het hart zelf van Christus, zijn gevoelens en diepste keuzes, waaraan iedere heilige zich tracht te conformeren.”⁷⁸⁶ We horen hier de imago Dei grondslag van de christelijke antropologie en de mystieke ontmoeting met Christus in de solidariteit met de armen vanuit Vaticanum II opnieuw onder eigentijdse woorden gebracht. “Dit brengt voor de christenen een gezonde en voortdurende onvoldaanheid met zich mee. Hoewel het geven van hulp aan één enkele persoon reeds al onze krachtsinspanningen zou rechtvaardigen, is dit niet genoeg. De bisschoppen van Canada hebben dit duidelijk aangegeven door bijvoorbeeld in het bijbels onderricht over het Heilig Jaar te laten zien dat het niet alleen erom gaat enkele goede daden te doen, maar om een sociale verandering na te streven: “Opdat ook de komende generaties bevrijd worden, is het duidelijk dat het doel moet zijn

⁷⁷⁹ *Laudato Si’* nr 217; Kerber, ‘Latin American and Ecumenical Insights in *Laudato Si’*, 630, 636.

⁷⁸⁰ Werpehowski, ‘Social Vision’, 137v., 140.

⁷⁸¹ Tavernier, *Laudato Si’*, 218, 238v.

⁷⁸² Dorr, *Pope Francis Agenda*, 203 Van Iersel, ‘Wat heet liefde? De relevantie van ‘Fratelli Tutti’ voor caritas en diaconie.’, 12.

⁷⁸³ Dorr, *Pope Francis Agenda*, 21.

⁷⁸⁴ Klooster, A. *ten Heiligheid als de weg van iedere gedoopte - Pauselijke exhortatie Gaudete et Exsultate 09 april 2018*, <https://www.oecumene.nl/nieuws-blogs/nieuws/1473-heiligheid-als-de-weg-van-iedere-gedoopte-pauselijke-exhortatie-gaudete-et-exsultate> *Laatst geraadpleegt 2 oktober 2022*.

⁷⁸⁵ *Gaudete et excultate* nr 79.

⁷⁸⁶ *Gaudete et excultate* nr 96.

het herstel van rechtvaardige sociale en economische systemen, zodat er geen uitsluiting meer kan zijn".⁷⁸⁷ Zich beroepend op Thomas van Aquino: "Hij heeft onze offers immers niet nodig, maar wil dat zij voor onze devotie en tot voordeel van de naaste worden aangeboden. Daarom is de barmhartigheid waarmee men de ellende van de ander te hulp komt, een offer dat Hem aangener is [dan de eredienst, HR], omdat dit van meer nabij het welzijn van de naaste waarborgt."⁷⁸⁸

In oktober 2020 verschijnt de voorlopig laatste sociale encycliciek *Fratelli Tutti*. Franciscus gaat daar dieper in op de wijze waarop katholieken tot een ecologische herijking van spirituele waarden kunnen komen en welk maatschappelijk handelen daarbij hoort. Zijn uitleg van de parabel van de barmhartige Samaritaan (hst 2) haalt de beoefening van de naastenliefde nogmaals uit de privésfeer, en benadrukt dat deze ook een vorm van gemeenschapsopbouw is. Een open wereld is volgens de paus belangrijk, en hij wijst individualisme en doorgeslagen consumentisme af. Tevens bekritiseert hij de politieke stromingen van het populisme en het (neo-)liberalisme. Het recht op eigendom bouwt hij om tot een secundair recht onder menselijke waardigheid dat een verantwoordelijkheid voor de aarde met zich meebrengt.⁷⁸⁹ Het neoliberale dogma van de marktwerking wordt nogmaals bekritiseerd alsmede de bijbehorende magische theoriën van 'spillover' en 'Trickle-down'.⁷⁹⁰ "Er is een zogenaamde liefde 'uit innerlijk verlangen': haar daden vloeien rechtstreeks voort uit de deugd van naastenliefde en zijn gericht op individuen en volkeren. En er is ook een 'bevolen' of 'vereiste' liefde: die wordt uitgedrukt in daden van liefdadigheid die mensen aanzetten tot het creëren van meer gezonde instellingen, rechtvaardiger voorschriften en meer solidaire structuren te creëren. Hieruit volgt dat "het eveneens een onontbeerlijke daad van liefde is om ernaar te streven de samenleving zo te organiseren en te structureren dat de naaste zich niet in armoede bevindt." [...] Het is naastenliefde om dicht te staan bij een persoon, maar het is ook naastenliefde om, zelfs zonder rechtstreeks contact met die persoon, de sociale omstandigheden die zijn of haar lijden veroorzaken, te veranderen."⁷⁹¹

Vergeving en verzoening zijn hierbij kernbegrippen voor de handelwijze waarop Franciscus uitvoerig ingaat.⁷⁹² Wanneer het accent daarop gelegd wordt dan is het morele en sociale bevrijdend handelen van de katholiek, in lijn met de 'Option for the poor' uit de bevrijdingstheologie, in 2021 zelfs voor Kardinaal G. Müller aanvaardbaar: "This is why the liberating praxis of Christians, which is generated by our redemption from sin and by the communication to us of grace, leads to the change and the continuous improvement of the material and societal conditions of life; at the same time, it understands the personal encounter between human beings in the love of Christ as the very heart of Christian existence."⁷⁹³ In zijn commentaar op *Fratelli Tutti* vraagt Van Iersel zich af of diaconale projecten zich niet te veel richten op het helpen van de outcasts van het systeem, zonder aandacht voor het herverbinden van de individuen met de gemeenschap.⁷⁹⁴ Die herverbinding kan verlopen via de kenmerken die Franciscus verbindt aan broederschap als vorm van solidariteit met name moed, generositeit en 'politieke liefde' waarmee men bestaande financiële en economische instellingen tegemoet moet durven treden. "In 'Fratelli Tutti' verwerft caritas opnieuw een betekenisdimensie die het in de christelijke traditie lange tijd had: een liefde die ook de publieke ruimte, de gemeenschap als geheel, omvat, en die ook politiek is: "want een individu kan een persoon helpen, maar wanneer hij zich bij anderen aansluit om

⁷⁸⁷ *Gaudete et exultate* nr 99.

⁷⁸⁸ *Gaudete et exultate* nr 82.

⁷⁸⁹ *Fratelli Tutti* nr. 20.

⁷⁹⁰ *Fratelli Tutti* nr. 34 en 35.

⁷⁹¹ *Fratelli Tutti* nr. 186.

⁷⁹² *Fratelli Tutti* nrs. 226-270.

⁷⁹³ Müller, *The Pope: his mission and his Task*, 291.

⁷⁹⁴ Van Iersel, 'Paus Franciscus encycliciek 'Fratelli Tutti'', 10.

sociale processen van broederlijkheid en gerechtigheid voor iedereen te creëren, betreedt hij het terrein van de grootste vorm van naastenliefde, de politieke liefde” (no. 180).” Van Iersel verbindt hiermee de vraag hoe politiek bestaande Caritasinstellingen in dit licht durven zijn.⁷⁹⁵

Zoals gezegd vond met name *Laudato Sí* een enorme weerklank onder katholieken maar zeker zo onder christenen in het algemeen, wetenschappers en media.⁷⁹⁶ Ook in Nederland.⁷⁹⁷ De hier gepresenteerde Nederlandse uitwerkingen van de encycliek bedoelen daarom slechts een niet representatief bedoelde indicatie daarvan te geven. In zijn vroege bespreking van *Laudato Sí in 2015* wijst Bisschop De Korte op de intrinsieke link tussen de zorg voor de armen en de zorg voor de schepping, de verbinding van gerechtigheid en duurzaamheid.⁷⁹⁸ Ook Maasen in zijn artikel uit hetzelfde jaar over het belang van *Laudato Sí* voor de diaconie noemt dit, “met evenveel recht kun je *Laudato Sí* een rode encycliek noemen waarin opgekomen wordt voor de sociale rechtvaardigheid.”⁷⁹⁹ Voor de praktijk van diaconie in Nederland haalt hij er uit dat diaconie betekent dat je niet alleen activiteiten vóór de doelgroep moet opzetten, maar mét de doelgroep. Ook ziet hij in de encycliek een kans om een brug te slaan tussen de hoofdzakelijk maatschappelijke acties van de diaconie en de inzet voor milieu en schepping die meer bij werkgroepen Missie, ontwikkeling, vrede onderdak had gevonden; diaconale acties zouden kunnen ‘vergroenen’ door meer te letten op duurzaamheid bij de bestedingen van gelden en activiteiten.⁸⁰⁰ In 2016 verschijnt een filosofisch diepgaande bespreking van de encycliek als het nieuwe *Rerum Novarum* en het katholieke sociale denken als maatschappelijke en economische ‘governance code’.⁸⁰¹ Nog geen half jaar na verschijnen is er in april 2016 een landelijke inspiratiedag *Laudato Sí*. Aldaar tekenen deelnemers onder andere een manifest dat oproept tot een ‘ecologische bekering van onszelf, kerk en maatschappij’.⁸⁰² Het project ‘Geloof, Duurzaamheid en Toekomst’ start, met financiële steun van het Kansfonds om lokaal parochies te ondersteunen bij hun duurzaamheidsinitiatieven. Hier vindt het van oudsher katholieke maatschappelijke activeringswerk een nieuwe taak.⁸⁰³ Deel daarvan zijn het voorstellen van duurzaamheidsinitiatieven en handelingsperspectieven: bewustwording en concrete acties. Ook begint dan op initiatief van de bisschoppenconferentie en de KNR de *Laudato Sí* alliantie, bestaande uit negen katholieke organisaties. Gezamenlijk werken zij aan oplossingen door toepassing en verspreiding van het gedachtegoed van *Laudato Sí*.⁸⁰⁴ “Gevolgen voor het veranderende klimaat en de gevolgen voor kwetsbare mensen’ horen voor deze organisatie bij elkaar.”⁸⁰⁵ Inmiddels kent de alliantie recentelijk een verhoogde activiteit en organisatievorm: In 2021 werd het een katholieke kerkelijke instelling met sinds 2022 een kantoor en twee betaalde medewerkers.⁸⁰⁶

De enorme resonantie en inspiratie in Nederland door de encycliek sloot evenals in andere landen aan bij de reeds breed gedragen zorgen en initiatieven rond duurzaamheid en zorg voor de

⁷⁹⁵ Van Iersel, ‘Paus Franciscus encycliek ‘Fratelli Tutti’, 12; Van Iersel, ‘Wat heet liefde? De relevantie van ‘Fratelli Tutti’ voor caritas en diaconie.’, 10v.

⁷⁹⁶ *The Guardian* schreef op 18 juni 2015 dat “dit meest verbazingwekkende en ambitieuze pauselijke document van de laatste 100 jaar ten diepste gaat over ons mensbegrip.”

⁷⁹⁷ Bontenbal, H., ‘Laudato Sí, de Rerum Novarum van de ecologie?’ in: *Christendemocratische Verkenningen* 2015/2, 20-23.

⁷⁹⁸ *Diakonie & Parochie* 2015/3, 10.

⁷⁹⁹ Maasen, ‘De Betekenis van *Laudato Sí*, *Diakonie & Parochie* 2015/4, 32.

⁸⁰⁰ Maasen, ‘De Betekenis van *Laudato Sí*, *Diakonie & Parochie* 2015/4, 35.

⁸⁰¹ Beuningen/Czerny, ‘*Laudato sí* het nieuwe *Rerum Novarum*, 23-26.

⁸⁰² *Diakonie & Parochie* 2016/2, 22.

⁸⁰³ Schuilenga, ‘Project geloof duurzaamheid en toekomst.’, *Diakonie & Parochie* 2018/1, 26.

⁸⁰⁴ <https://laudato-si.nl/over-laudato-si/> Laatst geraadpleegd 22 september 2022.

⁸⁰⁵ <https://laudato-si.nl/over-laudato-si/> laatst geraadpleegd 2 oktober 2022.

⁸⁰⁶ <https://www.bisdomdenbosch.nl/oprichting-van-kerkelijke-instelling-laudato-si-alliantie-Nederland/> laatst geraadpleegd 2 oktober 2022.

schepping waarbij de oproep tot ‘ecologische bekering’ en een vorm van ‘ecologische spiritualiteit’ in vruchtbare aarde viel.⁸⁰⁷ Geïnspireerd door de encycliek zijn bijvoorbeeld op termijn vrijwilligers in een derde van alle parochies ‘groene activiteiten’ gestart, soms in combinatie met sociale activiteiten.⁸⁰⁸ Ook doen verschillende parochies mee met de klimaatpelgrimstocht.⁸⁰⁹

Aan de andere kant lijkt er, naast een algemene ‘wind in de rug’ voor de maatschappelijke en ecologische activiteiten van de Nederlandse diaconie door paus Franciscus economie- en maatschappijvisie, niet makkelijk van daar een lijn te ontdekken naar een vernieuwde evangelische gezindheid of overname van de handelingsmodellen uit de sociale leer, een heroriëntatie of herinrichting van diaconale initiatieven en projecten, in de omgang met structuren van onderdrukking en armoede. Volgens Tromp en Meijers wordt de diaconale praktijk anno 2020 erkend en gewaardeerd als een onmisbaar deel van kerk-zijn. Maar het wordt zelden genoemd als bron voor geloof, nog steeds meer als vertaalslag van geloven naar een praktijk van barmhartigheid. Dit geldt ook voor de recente als ‘missionair’ aangeduide tendens in de kerken waarbij er weinig reflectie is op diaconaal handelen voor de kerk, met tegelijkertijd een grote bloei aan diaconale initiatieven.⁸¹⁰ ‘Franciscus-achtige’ nieuwe diaconale handelingsmodellen zijn, lijkt het, zo al aanwezig, nog in het stadium van de theologische tekentafel: inclusie, evenwaardigheid van helper en ‘arme’(subject/object van diaconie), een diaconale liturgie.⁸¹¹

§ 5.4.2 Diaconale vorming, diaconale prijzen en ‘empowerment’/spiritualiteit

Diaconale vorming landelijk en in de bisdommen

Schrijver dezes is niet uit eigen ervaring bekend met kerkelijke organisatievormen en praktijken van diaconie. De informatie in deze paragraaf is hoofdzakelijk verkregen uit op het moment van schrijven beschikbare openbare bronnen en vormt daar een op diaconie gerichte selectie uit. Deze vertoont daarom vrijwel zeker lacunes op het punt van de ontwikkelingen en de verbanden tussen de beschreven personen, instellingen en stand van zaken, en het inzicht daarin. Niet alle bronnen zijn even informatief. Ook kunnen door recente reorganisatie en herstructurering bepaalde projecten of instellingen niet gecontinueerd zijn. Het betreft, nogmaals, een selectie bedoeld om het ruime aanbod aan diaconale vorming te illustreren.

Landelijk

Bij de bespreking van de als gevolg van de herstructurering imploderende kerkelijke diaconale infrastructuur in § 5.2.2 werd al het lot genoemd van de onderzoeks- en vormingsorganisatie Actioma en de door het overheidsbeleid noodzakelijk geworden structuurwijziging van de – daardoor inmiddels ook in aantal uitgedunde – provinciale regionale organisaties voor maatschappelijke vorming en activering.

Een ander landelijk hoogwaardig, modulair educatief aanbod in het missionair diaconale domein (2002) uitgaande van enkele samenwerkende organisaties waaronder de Universiteit Utrecht bleef door de herstructurering en krimp in de lucht hangen vanwege het ontbreken van

⁸⁰⁷ *Laudato Sí* nr 216; Zie Schuilenga, Duizend bloemen bloeien. Over Diaconie en duurzaamheid. *Diakonie & Parochie*, 2018/1, 28-29; Doak, ‘As the World Burns’, 84v.

⁸⁰⁸ Kaski Rapport 658:

file:///C:/Users/hruas/Downloads/rapport_nr_658_groene_activiteiten_in_parochies.pdf, p. 19. Laatst geraadpleegd 8 augustus 2022; *Diakonie & Parochie*, 2020/2, 32.

⁸⁰⁹ <https://www.aartsbisdom.nl/wp-content/uploads/2021/09/Op-Tocht-07-2021-Diaconie-Parochies-doen-mee-met-klimaatpelgrimstocht.pdf> Laatst geraadpleegd 23 september 2022.

⁸¹⁰ Tromp & Meijers, ‘Diaconaat als dienst aan de hoop’, 3; zie ook hun korte inventarisaties van het diaconale werk in Nederland op p. 6 en 44v.

⁸¹¹ De artikelen van Thijs Tromp, Trees Versteegen, Ineke Bakker en Anje de Heer in *Handelingen* 2020/2 gaan over deze onderwerpen.

loopbaan perspectieven en daardoor het gebrek aan studenten.⁸¹² In 2005 komt via het samenwerkingsverband van de Diaconale Alliantie (o.a. Actioma, DISK, LKDB) de (in 2022 voor het laatste jaar bestaande) website rkdiaconie.nl van de grond die daarop voor het grote publiek o.a. diaconaal educatief- en vormingsmateriaal plaatst.

De bisschop van Haarlem-Amsterdam heeft in 2008 het Centrum voor de Sociale Leer van de Kerk opgericht, dat echter een landelijk bereik heeft in programma-aanbod en publicaties. “Dit Centrum heeft tot doel de kennis en toepassing van deze leer die een rechtvaardige opbouw van de samenleving beoogt, te verbreiden. Om dit doel te verwerkelijken organiseert het Centrum lezingen, studiedagen, cursussen, gesprekken en symposia, verzorgt het publicaties en tracht het de sociale leer met alle daartoe diens-tige middelen onder de aandacht te brengen, vooral van hen die maatschappelijke en politieke verantwoordelijkheid dragen.”⁸¹³ Op diverse manieren komen hier onderwerpen in het domein van caritas en diaconie aan de orde. In 2017 verscheen bijvoorbeeld de bundel *Sociaal Saamhorig Solidair*, ter gelegenheid van 125 jaar *Rerum Novarum* en laatstelijk in 2020 organiseerde het centrum een bijeenkomst over ‘Financiële ethiek na de kredietcrisis’, met een grote opkomst uit bedrijfsleven en samenleving waaruit ook een publicatie voortkwam.

Digitaal en gericht op vernieuwing, missionering en geloofsonderricht is de in 2016 door de Nederlandse bisschoppen in het leven geroepen en medegefinancierde, met name op jongeren gerichte website katholiekleven.nl. De katholieke kerk wil ermee present zijn in de digitale wereld “en laten zien hoe we ons dagelijks leven vorm kunnen geven vanuit geloof, hoop en liefde.”⁸¹⁴ In de lijn van de hiervoor beschreven nadruk op de missionaire kerk, worden een groot aantal podcasts aangeboden getiteld ‘De missionaire parochie’, en er zijn ook video’s (onder meer 4 afleveringen over de sociale leer van de kerk) en livestreams (alsmede ansichtkaarten en posters). Door het format van de website is moeilijk een expliciete achterliggende diaconale opvatting of theologie te ontdekken. Het je inzetten voor de samenleving lijkt, in de lijn van het eerder besproken beleid van de Nederlandse bisschoppen over de missionaire kerk, onderdeel te zijn van de vernieuwing van de geloofsgemeenschap, of zoals een reeks podcasts het indeelt: “1. Ontdek Jezus; 2. Neem deel aan een kleine geloofsgroep; 3. Deel je geloof en nodig anderen uit; 4. Dien met je talenten in kerk en samenleving; 5. Bid en ontvang de sacramenten.”⁸¹⁵ Het commentaar op de website bij Paus Franciscus uitleg van de zaligspreekings “Zalig die honger en dorsten naar de gerechtigheid” (maart 2020) grijpt de kans niet aan om diens pleidooi voor bevrijdende inzet voor structurele gerechtigheid te memoreren, maar haalt naar voren diens verwijzingen naar de toestand van ‘innerlijke gerechtigheid’ als een ‘dieper verlangen in de ogen van God’ dat culmineert in de verzoening van Christus waarmee hij ons oproept tot verkondiging van deze ‘gerechtigheid in hoogste zin’. Ik wil juist bij deze ‘vrije format’ van een website waar ‘long reads’ van theologie of beschouwing ontbreken, nogmaals benadrukken dat dit onderzoek noodgedwongen beperkt moet blijven en derhalve geen integrale analyse van geschreven en digitale bronnen kan bevatten; de evaluaties van de gevonden bronnen zijn dan weliswaar gemotiveerd maar ook ‘onder voorbehoud’ en ‘voorlopig’.

Landelijk bereik heeft ook het met Tilburg University verbonden ‘Centrum voor Religieuze Communicatie, Onderwijs, Cursussen en Theologische vorming, Luce’. Het centrum stelt zich tot taak: “het verzorgen van post-initieel onderwijs en theologische vorming ten dienste van pastores en andere beroepskrachten die in hun werk in aanraking komen met vragen over geloof, zingeving

⁸¹² Informatie in deze passage ontleend aan Vermeer e.a., *Over het goede handelen*, 40

⁸¹³ <https://www.cslk.nl/?p=info&ids=missie> laatst geraadpleegd 8 oktober 2022.

⁸¹⁴ https://www.katholiekleven.nl/over-ons_laastst_geraadpleegd 8 oktober 2022.

⁸¹⁵ <https://www.katholiekleven.nl/podcasts/geloven-hoe-zit-dat-podcasts/gebed-en-parochievernieuwing> laatst geraadpleegd 8 oktober 2022.

en ethiek. Daarnaast ontwikkelt het lezingen, studiedagen, congressen en cursussen voor andere geïnteresseerden in theologie, kerk en samenleving.” In het permanente aanbod ‘Professional learning’ zit ook een door de katholieke kerk erkende ‘Leergang diaconie’ (6 ECTS) en er was een ‘Leergang Caritas’: “De leergang is bedoeld voor katholieke en protestantse werkers in het pastoraat, met name voor degenen die caritas/diaconie als aandachtspunt in hun takenpakket hebben. In zes bijeenkomsten komen o.a. de theologie met visieontwikkeling aan bod, het onderkennen van maatschappelijke processen en caritatieve inzet en fondsenwerving.”

Oecumenische vormingsmogelijkheden zijn er ook. Bijvoorbeeld in 2019 de training ‘leren geloven in diaconaal handelen’ voor predikanten en kerkelijk kader, waarbij van katholieke zijde Henk Meeuws participeert. De vele diaconale vormingsorganisaties en publicaties van protestantse zijde moeten hier noodgedwongen onvermeld blijven, met uitzondering bij wijze van voorbeeld van het praktijkgerichte boek van Geluk en Peters *Diaconaat, hoe doe je dat? Handvatten voor startende diakenen* (2015) en uit hetzelfde jaar het *Handboek Diakenen*.

Diaconale vorming in de bisdommen

In de bisdommen zijn de afgelopen twee decennia veel activiteiten geleidelijk in het teken van ‘de missionaire kerk’ komen te staan (zie hiervoor), waardoor er meer aandacht is gekomen voor projecten over kennismaken met verschillende aspecten van het katholieke geloof (katechese). Maar het aanbod aan diaconale vorming is in vergelijking met de periode tot 2007 en in het licht van de beschreven krimpende kerkelijke organisatie nog steeds aanwezig.

Bisdom Breda

Rond het aantreden van Paus Franciscus in 2013 is in het bisdom Breda het Sint Franciscuscentrum opgericht, centrum dat vorming, toerusting, bezinning en training organiseert voor pastorale beroepskrachten, vrijwilligers, gelovigen en geïnteresseerden. Het centrum kent een ‘diaconale moestuin’ en een diaconale kennisbank bedoeld voor pastores en parochievrijwilligers die actief zijn in de diaconie en caritas, met stappenplannen, cursusmaterialen en andere praktische hulpmiddelen aanwezig om de diaconie en diaconale projecten in het bisdom op te bouwen en te ondersteunen. In 2017 was er een cursus diaconale journalistiek met 28 deelnemers. Ook liep van 2014-2017 een diaconaal project voor scholieren uit het basis- en het middelbaar onderwijs in kansarme situaties, een project met mensen zonder baan en met vluchtelingen. Naar aanleiding daarvan werden ook ‘handreikingen’ of ‘tips’ gepubliceerd voor parochianen en andere geïnteresseerden om vergelijkbare op te zetten of mee door te gaan.

Gebruik makend van de kerkrechtelijke mogelijkheden voor het aanstellen van vrijwilligers voor bepaalde taken met zending van de bisschop, zijn er vanaf 2017 in het bisdom ‘pastoraal assistenten’ aangesteld die aan pastorale teams kunnen worden toegevoegd; een van hun werkgebieden is de diaconie, al zijn de gesuggereerde werkzaamheden bepaald traditioneel te noemen: ziekenbezoek, ouderenbezoek, begeleiden missieactiviteiten.⁸¹⁶

Daarnaast kent het bisdom jaarlijks een Antoniusacademie. Tijdens een Antoniusacademie gaan de deelnemers op uitnodiging van de bisschop in gesprek over een actueel maatschappelijk thema. Voorts is de bisschop gewoon om periodiek ‘diaconale werkbezoeken’ af te leggen aan diaconale projecten, die overigens niet noodzakelijk kerkelijk zijn maar een ‘floating-vorm’ hebben waar hij bijvoorbeeld in het comité van aanbeveling zit.

In het bisdom is te Bovendonk nog altijd sinds 1983 de deeltijdopleiding voor priester en diaken gevestigd, waarbij de aandacht voor diaconale vorming niet bovenmatig is; in het zesde jaar heeft een deel van een grote stage een diaconale invulling. Deze opleiding heeft ook te kampen met krimp door vermindering van middelen.

⁸¹⁶ *Analecta Bisdom Breda*, Supplement 2013-2019, 218 en 222.

Bisdom Den Bosch

Het bisdom 's-Hertogenbosch had in 2009 een cursus ontwikkeld 'Deus Caritas Est – in uitvoering' voor pastorale beroepskrachten, parochiële werkgroepen diaconie, MOV-groepen en diaconale vrijwilligers in de parochies. In twee bijeenkomsten konden zij zich fundamenteel bezinnen op hun taak en werkzaamheden, en hun persoonlijk geloof en motivatie doordenken. De cursus was geïnspireerd op de grondgedachten over diaconie, zoals verwoord in de encycliek *Deus Caritas Est* van paus Benedictus XVI. Inmiddels is deze vermoedelijk door het optreden van Paus Franciscus achterhaald en wordt niet meer aangeboden.

Het bisdom kent wel inspiratieavonden voor PCI-besturen, bezinningsavonden diaconie en verdiepingsavonden o.a. rond *Laudato Sí*. Er is het project 'Take care' waarin jongeren diaconale projecten in het bisdom bezoeken; een werkgroep Quo Vadis voor twintigers en dertigers met een onderdeel dienen en diaconale activiteiten. Parochies zijn opgeroepen van de 'Zondag van de armen' een diaconale activiteit te maken. In het opleidingscentrum voor diakenen St. Janscentrum zijn de taken van de priester en de diakenen nog klassiek gescheiden: "Er zijn studenten die worden opgeleid om allereerst zorg te hebben voor 'de bovenzaal', het onderlinge leven van de christelijke gemeenschap (de priesteropleiding). Terwijl andere studenten zich voorbereiden om bovenal 'naar buiten' te gaan, om zorg te hebben voor de deur van de diaconie (eerste aandachtspunt van de diakenopleiding) [...] Ondanks deze blik naar buiten zijn de meeste diakens werkzaam in liturgie en pastoraal. 'Diaconia Caritatis' is maar een onderdeel van hun opleiding."⁸¹⁷

Het bisdom kent in Den Bosch vanaf 2018 een stadsklooster San Damiano opgezet rond Franciscaanse spiritualiteit en met name gericht op duurzaamheid.

Bisdom Rotterdam

Dit bisdom heeft nog een Diocesane Caritas Instelling. Deze produceerde o.a. een DVD *Geraakt door armoede* waarmee parochies en caritasinstellingen hun inzet op het gebied van armoedebestrijding kunnen presenteren aan een breder publiek. Daarnaast organiseerde ze voor PCI-besturen en diaconale werkgroepen gesprekken over de deelname van parochianen aan diaconale activiteiten en verbetering van die inzet, mede met het oog op de vergrijzing van het vrijwilligersbestand. Daarbij reikte men ook materiaal uit om de bezinning in de parochies zelf te starten en te begeleiden met vragen over de vernieuwde dialoog met de maatschappij. Ook zette zij zich actief in voor het opvangen en herbergen van vluchtelingen in en door parochies en geeft een *diaconiekalender* uit. Zij draagt mede het driejarig project 'Together We' van Caritas Internationalis dat sterk op de 'zorg voor de aarde'-thematiek van paus Franciscus is gericht. Voorts is er actieve deelname van honderden jongeren en tieners aan het diaconale jongerenproject *Diaconaction* (zie hierna de paragraaf met diaconale voorbeelden). In het kader van de bekendmaking van de sociale leer werd er een cursus van vier bijeenkomsten opgezet 'Bouwen aan een beschaving van liefde'.

In het licht van de krimpende kerk is het ook vermeldenswaard dat in het bisdom nog steeds (sinds 1982) zomerkampen voor kinderen en jongeren worden georganiseerd: "Het programma is een mix van sport en spel, gebed en diaconale actie, catechese, ontspanning en plezier."⁸¹⁸

Een tiental bezinningsbijeenkomsten in parochies zijn georganiseerd met als thema 'Paus Franciscus en de armen'. Daarbij werden enige diaconale sleutelteksten uit de Bijbel besproken en bezon men zich op een paar kernfragmenten uit documenten van paus Franciscus. Daarna werden de eigen mogelijkheden verkend om te werken aan een cultuur van ontmoeting met de armen, individueel en in parochieverband."

⁸¹⁷ <https://sint-janscentrum.nl/opleidingen/diakenopleiding/> Laatst geraadpleegd 23 september 2022.

⁸¹⁸ <https://www.bisdomrotterdam.nl/voor-parochies/jongeren/zomerkampen/> Laatst geraadpleegd 12 november 2022.

In samenwerking met uitgeverij Adveniat gaf het bisdom de publicatie DOCAT uit (2022). Dit is een van oorsprong Duitse uitgave waarin voor jongeren de sociale leer van de Kerk op een toegankelijke manier wordt gepresenteerd en dat hen poogt te inspireren hun handelen te oriënteren op de uitgangspunten van de waarheid, rechtvaardigheid en liefde.

Vronesteyn is het diocesane centrum voor priester- en diakenopleiding van het bisdom Rotterdam dat geen eigen opleiding heeft maar samenwerkt met Bovendonk en de Universiteit Utrecht. De Priester en diakenstudenten wonen er wel.

Bisdom Haarlem-Amsterdam

Teneinde in de geest van de uitgave in 2004 van het *Compendium van de Sociale Leer van de kerk* In Nederland de kennis over de katholieke sociale leer te bevorderen heeft de Bisschop van Haarlem-Amsterdam, mgr. Punt bij het verschijnen van de Nederlandse vertaling, zoals hiervoor genoemd, het "Centrum voor de sociale leer van de Kerk" (CSLK) opgericht. Door middel van studiedagen, cursussen, symposia publicaties, webinars e.d. draagt het centrum bij aan de vorming in de katholieke sociale leer, maar heeft uitdrukkelijk ook het doel "om daarmee een bijdrage te leveren aan de opbouw van een meer rechtvaardige samenleving in Nederland en daarbuiten."⁸¹⁹ De meeste activiteiten vinden plaats op Grootseminarie Sint Willibrord te Heiloo, kerkelijk opleidingscentrum van het bisdom. Voorts verzorgt het Bonifatiusinstituut op de Tiltenberg opleidingen voor diakens, pastoraal werkenden, catechisten en belangstellenden die geïnteresseerd zijn in theologische vorming. Diaconia caritatis is een stageonderdeel van diakens in opleiding.

Voorts houdt het bisdom jaarlijks Caritas Inspiratiedagen voor iedereen (in 2022 een zestigtal personen) die geïnteresseerd is in caritas, met lezingen en workshops, discussies. Ook is er jaarlijks een Caritas Weekend rond de Werelddag van de armen en is er de Werelddag voor vluchtelingen in Amsterdam. Er is een folder uitgebracht met voorbeelden en een stappenplan met zeven concrete aanwijzingen voor de parochiële caritas. Incidenteel is er een 'diaconale excursie' naar een project binnen het bisdom of een bezielingsdag diaconale spiritualiteit. Het bisdom beheert ook 'Kathedraal TV' waarin geregeld wordt ingegaan op caritas en naastenliefde, voedselinzamelingen en bijvoorbeeld ook de sterk diaconaal gerichte katholieke gemeenschap van San Egidio in het bisdom. Er is ook een jongerenplatform dat vasten-caritas acties onderneemt en een tienerkampweek met een vaste 'Avond van de barmhartigheid'.

Bisdom Groningen Leeuwarden

Dit nog uit 19 parochies bestaande bisdom kent geen aparte diocesane kerkelijke organisatie meer maar een diocesane dienstverlener voor caritas/diaconie. Als opvolger van de Pastorale school en de Diaconale Leerweg, introduceerde het bisdom de Bonifatiusacademie. Vanaf 1 januari 2019 wordt onder deze vlag het vormings- en toerustingsaanbod gepresenteerd. Daartoe was o.a. gepland een vierdaagse cursus "De kerk in de wereld, de sociale leer van de kerk". Van enig diaconaal vormingsaanbod in 2022 is mij verder niet gebleken.

Aartsbisdom Utrecht

Het 'Leerhuis Caritas en Diaconie', in 2014 door het voormalig DKCI ontwikkeld, wordt thans niet meer aangeboden. Hierin waren alle vormen van toerusting, training en cursussen samengebracht voor bestuursleden en werkgroepleden Parochiële Caritas Instelling (PCI) en het diaconale kader, dat in en rondom de parochie actief was.⁸²⁰ In 2009 werd de diocesane diakenopleiding Dijnseburg opgeheven welke vanaf het begin in 1983 een sterke maatschappijkritische diaconale inslag had

⁸¹⁹ <https://www.cslk.nl/?p=info&ids=missie> Laatste geraadpleegd 23 september 2022.

⁸²⁰ *Diakonie & Parochie* 2014/4, 20v.

gehad.⁸²¹ Na de sluiting van het Ariënskonvikt (waar de priesteropleiding gevestigd was), in de zomer van 2010, is het pand geschikt gemaakt voor zijn functie als Ariënsinstituut, huis van vorming en toerusting. In 2014 werd het opnieuw ingericht voor de huisvesting van acht priesterstudenten. In 2018 ging daar de tweejarige opleiding tot diaconaal assistent van start (begonnen in 2016). Met deze opleiding wil het Aartsbisdom Utrecht samen met de (inmiddels opgeheven) Diocesane Kerkelijke Caritasinstelling ervoor zorgen ook in de toekomst een gastvrije en dienende Kerk te kunnen zijn, met oog voor de noden in de samenleving. Diaconale assistenten ondersteunen de parochies, de lokale geloofsgemeenschappen en de parochiële caritasinstellingen in hun werk. De kosten van deze cursus worden gedragen door de parochie waarvoor de diaconaal assistent zich gaat inzetten. Wie de opleiding met goed gevolg afrondt, kan een zending van de aartsbisschop van Utrecht ontvangen als diaconaal assistent, steeds voor vier jaar. Ook is behalve een priesteropleiding aan het Ariënsinstituut sinds 2018 een opleiding tot (onbezoldigd) diaken verbonden en opleiding tot geestelijk verzorger.

Tot 2020 en de opheffing van het DKCI was er een jaarlijkse diocesane diaconale inspiratiedag. Het aartsbisdom kent een driemaandelijks diaconale nieuwsbrief en besteedt in het bisdomblad regelmatig aandacht aan diocesane diaconie o.a. via de rubriek 'Vijf diaconale vragen aan...', Het maakt daarin vragen over diaconie aldus bespreekbaar en presenteert zo diaconale activiteiten. Voor de parochiële PCI'en is er een periodieke besturen cursus. De aartsbisschop en hulpbisschop leggen jaarlijks een diaconaal werkbezoek af. Sinds januari 2021 hebben de drie parochies van de stad Utrecht hun eigen diaconale website *rkdiaconaat utrecht* (in ontwikkeling).⁸²²

Bisdom Roermond

Het charisma van paus Franciscus bracht de vorige bisschop van Roermond Wiertz in 2014 tot de oproep allerlei diaconale initiatieven waartoe personen en groepen (vaak ook niet-meer kerkelijk betrokken) zich geïnspireerd wisten te bundelen in zogeheten Paus Franciscusgroepen, met steun van de diocesane Dienst Kerk en Samenleving.⁸²³ Het is onduidelijk wat de betrekkingen zijn tussen het bisdom en de anno 2022 nog bestaande groepen na de eerder beschreven herstructurerings en bezuinigingsoperatie waarin voornoemde dienst werd opgeheven.

Zoals eerder omschreven kende het bisdom (287 parochies, 154 priesters) tot de rauwelijkse ontmanteling van de bisdom-organisatie en een gerenommeerd diaconaal instituut de 'Aalmoezeniers van Sociale Werken' en de Dienst Kerk en Samenleving. Maar op het moment van dit schrijven zijn er, behalve op het niveau van individuele parochies, geen diocesane diaconale nieuwe activiteiten of functionarissen te bekennen, en ook geen enkele vorm van opleiding of scholing in dit gebied. De opleiding tot permanent-diaken is momenteel onderdeel van het Theologisch Instituut Rolduc, maar diaconia caritatis heeft daarin geen grote plaats. Aldaar zetelt ook de Academie Rolduc die lezingen organiseert maar in welks aanbod behalve pastoor Notermans over vluchtelingen en Hendriks over oorlogsrecht ook geen vaag spoor van diaconie of diaconale reflectie kon gevonden worden.

Diaconale prijzen

Een bijzondere manier in de onderhavige periode om vanuit de kerkleiding het diaconale werk en de diaconale werkers te vormen maar tegelijk ook te ondersteunen, waarderen en inspireren is het instellen (soms uitbreiden) en professionaliseren van diaconale prijzen of eerbewijzen. Bij gelegenheid van de voorbereiding en uitreiking worden de projecten beschreven, reflecties

⁸²¹ Van den Eijnden, *Jozef Wissink, Orthodox en Modern*, 189.

⁸²² <https://rkdu.nl/> Laatst geraadpleegd 8 oktober 2022.

⁸²³ Vossen, 'Kerk naar buiten!', 21.

bijgevoegd, brochures gepubliceerd en verspreid om een positieve impuls aan het werk te geven en ook vrijwilligers te werven.

De driejaarlijkse Ariënsprijs voor diaconie ging van start in 2004 in het Aartsbisdom Utrecht met negen diaconale projecten; in 2007 werden 24 projecten aangemeld, in 2010 29, in 2013, 29 in 2016 30, in 2019 31 en in 2022 25. In § 5.6, waar de veelheid en bloei van de floating-vormen van diaconie wordt besproken, zijn als voorbeelden daarvan de hier genoemde projecten in het bisdom Utrecht opgesomd.

Het bisdom Breda kent vanaf 1995 de tweejaarlijkse Bisschop Ernst prijs voor diaconie, in 2014 omgedoopt tot de vierjaarlijkse H. Antonius prijs: “De prijs werd ingesteld voor parochiële of regionale activiteiten op het terrein van Kerk en Samenleving, die een voorbeeld kunnen zijn voor andere groepen en parochies.” In 2018 waren er 13 inzendingen.⁸²⁴

In het bisdom Rotterdam kent de bisschop sinds 2008 de tweejaarlijkse diaconieprijs ‘Brood en rozen’ toe alsmede, sinds de coronajaren, ‘Elizabethcertificaten’ aan meerdere projecten. In 2021 was dat aan 74 projecten. In 2008 waren er 30 mededingers naar de diaconale prijs, in 2013 17 inzendingen, in 2015 22, in 2017 16.

In Limburg ondersteunt de Stichting Limburgs Diaconaal Fonds (LDF) personen in kwetsbare omstandigheden in de provincie Limburg, of sociaal-maatschappelijke projecten ten behoeve van kansarme mensen en groepen in de Limburgse samenleving. Sinds 2013 kende zij, in samenwerking met de Dienst Kerk en Samenleving van het bisdom Roermond, de tweejaarlijkse Doctor Poelsprijs toe aan kleinschalige projecten en individuele personen, die kwetsbare medemensen in de Limburgse samenleving terzijde staan. In 2013 ging het om 20 ingezonden diaconale projecten, in 2015 en 2017 beide keren 21 projecten, in 2019 18. Vanwege de ingrijpende reorganisatie van het bisdom Roermond (zie hiervoor) is de uitreiking sinds 2021 opgeschort.⁸²⁵

Het bisdom Groningen Leeuwarden kent sinds 2002 de ca. driejaarlijkse Pater Grasveld Penning, toegekend door de katholieke organisatie voor maatschappelijke activering Solidair Friesland. In 2017 waren er 21 projecten aangemeld, in 2020 20.

Voorts bestaat sinds 2003 de “Ab Harrewijn Prijs” uitgereikt door de Stichting Ab Harrewijnprijs aan een persoon of groep die zich heeft ingezet voor de rafelranden van de samenleving. De hogere Oversten van de religieuze orden en congregaties verenigd in de Konferentie Nederlandse Religieuzen (KNR) reiken sinds 2015 eens in de twee jaar de KNR-Waarderingsprijs uit ter bekroning of stimulering van activiteiten, die in de lijn staan van religieuze tradities op het gebied van zorg, onderwijs en spiritualiteit. In 2021 waren er 36 projecten ingezonden voor deze prijs. Het evenement ‘GroenGelovig’, georganiseerd door een aantal christelijke organisaties die zich inzetten voor behoud van de Schepping waaronder TEAR, GroeneKerken en de Laudato Si’ werkgroep Nederland, kennen sinds 2021 de ‘Martine Vonkprijs’ toe Deze prijs is bestemd voor organisaties, individuen of projecten die zich vanuit het christelijke geloof inzetten voor een zorgzame omgang met de schepping.

Spiritualiteit van de diaconie en ‘empowerment’

De decennia van het jongste tijdvak in dit onderzoek laten een versterkte belangstelling zien voor de met de diaconale activiteit gaande religieuze gezindheid. We zagen dat vóór ca. 1985 de gelovige gezindheid was voorondersteld en het maatschappelijk handelen een consequentie daarvan als min of meer zelfstandige religieuze, zedelijke plicht. Met de introductie van de diaconie sinds die tijd werd het geloof meer opgevat als zelf verweven met het maatschappelijk handelen, het handelen

⁸²⁴ Website bisdom Breda; https://www.bisdomvanbreda.nl/wp-content/uploads/2018/12/2018-11-09_BOEKJE_2018_Antoniusprijs.pdf Laatste geraadpleegd 24 september 2022.

⁸²⁵ *Diakonie & Parochie* 2021/2, 40; Beusman e.a, *Samenleven*, 8-11.

als zelf uitingsvorm van geloof, als gelovig handelen. Dat leidde tot meer aandacht voor de specifiek gelovige component in het handelen en de stimulering/vorming ervan.⁸²⁶

In het vorige hoofdstuk gingen we al kort in op de vanaf 2001 opgang makende 'presentie-methode' van Andries Baart (§ 4.2.2). In de daaropvolgende jaren bouwde hij en zijn 'kennisinstituut voor relationele zorg' Stichting Presentie deze methode uit tot een volwaardige en professionele benadering in de zorg. Ook vele pastores en diaconale werkers vonden in deze methode een manier om in hun aanwezigheid bij de 'sociaal overbodigen' ook hun eigen bewustzijn en geloofsleven te vorm te geven. In de woorden van Ellen Hogema "Dat betekent vooral dat je niet meteen problemen oplost, maar "op je handen" naast de persoon gaat zitten om wie het gaat."⁸²⁷

De eveneens eerder genoemde Henk Meeuws laat zijn levenslange belangstelling en onderzoek naar het katholieke geloof en bevrijdend handelen⁸²⁸ uitmonden in het ontwerp van een 'diaconale mystagogie' en hoe deze gevormd kan worden, in zijn proefschrift *Diaconie* uit 2011.⁸²⁹ In enkele publicaties nadien (Meeuws is dan de zeventig al gepasseerd) werkt hij aspecten daarvan verder uit. Het lijkt dat Meeuws' model echter niet heeft geleid tot een 'beweging' of 'school' van diaconale mystagogie zoals dat bij Baart het geval was.⁸³⁰

Landelijk werkt bijvoorbeeld het Vincent de Paul Center Nederland (sinds 2012), een centrum voor sociale spiritualiteit. Het center heeft een website en biedt o.a. aan 'Generatie17', een project voor de verdere ontwikkeling van sociale spiritualiteit. Uit deze kringen kwam ook de publicatie voort van Westerink e.a. *Portretten van sociale spiritualiteit* (2018)

Na de encyclieken van Benedictus XVI tendert de 'empowerment' aanvankelijk meer naar een beschrijving en idealisering van de liefdevolle gezindheid van het handelend subject in de traditie van de klassieke caritas-theologie zoals deze paus ze voorstond.⁸³¹ Zoals bisschop De Korte het dan formuleert in verwijzing naar *Caritas in Veritate*: "De liefde van God moet weerspiegeld worden in onze liefde voor medemensen, juist ook voor de kleinen en kwetsbaren."⁸³²

Nadien komt na het aantreden van paus Franciscus binnen het concept van empowerment ook de oecumenische dimensie daarvan aan de orde, zoals onder andere uit de dissertaties van

⁸²⁶ Zie bijvoorbeeld; Van Knippenberg, 'De binnenkant van diaconie' (2012); Nissen, 'Towards a Transformation of Power. New Testament perspectives on diaconia and empowerment', (2012); De Haas, 'Diaconale spiritualiteit', 8-11 (2013); Arens, *Als God gebeurt*, 30, 97 (2018): De auteur (vormingswerker diaconie van het bisdom Gent) thematiseert diaconie als fundamentele act van geloof, vanuit het dienen en de nederigheid en hoe de zorg voor mens en wereld het diepste wezen van de kerk raakt "Geloof kennen, geloof vieren én geloof beleven." Diaconie is tegelijk verkondiging en evangelisatie.

⁸²⁷ <http://www.rkdiaconie.nl/index2.asp?lntType=115&lBitFirstOpen=true&pid=10> Laatst geraadpleegd 24 september 2022.

⁸²⁸ Hij schreef reeds in 1978 over 'Levensbeschouwing en maatschappelijk werk', in: Tijdschrift voor Praktische Theologie 5(1978), 1, 5-14.

⁸²⁹ De inoefening behandelt hij in *Diaconie*, p. 384-414.

⁸³⁰ Ik leg u voor dat diaconaal handelen zelf een vorm van geloven is, zelfs bron van geloven (Meeuws). Onder andere; "'Waar menslievendheid is en minnen, daar is God..." Over diaconie en mystagogie', *Diakonie & Parochie* 2016/2, 2v.; 'Verlangen naar het mystieke lichaam', *Diakonie & Parochie* 2017/4; 'Spiritualiteit van goeddoen. Goed zonder of met God?', *Diakonie & Parochie* 2017/4,2v.; 'Genadige kwetsbaarheid', *Diakonie & Parochie* 2018/3, 2v.; 'Ontvankelijke diaconie' *Diakonie & Parochie* 2019/1, 6v.; Genade op straat – Diaconie als eredienst' *Diakonie & Parochie* 2020/1, 1- 10; 'Leren geloven in diaconaal handelen Een inleiding in het geheim van menslievendheid', *Diakonie & Parochie* 2020/2, 6-10: "Ik leg u voor dat diaconaal handelen zelf een vorm van geloven is, zelfs bron van geloven." (6);

⁸³¹ Bijvoorbeeld in: Sengers, 'Caritas in de Geloofsgemeenschap. Het subject van diaconie' (2012) en De Haas, 'Diaconale spiritualiteit', (2013).

⁸³² De Korte, 'Helder en hartelijk' (2012), 14.

Ham Stanrad uit 2015 en Roor (2018) blijkt.⁸³³ Emeritus diaconaal pastoraal werker Hans Oldenhof reflecteert in 2021 uitvoerig over diaconie en spiritualiteit in 'Diaconie: het evangelie doen' en 'Gods presentie en Geloofstaal'. Hij concludeert: "In mijn eigen beroepsgroep, die van de pastoraal werkenden, neem ik ook waar dat velen een spirituele ontwikkeling hebben doorgemaakt, waardoor zij gaandeweg zijn uitgestegen boven het dominante gemoraliseer. Er is in de beroepsgroep bij velen een nieuw beeld gegroeid van de onderlinge verhouding tussen God, het ik, de kerk en het maatschappelijk leven. Waar dit het geval is ontstaat er ook aansluiting bij de jongere priesters en bij de jongere generatie gelovigen."⁸³⁴

Genoemde voorbeelden duiden summier de bredere en grotere aandacht voor diaconale spiritualiteit aan in de laatste twee decennia. Maar geheel onduidelijk is op het moment van dit schrijven wat de wereldwijde impact op het geloofsleven en het katholieke maatschappelijk handelen zal zijn van eerder genoemde 'Spirituality of deep contemplation and effective action' die paus Franciscus predikt, in *Fratelli Tutti* laatstelijk geformuleerd in de taal van het streven naar universele broederschap ten behoeve van slachtoffers in onze samenleving in de ruimste zin van het woord. Hoe ziet die 'ecologische opvoeding en spiritualiteit' er uit waar Franciscus in *Laudato Sí* het hele zesde hoofdstuk aan wijdt? Hoe gaat die 'ecological conversion' die "Vrede als weg van de hoop: dialoog, verzoening en ecologische bekering" er uit zien, zoals hij het bij de viering van de 53e Wereldvredegedag in 2019 aanduidde?⁸³⁵ In hoeverre kan er voor een katholiek nog sprake zijn van 'struggle' in 'dialoog' met onrechtvaardige structuren? Verandert de dialoog en de broederschap van Franciscus de aard van de 'struggle'? Maar vooral: hoe gaan zijn woorden doorwerken in het diaconale, maatschappelijk handelen van katholieken? Deze vragen zijn actueel en teken dat het zicht op de grote lijnen van Franciscus 'sociaal spirituele revolutie' nog ontbreekt. Zoals Doak dit punt in haar artikel uit 2022 samenvattend formuleert: "Even more fundamentally, Francis challenges his readers to a different way of being, to a life grounded in a spirituality of interconnectedness from which we can construct healthier politics and economics. The "integral ecology" that Francis defends as the solution to the environmental, personal, political, and social crises humanity faces depends not merely on right doctrine or even on right action but also, Francis argues, on living in deep awareness of our radical relationality."⁸³⁶ Doak wijst op de "limited capacity of papal teaching to mobilize people, especially Catholics, to act on climate change in a manner consistent with essential Christian beliefs." [...] "Will papal teaching, especially with the amplification of an encyclical, be able to reach and motivate enough people to make a difference in time?"⁸³⁷

Dit onderzoek kan nog niet de tekenen des tijds in Nederland duiden die wijzen op veranderingen in het katholiek maatschappelijk handelen die typisch 'Franciscaans' zijn. De tijd zal het leren. Vooralsnog lijken de geloofsbeleving, de plaats en wijze waarop die centraal staat – de liturgie –, en de diaconale dimensie van de kerk, ondanks alle pogingen in onderhavige en eerder periode in een spoor genaamd 'diaconie' de verwevenheid ervan aan te tonen, in de praktijk nog vaak gescheiden werelden te zijn, aldus Rouwenhorst en Pulinx.⁸³⁸ Wij signaleerden dit reeds in

⁸³³ *Empowering Diakonia: A Model for Service and Transformation in the Ecumenical Movement and Local Congregations*. Dissertatie 2015 VU Amsterdam ; Roor, *Diaconale betrokkenheid als leeromgeving voor protestantse kerken* (2018), 43 en 63.

⁸³⁴ H. Oldenhof, Diaconie en spiritualiteit 1: Diaconie: het geloof doen, *Diakonie & Parochie* 2021/2, 19-21 en 'Diaconie en spiritualiteit 2: Gods presentie en geloofstaal', *Diakonie & Parochie* 2021/3, 19-21, 21.

⁸³⁵ <https://rkdocumenten.nl/toondocument/7516-vrede-als-weg-van-de-hoop-dialoog-verzoening-en-ecologische-bekering-nl/?idCode=1.1> Laatst geraadpleegd 9 oktober 2022.

⁸³⁶ Doak, 'As the World Burns', 71 en 80.

⁸³⁷ Doak, 'As the World Burns', 84.

⁸³⁸ Rouwenhorst & Van Tongeren, *Vieren en delen* (2019), 7 en 43; Pulinx, *Een 'mission (im)possible' voor de kerk*, 253.

§ 5.2.3 bij de beschrijving van de verlegging van het zwaartepunt van kerkelijk beleid naar de 'missionaire kerk': een 'eucharistische spiritualiteit' lijkt in Nederland onder de kerkelijke leiding zeker nog dominant ten opzichte van een 'ecologische spiritualiteit' in de betekenis die paus Franciscus er aan geeft. Communis opinio is wel: "diaconie is inherent aan wat in de liturgie wordt gevierd, liturgie is altijd diaconale liturgie" maar de integratie blijkt lastig voor pastores en gelovigen; het traditionele model van liturgie 'binnen' en diaconie 'buiten' blijft dominant zij het met meer kruisbestuiving dan voorheen.⁸³⁹ Zo werd het ook in kerkelijk beleid geformuleerd, bijvoorbeeld in het document over het pastoraal liturgisch beleid in de parochies van het Aartsbisdom Utrecht; het zwaartepunt ligt duidelijk bij de eucharistie met de diaconie als 'spin-off' in het 'buurtcentrum'.⁸⁴⁰ Daar is het tot op heden kennelijk bij gebleven. Er wordt op de site van rkkerk.nl wel verwezen naar paus Franciscus' 'ecologische spiritualiteit' en oproep tot bevrijdend handelen in de schepping⁸⁴¹, maar de positionering van diaconie in het aartsbisdom blijft 'klassiek'.⁸⁴² Tekenend voor deze constante, ook in het diaconale bewustzijn van individuele gelovigen, mag de praktijkervaring van Oldenhof heten (2021): "In vergaderingen van caritasbesturen vroeg ik bij de opening wel eens of bestuursleden de aanwezigheid van God ervoeren in hun leven. Het antwoord was negatief. Ze zijn idealisten, ze hebben waarden."⁸⁴³ In het straatpastoraat onder dak- en thuislozen lijken overigens de werelden van bevrijdend handelen en religieus gedenken makkelijker te verbinden.⁸⁴⁴

§ 5.4.3 'Diaconale' Theologie & Handboeken Diaconiewetenschap 2004-2011-2018

In tegenstelling tot de situatie in het Duitse en Scandinavische taalgebied en ook die in de Nederlandse protestantse kerken, kent de rooms-katholieke kerk in Nederland geen vorm van diaconiewetenschappelijk instituut, of uitsluitend aan diaconie gewijde leerstoel of onderzoeksplaats.

Wel was Meeuws tot 1995 docent praktische theologie aan de theologische faculteit Tilburg met als zwaartepunt theologie en maatschappelijk handelen, en Wissink tot 2012 aan dezelfde universiteit hoogleraar praktische theologie, met bijzondere aandacht voor de diaconie. Houtepen, hoogleraar te Utrecht (tot 2004) en Rotterdam (tot 1994), hield zich ook bezig met diaconie en sociale ethiek. Andries Baart was bijzonder hoogleraar praktische theologie te Utrecht (tot 2006), Tilburg en Utrecht (tot 2015) en had leeropdrachten aan andere universiteiten. Theo Salemink doceerde (tot 2013) geschiedenis van kerk en maatschappij in de 19^e en 20^e eeuw in Utrecht en Tilburg.

Ook is er vanuit o.a. DISK wel een poging gedaan om theologische reflectie vanuit de diaconale praktijk op gang te brengen met een eerste aanzet tot een 'Theologie van binnenuit' op de studiedag van arbeidspastores in 2005. Maar dit initiatief heeft verder geen 'school gemaakt'.⁸⁴⁵

⁸³⁹ Rouwenhorst & Van Tongeren, *Vieren en delen* (2019), 110; Timmerman, 'Maaltijd der armen, maaltijd van de heer', *Diakonie & Parochie* 2016/1, 8vv.; nr. 4 van het tijdschrift *Diakonie & Parochie* in het jaar 2016 is geheel gewijd aan Sacrament, kerk, eucharistie en diaconie.

⁸⁴⁰ Aartsbisdom Utrecht, Beleidsnota van de bisdomstaf *Het pastoraal-liturgisch beleid in de parochies van het Aartsbisdom Utrecht* 2011, bijlage 2.

⁸⁴¹ <https://www.rkkerk.nl/paus-franciscus-roept-op-tot-omvorming-van-consumptiepatronen-en-leefstijlen/> Laatst geraadpleegd 9 oktober 2022.

⁸⁴² <https://www.aartsbisdom.nl/home/diaconie/> Laatst geraadpleegd 9 oktober 2022.

⁸⁴³ Oldenhof, 'Diaconie en spiritualiteit 2', *Diakonie & Parochie*, 2021/3, 21.

⁸⁴⁴ Wever, 'We hebben wat te vieren! Over diaconaat en liturgie.' *Diakonie en Parochie* 2017/1, 8vv, ook 16v.

⁸⁴⁵ *Het komt uit een goed hart. Theologie van binnenuit. Verslag Voorjaarsconferentie Arbeidspastoraat DISK en Netwerk Urban Mission. Vrijdag 18 maart 2005.*

In het kader van de diaconiewetenschap moet wel een belangrijk initiatief vermeld worden: een groep van diaconiewetenschappers uit Scandinavië, Duitsland en Nederland is er na enige jaren van voorbereiding in 2010 in geslaagd om een internationaal diaconiewetenschappelijk tijdschrift te realiseren: *Diaconia. Journal for the Study of Christian Social Practice*. Er verschijnen twee afleveringen per jaar.

Het systematisch diaconaal wetenschappelijk onderzoek in Nederland van katholieke zijde eindigt dus zo ongeveer met de dissertatie van Meeuws uit 2011, al zijn er nadien natuurlijk wel studies en artikelen die raken aan diaconale thema's (zoals bijvoorbeeld in de nummers over diaconie in de jaargangen 2013, 2016 en 2020 van het tijdschrift voor praktische theologie *Handelingen*, of artikelen in het *Tijdschrift voor Theologie* zoals bijvoorbeeld dat van Sjoerd Mulder (2020): "De kerk als potentiële belichaming van sociale kritiek. Het voorbeeld van Emmanuel Katongole."⁸⁴⁶ Maar in zijn literatuurbericht diaconaat 2014-2016 kan Noordegraaf onder het kopje 'Rooms-Katholieke Kerk' echter geen andere boekpublicaties over diaconie noemen dan dat van Mascini.⁸⁴⁷ Meijers literatuuroverzicht diaconie van 2018-2021 noemt een historische studie van Sengers en het werk van Rouwhorst en Van Tongeren over diaconie en liturgie. In dat overzicht constateert Meijers tevens dat de generatie theologen (ook de katholieke) van de nader te bespreken handboeken diaconiewetenschap (2004-2018) met pensioen is of niet langer werkzaam op diaconaal terrein.⁸⁴⁸

De 'publieke theologie' van Erik Borgman

Deze relatieve windstilte op het gebied van Nederlandstalige katholieke diaconiewetenschap laat onverlet dat op academisch theologisch niveau het diaconale denken en handelen door Erik Borgman, als een van de belangrijkste hedendaagse Nederlandse (katholieke) theologen, een eigentijds systematisch theologisch plausibiliteitskader aangereikt heeft gekregen. Borgman heeft ten eerste regelmatig op de fundamentele plaats van diaconie in de systematische theologie en het (geloofs-) leven van de kerk gewezen, zonder dat hij echter zelf expliciet diaconale systematische theologie ontwikkelde.⁸⁴⁹ Maar in zijn boeken vanaf 2006 ontwikkelt hij een zodanig 'dogmatisch', fundamenteel theologisch discours over geloof, kerk en maatschappelijk handelen dat de diaconale praktijk en reflectie zich daarop theologisch kan oriënteren en zeker door kan laten inspireren. Omdat Borgman geen abstract, boventijdelijk theologisch systeem wil ontwerpen maar 'publieke theologie' bedrijft in de telkens andere maatschappelijke context, is zijn denken ook gevarieerd en steeds in ontwikkeling. Het is hier niet de plaats om enige ontwikkelingsgang daarin aan te wijzen. Ik haal hier slechts enkele passages aan uit zijn grotere publicaties.

In het vorige hoofdstuk (§ 4.2.2) kwam zijn boek *Metamorfosen – Over religie en moderne cultuur* ter sprake dat veel herkenning vond bij diaconale werkers en denkers. Dit mondde uit in een publicatie naar aanleiding van een studiedag daarover getiteld *Metamorfosen van religie en het diaconaat*. Waar Houtepen toen nog kon stellen dat Borgman toch voornamelijk "een theologische reflectie bij het herleven van religie in onze samenleving en cultuur" bood, bevatte diens boek uit 2009 *Overlopen naar de barbaren. Het publieke belang van religie en christendom* veel materiaal voor een 'systematische theologie van het maatschappelijk handelen en de zorg voor de 'armen'.

⁸⁴⁶ 2013/2, 2016/3 en 2020/2.

⁸⁴⁷ <https://www.handelingen.com/index.php/literatuurberichten/241-literatuurbericht-diaconaat-2014-2016-herman-noordegraaf> 10, Laatst geraadpleegd 9 oktober 2022.

⁸⁴⁸ Meijers, 'Trendbericht Diaconaat 2018-2021', 73.

⁸⁴⁹ Bijvoorbeeld in zijn bespreking van het Handboek Diaconiewetenschap in 2012: 'Diaconie als zelfvoltrekking van de kerk', *Diakonie & Parochie* 25(2012)/1, 2-5; Borgman, 'Katholieke Maatschappelijke organisaties en hun dienst aan de samenleving Een pleidooi voor diaconie als samenhang van denken en doen.', *Diakonie & Parochie* 27(2014)2, 4v; en in Lormans, 'Interview. Hoogleraar Erik Borgman: "Diaconie laat zien dat er een andere wereld mogelijk is"', *Handelingen* 47(2020)2, 63-68.

De titel alleen al verwijst naar een uitspraak van Ozanam waarmee deze wilde aangeven dat liefdadigheid niet voldoende was, maar dat de armen geholpen worden met instituties die hen zelfstandig maken.⁸⁵⁰ Volgens Borgman – zich hier leerling van Schillebeeckx tonend - behoort het tot de ziel van het christendom om ‘over te lopen’, om in dezelfde werkelijkheid als de arme of verdrukte te gaan staan en vandaaruit traditie en actualiteit tot een nieuwe geloofswaarheid te laten leiden.⁸⁵¹ In het vijfde en zesde hoofdstuk van dit boek geeft hij concrete historische voorbeelden van hoe dit in de geschiedenis van de kerk heeft plaatsgevonden en bespreekt uitvoerig ‘de sociale kwestie’ in de negentiende eeuw. In het zevende hoofdstuk formuleert hij, vanaf 2008 hoogleraar te Tilburg, het zelfs als zijn onderzoeksprogram en het onderwerp van het merendeel van zijn toekomstige publicaties: “Wat verandert er wanneer de christelijke traditie gezien wordt als ruimte voor politiek?”⁸⁵² Onderdeel van dat vraagstuk is onder andere de rol van het geloof bij de vormgeving van de economische politiek. Daarin toont Borgman zich ook kind van zijn tijd in zijn verwijzing naar paus Benedictus XVI en diens poging tot zwaartepuntverschuiving (zie hiervoor) in de verhouding van gelovigen en kerkelijk leiders tot het maatschappelijk handelen in *Caritas in Veritate*. Hij noemt als uiting van het gelovig maatschappelijk handelen diens voorkeuren voor sociaal ondernemerschap en maatschappelijk verantwoord ondernemen, met indien nodig ingrijpen van bovennationale instellingen en een minimum aan maatschappijkritiek.⁸⁵³ Het is in dat kader ook opmerkelijk dat Borgman in zijn lijstje van dan negen volgens hem actuele maatschappelijke issues het streven naar ecologische duurzaamheid als negende noemt, en dit enigszins relativeert ten gunste van een pleidooi voor concrete, kleinschalige initiatieven tot verandering.⁸⁵⁴ Zoals hiervoor besproken zal paus Franciscus de ecologische bekering op nummer één zetten en tot de sleutel van het gelovig handelen maken.

In zijn boeken na 2013 zal Borgman zich daardoor sterk laten leiden. In *Waar blijft de kerk?* (2015) herneemt hij met Franciscus zijn eerdere positie door te beklemtonen dat gelovigen hun leven moeten proberen te verbinden met diegenen die niet gezien en gehoord worden, het doorbreken van de logica die hen tot buitenstaanders maakt. Vanuit de armen en buitengeslotenen komt volgens Franciscus aan het licht van waaruit God alle dingen nieuw maakt.⁸⁵⁵ De ‘gematigde’ en relatieve maatschappijbetrokkenheid van Benedictus XVI maakt bij Borgman plaats voor Franciscus ‘kerk van de armen’, door wie we ons moeten laten evangeliseren.⁸⁵⁶ Hij verhaalt in dat verband van de bijzondere en radicale diaconale projecten van Sara Miles en in zijn *Zielen Winnen* dat van de dominicaan Nzamujo.⁸⁵⁷

In *Leven van wat komt* (2017) neemt Borgman een hoofdstuk op over ‘ecologie en contemplatieve politiek’. Hij ziet daarin de ‘integrale ecologie’ van paus Franciscus als een omvattende maar fundamenteel theologische ‘doorbraak met vergaande implicaties’.⁸⁵⁸ De ‘Option for the poor’ en de bevrijdingstheologie komen daarbij weer meer naar voren: “de armen [die] ”in hun verlangen naar, openheid voor en vertrouwen op Gods heil een fundamenteel aspect laten zien van wat geloof volgens het evangelie betekent.”⁸⁵⁹ Ook in dit boek gaat hij in op wat wij zouden aanduiden als ‘diaconale projecten’, zoals ‘Buurtzorg Nederland’. Voorts behandelt hij in hoofdstuk

⁸⁵⁰ Borgman, *Overlopen naar de barbaren*, 94, 126, 141.

⁸⁵¹ Borgman, *Overlopen naar de barbaren*, 97.

⁸⁵² Borgman, *Overlopen naar de barbaren*, 131; zie ook Borgman, *Want de plaats waarop je staat is heilige grond*, (2008) zijn inaugurale rede.

⁸⁵³ Borgman, *Overlopen naar de barbaren*, 150.

⁸⁵⁴ Borgman, *Overlopen naar de barbaren*, 156.

⁸⁵⁵ Zo ook in Borgman, ‘Modern religieus leven’, 33.

⁸⁵⁶ Borgman, *Waar blijft de kerk*, 62.

⁸⁵⁷ Borgman, *Zielen winnen*, 98.

⁸⁵⁸ Borgman, *Leven van wat komt*, 91v.

⁸⁵⁹ Borgman, *Leven van wat komt*, 95.

7 'Economie en gemeenschap' en onder andere de werkzaamheid van 'politieke liefde' in de lijn van Negri en Hardt. Tot slot beschrijft hij hoe theologisch gezien de economische ordening zelf beschouwd moet worden als incarnatie van liefde.⁸⁶⁰ Kern daarvan is het besef dat allen volgens de eigen gaven deel uitmaken van en bijdragen aan de gemeenschap en aldus elkaar voeden en kleden, elkaar vooruithelpen en beschutten.⁸⁶¹ Het structureel bijdragen aan het goede leven van anderen, als het bijdragen aan een goed leven van zichzelf.

Handboeken Diaconiewetenschap 2004-2011-2018

De grote verdienste van deze drie handboeken volgens Meijers is dat zij theoretische fundaties gelegd hebben voor het oecumenische karakter van de diaconale praktijk. "Het profetische karakter van diaconaat hebben zij onderbouwd door het niet alleen te definiëren als een praktijk van 'helpen wie geen helper heeft', maar ook als een discipline die het 'scheppen van rechtvaardige verhoudingen' tot opdracht heeft."⁸⁶²

In § 4.2.2 kwam het eerste handboek uit 2004 al ter sprake. Een groot deel ervan wordt gevuld met de beschrijving van historische vormen van diaconie. De redactie getuigt in het handboek 2011 van haar besef dat het terrein van de diaconie niet eens en voor al uitputtend beschreven kan worden en bovendien verandering en ontwikkeling kent: Het schrijven van een dergelijk handboek is zelf een leerproces. In de tweede versie – toepasselijk getiteld *Diaconie in beweging* - poogt men volgens Noordegraaf een aantal onderwerpen een plaats te geven die in het eerste deel onvoldoende aan de orde kwamen, te weten exegetische, bijbels-theologische en kerkhistorische bijdragen met vooral aandacht voor de Vroege Kerk en de Middeleeuwen. Na deze terugkeer naar bijbelse en historische wortels komen hedendaagse vragen in relatie tot diaconaat in beeld: globalisering, de verschuivingen in de verzorgingsstaat en immigratie.⁸⁶³ Bovendien heeft men meer auteurs van katholieken huize gevraagd om een bijdrage. Editie 2011 is dan verrijkt met een overzicht van de 'Diaconie in de Rooms-Katholieke kerk vanaf de 16^e eeuw' door Brouwers, Crijns en Wissink, een over 'Nieuwe bewegingen in de Rooms-Katholieke kerk' door Kees Slijkerman en over 'Diaconie en katholieke migranten'. Ook buigt men zich opnieuw over de definitie van diaconie: In 2004 luidde die: "Onder diaconaat / diaconie verstaan we het handelen vanuit en door kerken en andere door het evangelie geïnspireerde groepen en bewegingen dat gericht is op het voorkómen, opheffen, verminderen dan wel mee uithouden van lijden en maatschappelijke nood van individuen en van groepen mensen en op het scheppen van rechtvaardige verhoudingen in kerk en samenleving".⁸⁶⁴ In 2011 verklaart de redactie (mogelijk om de visie van Collins mee te integreren) hoe nog andere 'werkwoorden' tot het wezen van diaconie behoren: Studeren, samenwerken, verbanden leggen, openstaan, bemiddelen, verzoenen, erkennen van het eigene, de eigenheid van anderen', 'afzien van intern denken vanuit segregatie', 'onderhouden van relaties' en 'ruimte geven', ontmoeten, present zijn.⁸⁶⁵

Het handboek uit 2018 is wederom anders van opzet aldus de redactie. "Dit derde handboek kan getypeerd worden als 'een diaconaal methodisch boek met methodologische verdieping'. De redactie sluit reflecterend aan bij diaconale praktijken: methoden worden immers niet achter de tekentafel ontworpen, maar ontstaan in een wisselwerking van praktijken en de reflectie erop."⁸⁶⁶

⁸⁶⁰ Borgman, *Leven van wat komt*, 172vv.

⁸⁶¹ Borgman, *Leven van wat komt*, 180.

⁸⁶² Meijers, 'Trendbericht Diaconaat', 73.

⁸⁶³ Noordegraaf, 'Literatuurbericht diaconaat 2010-2013', 3.

⁸⁶⁴ Crijns e.a., *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, 392.

⁸⁶⁵ Crijns, Hogema & Van Well, 'Tussenbalans deel II', 379.

⁸⁶⁶ Noordegraaf & Wissink, 'Fundamentele reflecties', 18.

De handboeken bieden een vrijwel integraal beeld van de onderwerpen binnen de diaconiewetenschap, met een sterke gerichtheid op concrete praktijken van diaconie, actueel en historisch. Zoals gezegd valt de verschijning van deel drie samen met het vertrek van een generatie theologen die een speciale interesse en focus hadden voor diaconie. In die zin is de trilogie ook een monument, een tijdsbeeld van een althans voor de katholieke theologie – zeker met de paradigmawisseling die paus Franciscus lijkt te brengen op dit punt - grotendeels tot voltooiing gekomen visie op diaconie als vorm van katholieke armenzorg.

Meijers verwacht niet dat er in Nederland nieuwe handboeken zullen verschijnen zoals die van het bovengenoemde oecumenische team. Het belang van deze handboeken voor academisch onderwijs is helaas beperkt gebleken, mede omdat dit steeds vaker Engelstalig is door deelname van internationale studenten.⁸⁶⁷

§ 5.5 Katholieke ‘diaconale’ organisaties. Katholieke maatschappelijke organisaties en Instellingen op maatschappelijk en charitatief gebied; Fondsen; PCI

Katholieke maatschappelijke organisaties

In het vorige hoofdstuk (§ 4.5) beschreven we hoe katholieke of van oudsher katholieke organisaties gericht op behartiging van sociale en economische belangen van kwetsbare groepen verder uitgedund raakten maar ook vaak op zoek gingen naar een nieuwe formulering en rol voor hun gelovige identiteit. Deze tendens lijkt zich voort te zetten in het meest recente tijdvak.

Het overkoepelende verband van de katholieke maatschappelijke organisaties (VKMO/Katholiek Netwerk) neemt binnen het spectrum van de katholieke organisaties na de opheffing van het KRKS een steeds belangrijker positie in, vooral wat betreft het organiseren van reflectie en uitwisseling over de katholieke identiteit. Het aantal lidorganisaties steeg sinds 1988 van 20 naar 39 in 2022. De website van VKMO geeft een overzicht van de thans nog actieve maatschappelijke organisaties met (deels) katholieke achtergronden.⁸⁶⁸ In een interview met directeur Pieter Kohnen in 2015 formuleert hij het doel van VKMO/Katholiek Netwerk als: “De geest van het beleidsplan is ontmoeten, verbinden, inspireren” “VKMO wil met het verhelderen van het waarom en waartoe bezig zijn”.⁸⁶⁹ In samenwerking met het Tilburg Cobbenhagen Center van Tilburg University organiseerde VKMO onder andere het project ‘Religie in het publieke domein’. Dat resulteerde in het boek *Eigen zinnen* onder redactie van Thijs Caspers (2018). Het biedt organisaties en werknemers methoden om de eigen inspiratiebronnen die tot het fundament van een bedrijfsstrategie horen opnieuw te articuleren, omdat deze in de dagelijkse praktijk van het werk niet expliciet aan de orde komen.

Katholieke instellingen op maatschappelijk en charitatief gebied.

Bij de bespreking in § 5.2.2 van de ‘imploderende’ kerkelijke diaconale infrastructuur kwamen reeds de laatste fase en het einde van DISK en het LKDB aan de orde.

Van de maatschappelijk en charitatief actieve instellingen met katholieke wortels verdwenen in dit tijdvak een aantal oude bekenden, maar er ontstonden ook nieuwe vormen van samenwerking in andersoortige organisatievormen.

⁸⁶⁷ Meijers, ‘Trendbericht Diaconaat 2018-2021’, 78.

⁸⁶⁸ <https://www.vkmo.nl/lidorganisaties/> Laatst geraadpleegd 15 oktober 2022.

⁸⁶⁹ ‘De geest van het beleidsplan is ontmoeten, verbinden en inspireren. Interview met Pieter Kohnen, directeur VKMO/Katholiek Netwerk”, *Diakonie & Parochie* 28(2015), 16-19; zie ook Kohnen, ‘Maatschappelijke organisaties en hun dienst aan de samenleving Een inventarisatie tussen wil en weg’, *Diakonie & Parochie* 27(2014)2, 2v.

De mede door DISK aangedreven Werkgroep Arme Kant van Nederland/Eva beëindigde om financiële redenen de landelijke activiteiten in 2014.⁸⁷⁰ Op plaatselijk niveau zijn veel van de 'Arme Kant werkgroepen' nog blijven voortbestaan. Door middel van campagnes, publicaties, conferenties, acties, ontmoetingen, trainingen, overleg met kerken en de politiek gaf de werkgroep voortdurend impulsen aan discussies over verarming en verrijking en organiseerde dialoog over rechtvaardiger alternatieven. Mede als reactie hierop ontstond in 2015 een landelijk initiatief in de vorm van het Knooppunt Kerken en Armoede, dat zich presenteert met een eigentijdse en informatieve website en gedragen wordt door een breed scala van kerken.⁸⁷¹ Bij gelegenheid daarvan verscheen een boek waarin een veelheid aan kerkelijke activiteiten op het terrein van armoede is te vinden.⁸⁷²

Vanwege opgedroogde fondsen kwam in 2018 een einde aan het in 2007 tot OIKOS gefuseerde IKVOS en OSACI. Het Oecumenisch Instituut Kerk en Ontwikkelingssamenwerking (OIKOS) zette zich in voor menselijke gelijkwaardigheid, armoedebestrijding en een „leefbare aarde voor iedereen”. In het historisch overzichtswerk over OIKOS poogt Renkema de erfenis van deze organisatie die de kerken anders naar economie liet kijken te omschrijven.⁸⁷³

In 2021 incorporeerde het katholieke Cordaid het van oorsprong protestantse/interkerkelijke en later onafhankelijke ICCO dat werkzaam was bij de ontwikkeling van duurzame landbouwsystemen voor de armsten wereldwijd. Na de integratie van de 'Bond zonder Naam' in 2007 is Cordaid zich ook meer gaan richten op armoedebestrijding in Nederland. Zo beheert zij een noodfonds en ondersteunt zij onder andere het Netwerk DAK (zie hierna de paragraaf over inloophuizen), de koepelorganisatie van vaak vanuit de kerken opgerichte inloophuizen.⁸⁷⁴

Vanaf 2016 is het aloude Stichting Christelijk-Sociaal Congres een nieuwe fase in haar lange geschiedenis ingegaan. Zij wordt dan een platform van circa 45 (ook katholieke) maatschappelijke organisaties die op een eigentijdse en inspirerende manier invulling willen geven aan hun christelijk-sociale wortels. Naast bijeenkomsten voor overleg en inspiratie exploiteert het CSC ook een fonds voor financiële steun aan samenwerkingsprojecten van twee of meer aangesloten organisaties.⁸⁷⁵

De eerder genoemde Alliantie voor Sociale Rechtvaardigheid - ook kortweg Sociale Alliantie genoemd ontstond in 2000 als een initiatief van de vakbeweging, de kerken, de humanisten en uitkeringsgerechtigden. Inmiddels is het doorgegroeid naar een netwerkorganisatie waaraan ruim vijftig landelijke, regionale en plaatselijke organisaties en groepen deelnemen. Samen strijden zij voor een samenleving zonder armoede.

Begonnen als adventscampagne 'Solidaridad' van de kerken in 1969 ten behoeve van maatschappelijke acties in Zuid-Amerika (op dat moment gesteund door de Nederlandse bisschoppen), maakt deze organisatie zich, na eerdere transformaties, in 2010 los van de oecumenische samenwerking met kerken om een wereldwijd netwerk (Solidaridad Network) te vormen dat werkt aan duurzame agrarische ontwikkeling. Reden voor de breuk was onder andere dat de bisschoppen meer gelden wilden besteden aan evangelisering en missie dan aan diaconale projecten en zich daarbij zeggenschap verleenden.

⁸⁷⁰ Een kort historisch overzicht van deze organisatie bij De Bie, *Bewerken, bewaren...en doorgeven*, 30v.

⁸⁷¹ <https://www.knooppuntkerkenenarmoede.nl/> Laatst geraadpleegd 15 oktober 2022; 'Het Knooppunt Kerken en Armoede bundelt initiatieven vanuit kerken rond armoedebestrijding', *Diakonie & Parochie*, 31(2018)/1, 36.

⁸⁷² De Bie, Floor & Crijns, *Betrokkenheid troef. Inspirerende diaconale initiatieven tegen armoede in Nederland*.

⁸⁷³ Renkema, *Geloven in een betere wereld. Sporen van OIKOS*, 2019.

⁸⁷⁴ <https://www.cordaid.org/nl/projecten/strijden-tegen-armoede-in-Nederland/> Laatst geraadpleegd 15 oktober 2015.

⁸⁷⁵ Hazenbosch, *De kracht van verbondenheid*, 269.

In het vorig hoofdstuk (§ 4.5) werd beschreven hoe Actioma ontstond uit de Stichting KLVMA en met de intrekking van de overheidssubsidies bij de invoering van de Wmo in 2007 een gedaanteverandering onderging naar onderzoek en ontwikkelingswerk. Anno 2018 omschrijft de stichting in het bestuursverslag haar werk als: ‘Positionering en ondersteuning van het MA-werk. Ook via beheer van KLCMO. En: ‘Vertegenwoordiging en relevante netwerken.’ Maar een beoogde schaalvergroting is niet tot stand gekomen. Het KLCMO is een financieringsfonds.

In 2022 zijn nog vier van de van oudsher katholieke regionale organisaties actief gebleven, die zich inzetten voor de scholing en opleiding van vrijwilligers voor maatschappelijke dienstverlening vanuit een katholieke achtergrond. Het KCMA in Gelderland ging in 2017 ter ziele en in Overijssel in 2022 het sinds 1975 bestaande KCWO. De instellingen hebben vaak ook programma’s voor de diaconale vorming van parochianen. Zij zijn ook steeds de initiators en dragers van expliciet diaconale projecten, en betrokken bij de vorming van deelnemers daaraan waarbij de band met het katholieke geloof niet via de kerkelijke leiding verloopt maar divers kan zijn, vaak een oriëntatie op de sociale leer van de kerk. Voorbeeld is de nog steeds aangeboden training ‘Armoede onder de loep’. Vrijwilligers leren daarin om steun te bieden aan gezinnen of alleenstaanden die in een armoedesituatie zitten of dreigen terecht te komen.⁸⁷⁶ Een uitvoerige inhoudelijke beschrijving van de aard van dit werk publiceerde het bestuur van Actioma samen met Henk Meeuws in *Diakonie & Parochie* 30(2017)2, 31-35: ‘Van oorsprong zijn tijd vooruit. Katholiek Maatschappelijk Activeringswerk in tijden van transitie’.

Fondsen

Naast het in § 4.5 beschreven Kans-fonds, zijn vanaf 1995 ook andere fondsen actief of actiever geworden bij de financiering van maatschappelijke en diaconale projecten.

Het Kans-fonds noemt zich vandaag de dag nog een ‘organisatie op katholieke grondslag’ en laat zich mede leiden door het katholiek sociaal denken. In 2021 keerde het bijna tien miljoen euro uit aan maatschappelijke projecten.⁸⁷⁷ Maar noch in de statuten, noch in het directiereglement, noch in het bestuursreglement is er echter een link naar de Nederlandse bisschoppen. Wel kan de Raad van toezicht van de Vereniging Katholieke Radio Omroep een bestuurslid benoemen, maar in de statuten van KRO-NCRV is geen bisschop meer te bekennen.⁸⁷⁸ Artikel 2, lid 2 van de statuten luidt: “De stichting baseert zich bij de verwezenlijking van haar doeleinden op het Evangelie, zoals dit pluriform beleefd wordt in de katholieke geloofsgemeenschap, en in het bijzonder het Katholiek Sociaal Denken.”; hetgeen doet vermoeden dat de Nederlandse bisschoppen hier geen medezeggenschap meer hebben. In de thans bestaande twee adviescommissies participeren geen kerkelijke personen of instanties meer.

Voorbeelden van andere fondsen zijn Porticus Nederland, als opvolger van de Brenninkmeijer/C&A fondsen en het familiefonds Adessium.⁸⁷⁹ Ook het fonds van de Nederlandse Religieuze congregaties en ordes is in een 45jarig bestaan aanzienlijk gegroeid. Doelen daarvan zijn o.a. noodleniging en armoedebestrijding, vorming en empowerment; kerk- en samenlevingsopbouw.

Daarnaast is er sinds 2001 een bijzonder hoogleraar Filantropie, Sponsoring en Vrijwilligerswerk aan de VU. In 2006 werd deze bijzondere leerstoel omgezet in een vaste leerstoel Filantropische Studies. Er is inmiddels ook een hoogleraar ‘Donorstudies’ en een hoogleraar

⁸⁷⁶ <https://de-vonk.nu/vrijwilligers/vrijwilligers-algemeen/training-armoede-onder-de-loep-voor-vrijwilligers/> Laatst geraadpleegd 15 oktober 2022.

⁸⁷⁷ [https://view.publitas.com/kansfonds/jaarrekening-2021-kansfonds-laastst-geraadpleegd-27-juli-2022.](https://view.publitas.com/kansfonds/jaarrekening-2021-kansfonds-laastst-geraadpleegd-27-juli-2022/)

⁸⁷⁸ <https://www.kansfonds.nl/over-ons/onze-overtuiging/> laatst geraadpleegd 26 maart 2022.

⁸⁷⁹ <https://www.porticus.com/en/our-hubs/the-netherlands/> Laatst geraadpleegd 15 oktober 2022.

‘Maatschappelijke betekenis van goededoelenloterijen’.⁸⁸⁰ Het academische Centrum voor Filantropische Studies publiceert jaarlijks het overzicht *Geven in Nederland* en organiseert een ‘Dag van de filantropie’. Uit hun onderzoek van 2022 blijkt dat er 5,6 miljard euro geschonken wordt aan goede doelen (in absolute zin meer als ooit tevoren) en 44% van alle Nederlanders vrijwilligerswerk doet, tezamen goed voor 0,7 % van het BNP. Kerk en Levensbeschouwing zijn het op één na belangrijkste doel.⁸⁸¹

PCI

Door de invoering van de Wmo in 2007, en aanvullend in 2015, en de daarmee gepaard gaande structuurwijziging van het sociale stelsel van verzorging naar ondersteuning van participatie, zijn diaconale organisaties meer extern gericht geraakt en komen er andere organisatievormen en vormen van samenwerking tot stand; diaconale instellingen worden meer ‘floating’ door diverse statelijke, particuliere en kerkelijke domeinen heen.⁸⁸² Ook de herstructureringsoperaties in de bisdommen leidden tot meer vrijwillige dan wel gedwongen samenwerking tussen diaconale groepen en PCI’en en deze laatste onderling. Wij noemden ook reeds het ontstaan van ‘diaconale platforms’ of ‘Wmo-platforms’ in § 5.3.1 bij de bespreking van de reactie van de kerken op de Wmo.

Het aantal, de werkzaamheid en het besteedbaar vermogen van de PCI’en (of Diocesane PCI, of Interparochiële PCI) is per bisdom verschillend maar volgens Van der Loos, medewerker Caritas Bisdom Haarlem- Amsterdam, volgde gemiddeld genomen het bestedingspatroon per PCI in dat bisdom het landelijk gemiddelde.⁸⁸³ Voor de andere bisdommen zal dat niet veel anders zijn: In 2018 is 28% besteed aan individuele hulpverlening, 13% aan kerstpakketten-acties en 59% aan collectieve hulpverlening en inloophuizen. Volgens Mascini is caritas van de PCI toch voornamelijk concrete noodhulp aan mensen die dat nodig hebben.⁸⁸⁴ Maar Van der Loos ziet ook meer aandacht voor het financieren van structurele oplossingen en de doorgaans rijkere ‘plattelands PCI’en’ proberen solidair te zijn met de collega’s in een stedelijke omgeving waar de noden schrijnender zijn. Jan Maassen deed in 2017 een onderzoek naar de jaarrekeningen van de PCI’en in het bisdom Rotterdam 2012-2015 (79 in aantal 2015), en kwam tot vergelijkbare verhoudingen.⁸⁸⁵ Zij hadden in 2015 een vermogen van 40 miljoen euro, eenzelfde bedrag als ik vernam via het Bisdom Den Bosch van de PCI’en aldaar. Gemiddeld 80% van de uitgaven aan diaconie komt bij de rijkere PCI’en van opbrengsten uit vermogen (oud-geld), de andere zijn actiever bij het werven van ‘levend geld’. De lijst van de Belastingdienst telt oktober 2022 landelijk 361 PCI’en (inclusief die van wie de ANBI status is ingetrokken).

Door de diversiteit aan PCI’en is er geen informatie over de mate van integratie van de werkzaamheid van de PCI met de diaconale activiteiten van de parochie. In 2015 meende Ernst Meijknecht nog dat alle varianten in het spectrum voorkomen, van een PCI die vrijwel uitsluitend als vermogensbeheerder functioneert tot PCI die meewerkt aan diaconale projecten en fungeert als ‘portemonee’.⁸⁸⁶

In ieder geval is schrijver dezes geen informatie bekend die er op wijst dat bisschoppen thans gebruik maken van hun grote statutaire bevoegdheden bij een PCI om hiermee beleid te

⁸⁸⁰ Zie ook Hulsebosch, ‘Het katholieke sociale denken als inspiratiebron voor huidig filantropisch handelen’, 2019.

⁸⁸¹ Bekkers, e.a., *Geven in Nederland 2022*, 13.

⁸⁸² *Armoede in Nederland 2019*, 19; Zie het themanummer van *Diakonie & Parochie*: ‘Diaconie in veranderende parochies’, 21(2008)1 en Van de Bunt-Koster, ‘PCI: kwaliteitsslag door samenwerking’, *Diakonie & Parochie* 27(2014)/1, 9-12.

⁸⁸³ Van der Loos, ‘Zorg voor caritas’, *Diakonie & Parochie*, 33(2020)/1, 22.

⁸⁸⁴ Mascini, *Helden heiligen en pioniers*, 25v.

⁸⁸⁵ Maassen, ‘Het huishoudboekje van de PCI’, *Diakonie & Parochie* 30(2017), 23-26.

⁸⁸⁶ Meijknecht, ‘En wat doe je dan? Caritas concreet’, *Diakonie & Parochie*, 28(2015)/2 12-13.

maken voor bijvoorbeeld de financiering van diaconie in het bisdom of integratie met de diaconale vrijwilligersgroepen in de parochie. Sinds kort hebben de bisschoppen steun gekregen voor beleidsvorming op dit punt in de vorm van de 'diaconale monitor', een methode special ontworpen voor het registreren van plaatselijke diaconale activiteiten.⁸⁸⁷ De methode gaat verder dan alleen het inventariseren van diaconale activiteiten maar registreert bijvoorbeeld ook betrokken theologische beelden over diaconie en kerk, de 'diaconale gezindheid' en verwerkt sociologische gegevens over een locatie. De methode is ontwikkeld in de Protestantse kerken maar in 2021 met succes uitgetoetst in een parochie.⁸⁸⁸

§ 5.6 Bloeiende diaconale activiteiten rond een gedecimeerd maar faciliterend kerkelijk kader

Hoogleraar diaconiewetenschap Tromp en onderzoekster Meijers kiezen in 2020 de juiste woorden als zij schrijven: "Wie al het diaconale werk in Nederland gaat inventariseren wordt stil van de grote diversiteit en inzet".⁸⁸⁹ Enige mate van volledigheid bij het weergeven van projecten is hier dan ook niet mogelijk. In dit onderzoek is gekozen voor de ook wel gebezigde term 'floating vormen' van diaconie. Daarmee is aangegeven dat kenmerkend voor diaconie is geworden de meer of minder kerk/parochiegebonden dan wel interkerkelijke of vrije, niet scherp te omlijnen en voortdurend van organisatievorm, financiering en bestuur veranderende, opkomende en afgesloten verbanden en projecten waarin katholieken samen met andere (niet-)gelovigen, private en overheidsinstellingen hun zorg voor kwetsbare groepen gestalte geven. We zagen dat hiervoor (§ 5.3.1) bij de bespreking van de gevolgen van de invoering van de Wmo al: het ontstaan van diaconale 'platformen' en ook het oprichten van burgerlijke rechtspersonen om kerkelijke diaconie in het rechtsverkeer met anderen te laten functioneren (bijvoorbeeld bij het werven van overheidssubsidies). Het gedecimeerde kerkelijk kader participeert minimaal in het 'floating' van organisaties en projecten, maar ondersteunt het met aandacht (de prijzen, de vorming en de diaconale werkbezoeken) en door te blijven wijzen op het belang van de eucharistie als spiritueel centrum van alle gelovig maatschappelijk handelen. Als ander klein voorbeeld van deze kerkelijke steun mag misschien genoemd worden het initiatief van de uitgever van de aloude Piusalmanak, jaarboek katholiek Nederland. Vanaf 2022 gaat deze een rubriek toevoegen: inspirerende voorbeelden van kerken, parochies en congregaties die rond diaconie, catechese en liturgie nieuwe succesverhalen schrijven.⁸⁹⁰ In hetzelfde kader staat de sinds enkele jaren gehouden Piuslezing.

Eerst zal ik ter indicatie van de veelheid en diversiteit ervan een aantal grotendeels kerkelijke diaconale projecten vermelden die op het spoor zijn te komen via de publicaties bij de Ariënsprijs voor diaconie. De voorbeelden hier zijn dus uitsluitend afkomstig uit het Aartsbisdom Utrecht. Daarna volgen een aantal andere vanwege omvang of organisatievorm vermeldenswaardig.

In het Aartsbisdom zijn of waren recentelijk actief (zo veel mogelijk ontdubbeld): de interparochie werkgroep opvang asielzoekers te Doetinchem; het Sociaal netwerk Ede (interkerkelijk); de humanitaire opvang dakloze asielzoekers in Heino; ondersteuning uit een parochie te Bennekom van een bijbelcentrum en pastoraal werker in Argentinië; de Stichting Culturele Uitwisseling Nederland Oost Europa te Bathmen; het lokale sociale werk van de PCI te Groessen; Het Zorgnetwerk Wierden/Enter; De (daklozen-)opvang De Wonne in Enschede; Parochie en wereldwinkel te Houten over mensenrechten. In 2007: De interparochie ziekenbezoekgroep uit Lossen; Migrantenweek in de Kromme Rijnstreek; Kerstactie gezamenlijke kerken gemeente

⁸⁸⁷ Hogema e.a., 'De diaconale monitor een werkbare spiegel', *Handelingen* 2020/1.

⁸⁸⁸ Jonge & Jonker, 'De diaconale monitor als instrument', *Diakonie & Parochie* 34(2021)3, 33-37.

⁸⁸⁹ Tromp & Meijers, 'Diaconaat als dienst aan de hoop', 3;

⁸⁹⁰ <https://www.stichting-csc.nl/agenda/inspirerende-succesverhalen-van-kerken-parochies-en-congregaties/> Laatst geraadpleegd 22 oktober 2022.

Berkelland; Gideonsbende Maarssen; Grensoverschrijdende Seniorenontmoeting Losser; Bezoekersgroep Verliezen Verwerken Losser; Kinderproject Kinshasa; Kondwa: Dagopvang voor weeskinderen uit Afrika; Het Maatjesproject in Zevenaar; Jongerenproject parochie Heino; pastoraal Café Nieuwegein; Het Meester Geertshuis in Deventer; Kerstpakketten actie Pax Christiparochie Lelystad; Solidariteitsfonds Montferland; Stichting Opvang Asielzoekers in Nood Losser; Weekend 'Even bijtanken' Twente; Parochieproject Ons Pardon Wageningen; Oecumenisch Citypastoraat Enschede; Noodhulp IPCI Deventer; Adventsfakkeltocht in Deventer; Het uit het Vop voortgekomen Mop Stad Utrecht; Portfolio Taalles aan huis, Utrecht; De multiculturele en wekelijkse lunch Utrecht; Parochieel Ouderenproject Doesburg en Angerlo. In 2010: Interkerkelijke Hulpdienst Haaksbergen; De Stichting Naaste in de Stedendriehoek; De Ongeziene gezien in Apeldoorn; PCI Klarenbeek: een bloemetje op het graf en een kaart; Meubelproject Almelo; PCI Montfoort en Linschoten financiert levenscoach; Dag van multiculturele ontmoeting Doetinchem; Verband voor Afrika vanuit Oldemarkt; Jongeren in Steenwijk koken voor ouderen; Werkgroep Troostdekentjes in Tubbergen; De MOV-Fotas projecten uit Herveld; Zorgmaatjes R.-K. Parochie Paus Johannes XXIII Houten; Diaconation in Amersfoort; Een gemeenschap van gemeenschappen in Nieuwegein; Kerstpakkettenactie kerken in Soest; Dag van verzet tegen armoede in Arnhem; Diaconaal netwerk armoedebestrijding in Rheden en Rozendaal; Stichting Straatpastoraat Amersfoort; Interreligieuze ontmoetingen in Lombok in Utrecht; Gehandicaptenvoetbal in Ulft; Ondersteuning Xuan An vanuit Leusden; Stichting Armenië Hulp Tubbergen; Buurtpastoraat Emmausparochie in Arnhem-Zuid; ATD Vierde Wereld en parochie in Zwolle; Spaarproject Eerste Communie Maarssenbroek; fairtrade parochie Maarssen; Kunstatelier The Kick in Arnhem. In 2013: De Herberg Westervoort; Stichting Kledingbank Montferland; Diaconale zondag in Houten; Herberg van Ars Deventer; Kerk In Platteland in Lemelerveld; Naastenhulp Voorst; PCI De Hoef Omzien naar elkaar; Stichting Naaste Zutphen; Ruimte voor anders zijn Doetinchem; Preken of praten Montfoort; Togo project Harmelen; Inloop zondagmiddag alleengaanden Slagharen; Diaconaal Platform Zwolle; Kerken zamelen voedsel in voor de Voedselbank Zwolle; Dag van de Dialoog Goor; St-Isidorushoeve en Hengevelde; Lunch op zondag in de Jozefkerk Zwolle; Kledingbank Apeldoorn-Zuid; World Doetinchem; Eieractie Groenlo; Buurtservicegroep Klarendal Arnhem; Maatschappelijke stage jongeren in Hengelo; Maatschappelijke stage jongeren in Lourdes; Vastenkalender H. Pancratius Tubbergen; Kaartschrijfactie diaconaal inloopcentrum Arnhem; De Kleine Karavaan Utrecht. In 2016: Inloophuis Brummen; Wereldwinkel van Albergen; Diaconie & Caritas weekeinde Houten; Roma project Nieuwegein; Rouwgroep Nieuwegein; Malawiproject Bilthoven; Naoberhuus Olst-Wijhe; PCI Arnhem, Velp en Rozendaal; Jongerenwerk Join Us Denekamp; Werkgroep Missie St Friersdale Eemnes; Inloophuis Neede; Wijkherberg De Heilige Geest Amersfoort; Sinterklaasactie Malburgen Arnhem; De Wijkplaats Utrecht; Franciscushof Tiel; Maaltijden met vluchtelingen Arnhem; Diaconaal Netwerk Barneveld; Kerk en Samenleving en Fam Huisman Dronten; Beraad R.K. Bezoekwerk Twente; Kookgroep Heteren; St Interkerkelijke Diaconale Activiteiten regio Montferland i.o; Kinderkerk Oldenzaal; Vastenkalender H. Pancratius Tubbergen; Kerkwerk Ootmarsum; Buurtmaatjes Arnhem; St Armoedebestrijding Oldenzaal. In 2019: Stichting Goede Buren Eemnes; Kearls unne mekaar Vasse; Even Thuis Maarssen; Inloophuis Het Knooppunt Lunetten Utrecht; Zorg en welzijnsnetwerk Schalkwijk; Ouderen- en Kerkdag Zuid-Berghuizen; Hulptelefoon Enschede; Boerenpelgrimstocht Haarle; Stichting Bowie Wierden; Vereniging Armoedepreventie Oldenzaal; Bloedprikpost Rossum; Hergebruik van voedsel en goederen Arnhem; Herinneringsboek voor wie eenzaam sterven Arnhem; Arnhemse Wereldvrouwen Arnhem; Boerderijvieringen Lemelerveld; Eettafel Dedemsvaart; Duofiets in Vilsteren; Werken met een missie Tubbergen; Werkgroep PCI Gaanderen; Oecumenische vredesweek Tubbergen; Dagopvang De Warmtebron Benshop; Fietsproject Low Budget Bikes Liemers; De Franciscustafel in Apeldoorn; Werelddag voor de armen Arnhem; Bazar Arnhem; Internationale vieringen Lelystad;

Verbinden van diaconie en liturgie in Lelystad; Breigroep Lonneker; De AZC-Fietstocht en het AZC-Sinterklaasfeest Amersfoort; Oogstgave project Stöppelhaene Raalte e.o.; Sinterklaasactie PCI in Borne. In 2022 zijn er opnieuw 25 aangemelde diaconale projecten voor de Ariëns diaconieprijs. En dit betreft dus alleen nog het aartsbisdom en de projecten die zich voor de prijs hebben aangemeld (zie ook § 5.4.2. de over diaconale prijzen).

SchuldHulpMaatje

De kerken en de Werkgroep Arme Kant van Nederland zijn de eerste die al in 2009 de toenemende schuldenlast van minvermogende burgers hebben gesignaleerd en hulp hebben georganiseerd, lang voordat dit probleem van overheidswege erkend werd en inmiddels tot belangrijk punt van beleid is geworden.⁸⁹¹ In 2011 meende het Ministerie van Sociale Zaken nog de eerste subsidie voor de 42 locaties van het SchuldHulpMaatje te moeten beëindigen, maar de kerken hebben het toen op eigen kracht kunnen doorzetten.⁸⁹² De interkerkelijke vereniging heeft thans jaarlijks bijna 2 miljoen aan inkomsten en een landelijk servicepunt voor de 106 lokale vestigingen in 144 gemeenten met in totaal bijna 3000 vrijwilligers, kerkelijk en niet kerkelijk. De vereniging heeft zijn nut bewezen: Elke euro besteed aan SchuldHulpMaatje levert een maatschappelijke dienst met een waarde van 3 euro.⁸⁹³ Samenwerking is er (ook financieel) o.a. met het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, NVVK, Divosa, KbvG, KBO-PCOB, Nibud, Stimulansz, Woningcorporaties, Bureaus voor Schuldhulpverlening, Rabobank, Nationale Nederlanden. In 2021 zijn er 9 lokale steunpunten bijgekomen. In 2021 schrijft Carla van der Vlist, directeur van de Vereniging SchuldHulpMaatje Nederland, over het specifiek kerkelijk diaconale element in de schuldhulpverlening door de vereniging: niet de regels en de ambtenaar maar het persoonlijk contact van de 'maatjes', als buddy met de 'armen', de menselijke maat als onderdeel van beleid, een bijzondere concretisering van de katholieke sociale leer en de integrale benadering van paus Franciscus.⁸⁹⁴ Het laatste decennium is in decennium kielzog van dit project een veelvoud aan maatjesprojecten ontstaan, een minder patriarchale en meer subjectieve vorm van 'armenzorg', ook gedragen door andere organisaties en financiers: wandelmaatjes, eetmaatjes, leesmaatjes, boodschappenmaatjes, huiswerkmaatjes, sportmaatjes etc.

Inloophuizen

Het idee en de opzet van inloophuizen is ontstaan bij de kerken begin jaren negentig en grotendeels gedragen door kerkelijke vrijwilligers. Huizen ontstaan en worden weer gesloten, maar rond 2007 waren er al zo'n 150 actief. Aanvankelijk was er ter ondersteuning een Inloop Centra Beraad, met vrijwilligerscursussen maar onder andere ook voor wat betreft de bepaling van grenzen die dergelijke diaconale projecten hadden bij materiële en psychische ondersteuning.

In 2022 is er het netwerk DAK "Netwerk DAK is een netwerk van 150 inloophuizen, buurtpastoraat en straatpastoraat. In totaal gaat het om 160 beroepskrachten, 6.000 vrijwilligers en 22.000 bezoekers per week die elkaar ontmoeten en met elkaar optrekken. Netwerk DAK verbindt, versterkt en vertegenwoordigt hen. Netwerk DAK organiseert uitwisseling, ondersteunt de aangesloten organisaties met advies, versterkt kennis en kwaliteit en brengt het werk van inloophuizen onder de aandacht bij verwante instellingen, fondsen en andere relevante

⁸⁹¹ Osendarp, Bos en Crijns, *Eerste Hulp Bij Schulden*, 2009.

⁸⁹² Crijns & Kerkhof-Scheenaard, 'Kerken en SchuldHulpMaatjes', 31; n en SchuldHulpMaatjesCrijns, 'Schuldhulpmaatje gaat verder in 2012', 34.

⁸⁹³ *Jaarverslag Stichting SchuldHulpMaatje 2021*, 42.

⁸⁹⁴ Van der Vlist, 'SchuldHulpMaatje als diaconale inzet van kerken', 32.

maatschappelijke organisaties.”⁸⁹⁵ In 2014 verscheen van M. Timmerman, *Als aan de keukentafel*. Dit onderzoek betreft speciaal de praktijk van diaconale en missionaire inloophuizen. De focus ligt op de vrijwilligers en de dilemma’s, verlegenheden en uitdagingen die zij tegenkomen in de ontmoeting met bezoekers.

Voedselbanken

De eerste voedselbank is in Nederland opgericht in 2002 (de eerste Europese in Frankrijk 1984), in een tijd van relatieve hoogconjunctuur nota bene. Sjaak en Clara Sies beginnen vanuit een religieuze bevoegdheid in hun woonkamer in Rotterdam voedsel uit te delen.⁸⁹⁶ In korte tijd wordt het een ‘populaire’ diaconale activiteit, kerken collecteren voor de voedselbank, fungeren vaak als uitgiftepunt en/of inzamelingspunt en de kerkelijke vrijwilligers werken mee. Tegelijkertijd bezinnen de kerken zich op speciaal dit deel van de ‘armenzorg’ in verband met de – niet genomen – verantwoordelijkheid van de overheid voor de basale materiële levensvoorwaarden voor burgers. In 2007 is er bijvoorbeeld een oecumenische studiedag rond het vraagstuk van armoede, honger en het oprichten van voedselbanken. De Werkgroep Arme Kant Van Nederland produceerde ‘protestkaarten’ die kerkgangers aan lokale overheden kunnen sturen tegen het armoedebeleid. Eind 2008 gaan Stichting Voedselbank Nederland en Federatie van Voedselbanken in Nederland samen op in de nieuwe landelijke organisatie Stichting Voedselbanken Nederland. In 2020 hielpen ca. 171 voedselbanken 160.500 mensen. 44 Miljoen producten werden uitgedeeld vanuit 10 distributiecentra door ca. 13.000 vrijwilligers, met een waarde van ongeveer 74 miljoen euro.⁸⁹⁷ J. Schat is diaken van het aartsbisdom Utrecht en in 2022 bestuurslid van de stichting. Evenals bij de ‘maatjesprojecten’ verspreidt de organisatievorm ‘voedselbank’ zich verder in de samenleving (islamitische voedselbank, voedselbank voor ouderen, voor huisdieren e.d.)

Vereniging HipHelpt (voorheen Stichting Hulp in Praktijk HiP)

Dit is een recentelijk snel groeiend diaconaal initiatief.⁸⁹⁸ De vereniging HipHelpt stimuleert kerken en kerkleden om de naasten in nood te helpen. HiPHelpt brengt mensen die hulp nodig hebben in contact met christenen die willen helpen. Dit diaconaal communicatienetwerk stimuleert kerken en ondersteunt de kerken bij het bieden van hulp. De vereniging is zelf dus geen diaconie, vervangt geen bestaande diaconale samenwerkingsverbanden of activiteiten van kerken, maar ondersteunt, verbetert en verbreedt deze. HiPHelpt beheert o.a. een database met kerkleden die zich als vrijwilliger hebben aangemeld. Ook de aangeboden inzet van bedrijven en hulporganisaties van christelijke signatuur staat in dit bestand. HiPHelpt is een voorbeeld van een niet kerkelijke seculiere rechtsvorm die niettemin binnen het domein van diaconie een specifieke rol is gaan vervullen en in korte tijd van organisatievorm is veranderd. In 2020 waren zij te gast bij de Bisschoppenconferentie.⁸⁹⁹

Diaconale jongerenprojecten

Een thema dat hier om redenen van volume nagenoeg onbesproken moet blijven is het ontstaan en de rol van de sinds een decennia of twee opererende diaconale jongerenprojecten.

⁸⁹⁵ Zie o.a. Davelaar, Hurkens, Van Opstal, *Meer dan een dak*, 33v. <https://netwerkdak.nl/organisatie-en-beleid/meer-dan-een-dak/> Laatst geraadpleegd 22 oktober 2022.

⁸⁹⁶ Brouwer, *Over kruimels en brood*, 2022.

⁸⁹⁷ <https://voedselbankenNederland.nl/wat-we-doen/feiten-en-cijfers-voedselbanken/> Laatst geraadpleegd 22 oktober 2022.

⁸⁹⁸ Drongelen & Sijsma, ‘HipHelpt brengt mensen samen’, 29.

⁸⁹⁹ <https://hiphelpt.nl/wat-doen-wij/organisatie> Laatst geraadpleegd 22 oktober 2022.

De Jongerenprojecten zijn uitgegroeid tot eigen netwerken, bijvoorbeeld Diaconaction (vanaf 2004) en M25 (2002). DiaconAction is een jaarlijkse (oecumenische) activiteit waarbij jongeren zich gezamenlijk inzetten voor hun omgeving. Verspreid over heel Nederland bedenken groepen tieners en jongeren een eigen activiteit die ze als groep samen uitvoeren. Sinds 2013 zijn groepen vrij om te kiezen op welk moment ze de actie uitvoeren, in de voorgaande jaren was dit altijd het derde weekend van november. M25 als projectvorm voor jongeren en diaconie is in 2002 ontstaan in Delft. In Zuid-Holland en Noord-Brabant zijn er meer dan 15 dorpen of steden met een M25 groep.

Vrijwilligers

Over al de voorgaande diaconale groei en bloei hangt, in het kielzog van de aan het begin van dit hoofdstuk beschreven kerkelijke krimp, de schaduw van een weliswaar actievere groep kerkelijke vrijwilligers ooit, die echter in rap tempo vergrijsst en uitdunt. De aanwas aan diaconale vrijwilligers, ook via de diaconale jongerenprojecten, is vrijwel nihil. Meeuws wees er al in 2006 op dat dit niet alleen samenhangt met de kerkelijke krimp, maar ook met de 'geest van de tijd' waarin de bereidheid tot vrijwilligerswerk steeds meer komt samen te hangen met 'het beleven van plezier en geluk', de mate van 'zin' in het werk en het passend maken van deelname aan de eigen behoeften en mogelijkheden. De focus voor jongere generaties ligt dan bij kortlopende projecten in de directe omgeving die bij de eigen interesse aansluiten en die in eigen beheer zijn aan te pakken.⁹⁰⁰ Een constante is gebleven dat in Nederland het meeste vrijwilligerswerk wordt gedaan door kerkelijke mensen. En om in majeur af te sluiten: mensen die vrijwilligerswerk doen zijn volgens het CBS "meer tevreden met hun eigen leven, sociale contacten en psychische gezondheid, en scoren hoger op de persoonlijke welzijnsindex."⁹⁰¹

§ 5.7 Concluderend over deze periode

Vanaf 2007 zet de herstructurering en krimp van de katholieke kerk in Nederland als organisatie in versneld tempo door. Met voortgaande afslanking van kerkelijk ondersteunend kader, kerksluiting en schaalvergroting van parochies proberen de bisschoppen het hoofd boven het wassende water te houden van snel verminderende inkomsten en hoge kosten, met name aan personeelslasten en onderhoud van grote gebouwen met een minimaal gebruik. Ieder bisdom bepaalt daarin zijn eigen koers en tempo.

Beleidsmatig is voor de bisschoppen diaconie uit het brandpunt geraakt met de ingedaalde schrik over de katholieke minderheidskerk in Nederland, ten gunste van een nieuwe inzet van mensen, middelen en organisatie voor 'missionering' (catechese en verkondiging). Ook diaconie komt in die context te staan als middel tot geloofsopwekking; theologisch en ecclesiologisch is het denken over en ontwikkelen van een diaconale geloofsgemeenschap bij de bisschoppen bevroren op het niveau van 2004, toen de bisschoppen zich afvroegen waar het met diaconie naar toe moest. Ecclesiologisch is de blik van de bisschoppen sterk eucharistisch, de kerkelijke organisatie wordt daarop ingericht, met diaconie in de theologische positie waar eens de caritas was: toepassingsgebied van het individuele geloof. De kerkvisie waarmee de bisschoppen na LPO IV hun beperkte en terughoudende ondersteuning van de diaconie vernieuwing eind jaren tachtig hadden ingezet, treedt in deze periode sterker op de voorgrond omdat ook langs die lijnen de herstructurering van de organisatie uitgevoerd wordt.

In de bisdommen verdwijnen als gevolg hiervan diaconale organisaties en functionarissen in hun uiteenlopende hoedanigheden (diocesaan verantwoordelijken voor diaconie, regionale

⁹⁰⁰ Meeuws, *Het kan verkeren*, 41. Zo ook Dekker & Hart, *Vrijwilligerswerk in meervoud*, 191.

⁹⁰¹ Schmeets & Arends, *Vrijwilligerswerk en Welzijn* (CBS 2020), 12.

diaconale werkers, diaconale consultants, functionarissen kerk & samenleving, lokale werkgroepen diaconie etc.). In 2014 respectievelijk 2020 houden ook de jarenlange informatieve en organisatorische landelijke steunpilaren van het diaconale werk op te bestaan, met in 2022 de bijbehorende website en het tijdschrift. PCI'en varen nog steeds grotendeels een eigen koers, al dan niet in samenwerking met parochies en goede doelen organisaties. Ook de diaconale vrijwilligers ondersteunende instellingen van het katholiek maatschappelijk werk nemen in aantal en werkzaamheid af. Sociaal economische organisaties van katholieke komaf bezinnen zich – met name binnen het georganiseerde verband van de VKMO – vaak via de katholieke sociale leer op hun grondslag voor de bepaling van hun hedendaagse identiteit, maar dit vrijblijvend en zonder sturing van bisschoppen.

De komst van een op een geheel nieuwe leest geschoeid complex sociaal bestel van maatschappelijke zorg (kort aangeduid: verzorgingsstaat naar participatiesamenleving) onder de Wet maatschappelijke ondersteuning (2007 en 2015), blijkt de diaconale ondersteuning van de kwetsbaren in de samenleving allesbehalve van zijn plaats te dringen. Onder het nieuwe stelsel blijven bijna een miljoen mensen de gevolgen van materiële, sociale en geestelijke tekorten dagelijks ondervinden. De vraag naar ondersteuning door de kerken is daardoor toegenomen. De kerken zijn ook met meer middelen en menskracht die nood gaan lenigen in een veelheid en verscheidenheid aan acties en projecten. Het in aantal uitgedunde kerkvolk kent in deze periode vele sociaal zeer bewogen en actieve leden.

Naast de ondersteuning en uitvoering van diaconale projecten door organisaties, instellingen en fondsen (zich oriënterend op de katholieke sociale leer) wordt de diaconale inzet met name gedragen door kerkmensen maar in toenemende mate in 'floating' gemengde vormen van kerkelijke en burgerlijke organisaties en financiering, naar gelang de specifieke noden.

Waar het denken over diaconie, diaconaal beleid en de diaconale organisatie tot een minimum is teruggebracht blijven de bisschoppen de veelheid aan diaconale projecten steunen met oa.a werkbezoeken, prijzen, opleidingen. Ook de nog niet geheel doorgronde nieuwe aanzetten voor het katholiek sociaal handelen door paus Franciscus leveren nieuw enthousiasme en bevestiging van het belang van diaconale projecten zoals ook de fundamenteel theologische en systematische ontwerpen van een 'publieke theologie' door de Nederlandse katholieke theoloog Borgman. Onduidelijk nog blijft of met de 'ecologische bekering' en de dialoog, mildheid en broederlijkheid als methoden van katholiek maatschappelijk handelen zoals door paus Franciscus gepropageerd ook een eind/keerpunt is bereikt voor het diaconale handelen zoals dat in Nederland gestalte heeft gekregen.

Paus Benedictus heeft de diaconie verankerd in de driedelige opdracht van de kerk, maar de feitelijke diaconale praktijk in Nederland is niet zo heel ver weg geraakt van wat voorheen de caritas deed. Nagenoeg alle diaconale projecten hellen meer naar 'caritas' dan dat ze invulling zijn van de oriëntatie op gerechtigheid en structurele armoedebestrijding waarvan we zagen dat het karakteristieke van het ontstaan van diaconie kenmerkte in de jaren tachtig van de vorige eeuw. Er is geen sprake meer van uitsluitend bedeling, en veel projecten sluiten qua vorm en organisatie aan bij de maatschappelijke noden die men constateert. De projecten hebben echter niet tot doel in een streven naar gerechtigheid de structurele oorzaken van de noden op te heffen in het politiek/sociaal economisch stelsel maar het mildereren van de kwalijke gevolgen ervan.

Hoofdstuk 6 Conclusie en vooruitblik

§ 6.1 Conclusie

In dit onderzoek zijn in samenhang met de kerkelijke, theologische en maatschappelijke context van het katholiek maatschappelijk denken en handelen in de Nederlandse katholieke kerkprovincie na 1965, het ontstaan en de ontwikkeling van het begrip en de praktijken van katholieke 'diaconie' historisch onderzocht.

Het begrip 'diaconie' komt begin jaren tachtig van de vorige eeuw bij katholieken in gebruik in een tijd dat het wereldwijde vooruitgangsoptimisme over en de inzet voor de opwaartse economische, politieke en sociale gang van 'ontwikkelingslanden' tanende is en tevens de Nederlandse regering de verzorgingsstaat in Nederland ten koste van de meest kwetsbare groepen steeds verder versobert. Het streven naar rechtvaardige verhoudingen en structuren van gerechtigheid in de samenleving richt zich dan geleidelijk meer op de Nederlandse situatie. Aanvankelijk dient 'diaconie' als verzamelterm voor vele variëteiten van praktische/maatschappelijke zorg door de kerk, maar vanaf ca. 1985 krijgt het geleidelijk een eigen inhoudelijke betekenis.

Bij de invulling van die betekenis zoekt men aansluiting – zoals ook Vaticanum II zelf deels deed – bij wat de protestantse traditie sinds de negentiende eeuw onder 'diaconaat' heeft verstaan: de hulp aan de armsten in de samenleving. Theologisch stamt de betekenisvorming uit enkele nieuwe grondnoties die het Tweede Vaticaans Concilie introduceerde: de erkenning van de mystieke maar reële aanwezigheid van Gods heilshandelen in de menselijke werkelijkheid ook buiten de kerk, de fundering van het katholieke maatschappelijke handelen in het beeld van de mens als 'Imago Dei' – in het bijzonder ook van de sociale dimensie van de mens als beeld van God – en de eigen zending van de katholieke leken in hun verantwoordelijkheid voor het katholieke maatschappelijke handelen.

De bevrijdingstheologie eind jaren zeventig verweefde daarin en versterkte daarbij een dubbel motief uit de kerkelijke sociale leer dat ook in de jaren direct na Vaticanum II opgang maakte: een focus op het analyseren en veranderen van structuren van ongerechtigheid en een 'Option for the poor', i.e. de daadwerkelijke 'solidarisering' met onderdrukte personen in een samenleving als basis voor het streven naar gerechtigheid én als de geprivilegieerde plaats van de Godsontmoeting, de mystieke aanwezigheid van Gods heilshandelen in de werkelijkheid uit Vaticanum II.

Midden jaren tachtig heeft in Nederland een zo begrepen 'diaconaal bewustzijn' bij een grote groep werkers in de bestaande kerkelijke sector 'kerk & samenleving' zoveel momentum dat tijdens het Landelijk Pastoraal Overleg van bisschoppen en gelovigen een poging wordt gedaan diaconie tot het 'standaard' begrip voor de katholieke armenzorg te maken – ter vervanging van de op een andere theologische leest geschoeide 'caritas-model'. Ook doet men aanbevelingen aan de Nederlandse bisschoppen om tot een kerkelijke diaconale infrastructuur te komen; instellingen, functionarissen, voorzieningen, beleid etc. die diaconie als 'werken aan gerechtigheid' gestalte moeten geven. De bisschoppen nemen de aanbevelingen over voor zo ver nieuwe diaconale organen en functies in de specifieke organisatie van elk bisdom tot praktische revitalisering van de kerkelijke armenzorg kunnen leiden. De bisschoppen delen daarbij niet de hiervoor genoemde theologische en maatschappelijke invulling van 'diaconie' maar blijven uiteindelijk bij hun sterk eucharistisch gerichte kerkvisie waarbij in feite het caritas-model van armenzorg (de zedelijke plicht tot barmhartigheid aan individuen, als naastenliefde voortvloeiend uit het geloof aan God en zijn liefde) meer of minder latent aanwezig blijft. Diaconale projecten blijven omlijst door kerkelijk spreken over diaconie vanuit het caritas-model.

Omdat er geen landelijk beleid is van de bisschoppen voor diaconie en diaconale projecten voor het grootste deel gedragen worden door leken, komt het tot zowel door hen gedragen

nationaal opererende en ondersteunende organisaties (met name DISK, LKDB en hun gedecentraliseerde netwerk alsmede informatie en vormingsprojecten) als – per bisdom een heel eigen - uitbouw van diaconale voorzieningen.

Tijdens het vijfde landelijk pastorale overleg (slot 1998), dat eigenlijk die naam al niet meer mag hebben, verschijnen er krachtige slotteksten over de noodzaak voor individuele katholieken tot ‘gerechtigheid doen’ en het werken aan structurele kaders van onderdrukking en armoede en solidariseren met de armen, die echter het niveau van de abstractie niet verlaten.

Vanaf ca. 2001 beginnen de bisschoppen namelijk met het oog op de afname van de kerkelijke betrokkenheid en de materiële instandhouding van de kerkelijke organisatie een steeds grootschaliger herstructureringsoperatie annex bezuiniging. Hierdoor verschuift hun belangstelling ook meer naar de ‘missionerende kerk’ (catechese) waardoor beleidsmatig diaconie nog verder in de marge terecht komt en ook het domein wordt van sterke afschaling, opheffing van organen en financiering. In 2014 komt aan DISK een einde en in 2020 aan het LKDB met bijbehorende infrastructuur. In 2021 richten de bisschoppen dan alsnog een eigen nationale ‘diaconale’ instantie op, veelzeggend ‘Officium Caritatis’ geheten. Met de verdwenen structurele voorzieningen van de ‘diaconie’ is het op dit moment de vraag wat de taak en de rol van dit Officium in het ‘diaconale veld’ zal gaan worden.

Anno 2022 zien we aan de basis van het kerkelijk leven een grote bloei aan diaconale projecten, in diverse ‘floating’ organisatievormen, kerkelijk, burgerlijk of samen met de overheid. De bisschoppen ondersteunen deze projecten op verschillende manieren met werkbezoeken, vorming/opleiding, diaconale prijzen zonder dat zij expliciet diaconaal beleid ontwikkelen. Vanuit de kerkelijke organisatie zijn nog enkele medewerkers in dienst om vanuit de kerkelijke kant diaconale projecten en vrijwilligers te begeleiden.

Kijken we naar de aard van de actuele diaconale projecten dan is te constateren dat onder de dragers ervan de hiervoor geschetste theologische betekenisgeving van diaconie door de protagonisten uit de jaren tachtig en negentig niet als strak omlijnd kader terug te vinden is. In de praktijk is voor de religieuze motivatie en legitimatie een mengeling ontstaan van motieven en elementen uit het caritas-model én uit het diaconale model. Dit is tegen de achtergrond van de insteek van de bisschoppen met diaconie in de jaren tachtig wel verklaarbaar. Zij stonden een praktische diaconale herleving voor, grotendeels op een impliciet caritas-model en zonder de radicale ecclesiologische en theologische scherpe randjes van het diaconie-model. De grote herstructureringsoperatie en de eucharistische gerichtheid van de bisschoppen na 2001 heeft deze stand van zaken verder geconsolideerd.

Een en ander heeft ertoe geleid dat thans de termen ‘diaconie’ en ‘caritas’, ondanks de grote theologische verschillen, in praktijk steeds vaker als uitwisselbaar en equivalent gebruikt worden. Dit is zelfs expliciet al het geval in het handboek diaconiewetenschap uit 2018.⁹⁰² Maar ook een blik op de websites van bisdommen kan volstaan om te zien hoe caritas en diaconie min of meer als synoniemen worden beschouwd.⁹⁰³ De website van het bisdom Den Bosch meldt: “De vier wezenlijke taken van de Kerk worden daar als volgt omschreven: Ze wijdden zich trouw aan het onderwijs dat de apostelen gaven, en aan de onderlinge gemeenschap, het breken van het brood en het gebed (Hand. 2, 42) ofwel Catechese, Diaconie (=Caritas), Eucharistie en (persoonlijk) Gebed.”

De ontstane equivalentie van ‘caritas’ en ‘diaconie’ is vergemakkelijkt doordat het diaconale werk in de bisdommen, ondanks de enorme aandacht en middelen die instanties als DISK en de Arme Kant van Nederland daaraan hebben besteed, nooit die radicaliteit van actie voor

⁹⁰² Crijns e.a., *Diaconaal doen doordacht. Handboek diaconiewetenschap*, 22.

⁹⁰³ <https://www.aartsbisdom.nl/home/diaconie/> ; <https://www.bisdomvanbreda.nl/category/geen-categorie/caritas-en-diaconie/> ;

gerechtigheid en rechtvaardige structuren heeft gekregen waarvan we zagen dat die het ontstaan van 'diaconie' als term en als betekenis zo kenmerkte. Diaconie/caritas is deels nog bedelende caritas ('de kerstpakketten'), maar ook voor een groot deel, wat ik hier maar aanduid als 'caritas 2.0.'

Daarmee wil ik aanduiden dat er inmiddels wel degelijk maatschappij- en economische analyse plaatsvindt (de sociale kaart die diaconale groepen opmaken) en niet meer alleen paternalistisch en willekeurig aan individuen materiële hulp wordt verstrekt, hetgeen de caritas zo kenmerkte. Met die analyses kan armoede op boven-individueel niveau worden gedetermineerd. Dit resulteert bijvoorbeeld in grote projecten als SchuldHulpMaatje en andere maatjesprojecten en inloophuizen.

Maar variant 2.0 gaat dan weer niet zo ver dat ook diaconale actie plaatsvindt (politieke/sociale actie) die bestrijding van die structuren tot doel heeft waardoor mensen gemakkelijk schulden krijgen die ze niet meer kunnen voldoen, of te kort aan voedingsmiddelen hebben, of niet gedragen worden door een gemeenschap bij ziekte of werkloosheid. Caritas 2.0. doet vrijwilligers ook niet de veiligheid van hun huis/ familie /werk verlaten om zich daadwerkelijk, langer dan een aantal vrijwilligersuren per week, te solidariseren met de noodlijdenden en zich in broederlijkheid met hen te verbinden in hun strijd.

Alle in hoofdstuk 5 genoemde diaconale projecten staan als caritas 2.0. toch nog dicht bij de praktijk van individuele barmhartigheid waarbij de arme wel een gezicht heeft maar geen met hem te delen leven. In al hun weldoen werken de diaconale projecten niet aan structurele processen en gerechtigheid, maar aan de bestrijding en leniging van de nood als symptoom van een falende politiek/economische/sociale samenleving, aan barmhartigheid als symptoombestrijding.

Ik ben me er terdege van bewust dat de radicale bekering tot 'de zaak van de arme' die de diaconie eigenlijk van mensen vraagt, voor bijna alle gelovigen (inclusief mezelf) een brug te ver is. Des te meer bewondering dan ook voor de totale inzet voor gerechtigheid, het sociale werk 'van onderop' in de fabriek van DuPont, en het opzetten van het intercultureel ontmoetingscentrum 'De Buitenwacht' van iemand als de in september 2022 overleden Gerrit-Jan van der Kolm. Dagblad *Trouw* noemde hem niet voor niets 'een vreemde eend in kerkelijk Nederland'.⁹⁰⁴ Het werk Caritas 2.0 is voor de meesten van ons al heel wat.

Het blijft daarom spannend wat er in de praktijk worden zal van de radicale 'ecologische bekering' die paus Franciscus van ons vraagt. De mooie woorden van LPO V over het 'doen van gerechtigheid' uit 1998 zijn tot op heden abstracta gebleven, ook in de katholieke diaconale projecten in Nederland.

Diaconie als 'spoor van gerechtigheid' is een zeer boeiend hoofdstuk en een uniek traject in de Nederlandse katholieke armenzorg, maar ook, zoals het in Van Dale staat, een spoor als "blijk van zijn aanwezigheid dat een persoon of zaak achterlaat", een blijk van een eerdere aanwezigheid, en als zodanig vanuit 2022 gezien vooralsnog: onvoltooid verleden tijd.

⁹⁰⁴ Dagblad *Trouw*, 6 november 2001.

§ 6.2 Vooruitblik

Het lijkt tegen de achtergrond van de historische en theologische kennis opgedaan in dit onderzoek onwaarschijnlijk dat er met het snel afnemend en vergrijzend kerkvolk, binnen het kader van de eucharistie-gecentreerde organisatorische krimp en territoriale schaalvergroting, het relatief geringe algemene niveau van theologische kennis en kennis van de katholieke sociale leer, vanuit de bestaande structuren van een caritas 2.0 model van diaconie gekomen wordt tot een uitbreiding – langs de lijnen van de ‘ecologische bekering’ van paus Franciscus – en ontwikkeling van katholieke handelingsmodellen die uitdrukking geven aan het streven naar een samenleving met rechtvaardige structuren, naar gerechtigheid. Caritas 2.0 past overwegend goed bij het burgerlijke leven van veel katholieke kerkelijke vrijwilligers en geeft er in belangrijke mate zin aan. Daarnaast verlicht het voor korte tijd het lijden van de kwetsbaarste mensen die de structuren van het economisch-sociaal-politieke systeem in Nederland 2022 hebben voortgebracht.

Als mij gevraagd zou worden wat voor nieuwe stap ik dan eventueel toch zou willen zetten, dan zou ik iets overwegen in de geest van Borgmans opvatting over de publieke functie van de theologie: treedt moedig en luid naar buiten zoals je bent en met waar je voor staat!

De ‘spaarvarkentjes’ van de momenteel zo’n driehonderd lokale PCI’en in Nederland zijn in het kerkelijk recht van oudsher goed beschermd tegen de begerige blikken van parochianen en andere personen en instellingen die er ‘leuke dingen voor de mensen’ mee zouden willen doen. We zagen ook dat ze veelal niet optimaal benut worden waarvoor ze bedoeld zijn.

De vermoedelijk onafwendbare uitdunning van het katholieke kerkvolk en daarmee van de door hen gedragen diaconale/charitatieve projecten rechtvaardigt mogelijk een moedige stap in een andere richting.

We leven in een maatschappij waarin er een overvloed aan digitale media is waarin wie dan ook maar zijn mening over welk onderwerp ook maar ten beste kan geven, zonder dat daarvoor deugdzame antecedenten of kennis van zaken vereist is. Zoals we zagen beschikken de bisschoppen volgens de eigen reglementen over voldoende bevoegdheden om de miljoenen van de PCI’en af te romen ten behoeve van een nationaal diaconaal project. Ik ben er voorstander van om in orgaan in het leven te roepen onder een naam als: Nationale Katholieke Diaconale Raad. Daarin nemen uiteenlopende gekwalificeerde maatschappelijke onderzoekers (ook niet-katholieken) plaats die in ieder geval tien jaar goed betaald worden voor het onderzoek naar en het ontwerpen van concrete economische en sociale voorstellen voor de structurele verbetering van de positie van de meest kwetsbare burgers in de samenleving (de onderzoeksleden). Raadsleden zijn ook enkele katholieke intellectuelen die verstand hebben of krijgen van de normerende werking van de katholieke sociale leer (de besturende en extern vertegenwoordigende leden). Onder hun coördinatie en redactie vindt het onderzoek van de andere raadsleden plaats en zij zorgen ervoor dat de katholieke visie op rechtvaardig maatschappelijk handelen door de raad niet alleen uitgedragen wordt, maar ook op een eigentijdse publicitaire manier met maximaal gebruik van de digitale media voor het overbrengen van de concrete economische en politieke aanbevelingen.

Ik had al een kort lijstje gemaakt wie geschikt zou kunnen zijn als onderzoeksleden, ik denk bijvoorbeeld aan mensen als Saskia Lavrijsen, Maria Lourijsen, Eelke de Jong, Joke van Saane, Leontien Dekker, Wouter Koolmees en Eric Holterhues e.a. De onderzoeksleden maken zich het katholiek sociale denken tot op zeker hoogte voldoende eigen en doen vervolgens volledig autonoom onderzoek. De katholieke besturende leden brengen op basis daarvan de aanbevelingen van de raad naar buiten met gebruik making van het systeem van de katholieke sociale leer en coördineren de degelijke openbare digitale verkondiging/‘marketing’ ervan. Misschien zou een dergelijke raad opnieuw moeten overwegen de basis van een politieke partij te vormen. Maar verder dan deze luchtspiegelingen wil ik niet gaan.

Literatuurlijst

'20 Jaar Disk', *Informatiebulletin 121, Special 20* (1992).

Agterhoek, H. e.a., *Je moet het zien. Ariëns prijs voor diaconie 2019*, [Utrecht] 2019.

Altermatt, U., 'Contrapunten: tussen radicaal christendom, restauratie en pluralisering : hedendaagse beschouwingen over het katholicisme' in: Altermatt, U. e.a. (red.) *Contrapunten: tussen radicaal christendom, restauratie en pluralisering: hedendaagse beschouwingen over het katholicisme* (Jan Roes lezing 2009), Nijmegen 2010, 9-34.

Anema, K. & Y. Woudstra, 'De terugkeer van particuliere hulp bij armoedebestrijding', *Sociaal Bestek: Tijdschrift voor werk, inkomen en zorg* Nr. 6 (2018) 8-9.

Arens, A., *Als god gebeurt: over christelijk geloof en inzet voor kwetsbare mensen*, Antwerpen 2018.

Armbesturen - Commissie van het landelijk overleg van armbesturen, *Plaats en taak van de katholieke armbesturen in de moderne maatschappij mede in verband met de inwerkingtreding van de Algemene bijstandswet*, (Plaats onbekend) 1964.

Werkgroep Arme kant van Nederland/EVA en Kerk in Actie, *Armoede en recht doen – helpen onder protest in de praktijk*, Utrecht 2010.

Atsma, M. e.a. (red.), *Arm. en wat doet de kerk? Armoede-onderzoek 2019 naar hulpverlening door kerkelijke organisaties in Nederland*. (Plaats onbekend) 2019.

Augustijn, C. *Kerk in Nederland, 1945-1984: teksten*, Delft 1984.

Bach, U. "'Maar op uw woord.'" Pleidooi voor een diaconale kerk', *Concilium. Internationaal tijdschrift voor theologie*, Nr. 4 (1988) 104-110.

Bakker, C. Th., 'Geld en geloof. Financiën in de katholieke krankzinnigenverpleging tot de Tweede Wereldoorlog'

Baltussen, M. en P van 't Hooft, *Deus caritas est: barmhartigheid en sociaal engagement: symposium 31 augustus 2006*, Den Haag 2007.

Bangert, L., 'Diaconale geloofsgemeenschap: van bevoogdende naar dienende kerk' *Analecta van het aartsbisdom Utrecht*, 5 (1982) 221-228.

Banning, B. en M. Caspers, *Eigen zinnen: over persoonlijke drijfveren in je werk* [Heeswijk-Dinther] 2018.

Barrera, A., 'Aid in the Age of Markets: Social Enterprises and Catholic Social Thought' in Dokman, F. (red.) *Aid in the Age of Markets: Social Enterprises and Catholic Social Thought*, Nijmegen 2016, 9-28.

Batenburg-Resoort, E. van, *Grande dame van het Social Casework : Marie Kamphuis, 1907-2004*, Amsterdam 2013.

Bekkers, R. e.a. (red.), *Geven in Nederland 2022. Maatschappelijke betrokkenheid in kaart gebracht*, Amsterdam 2022.

Beld, T.A.M. van den, *Door de geest gedreven: Mariënborg 1983-2017*, Heeswijk-dinther 2018.

- Beld, T.A.M. van den, *Het andere gezicht van de kerk: de Acht Mei Beweging 1985-2003*, [Nijmegen] 2015.
- Benedictus XVI, 'Deus Caritas Est' *Kerkelijke Documentatie* 121 Nr. 1 (2005) 1-32.
- Benedictus XVI, 'Caritas in Veritate. Over de integrale ontwikkeling van de mens in liefde en waarheid' *Kerkelijke Documentatie* Nr. 9 (2009) 8-67.
- Benedictus XVI, 'Intima ecclesiae natura' *Kerkelijke Documentatie*, no. 1 (2013), 53-63.
- Berg, C. *Ökumenische Diakonie*. Schriften für Diakonie und Gemeindebildung Bd. 5, Berlin 1959.
- Bernts, A.P.J., *Pal voor de kerk: vrijwilligerswerk in katholieke parochies*. Kaski rapport nr. 455, Nijmegen 1998.
- Bernts, A.P.J. en J. Kregting, *De kerk telt: maatschappelijke waarde van parochies en gemeenten*. Kaski rapport nr. 594, Nijmegen 2010.
- Bernts, A.P.J. e.a., *God in Nederland 1966-2015*, Utrecht 2016.
- Betschart, C., 'L'Imago Dei dans Gaudium et Spes. La relation entre anthropologie et christologie en vue d'une anthropologie theologique postconciliaire' *Teresianum* 69, Nr. 1 (2018) 115-155.
- Beumer, J., 'Bevrijdend geloven. De basisbeweging van kritische groepen en gemeenten in Nederland' in Poll, E.W. van der, J. Beumer & H. Berkhof (red.) *Vroom en radikaal: het noodzakelijke gesprek tussen evangelischen en basisbeweging*, Baarn 1986, 41-70.
- Beusman, M. e.a., *Samenleven: de gewoonste zaak van de wereld. Twintig sociale en diaconale projecten uit de Limburgse samenleving die voorgedragen zijn voor de doctor Poelsprijs 2013*, Geleen 2013.
- Bie, P. de, M. Floor & H. Crijns, *Betrokkenheid troef. Inspirerende diaconale initiatieven tegen armoede in Nederland*, [Utrecht] 2016.
- Bie, P. de, H. Crijns & M. Floor, *Armoede in Nederland 2016*, Utrecht 2017.
- Bie, P. de, 'Twee handreikingen kerken en armoedebestrijding' *Diakonie & Parochie* Nr. 1 (2018), 36.
- Bie, P. de e.a., *Bewerken bewaren ... en doorgeven. aangeboden ter gelegenheid van het beëindigen van de werkzaamheden van Landelijk Bureau DISK en de Werkgroep Arme Kant van Nederland/EVA per juni 2014*, 's-Hertogenbosch/Utrecht 2014.
- Bie, P. de en G. van Eck, *Armoede en recht doen: helpen onder protest in de praktijk*, 's-Hertogenbosch 2010.
- Beuning, C. van en M. Czerny, 'Laudato Sí' is nieuwe Rerum Novarum. Het katholieke sociale denken als Governance theorie', *Diakonie & Parochie* Nr. 2 (2016) 23-26.
- Nederlandse bisschoppen - *Algemeen reglement voor de besturen der parochiale en andere katholieke instellingen van liefdadigheid*, 's-Gravenhage 1854.
- Nederlandse bisschoppen - *Katechismus der Nederlandse bisdommen, bisdom 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1948.

Nederlandse bisschoppen - *De katholieke in het openbare leven van deze tijd* (mandement). (Geen plaats bekend) 1954.

Nederlandse bisschoppen - *De katholieke sociale organisaties in deze tijd. Schrijven van het hoogwaardig episcopaat aan de katholieke sociale organisaties, in het bijzonder van de werknemers*, (Geen plaats bekend) 1960.

Nederlandse bisschoppen - *Algemeen reglement voor katholieke instellingen op charitatief en maatschappelijk gebied in de Nederlandse R.-K. Kerkprovincie*, (Geen plaats bekend), 1964.

Nederlandse bisschoppen - *Algemeen reglement voor het bestuur van een parochie van de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland 1973*. Analecta van het bisdom Utrecht, Utrecht maart 1974.

Nederlandse bisschoppen - *Algemene bepalingen voor katholieke instellingen op pastoraal, charitatief of maatschappelijk gebied of op het gebied van onderwijs of vorming in de R.-K. Kerkprovincie in Nederland*, (Geen plaats bekend) 1978.

Nederlandse bisschoppen - *Uitvoeringsreglement 1982 van het Rooms Katholiek Kerkgenootschap in Nederland*. '121'-reeks, Utrecht 1982.

Nederlandse bisschoppen - *Algemeen reglement voor het bestuur van een (inter)parochiale caritasinstelling in de Nederlandse R.K. Kerkprovincie*. Regelingen R.K. kerkgenootschap in Nederland 8, Utrecht 1991.

Nederlandse bisschoppen - 'De R.-K. Kerk in Nederland anno 1992. Rapport opgemaakt bij gelegenheid van het Ad limina bezoek van 7 tot en met 14 januari 1993' *Een twee een. Kerkelijke Documentatie* Nr. 1 (1993), 3-25.

Nederlandse bisschoppen - *Algemene bepalingen voor kerkelijke rechtspersonen en katholieke burgerlijke rechtspersonen in de R.-K. Kerkprovincie in Nederland* (1994), (Geen plaats bekend) 1994.

Nederlandse bisschoppen - 'De Rooms-Ratholieke Kerk in Nederland anno 1998. Rapport ten dienste van het Ad limina-bezoek van de Nederlandse bisschoppen' *Kerkelijke documentatie 121* Nr. 6 (1998), 243-281.

Nederlandse bisschoppen - 'De Rooms-Katholieke Kerk in Nederland aan het begin van een nieuw millennium. Rapport ten dienste van het ad liminabezoek van de Nederlandse bisschoppen van 7-13 maart 2004' *rkkkerk.nl*, Nr. 2 (2004), 3-27.

Nederlandse bisschoppen - 'Bisschoppelijke brief over missie in de 21ste eeuw. Getuigen van de hoop die in ons leeft' *rkk.nl* (2006), 159-72.

Nederlandse bisschoppen - *Algemeen reglement voor het bestuur van een (inter)parochiële caritasinstelling in de Nederlandse R.-K. Kerkprovincie*, Utrecht 2007.

Nederlandse bisschoppen - *Statuten van de Bisschoppenconferentie van Nederland*, <https://www.rkkerk.nl/wp-content/uploads/2016/01/statuten-bc-2013-geplaatst-op-website-2014.pdf>

Nederlandse bisschoppen - 'Ad limina apostolorum december 2013. Algemeen rapport van de Nederlandse bisschoppenconferentie ten dienste van het ad limina bezoek', *Kerkelijke Documentatie* Nr. 1 (2015), 7-39.

- Nederlandse bisschoppen - *Aanvullingen op het 'algemeen reglement voor het bestuur van een (inter)parochiële caritasinstelling in de Nederlandse R.-K. Kerkprovincie' in het aartsbisdom Utrecht*, Utrecht 2015.
- Nederlandse bisschoppen - *Herbergzaam Nederland. De praktijk in de Nederlandse kerkprovincie*. Utrecht 2016.
- Nederlandse bisschoppen - *Visitatio ad Limina Apostolorum 2022*, Utrecht 2022.
- Boele, A., *Leden van één lichaam: Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de noordelijke Nederlanden 1300-1650*. Middeleeuwse studies en bronnen, Hilversum 2013.
- Boomen, G. van den, 'Een riskante onderneming. Korte geschiedenis van de Basisbeweging' *Werkschrift voor leerhuis en liturgie* 5, Nr. 6/7 (1984) 3-22.
- Borgman, E., *Sporen van de bevrijdende God: universitaire theologie in aansluiting op Latijnsamerikaanse bevrijdingstheologie, zwarte theologie en feministische theologie*, Kampen 1990.
- Borgman, E., *Metamorfosen: over religie en moderne cultuur*, Kampen/Kapellen 2006.
- Borgman, E., '*... Want de plaats waarop je staat is heilige grond : God als onderzoeksprogramma*. Inaugurale rede, Tilburg University), Amsterdam 2008.
- Borgman, E. *Overlopen naar de barbaren. Het publieke belang van religie en christendom*, Kampen 2009.
- Borgman, E., 'Diaconie is zelfvoltrekking van de kerk' *Diakonie & Parochie* Nr. 1 (2012) 2-5.
- Borgman, E., 'Katholieke maatschappelijke organisaties en hun dienst aan de samenleving. Een pleidooi voor diaconie als samenhang van denken en doen' *Diakonie & Parochie* Nr. 2 (2014) 4-5.
- Borgman, E., *Waar blijft de kerk?: gedachten over opbouw in tijden van afbraak*, Baarn 2015.
- Borgman, E., 'Modern religieus leven: heilige onrust, alsof God zou bestaan' in Renkema, J. en L. van Straaten (red.), *Kerk van de toekomst* Amsterdam 2016, 23-35.
- Borgman, E., 'Deelnemen aan het goede. De contemplatieve politiek van de encycliek Laudato Si'' *Tijdschrift voor Theologie* Nr. 3 (2016) 205-217.
- Borgman, E., *Leven van wat komt: een katholiek uitzicht op de samenleving*. Utrecht 2017.
- Borgman, E., *Zielen winnen: op zoek naar kerk buiten de gebaande paden*, Baarn/Antwerpen 2017.
- Borgman, E., 'Naar zijn beeld' in Mulligen, R. en W. Beekers (red.), *De goede gemeenschap: katholiek sociaal denken over politiek en maatschappij*, [Amersfoort] 2018, 18-26.
- Bos, M. van den, 'Het sein om te vertrekken? Nederlandse katholieken in debat over verleden, heden en toekomst (1945-1965)' in Van Dam, P., J. Kennedy & F. Wielenga, *Achter de zuilen: op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*, Amsterdam 2014, 79-100.
- Bos, M. van den, *Mensen van goede wil: een geschiedenis van de katholieke vredesbeweging Pax Christi 1948-2013*, Amsterdam 2015.
- Bos, M. van den, *Verlangen naar vernieuwing: Nederlands katholicisme 1953-2003* (Plaats onbekend) 2012.

- Bosman, J., *Caritas vandaag*, (Geen plaats bekend) 2006.
- Bots, J., *Zestig jaar katholicisme in Nederland*, Venlo 1981.
- Brandsma, A., 'Maatschappelijk activeringswerk: verleden, heden en toekomst' *Markant* Nr. 3 (2005) 24-34.
- Brants, A. 'Diakonie en kerkelijke identiteit' in Houdijk, R. en J. Pieper (red.), *Dienst aan mensen. opstellen aangeboden aan Harry Spee ss.cc. ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar moraaltheologie aan de theologische faculteit van de Katholieke Universiteit Nijmegen en het Universitair Centrum voor Theologie en Pastoraat te Heerlen*, Baarn 1995, 93-108.
- Braun, S. S., 'Pope Francis and economic democracy: understanding pope Francis's radical (yet) practical approach to political economy' *Theological studies* Nr. 1 (2020) 203-24.
- Brinkhoff, J.M.G. *Een eeuw R.K. parochiaal armbestuur in Nijmegen, 1857-1957*, Nijmegen 1957.
- Brohm, J. en H. Crijns, *Hoe kan ik voor jou een naaste zijn? Ariëns prijs voor diaconie 2007*, [Utrecht] 2007.
- Brouwer, L., en E. Schraven, & R.K. Kerkgenootschap in Nederland. Commissie diakonale activiteiten in de Nederlandse kerkprovincie, *Eindrapport van de commissie diakonale activiteiten in de Nederlandse kerkprovincie*, [Utrecht] 1984.
- Brouwers, J., H. Crijns, & J. Wissink, 'Diaconie in de rooms-katholieke kerk vanaf de 16e eeuw' in Crijns, H. e.a. (red.), *Handboek diaconiewetenschap. Diaconie in beweging. Achtergronden en perspectieven*, Kampen 2011, 145-166
- Bruce, S., *Choice and Religion: a Critique of Rational Choice Theory*, Oxford 1999.
- Buckley, D.T., 'Religious elite Cues, internal Division, and the Impact of Pope Francis' *Laudato Si' Politics and Religion* Nr. 1 (2022): 1-33.
- Buijs, F., T. Haenen & P. Thoben, *Ten dienste van de medemens: Nederland en de broeders van liefde*, Eindhoven 2007.
- Bunt - Koster, I. van den, 'PCI: kwaliteitsslag door samenwerking' *Diakonie & Parochie* Nr. 1 (2014) 9-12.
- Buursma, A., en M.G.J. Duijvendak, *Caritas in verandering: vier eeuwen rooms-katholieke sociale zorg in de stad Groningen*, Hilversum 2017.
- Caspers, Th., *Proeven van goed samenleven: inleiding in het katholiek sociaal denken*, Baarn 2012.
- Caspers, Th. En P. Chatelion Counet, 'Waarom de armen? De 'voorkeursoptie voor de armen' in het licht van de Bergrede', *Tijdschrift voor Theologie* Nr. 4 (2013) 337-354.
- Castillo, D.P., *The Preferential Options for the Earth and the Poor: the Task and Contribution of Theology*, Maryland 2018 (https://ansari.nd.edu/assets/350838/castillo_paper.pdf)
- Castillo Guerra, J.E., 'Diaconie en katholieke migranten' in Crijns, H. e.a. (red.) *Handboek diaconiewetenschap. Diaconie in beweging. Achtergronden en perspectieven*, Kampen 2011, 294-313.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Religie aan het begin van de 21ste eeuw*, Den Haag/Heerlen 2009.

- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Armoede en sociale uitsluiting 2021*, Den Haag 2021.
- Clemens, Th., P.M.M. Klep & J. Roes (red.), *Moeizame moderniteit: katholieke cultuur in transitie: opstellen voor Jan Roes (1939-2003)* [Nijmegen] 2005.
- Coleman, J., *The Evolution of Dutch Catholicism, 1958-1974*, Berkeley [etc.] 1978.
- Collins, J.N., *Diakonia. Re-interpreting the Ancient Sources*, New York/Oxford 1990.
- COMECE - Commissie van de Bisschoppenconferenties van de Europese Unie, 'De wording van de Europese Unie en de verantwoordelijkheid van de katholieken' *Kerkelijke Documentatie 121*, Nr. 9 (2005), 251-285.
- COMECE - Commissie van de Bisschoppenconferenties van de Europese Unie, 'Het Europese sociale model versterken. Stellingen voor een vernieuwde Lissabon-strategie van de Europese Unie' *Kerkelijke Documentatie 121*, Nr. 9 (2005) 287-296.
- COMECE - Commissie van de Bisschoppenconferenties van de Europese Unie, 'Verklaring solidariteit is het hart van de Europese Unie' *Kerkelijke Documentatie 121*, Nr. 5 (2004) 153-161.
- COMECE - Commissie van de Bisschoppenconferenties van de Europese Unie, 'Verklaring van het presidium van COMECE over de huidige situatie in de Europese Unie' *Kerkelijke Documentatie 121*, Nr. 5 (2005) 297-298.
- Crijns, H., 'Aan uw daden kunnen we uw geloof herkennen' Interview met Harry Scharrenborg en Ina van de Bunt - Koster', *Diakonie & Parochie* Nr. 4 (2012) 12-15.
- Crijns, H., 'De geest van het beleidsplan is ontmoeten, verbinden en inspireren' Interview met Pieter Kohnen, directeur VKMO Katholiek Netwerk' *Diakonie & Parochie* Nr. 2 (2015) 16-19.
- Crijns, H., *De Wmo en de rol van kerken. Inleiding tijdens de LUCE leergang diaconaal werk 2008-2010 op 20 februari 2009*, (Geen plaats bekend) 2009.
- Crijns, H., *Definities van diaconie vanuit katholieke bronnen*, 2006.
(<http://www.rkdiaconie.nl/uploadeddocs/definitiesdiaconiekatholiekebronnen.pdf>)
- Crijns, H., 'Diaconie en Wmo' *Rkkerk.nl* juni 2007, extra katern (2007) 306-336.
- Crijns, H., 'Heeft diaconie een rol en taak bij de Wmo?' *Diakonie & Parochie* Nr. 1 (2013) 15-16.
- Crijns, H., *Hoe plaatselijke kerken partij kiezen voor de arme kant van Nederland*. LKDB-reeks, nr. 02, Utrecht 1992.
- Crijns, H., 'Inleiding. Diaconie en Wmo: materiële voorzieningen.' *Diakonie & Parochie*, Nr. 3 (2007) 3-8.
- Crijns, H., 'Kerk in verbouwing, diaconie in de uitverkoop?' *Diakonie & Parochie*, Nr. 4 (2012) 9-11.
- Crijns, H., 'Schuldhulpmaatje gaat verder in 2012' *Diakonie & Parochie* Nr. 1 (2012) 34.
- Crijns, H., E. Hogema, & H. van Well, 'Tussenbalans deel ii: contexten van diaconie' in Crijns, H. e.a. (red.) *Diaconie in beweging: Handboek diaconiewetenschap*, Utrecht 2011 379-386.
- Crijns, H. e.a. (red.) *Barmhartigheid en Gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, Kampen 2004.

- Crijns, H. en E. Sengers, 'Het gesprek over 'caritas' en 'diaconie' aangaan is veel interessanter. Interview met Erik Sengers', *Diakonie & Parochie* Nr. 4 (2013) 11-14.
- Crijns, H. en H. van Well, 'Organisatie van diaconaat, diaconie' in Crijns, H. e.a. (red.) *Diaconaal doen doordacht. Handboek diaconiewetenschap*, Kampen 2018, 199-208.
- Crijns, H. en J. van Zijl, "'Sociaal ondernemerschap is de kern van katholieke diaconie'. Interview met Joep van Zijl, hoofd business unit Cordaid Nederland', *Diakonie & Parochie* Nr. 4 (2013) 13-15.
- Crijns, H. en L. Mesman, 'Vakbond, bedrijfspastoraat, georganiseerde pastores' in Borgman, E., B. van Dijk & Th. Saleminck, *De vernieuwingen in katholiek Nederland. Van Vaticanum II tot Acht Mei Beweging*, Amersfoort/Leuven 1988, 113-125.
- Crijns, H. en T. Hoekstra, *Landelijk bureau DISK 42 jaar*, (Geen plaats bekend) 2014.
- Crijns, H. & M. Kuijs, *Dossier armoede in Nederland 2002*, Utrecht 2002
- (Crutzen, O.), *Armoede in Nederland 2008. Onderzoek naar financiële hulpverlening door Diaconiën, Parochiële Caritas Instellingen en andere kerkelijke organisaties in Nederland*, Utrecht, juni 2008.
- Dam, J.C. van, J. Loeff en P.J. Roscam Abbing, *Taak en onderlinge verhouding van kerk, particulier initiatief en overheid ten aanzien van de maatschappelijke zorg: prae-adviezen*, Haarlem 1949.
- Dam, P. van, 'Een wankel vertoog. Over ontzuiling als karikatuur' *BMGN - Low Countries Historical Review*, Nr. 3 (2011), 52-77.
- Dam, P van, *Staat van verzuiling: over een Nederlandse mythe*, Amsterdam 2011.
- Dam, P van, 'Voorbij verzuiling en ontzuiling als kader in de religiegeschiedenis' in Van Dam, P., J. Kennedy & F. Wielenga (red.), *Achter de zuilen: op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*, Amsterdam 2014, 31-53.
- Damas, M.A., 'Missionair zijn - maar hoe? Het zelfverstaan van de Dienaressen van de H. Geest in een veranderende context' in Genefaas, J., H. Eijt & P. Nissen, *Gaan voor God. Ideaal en praktijk van missie in historisch perspectief*, Hilversum 1998, 33-47.
- Dane, H. 'De (on-)begrepen burger. Ontwikkelingen rond het diaconale werkveld', *Diakonie & Parochie*, Nr. 3 (2019) 32-35.
- Davelaar, M. e.a., *Meer dan een dak: laagdrempelige presentie voor kwetsbare burgers*, [Utrecht] 2017.
- Davelaar, M. en E. Smits van Waesberghe, *Tussen principes en pragmatisme: een onderzoek onder Nederlandse gemeenten naar de subsidiëring van levensbeschouwelijke organisaties*, Utrecht 2010.
- Deckers, J. en M. Jenniskens, 'Met overleg te werk. Over diakonie en beleid', *Diakonie & Parochie* Nr. 9 (1997) 3-5.
- Dekker, C. 'Vriendschap met de armen' in de goede gemeenschap in Mulligen, R. van en W. Beekers (red), *Katholiek sociaal denken over politiek en maatschappij*, [Amersfoort] 2018, 99-106.
- Dekker, G.J., J. de Hart & J. Peters, *God in Nederland, 1966-1996*, Amsterdam 1997.

Dekker, P. en J. de Hart, *Vrijwilligerswerk in meervoud*. Civil society en vrijwilligerswerk 5, Den Haag 2009.

Dekkers, G.J., en E.J.M.Th Meuwissen, 'Charitas, vijftig jaar ontwikkeling' in *Motief en functie. bewogenheid en beweging in het maatschappelijk werk 1908-1958*, Haarlem 1965, 37-52.

Den Hollander, I., 'liefdadigheid' *Denkbeeld* Nr. 4 (2004) 134.

Diakens - Congregatie voor de katholieke opvoeding; Congregatie voor de Clerus, 'Basisnormen voor de vorming en directorium voor de dienst en het leven van permanent diakens (1998)' *Kerkelijke Documentatie* 121 Nr. 1 (2000) 3-62.

Diakens - 'Le diaconat. Evolution et perspectives' *La Documentation Catholique* Nr. 2284 (2003) 58-107.

Dierick, G., 'Basisgroepen in Nederland. Verslag van een onderzoek' in *Jaarboek van het katholiek documentatiecentrum* 1979, Nijmegen 1979, 117-27.

Dierick, G., 'De Christofoorgroep en het tijdschrift te Elfder Ure in de jaren 1945-1953' (Geen plaats bekend) 1983.

Dillen, A. 'Caritas: Powerful Ecclesiastical Salvific Action. Aspects of Diaconal Service in Light of Power Mechanisms' *Diaconia*, Nr. 2 (2011) 66-80.

DISK, Arbeidspastoraat, *Het komt uit een goed hart. Theologie van binnenuit*. Verslag voorjaarsconferentie arbeidspastoraat DISK en Netwerk Urban Mission. Vrijdag 18 maart 2005, (Geen plaats bekend) 2005.

Doak, M., 'As the World Burns: Laudato Si', The Climate Crisis, and the Limits of Papal Power' in Eggemeier, M.T., Fritz, P.J. & K.V. Guth (red.) *Religion, Protest, and Social Upheaval*, New York 2022, 69-90.

Doak, M., 'Evangelizing in an Economy of Death' in Mannion, G. (red.), *Pope Francis and the Future of Catholicism: Evangelii Gaudium and the Papal Agenda*, Cambridge 2017, 179-99.

Dols, C., *Fact Factory: Sociological Expertise and Episcopal Decision Making in the Netherlands, 1946-1972*, Nijmegen 2015.

Dongen, J.C. van, *Diakonia / charitas : motivatie tot dienen*, Kampen 1978.

Doorn, P. en Y. Bommeljé, *Maar men moet toch iets wezen...nieuwe gegevens over ontkerkelijking in Nederland*, Utrecht 1983.

Dorr, D. *Option for the Poor and for the Earth: from Leo XIII to Pope Francis*, Maryknoll 2016.

Dorr, D., *The Pope Francis Agenda. His Teaching on Family, Protection of Life, Justice, Ecology, Women & the Church*, Dublin 2018.

Drongelen, D. van en J. Sijsma, 'Hiphelpt brengt mensen samen' *Diakonie & Parochie*, Nr. 2 (2020) 28-29.

Duffhues, T., Felling, A. & J. Roes, *Bewegende patronen : een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980*, Nijmegen 1985.

Eijk, W.J., *Vastenbrief 2014*, Utrecht 2014.

Eijk, W.J., *Met Christus op weg naar Pasen. Brief voor de Veertigdagentijd*, Utrecht 2018.

- Eijk, W.J., *Met lege handen staan. Brief voor de veertigdagentijd 2020*, Utrecht 2020.
- Eijk, W.J., *De eucharistie (weer) beleven als het kloppend hart van het geloofsleven. Pastorale brief bij gelegenheid van het 'jaar van de eucharistie' eerste zondag van de advent 2019 t/m Christus, koning van het heelal*, Utrecht 2020.
- Eijk, W.J., *De eucharistie (weer) beleven als het kloppend hart van het geloofsleven. Pastorale brief bij gelegenheid van het 'jaar van de eucharistie' eerste zondag van de advent 2019 t/m Christus, koning van het heelal*, Utrecht 2020.
- Eijk, W.J., *Tijd om het anker van de ziel uit te werpen. Brief voor de veertigdagentijd*, Utrecht 2021.
- Eijken, J.A.J., *Strijd om betekenis. Discoursanalyse van een beleidsmatig experiment interculturele kerkopbouw in de Schilderswijk, Den Haag 2000 – 2010*, Nijmegen 2018.
- Eijnden, J. van den, 'Jozef Wissink. Orthodox en modern' in Hellemans, S. en J. van den Eijnden (red.), *Een katholieke kerk met toekomst. Bij het afscheid van Jozef Wissink als hoogleraar praktische theologie aan de Faculteit Katholieke Theologie te Tilburg*, Bergambacht 2012, 185-191.
- Eijt, J., *In dienst van de zieken: Broeders van Barmhartigheid van St. Joannes de Deo, 1875-2013*, Hilversum 2014.
- Ende, H. van den, *Raamwerk voor een pastoraal-beleidsplan van een parochie (Bisdom Rotterdam)*, (Plaats en jaar onbekend).
- Ernst, H.C.A., *De taak van de Caritas-instellingen*, Breda 1976.
- Erp, S. van, 'De herijking van de katholieke moderniteit. Recente literatuur over het katholieke denken in de twintigste eeuw', *Tijdschrift voor Theologie* Nr. 2 (2020) 174-82.
- Evers, H. 'Overzicht Nederlandstalige literatuur over de kerk 1970-1987' in Henau, E. (red.) *De kerk: instrument en teken van heil. Kerk-zijn in de huidige wereld - 2 theologisch benadering*, Leuven/Amersfoort 1989, 205-241.
- FRANCISCUS - Paus Franciscus, 'Gaudete et Exultate. Exhortatie van paus Franciscus over de roeping tot heiligheid in de wereld van vandaag', *Kerkelijke Documentatie 121*, Nr. 1 (2018).
- Fuchs, O., 'Umstürzlerische' Bemerkungen zur Option der Diakonie hierzulande' in *Jahrbuch des Deutschen Caritasverbandes*, (Geen plaats bekend) 1984, 18-40.
- Fuchs, O. 'Kerk voor anderen. Identiteit van de kerk door diaconie' *Concilium. Internationaal Tijdschrift voor Theologie*, Nr. 4 (1988) 42-51.
- Geest, P. van, 'Armoede en menselijke waardigheid: het magisterium van de katholieke kerk over de wisselwerking tussen beide' *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, Nr. 3 (2020) 646-657.
- Congregatie voor de Geloofsleer, 'Leerstellige nota aangaande vraagstukken met betrekking tot de activiteiten en het gedrag van katholieken op het gebied van de politiek (2002)' *Kerkelijke Documentatie 121*, Nr. 2 (2003) 67-75.
- Gennip, P.A. van, *Het werkveld kerk en samenleving in het Rooms Katholiek Kerkgenootschap*, 's-Hertogenbosch 1999.
- Gerwen, J. van, 'De geschiedenis van Concordia. De aan de katholieke vakbeweging gelieerde verzekeringsmaatschappij', *Nieuwsbrief VHV* nr. 2 (2007).

Goddijn, W. 'Het uur van de waarheid' in Goddijn, W. en G. Knuvelde (red.), *Hervorming zonder schisma. Historisch-sociologische studies over de kerk van Alfrink. Bij gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag*, Hilversum 1980, 114-125.

Goddijn, W., *Rooms en dat waren wij: sociologische reflecties over de identiteitsverandering van het katholieke volksdeel*, Hilversum 1978.

Goddijn, W., 'Terugblik en perspectief. Na de bisschoppensynode' in Goddijn, W. en G. Knuvelde (red.), *Hervorming zonder schisma. Historisch-sociologische studies over de kerk van Alfrink. Bij gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag*, Hilversum 1980, 120-125.

Goddijn, W., 'Tien jaar kerkvernieuwing. Sociologische aspecten van de R.K. kerk in Nederland 1967-1977', in Goddijn, W. en G. Knuvelde (red.), *Hervorming zonder schisma. Historisch-sociologische studies over de kerk van Alfrink. Bij gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag*, Hilversum 1980, 99-113.

Goddijn, W., 'Vijfentwintig jaar bisschoppelijk mandement' in Goddijn, W. en G. Knuvelde (red.), *Hervorming zonder schisma. Historisch-sociologische studies over de kerk van Alfrink. Bij gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag*, Hilversum 1980, 33-64.

Goddijn, W. e.a., *Risicante kerk: vijf jaar pastoraal instituut van de Nederlandse kerkprovincie*. De kerk van morgen 5, Amersfoort 1968.

Goddijn, W., Jacobs, J. & G. van Tillo, *Tot vrijheid geroepen: Katholieken in Nederland: 1946-2000*, Baarn 1999.

Goddijn, W. en J. Sloot, 'Katholieke sociologie. Opkomst en ondergang van een sociale leer' in Bovenkerk, F. e.a. (red.), *Toen & thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*, Baarn 1978, 168-174

Greinacher, N. en N. Mette, 'Ten geleide, Terugkeer van de kerken tot diaconie: erfenis en opdracht' *Concilium. Internationaal Tijdschrift voor Theologie* Nr. 4 (1988) 8-11.

Grijs, F.J.A. de en L.G.M. Winkeler, 'Vii. les Pays-Bas' in Dore, J. *Le devenir de la theologie catholique mondiale depuis Vatican II*. Sciences Theologiques et Religieuses, Paris 2000, 163-197

Groener, G. 'Liefde maakt vindingrijk' in Hellemans, S. en J. van den Eijnden (red.), *Een katholieke kerk met toekomst. Bij het afscheid van Jozef Wissink als hoogleraar praktische theologie aan de Faculteit Katholieke Theologie te Tilburg*, Bergambacht 2012, 31-44.

Grootaers, J., *De bouwwerf blijft open. Bestek over de leek in kerk en wereld*. Reeks woord en beleving 16, Tiel 1988.

Haan, P. de, 'Van volgzaam elitestrijder tot kritische gelovige: geschiedenis van de Katholieke Actie in Nederland (1934-1966)', Nijmegen 1994.

Bisdom Haarlem - *God zij met ons: bezinning over bewust omgaan met geld: aan de PCI's diakonale groepen, MOV-werkgroepen en de parochiegemeenschappen van het bisdom Haarlem*, Haarlem 1999.

Haas, V. de, 'Diaconale spiritualiteit' *Diakonie & Parochie* Nr. 4 (2013) 8-12.

Hacking, W., *Maatschappelijke en charitatieve diaconie in de christelijke gemeente*. Doctoraalonderzoek' HTP heerlen, Heerlen 1984.

- Ham Stanard, C.E., *Empowering Diakonia: a Model for Service and Transformation in the Ecumenical Movement and Local Congregations*, Amsterdam, 2015.
- Hamel, G., *Poverty and Charity in Roman Palestine, First Three Centuries C.E.*, Berkely 1990.
- Hansen, Th. en J. Wissink, 'Platform Diaconale Ecclesiologie: wat is dat?' in *Groei in verbondenheid. Missie-diaconie-kerkopbouw. Vijfentwintig jaar Platform Diaconale Ecclesiologie 1984-2009*, (Geen plaats bekend) 2011.
- Hart, J. de, en P. van Houwelingen, *Christenen in Nederland: kerkelijke deelname en christelijke gelovigheid*, Den Haag 2018.
- Hart, J. de, Houwelingen, P. van & W. Huijnk, *Religie in een pluriforme samenleving. Diversiteit en verandering in beeld, deel 3: buiten kerk en moskee*, Den Haag 2022.
- Hazeleger, E.-J. en T. Hoekstra (red.), *Metamorfosen van religie en het diaconaat: een theologische doordenking van diaconaat naar aanleiding van het boek 'Metamorfosen - Over religie en cultuur' van Erik Borgman*. DISK studiereeks 44, 's-Hertogenbosch 2008.
- Hazenbosch, P., *De kracht van verbondenheid: perspectieven in een netwerksamenleving naar een visie voor het Christelijk-Sociaal Congres 2016 ; '... dat ge de onhoudbaarheid van den tegenwoordige toestand inziet ... ': een korte geschiedenis over Christelijk-Sociale Congressen, Christelijk-Sociale Conferenties en de Stichting Christelijke-Sociaal Congres*, Almere 2016.
- Heer, A. de, 'Diaconale aspecten van liturgie en liturgische muziek' in Rouwhorst, G. (red.) *Vieren en delen: de verhouding tussen liturgie en diaconie*, Heeswijk-Dinther 2019.
- Heijst, A. van, 'Naar een uitgebalanceerde waardering van de liefdewerken' in Labbeke, L., Poels, V. & R. Wolf, *Bezielde zorg. Verpleging door katholieke religieuzen in Nederland en Vlaanderen (negentiende-twintigste eeuw)*, Hilversum 2008, 153-195.
- Heijst, A. van, Derks, M. & M. Monteiro, *Ex Caritate: kloosterleven, apostolaat en nieuwe spirit van actieve vrouwelijke religieuzen in Nederland in de 19e en 20e eeuw*, Hilversum 2010.
- Hellema, D., 'Religieuze beleving en maatschappelijk engagement. Van de jaren zeventig tot nu' in Van Dam, P., J. Kennedy & F. Wielenga, *Achter de zuilen: op zoek naar religie in naorlogs Nederland*, Amsterdam 2014, 231-254.
- Hellemans, S. en M. Pluymers, *Strijd om de moderniteit: sociale bewegingen en verzuiling in europa sinds 1800*, Leuven 1990.
- Hellemans, S. en J. van den Eijnden (red.), *Een katholieke kerk met toekomst. Bij het afscheid van Jozef Wissink als hoogleraar praktische theologie aan de Faculteit Katholieke Theologie te Tilburg*, Bergambacht 2012.
- Hemert, M.M.J. van, 'En zij verontschuldigen zich....': *de ontwikkeling van het misbezoekcijfer 1966-1979*. Kaski memorandum 213, Den Haag 1980.
- Hendriks, J.W.M., 'De herinvoering van het permanent diaconaat in Vaticanum II' *Communio* Nr. 3 (2013) 137-143.
- Hentschel, A., *Diakonia im Neuen Testament : Studien zur Semantik unter besonderer Berücksichtigung der Rolle von Frauen*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 2, Tübingen 2007.

Herrmann, V., Merz, R. & H. Schmidt, *Diakonische Konturen: Theologie im Kontext Sozialer Arbeit*, Heidelberg 2003.

Bisdom 's-Hertogenbosch - *Bouwen rond de hoeksteen: een pastoraal beleid naar de toekomst*, 's-Hertogenbosch 1989.

Hertogh, M., *'Geene wet, maar de heer!': de confessionele ordening van het Nederlandse sociale zekerheidsstelsel (1870-1975)*, Den Haag 1998.

Hirsch Ballin, E. en R. Steenvoorde, 'Catholic Social Thought on Citizenship: No place for exclusion' in Derkse, W.F.C.M., Lans, J.M. van der & S.J.M. Waanders (red.) *In Quest of Humanity in a Globalising World. Dutch Contributions to the Jubilee of Universities in Rome 2000*, Leende 2000, 37-58.

Hazeleger, E.-J. en T. Hoekstra, *Metamorfosen van religie en het diaconaat: een theologische doordenking van diaconaat naar aanleiding van het boek 'Metamorfosen - Over religie en cultuur' van Erik Borgman*. DISK studiereeks 44, 's-Hertogenbosch 2008.

Hogema, E., *Diaconie in tien woorden*, Amsterdam 2012.

Hogema, E. e.a., 'De diaconale monitor een werkbare spiegel' *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* Nr. 1 (2020) 63-69.

Hoogen, T. van den, 'Harry Spee: diep in zijn hart een echte missionaris' *Diakonie & Parochie* (2013) 36-37.

Hoogen, T. van den, 'Metamorfosen in het diaconale handelen. Een reflectie vanuit de fundamentele theologie' in Hazeleger, E.-J. en T. Hoekstra, *Metamorfosen van religie en het diaconaat: een theologische doordenking van diaconaat naar aanleiding van het boek 'Metamorfosen - Over religie en cultuur' van Erik Borgman*. DISK studiereeks 44, 's-Hertogenbosch 2008, 63-68.

Hoogen, T. van den en P. van Gerven, 'Gemeenteopbouw in de spiegel van de diakonie' *Praktische Theologie* Nr. 4 (1991) 414-35.

Hoogenboom, M., *Standenstrijd en zekerheid: een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland*, Amsterdam 2004.

Hooijer, G.F., *'... Geen beter renten': een studie naar de functie van het begrip hemelrente in opschriften in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden tussen 1600 en 1800*, Amsterdam 2019.

Hooven, M. ten, 'een katholiek visitekaartje voor de wereld. In gesprek met Paul van Geest en Herman Kaiser', *Christen Democratische Verkenningen* (winter 2009);,132-140.

Hornef, J., 'Die Anfänge der Diakonatserneuerung. Insbesondere: der Diakonats auf dem Konzil'

Hornef, J., 'Vom werden und Wachsen des Anliegens' in Rahner, K. en H. Vorgrimler (red.), *Diaconia in Christo : Über die Erneuerung des Diakonates*. *Questiones Disputatae* 15-16, Herder 1962, 343-361.

Houtepen, A.W.J., 'Diakonia opnieuw geïnterpreteerd' in Crijns, H. e.a. *Barmhartigheid en Gerechtigheid. Handboek Diaconiewetenschap*, Kampen 2004, 366-379.

- Houtepen, A.W.J., 'Gerechtigheid in honderd jaar sociale encyclieken' in Arts, W.A. e.a. (red.) *Tempora Mutantur. Over maatschappelijke verandering en ontwikkelingen in het sociale denken*, Annalen van het Thijmgenootschap 28-50, Baarn 1992.
- Hübenthal, C. 'Structural Awareness: Catholic Social Thought and Markets' in Dokman, F. (red.), *Aid in the Age of Markets: Social Enterprises and Catholic Social Thought*, Nijmegen 2016, 29-37.
- Huels, J.M., 'Towards Refining the Notion of Office in canon Law', *Jurist* Nr. 2 (2010) 396-433.
- Huibers, H., Van Gennip, P.A., & H.J. Geerts, *Visie in ontwikkeling: positionering en werkzaamheden van de Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving, 1998-1999*, 's-Hertogenbosch 1999.
- Hulsebosch, H., 'Het katholieke sociale denken als inspiratiebron voor huidig filantropisch handelen' in Lamberts, E. e.a. (red.), *Tegenwicht: de katholieken en de staat : een historische reflectie*. Jan Roes lezing 2019, Nijmegen 2019, 43-52.
- Hulshof, J., 'De Nederlandse katholieken in de jaren tachtig' in Hulshof, J. e.a. (red.), *Op grond van vertrouwen. De R.K. kerk in Nederland op de drempel van de 21ste eeuw: bundel bij gelegenheid van het afscheid van dr H.A. van Munster o.f.m. als secretaris-generaal van de bisschoppen-conferentie*, Baarn 1991, 25-66.
- Hulshof, J., 'Katholieken aan een tweekop. Naar aanleiding van het compendium van de sociale leer van de kerk' in Hulshof, J. en H. Pieper (red.), *Katholieken aan een tweekop. Naar aanleiding van het compendium van de sociale leer van de kerk*, 's-Hertogenbosch 2006, 22-59.
- Huysmans, R.G.W., *Tussen concilie en synode : over het ontwikkelen van de kerkstructuur sinds 1966 door de Nederlandse bisdommen*, Hilversum 1981.
- Huysmans, R.G.W., '1964-1984: twintig jaar structurering van de leiding der kerkprovincie in Nederland. Een rechtskroniek - ook een tragiek?' in Stouthard, Ph. C. en G.P.P. van Tillo, *Katholiek Nederland na 1945. Opstellen aangeboden aan prof. dr. W. Goddijn bij gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar godsdienstsociologie van de Theologische Faculteit Tilburg*. Annalen van het Thijmgenootschap, Baarn 1986, 38-50.
- Huysmans, R.G.W., *Het recht van de leek in de rooms-katholieke kerk van Nederland*, Hilversum 1986.
- Huysmans, R.G.W., 'Kerkrechtelijke inventarisatie van het parochie-beleid van de R.-K. bisdommen in Nederland' in Meijers, A.P.H. (red.), *De parochie van de toekomst*. Scripta Canonica, Leuven 1998, 3-34.
- Huysmans, R.G.W., 'Is 'leren, vieren en dienen' niet méér dan een mooi klinkend refrein?'. in Remery-Voskuil, M. (red.), *Achterhaald en hernemen : 250 jaar Rooms Katholiek Wees- en Oudeliedenhuis in Den Haag, van 1764 tot 2014*, Den Haag 2014, 48-60.
- Iersel, F. van., 'De sociale leer van de kerk: terugblik, actualiteit en vooruitzicht'. in Wissen, G. J.M. van en S. Weijers (red.), *Vernieuwing en traditie. De betekenis van de sociale leer van de kerk in een seculiere samenleving*. Publicaties van het Centrum voor de Sociale Leer van de Kerk, Vogelenzang 2013, 11-18.
- Iersel, F. van, 'Wat heet liefde? De relevantie van 'Fratelli Tutti' voor caritas en diaconie', *Diakonie & Parochie* Nr. 2 (2021) 9-12.

- Iersel, F. van, 'Paus Franciscus encycliek 'Fratelli Tutti' fundeert diaconie' *Diakonie & Parochie* Nr. 1 (2021) 10-13.
- Jager-vreugdenhil, M., *Nederland participatieland? De ambitie van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) en de praktijk in buurten, mantelzorgrelaties en kerken*, Amsterdam 2012.
- Jenniskens, M., 'Crisis als kans. Verder bouwen aan parochiële diaconie', *informatiebulletin 121*, special 28 (2000), 562-76.
- Jenniskens, M., 'Over het goede handelen' in Actioma, *In vijftig jaar van sociaal charitatief werk naar maatschappelijke activering*, Den Bosch 2000.
- JOHANNES XIII - Gaudet Mater Ecclesiae, *Katholiek Archief* 42, 19 oktober 1962, k. 979-988.
- Jong, T. de en E.H. Bary, *Katholiek leven in Noord-Nederland 1956-2006: vijftig jaar bisdom Groningen*, Hilversum 2006.
- Jonge, K. de en H. Jonker, 'De diaconale monitor als instrument' *Diakonie & Parochie*, Nr. 3 (2021) 33-37.
- (Kaski), *De opbouw van de plaatselijke kerk: Kerkopbouwzondag 1972*. Kaski memorandum 187, 's-Gravenhage 1972.
- Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving - *Kerk en samenleving: een signalement van de Nederlandse katholieke geloofsgemeenschap*, 's-Hertogenbosch 1984.
- Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving - *Bericht van Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving 1986-1988*, s-Hertogenbosch 1988
- Keesen, F. 'Van priesterkerk naar diaconale gemeenschap', *Kerugma* Nr. 5, 1996.
- Kerber, G., 'Latin American and Ecumenical Insights in Laudato Si', *The Ecumenical Review*, Nr. 4 (2018), 627-36.
- (Protestantse kerk), *Armoede in Nederland. Onderzoek naar financiële hulpverlening door diaconiën van de Protestantse Kerk in Nederland*. Geloven - helpen – bouwen, Utrecht 2005.
- Kerkhof, Th. Van de, 'Wat ruist er door het struikgewas?' *Een revival aan de basis van de geloofsgemeenschap. Journalistiek onderzoek naar zelfstandige gemeenschappen in opdracht van Mariënborg*, (Geen plaats bekend) 2013.
- Kerssies, A. en L. Tuinema, 'De Basisbeweging in Nederland' in Borgman, E., Van Dijk, B. & Th. Salemink (red.), *De vernieuwingen in katholiek Nederland. Van vaticaanum II tot Acht Mei Beweging*, Amersfoort 1988, 168-181.
- Kessel, R. van, *Zes kruiken water. Enkele theologische bijdragen voor kerkopbouw*. Studies voor Kerkopbouw 1, Hilversum 1989.
- Ketelaars, J. en A. van Dorp, *Helpen met hoofd en hart: fragmenten uit het recente verleden van de Parochiële Charitas Instelling in Oisterwijk*. Oisterwijkse historische brochurereeks 4, Oisterwijk 2011.
- Klinken, J. van, Spee, H. & A. Wijngaards, 'Literatuur over diakonaat' in *Praktische Theologie*, Nr. 2 (1985),: 112-123.
- Knippenberg, T.J. van, 'De binnenkant van diaconie' *Diakonie & Parochie* Nr. 2 (2012) 20-21.

Knooppunt kerken en armoede, *Armoede in Nederland 2019. Onderzoek naar hulpverlening door diaconieën, parochiële caritasinstellingen en andere kerkelijke organisaties in Nederland*, (Plaats onbekend) 2019.

Koet, B.J., 'Diaken: adjudant van de bisschop of opstapje voor het priesterschap? Kanttekeningen bij een recente studie over de 'cursus honorum'', *Communio* (2006) 232-240.

Koet, B.J., 'De diakonia van het 'woord'. Over een samenhang tussen Lukas 10,38-42 en Handelingen 6, 1-6' in Becking, B. e.a. (red.), *Tussen Caïro en Jeruzalem: Studies over de Bijbel en haar context*, Utrecht, 2006.

Koet, B.J., 'Over dienen of verbinden. Naar aanleiding van een 'heruitgave' van Collins' studie over diakonia'. *Interpretatie, Tijdschrift voor Bijbelse Theologie* Nr. 1 (2011), 29-31.

Koet, B.J. en E. Sengers, 'Der Diakon als Vermittler. Eine kleine praktische Theologie des Amtes', *Theologische Quartalschrift* (2018), 247-260.

Koetsier, H., 'Als het niet bestond moest het direct uitgevonden worden', twintig jaar DISK', *informatiebulletin 121*, katern 6 (1992) 5-16.

Kohnen, M., 'Maatschappelijke organisaties en hun dienst aan de samenleving. Een inventarisatie tussen wil en weg' *Diakonie & Parochie*, Nr. 2 (2014), 2-3.

Koningsveld, M. van, 'Vernieuwen of pionieren? Nieuwe wegen in rooms-katholiek perspectief', *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* (2017) 27-33.

Kontakt Katholiek Educatief Werk, *Vormingswerk onder katholieken: Inventarisatie van educatieve activiteiten landelijke en regionale Instellingen en organisaties*, Horstink-Boek 7, Amersfoort 1979.

Korte, G. de, 'Helder en hartelijk' in Hellemans, S. en J. van den Eijnden (red.), *Een katholieke kerk met toekomst. Bij het afscheid van Jozef Wissink als hoogleraar praktische theologie aan de Faculteit Katholieke Theologie te Tilburg*, Bergambacht 2012, 7-18.

Korte, G. de, *Samen bouwen in vertrouwen. Beleidsplan voor het bisdom 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 2016.

Kramer, H. 'Situation und Problematik der Verwirklichung des Ständigen Diakonats heute' in Fischer, A., Kramer, H. & H. Vorgrimler (red.), *Der Diakon. Ein Werkbuch für den Deutschsprachigen Raum*, Freiburg in Br. 1970, 14-23.

Kregting, J., *Kerncijfers Rooms-Katholieke Kerk 2020*. Kaski rapport 665, december 2021, Nijmegen 2021.

Kruse, F.W.A.M., 'Het landelijk sociaal charitatief centrum' in Vermeer, H. e.a. (red.) *Over het goede handelen. Van sociaal charitatief werk tot maatschappelijke activering, presente professionele zorg en deugdzame vrijwillige inzet*. Actioma-bericht 2007/2, Den Bosch 2007, 9-11.

Kunter, K. 'Diakonie (Welfare and Social Work) and Protestantism in Germany, c. 1780-1920' in Molle, L. van (red.), *Charity and Social Welfare. The Dynamics of Religious Reform in Northern Europe IV 1780-1920*, Leuven 2017, 221-238.

LPO IV - 'Diakonie & Parochie. Slottekst van de zitting van het Landelijk Pastoraal Overleg op 27 tot 29 november 1987 met aanbevelingen gericht tot de bisschoppen van Nederland, uitgebracht in september 1988', *Informatiebulletin 121*, special 16, Nr. 7 (september 1988), 344-85.

LPO IV - 'Landelijk Pastoraal Overleg. Reactie bisschoppen op slottekst Diaconie & Parochie', *Kerkelijke Documentatie* 121 Nr. 9 (1989) 571-579.

LPO IV - 'Diaconie en maatschappij, de verantwoordelijkheid van katholieken in de samenleving. Slotdocument van de zitting van het Landelijk Pastoraal Overleg van 8,9 en 10 december 1989 met aanbevelingen gericht tot de bisschoppen van Nederland, uitgebracht in augustus 1990', *Kerkelijke Documentatie* 121, Nr. 6 (augustus 1990) 222-271.

LPO V - 'Gerechtigheid doen. Diverse teksten uit LPO V over de bespreking van dit thema en voorbereiding' *Informatiebulletin* 121 (1995-1998).

LPO V - 'Evangelisatie in een klimaat van dialoog. Dossier LPO V' *Een twee een. Kerkelijke Documentatie* Nr. 2 (2000), 3-55.

Leeuwen, H.D. van en M.H.D. van Leeuwen, 'Church, State, and Citizen. Charity in the Netherlands from the Dutch Republic to the Welfare State' in Molle, L. van (red.), *Charity and Social Welfare. The Dynamics of Religious Reform in Northern Europe IV 1780-1920*, Leuven 2017, 123-146.

Leeuwen, M.H.D. van, 'Armenzorg 1800-1912: Erfenis van de Republiek' in Gerwen J. van en M.H.D. van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen*, Den Haag 1998, 276-316.

Leeuwen, M.H.D. van, 'Opbloei van de charitas na 1965' in Gerwen J. van en M.H.D. van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen*, Den Haag 1998, 759-806.

Lis, C. en H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel europa*, Antwerpen 1980.

Løland, O.J., 'The solved Conflict: Pope Francis and Liberation Theology' *International Journal of Latin American Religions* Nr. 2 (2021), 287-314.

Loos, C. van der, 'Zorg voor caritas (i) pci-besturenmiddag in bisdom Haarlem-Amsterdam' *Diaconie & Parochie* Nr. 1 (2020), 22-23.

Lormans, T., 'Interview. Hoogleraar Erik Borgman: 'Diaconie laat zien dat er een andere wereld mogelijk is'' *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* Nr. 2 (2020) 63-68.

Luykx, P., *Andere katholieken: opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw*, Nijmegen 2000.

Luykx, P., 'Erger dan de reformatie? Katholieken in de jaren vijftig' in Luykx, P. en P. Slot (red.) *Een stille revolutie? cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*, Hilversum 1997, 67-88

Luykx, P., *Andere katholieken: opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw*, Nijmegen 2000.

Maasen, J., 'De betekenis van Laudato Sí voor werkgroepen MOV en diaconie' *Diaconie & Parochie* Nr. 4 (2005), 32-35.

Maasen, J., 'Stappenplan parochiële diaconie en Wmo' *Diaconie & Parochie* Nr. 1 (2007), 17-19.

Maasen, J., 'Diaconie en caritas, een mooi paar' *Diaconie & Parochie* Nr. 2 (2013), 8-9.

Maasen, J., 'Katholieke kerk-opbouw en diaconie' *Handelingen. Tijdschrift voor praktische Theologie en Religiewetenschap* Nr. 2 (2013), 17-24.

- Maasen, J., *Liefde als de rode draad. Historische gestalten van diaconie en kerkelijke armenzorg*, Baarn 2022.
- Mannion, G. 'Pope Francis's Agenda for the Church - Evangelii Gaudium as Papal Manifesto', in Mannion, G. (red.), *Pope Francis and the Future of Catholicism : Evangelii Gaudium and the Papal Agenda*, Cambridge 2017.
- Mascini, 'Vaticaan document bevestigt eigen zending en identiteit permanent diaken. Speciale brugfunctie erkend' *informatiebulletin* 121 (1998), 371-373.
- Mascini, R., *Helden, heiligen en pioniers : diaconie in de kerken, een rondreis*, Baarn 2013.
- Massaar-Remmerswaal, J. en T. Bernts/Kaski, *Kerncijfers 2006 uit de kerkelijke statistiek van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap in Nederland*. Rapport 561 (2007).
- Meeuws, H., *Verder bouwen aan diaconie in het bisdom Breda. Onderzoeksproject ter verbetering van de parochiële diaconie in de regio's Breda-noord en Made. Eindrapport en advies*. Actioma bericht 2000, 's-Hertogenbosch 2000.
- Meeuws, H., 'Diaconie en caritas in de Rooms-Katholieke Kerk' in Crijns, H. (red.) *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek Diaconiewetenschap*, Kampen 2004, 52-60.
- Meeuws, H., *Het kan verkeren: toekomstperspectief van levensbeschouwelijk vrijwilligerswerk*. Actioma-bericht 2006, 's-Hertogenbosch 2006.
- Meeuws, H., *Diaconie. Van grondslagenonderzoek tot een pleidooi voor een diaconale mystagogie*, Gorinchem 2011.
- Meeuws, H., 'Boekbespreking van: Sengers, E., Caritas. Naastenliefde en liefdadigheid in de diaconia van de kerk' *Diakonie & Parochie* Nr. 4 (2012), 33-36.
- Meeuws, H., *Het landelijk katholiek diakonaal beraad in verleden en heden*, (Geen plaats bekend) 2012.
- Meeuws, H., 'Aartsbidom Utrecht. Diaconie in het pastorale beleid' *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* Nr. 2 (2013), 9-15.
- Meeuws, H., 'Hoezo caritas als we diaconie hebben?' *Diakonie & Parochie* Nr. 2 (2013), 5-7.
- Meeuws, H., 'Kerk en diaconie in Nederland participatieland' *Diakonie & Parochie* Nr. 1 (2016), 2-7.
- Meeuws, H., en C. Bronsveld, *Een kerk die niet dient, dient tot niets : diaconie en caritas in de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland*. Teksten / Edmund Husserl-stichting 12, Amsterdam 2005.
- Meeuws, H., en Actioma, 'Van oorsprong zijn tijd vooruit. Katholiek maatschappelijk activeringswerk in tijden van transitie' *Diakonie & Parochie* Nr. 2 (2017), 31-35.
- Meijers, A.P.H., *De parochie van de toekomst*. Scripta Canonica 2, Leuven 1998.
- Meijers, A.P.H., 'De parochie voorbij? Behoud het goede goed' in Hellemans, S. en W. Putman (red.), *Een kerk met toekomst?: de katholieke kerk in Nederland 1960-2020*, Zoetermeer 2003, 110-123.
- Meijers, E., 'Trendbericht diaconaat 2018-2021' *Handelingen. Tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap*, Nr. 4 (2021) 73-79.

- Meijknecht, E. 'En wat doe je dan? Caritas concreet' *Diakonie & Parochie* Nr. 2 (2015), 12-13.
- Melief, P., *De strijd om de armenzorg in Nederland, 1795-1854*, Groningen 1955.
- Mellink, B., 'Waarom het christelijk onderwijs de jaren zestig overleefde: de raadselachtige secularisatie van Nederland in de jaren zestig' *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Nr. 16 (2013), 140-146.
- Mette, N., 'Solidariteit met de geringsten. Gemeenteopbouw door actieve dienst van getuigenis' *Concilium. Internationaal Tijdschrift voor Theologie* Nr. 4 (1988), 67-73.
- Meyer, O. '*Politische' und 'Gesellschaftliche Diakonie' in der neueren Theologischen Diskussion*. Arbeiten zur Pastoraltheologie 12, Göttingen 1974.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, *Welzijn nieuwe stijl*, Den Haag 2010.
- Möller, J., 'Het permanente diaconaat' *Kerkelijke Documentatie* Nr. 4 (1990), 142-149.
- Monteiro, M., 'Mannen Gods: Historische perspectieven op clericale identiteit en clericale cultuur' in Ackermans, G. en M. Monteiro, *Mannen Gods: clericale identiteit in verandering*, Hilversum 2007, 9-32.
- (Geen redacteur bekend), *Motief en functie: bewogenheid en beweging in het maatschappelijk werk, 1908-1958*, Haarlem 1958.
- Mulder, S., 'De kerk als potentiële belichaming van sociale kritiek' *Tijdschrift voor Theologie* Nr. 4 (2020), 343-359.
- Müller, G., *The Pope. His Mission and his Task*, Washington 2021.
- Mulligen, R. van en W. Beekers (red.), *De goede gemeenschap: katholiek sociaal denken over politiek en maatschappij*, Amersfoort 2018.
- Muskens, M.P.M., *Wat ons voor ogen staat 2000-2003: de kerk van Breda in de samenleving van 2003 in Breda, 3 december 2000, eerste zondag van de Advent: 'Scheur toch de wolken weg en kom*, Breda 2000.
- Need, A. 'Bespreking van: Sengers 'Al zijn wij katholiek, wij zijn Nederlanders'. Opkomst en verval van de Katholieke Kerk in Nederland sinds 1795 vanuit rational-choice perspectief (2003)' *Mens & Maatschappij* Nr. 4 (2003), 418-420.
- Nissen, J. 'Towards a Transformation of Power: New Testament Perspectives on Diaconia and Empowerment' *Diaconia: Journal for the Study of Christian Social Practice* Nr. 1 (2012), 26-43.
- Nissen, P.J.A., 'Gaan voor God. de vele lagen van het missieavontuur' in Genefaas, J., Eijt, H. & P. Nissen, *Gaan voor god. Ideaal en praktijk van missie in historisch perspectief*, Hilversum 1998, 9-18.
- Nissen, P.J.A., *Modellen van diaconie in de loop van de geschiedenis*. IPB - beraad diaconie. Forum 10 maart 2001, (Geen plaats bekend) 2001.
- Nissen, P.J.A., 'Het Tweede Vaticaans Concilie en het herstel van het permanente diaconaat', in Ackermans, J.E.A. (red.) *Kerk in beraad: opstellen aangeboden aan prof. dr. J.C.P.A. van Laarhoven bij gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen*, Nijmegen 1991, 301-319.

- Noordegraaf, H., *Vernieuwing van het diaconaat: doen en denken van J.C. van Dongen (1907-1983)*, Delft 2002.
- Noordegraaf, H., 'Diakonaat: een literatuurbericht' *Praktische Theologie. Nederlands Tijdschrift voor Pastorale Wetenschappen* (2006), 494-521.
- Noordegraaf, H., 'Diaconaat en verzorgingsstaat' in Crijns, H. e.a. (red.) *Diaconie in beweging: Handboek Diaconiewetenschap*, Kampen 2011, 271-293.
- Noordegraaf, H., *Kerk en Wmo: de eerste vijf jaren (2007-2011) : een onderzoek naar (kritische) participatie van kerken in de Wmo*, Groningen 2012.
- Noordegraaf, H., 'Literatuurbericht diakonaat. 2006-2009, 2010-2013 en 2014-2016' *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap*, (drie overzichten op de website van het tijdschrift; <https://www.handelingen.com/index.php/literatuurberichten>; laatst geraadpleegd 22-05-2022).
- Noordegraaf, H., 'Zorgzame kerk. Kerk zijn in de participatiesamenleving. Ervaringen met pilotprojecten van de Protestantse Kerk in Nederland' *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* Nr. 1 (2017), 77-85.
- Noordegraaf, H., 'Actuele ontwikkelingen in het diaconaat' in Rouwhorst, G., *Vieren en delen: de verhouding tussen liturgie en diaconie*, Heeswijk Dinther 2019, 10-26.
- Noordegraaf, H., Stoppels, S. & H. van Well, 'Gemengde gevoelens' *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* Nr. 2 (2013), 62-71.
- Noordegraaf, H. en W. Tieman, 'Diakonaat: een literatuurbericht' *Praktische Theologie. Nederlands Tijdschrift voor Pastorale Wetenschappen* Nr. 3 (2003), 497-516.
- Noordegraaf, H en J. Wissink, 'Fundamentele reflecties over diaconie en methoden van diaconaal handelen' in Crijns, H. e.a. (red.) *Diaconaal doen doordacht. Handboek Diaconiewetenschap*, Kampen 2018, 17-30.
- Nota, H. en J. Melchers, *Parochiële Caritas Instelling St. Nicolaasga 325 jaar (1685-2010)*, St. Nicolaasga 2010.
- Oers, L.F.M. van, *25 jaar cura migratorum: uit de kronieken van de landelijke katholieke instelling voor allochtonenpastoraat en interreligieuze dialoog 's-Hertogenbosch* 2001.
- Oldenhof, H., 'Diaconie: het evangelie doen? Over diaconie en spiritualiteit deel 1' *Diakonie & Parochie* Nr. 2 (2021), 19-21.
- Oldenhof, H., 'Diaconie: het evangelie doen? Over diaconie en spiritualiteit deel 2' *Diakonie & Parochie* Nr. 3 (2021), 19-21.
- Osendarp, P. e.a., *Eerste hulp bij schulden: over schuldhulpverlening en de kerken, 's-Hertogenbosch* 2009.
- Ossewaarde, R. 'Naar een beschaving van liefde' in Mulligen, R. van en W. Beekers, *De goede gemeenschap: katholiek sociaal denken over politiek en maatschappij*, (Amersfoort) 2018, 35-43.
- Pauselijke Raad voor Rechtvaardigheid en Vrede, *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk*, Brussel 2008.
- Peeters, W., *25 jaar diakens in Nederland: twaalf persoonlijke getuigenissen*, Haarlem 2002.

- Perry, H., 'Nieuw reglement voor caritas-instellingen wil band met parochie verstevigen. De diaconale opdracht stevig verankerd in de geloofsgemeenschap' *Kerk in de Samenleving* (1992), 23-26.
- Pieper, H., 'Het sociale denken van de kerk' in Hulshof, J. en H. pieper (red.) *Katholieken aan een tweesprong. Naar aanleiding van het Compendium van de Sociale Leer van de Kerk, s'-Hertogenbosch* 2006, 7-21.
- Plas, M. van der, *Oud fonds – nieuw beleid. Hoe vernieuw je met oog voor traditie?*, (Geen plaats bekend), (2011).
- Poeisz, J.J., *Traditie en vernieuwing in caritatieve organisaties*, Meppel 1968.
- Prak, M. 'Armenzorg 1500-1800' in Gerwen, J. van en M.H.D. van Leeuwen (red.) *Studies over zekerheidsarrangementen. risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen*, Amsterdam/Den Haag, 49-90.
- Pulinckx, L., *Een 'mission (im)possible' voor de kerk. Uitdagingen voor de Rooms-Katholieke Kerk in Vlaanderen vanuit hedendaagse missionaire inzichten*, Leuven 2017.
- Pyne, E., 'Over de aard van de menselijke ecologie perspectieven in Laudato Si' en de Frankfurter Schule' *Tijdschrift voor Theologie*, Nr. 3 (2020), 219-233.
- Raedts, P., *De ontdekking van de middeleeuwen: geschiedenis van een illusie*, Amsterdam 2011.
- Rahner, K., 'Theologie des Diakonats' in Fischer, A., Kramer, H. & H. Vorgrimler (red.), *Der Diakon. Ein Werkbuch für den Deutschsprachigen Raum*, Freiburg in Br. 1970, 26-39.
- Rahner, K. en H. Vorgrimler, *Diaconia in Christo: über die Erneuerung des Diakonates*. Quaestiones Disputatae 15-16, Freiburg im Breisgau 1962.
- Ras, H.G., 'Kerk en welzijn' in Akker, N.K. van den e.a. (red.), *Kerk en wereld*. Opstellen aangeboden ter gelegenheid van de 70e verjaardag van prof. mr. dr. J.J. Loeff, Deventer 1973, 105-133.
- Renkema, D., *Geloven in een betere wereld: sporen van Oikos*, Middelburg 2018.
- Righart, H., *De katholieke zuil in Europa: een vergelijkend onderzoek naar het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland*. Publikaties van het Katholiek Documentatie Centrum 15, Meppel 1986.
- Rijkevorsel, L.M.L. van, *Honderdvijftig jaar geschiedenis van de Stichting Liduina Fonds, 1852-2002* (Geen plaats bekend) 2002.
- Roebroek, J.M. en M. Hertogh, *'De beschavende invloed des tijds': twee eeuwen sociale politiek, verzorgingsstaat en sociale zekerheid in Nederland*, Den Haag 1998.
- Roemer, P., *Een RK politiek thuis: de politieke eenheid van de Nederlandse katholieken tussen de Eerste en Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 2006.
- Roes, J., *R.K. Kerk in Nederland, 1958-1973: een encyclopedisch overzicht*, Nijmegen 1974.
- Roes, J. 'Het pastoraal concilie: een experiment in kerkvernieuwing en kerkvinding' in *katholiek Nederland na 1945*, in Stouthard, Ph. C. en G.P.P. van Tillo, *Katholiek Nederland na 1945*. Opstellen aangeboden aan prof. dr. W. Goddijn bij gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar

- godsdiensociologie van de Theologische Faculteit Tilburg*. Annalen van het Thijmgenootschap, Baarn 1986, 18-37.
- Rogier, L.J. en N. de Rooy, *In vrijheid herboren: katholiek Nederland, 1853-1953*, 's-Gravenhage 1953.
- Rogier, L.J., *Herdenken en herzien: Verzamelde opstellen van L.J. Rogier*, Bilthoven 1974.
- Rooms-Katholiek Kerkgenootschap in Nederland, Secretariaat, *Katholiek in de Nederlandse samenleving*. '1-2-1'-reeks nr 9, Utrecht 1987.
- Roor, A., *Heilzame presentie: diaconale betrokkenheid als leeromgeving voor protestantse kerken = Beneficial Presence : Diaconal Involvement as Learning Environment for Protestant Churches*, Utrecht 2018.
- Rooy, de P., 'Naschrift' *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* Nr. 1 (2009), 82-84.
- Rooy, de P., 'Onheilig moeten: drie studies over aspecten van het katholicisme' *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 124 Nr. 1 (2009), 65-74.
- Rossum, R. van., 'Het katholieke denken over missie. Van het Eerste tot het Tweede Vaticaans Concilie' in Genefaas, J., H. Eijt & P. Nissen, *Gaan voor God. Ideaal en praktijk van missie in historisch perspectief*, Hilversum 1998, 19-32.
- Bisdom Rotterdam - *Diakonie: hoe concreter, hoe beter: over de aanpak van diakonie in de praktijk*. DPC-brochures, Rotterdam 1993.
- Bisdom Rotterdam - Diocesaan Pastoraal Centrum, '*Niet bij zorg alleen..*': *Cursus van 5 bijeenkomsten voor besturen van (inter)-parochiële caritas-instellingen*, Rotterdam 1999.
- Rouwhorst, G., 'De intrinsieke band tussen liturgie en diaconie' in Rouwhorst, G. (red.) *Vieren en delen: de verhouding tussen liturgie en diaconie*, Heeswijk-Dinther 2019, 27-46.
- Salemink, T., 'Oswald von Nell-Breuning (1890-1991): katholieke diaconie en moderniteit'. in Crijns, H. e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek Diaconiewetenschap*, Kampen 2004, 177-81.
- Sander, S., 'Die Marginalisierten. Sorgenvolle Bestandsaufnahme des Diakonats' *Herder Korrespondenz* (2020), 32-36.
- Schaik, T.H.M. en K. Strengers-Olde Kalter, *Het arme Roomse Leven: geschiedenis van de katholieke caritas in de stad Utrecht*, Hilversum 2016.
- Schama, S., *Patriots and Liberators: Revolution in the Netherlands, 1780-1813*, New York 1977.
- Scharrenborg, H., 'Gaait het om diaconie, caritas of allebei? Een impressie vanuit het aartsbisdom Utrecht' *Diakonie & Parochie* Nr. 1 (2013), 9-10.
- Scharrenborg, H., 'Regels wijzen nieuwe koers. Parochiële Caritas Instellingen in beweging' *Op Tocht*, Nr. 5 (1993), 12-13.
- Schepens, T.M.M., Spruit, L. & J. Kregting, *De Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, 1960-2000: een statistisch trendrapport*. Memorandum 326, Tilburg 2002.

- Schillebeeckx, E.C.F.A., 'Theologie als Bevrijdingskunde. Enkele noodzakelijke beschouwingen vooraf' *Tijdschrift voor Theologie* Nr. 4 (1984), 388-402.
- Schmeets, H. en J. Arends, *Vrijwilligerswerk en welzijn*. CBS statistische trends, Den Haag 2020.
- Schmitz, B.A., *Een vangnet van 250 miljoen: kroniek van vijftig jaren Stichting Katholieke Noden*, Nijmegen 2002.
- Scholten, R.G. e.a. (red.), *Kerk al doende: vrijwilligersarbeid in ruim achthonderd parochies in Nederland*. Horstink-boek 4, Amersfoort/Den Haag 1978.
- Scholtissek, K. en K.-W Niebuhr (red.), *Diakonie biblisch: Neutestamentliche Perspektiven*. Biblisch-Theologische Studien 188, Göttingen 2021.
- Schuilenga, M., 'Duizend bloemen bloeien. Over diaconie en duurzaamheid' *Diakonie & Parochie* Nr. 1 (2018) 28-29.
- Schuilenga, M., *Kleine grootste gebaren: over levensbeschouwelijk vrijwilligerswerk*, Gorinchem 2013.
- Schuilenga, M., 'Project geloof, duurzaamheid en toekomst. Een maatschappelijk activeringsproject voor parochies' *Diakonie & Parochie* Nr. 1 (2018), 26-27.
- Schuldhulpmaatje - 'Jaarverslag Stichting Schuldhulpmaatje', (Geen plaats bekend), 2021.
- Sengers, E., 'Al zijn wij katholiek, wij zijn Nederlanders': *opkomst en verval van de Katholieke Kerk in Nederland sinds 1795 vanuit rational choice perspectief*, Delft 2003.
- Sengers, E., *Aantrekkelijke kerk : nieuwe bewegingen in kerkelijk Nederland op de religieuze markt*, Delft 2006.
- Sengers, E., *Caritas: Naastenliefde en liefdadigheid in de diaconia van de kerk*, Delft 2012.
- Sengers, E., 'Caritas in de geloofsgemeenschap. Het subject van diaconie' *Communio. Internationaal Theologisch Tijdschrift* (2012), 96-107.
- Sengers, E., 'Caritas in debat' *Diakonie & Parochie* Nr. 2 (2013), 2-4.
- Sengers, E., 'Caritas voor mens en wereld. Over de verhouding 'diaconie' en 'sociale leer'' in Wissen, G.J.M. van en S. Weijers (red.), *Vernieuwing en traditie. De betekenis van de sociale leer van der kerk in een seculiere samenleving*, Publicaties van het Centrum voor de Sociale Leer van de Kerk, Vogelenzang 2013, 19-30.
- Sengers, E., 'Religie en kerk in de zorgzame samenleving. De Wet maatschappelijke ondersteuning kritisch bekeken als nieuwe verhouding van 'religie' en 'samenleving' *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* Nr. 1 (2013), 16-28.
- Sengers, E., 'Veranderingen in katholiek Nederland. Kwetsbaarheid en belang van instituties' *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* Nr. 3 (2019), 19-26.
- Sengers, E., 'De diaken en de dienaar christus. Theologie van het diaconaat in preken van J. Ratzinger 1977-1999' *Communio. Internationaal Katholiek Tijdschrift* (2020), 213-226.
- Sengers, E., en B. Koet, *Chesed, Caritas, Diaconie, Zakaat: 'zorg voor de naaste' in jodendom, christendom en islam*, Delft 2010.
- Shoenmaeckers, E., 'Catholicism in the Netherlands' *The Month* 219 (1965): 335-46.

- Smedt, E.J. de, *Het priesterschap van de gelovigen*, Tiel/Den Haag: Lannoo, 1962.
- Smitsaert, H., 'Het aandeel van den staat in de verzorging der armen: (historische, statistische en critische beschouwingen over onze armenwet en hare werking)', Utrecht 1893.
- Smits, M., 'Geef ons nu maar subsidie en bemoei je er verder niet mee'. Overheidssubsidie voor ontwikkelingsactiviteiten van de missie' in Clemens, T., Klep, P. & L. Winkeler (red.), *Moeizame moderniteit. Katholieke cultuur in transitie. Opstellen voor Jan Roes (1939-2003)*, Nijmegen 2005, 147-162.
- Spaans, J., 'Kerkelijke en publieke armenzorg voor en na de scheiding tussen kerk en staat' in De Bruijn, J. de, *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996*, Zoetermeer 1998, 127-44.
- Spee, H., 'Diakonie: de dienst van het delen (en: ten geleide)' in Furet, J. e.a. (red.), *Diakonie: dienst van het delen*, (Paperback editie van 'Praktische Theologie'. *Nederlands tijdschrift voor Pastorale Wetenschappen*), Zwolle 1985, 1- (19) 15
- Spee, H., *Diaconie een hartszaak. Op zoek naar profielverdieping voor diaconie aan de basis van de geloofsgemeenschap*, Kampen 1992.
- Spee, H., 'Literatuuroverzicht rond diakonie' *Praktische Theologie. Nederlands Tijdschrift voor Pastorale Wetenschappen*, Nr. 1(1995), 100-117.
- Spee, H., *Het Vaticaan spreekt*, (Geen plaats bekend) (2000).
- Spee, H. en H. Knibbeler, *Op de knieën voor een baan?: een onderzoek over diaconale projecten rond arbeid en baanloosheid. Onderzoek van het instituut voor arbeidsvraagstukken en theologie*. UTP-teksten 38, Heerlen 1993.
- Spee, H. en Ph. Cremers, 'Een diaconale gemeenschap? graag...maar hoe?' *Praktische Theologie* Nr. 6 (1987), 521-541.
- Stålsett, S.J., 'Precious and Precarious Life: Exploring Diaconal Economics' *Diaconia* Nr 1 (2020), 67-84.
- Stassen, P. en A. van der Helm, *God is verhuisd: naar nieuwe gelovige gemeenschappen*, Heeswijk 2016.
- Steijger, C.J.P. en H.G. Ras, 'Het Katholiek Landelijk Centrum voor Maatschappelijke Ontwikkeling' in Vermeer, H. e.a. (red.), *Over het goede handelen. Van sociaal charitatief werk tot maatschappelijke activering, presente professionele zorg en deugdzame vrijwillige inzet*. Actioma-bericht 2007/2, Den Bosch 2007, 9-11.
- Steinkamp, H., 'Diaconie in de kerk van de rijken en in de kerk van de armen. Een empirisch-ecclesiologische vergelijking' *Concilium. Internationaal Tijdschrift voor Theologie* Nr. 4 (1988) 59-66.
- Stichel, E. van en Y. de Maeseneer, 'Gaudium et Spes: Impulses of the spirit for an age of globalisation' *Louvain Studies* Nr. 39 (2015-2016), 63-79.
- Stiphout, M. van, 'De katholieke sociale leer over de relatie gelovige/burger, samenleving en seculiere staat' *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* Nr. 3 (2018), 23-61.

- Stolwijk, P.H., *Kerk en samenleving: kerk in de samenleving, een rapport over de maatschappij-betrokkenheid van de r.k. kerk in het bisdom Haarlem anno 1979*, Haarlem 1979.
- Stoppels, S., 'Diaconie: een literatuuroverzicht' *Praktische Theologie* Nr. 4 (2001), 481-502.
- Stoppels, S., 'Oefenen bij het leven: de parochie als gemeenschap van leerlingen' in Siebesma, A. en A. Meyer (red.), *Zoals de vader mij gezonden heeft, zo zend ik u. Apostelen: kerk in beweging*, Antwerpen 2019, 43-58.
- Stoppels, S., 'Verpletterend gewoon' en uitzonderlijk. Andries Baart: een theorie van de presentie' *Praktische Theologie* Nr 4 (2002), 475-486. .
- Stouthard, Ph. C., G. P.P. van Tillo (red.), *Katholiek Nederland na 1945: opstellen aangeboden aan prof. dr. W. Goddijn bij gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar godsdienstsociologie van de Theologische Faculteit Tilburg*. Annalen van het Thijmgenootschap, Baarn 1985.
- Stuurman, S., 'In vrijheid vergruizeld en vergrijsd. Notities bij het verval van de katholieke zuil' *Socialisme en Democratie* Nr. 5 (1986), 140-145.
- Swieten, J. van, *Van Armenwet tot Algemene bijstandswet: de Nederlandse armenzorg van overheidswege 1854-1965*, Leuven 1966.
- Tavernier, J. de, 'Laudato si'. De ecologie van paus Franciscus' *Tijdschrift voor Theologie* Nr. 3 (2016), 218-243.
- Teeuwen, D., *Financing Poor Relief through Charitable Collections in Dutch Towns, c. 1600-1800*. Amsterdam Studies in the Dutch golden age, Amsterdam 2016.
- Tettero, J.M., *Medewerkers in het pastoraat: de inschakeling in de parochiële zielzorg van personen, die geen priester zijn; gegevens per 1 januari 1971*. Memorandum 188, 's-Gravenhage 1972.
- Thurlings, J.M.G., *De wankelende zuil: Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*. Sociologische Monografieën. Deventer 1978.
- Thurlings, J.M.G., 'Verzuiling en beweging. Over nut en onnut van het bewegingsmodel' in Clemens, T., Klep, P. & L. Winkeler (red.), *Moeizame moderniteit. Katholieke cultuur in transitie. Opstellen voor Jan Roes (1939-2003)*, Nijmegen 2005, 19-39.
- Timmerman, M., *'Als aan de keukentafel.'* Onderzoek naar professionalisering van het werk van vrijwilligers in inloophuizen, Zwolle 2015.
- Tobé, W., 'Dankwoord door diaken Wim Tobé aan het eind van de viering' in *25 jaar diakens in Nederland. Bijdragen aan de diakendag ter gelegenheid van 25 jaar hersteld diaconaat 28 september 2002*, Haarlem 2003.
- Tromp, T. en E. Meijer, 'Diaconaat als dienst aan de hoop. Theologische perspectieven op diaconale praktijken'. *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* Nr. 2 (2020), 3-7.
- Aartsbisdom Utrecht - *Hoopvol op weg naar een missionaire toekomst. Pastoraal beleidsplan van het aartsbisdom Utrecht*, Utrecht 2008.
- Aartsbisdom Utrecht - *Beleidsnota van de bisdomstaf. Het pastoraal-liturgisch beleid in de parochies van het aartsbisdom*, Utrecht 2011.

- Aartsbisdom Utrecht - *Hoe kan ik voor jou een naaste zijn? / Ga en doe evenzo / Werken vanuit je hart/ Ik zal er zijn voor jou/ Je moet het zien.* Ariëns prijzen voor diaconie 2004-2019, projectbeschrijvingen, Utrecht 2004-2019.
- Valk, L. van der, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid: een onderzoek naar de ontwikkeling van de armenzorg in Nederland tegen de achtergrond van de overgang naar de algemene bijstandswet 1912-1965*, Delft 1986.
- Van Dijk-Groeneboer, M. en R. Weverbergh, 'De parochie van 2020' in Hellemans, S. en W. Putman (red.), *Een kerk met toekomst?: de katholieke kerk in Nederland 1960-2020*, Zoetermeer 2003, 84-109.
- VATICANUM II - *Lumen Gentium - Over de Kerk. 21 november 1964*, Hilversum 1965.
- Velde, H. te, 'Inleiding. De internationalisering van de nationale geschiedenis en de verzuiling' *BMGN - Low Countries Historical Review* Nr. 4 (2009), 499.
- Velde, H. te, en H. Verhage, 'Inleiding' in Velde, H. te en H. Verhage (red.) *De eenheid & de delen: zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900*, Amsterdam 1996, 1-13.
- Ven, J.A. van der, 'Naar een politieke diakonie van de kerk. Naar aanleiding van het congres van de Wereldraad van Kerken te Cambridge/Boston 1979' *Praktische Theologie. Nederlands Tijdschrift voor Pastorale Wetenschappen*, (1979) 324-346.
- Vermeer, H., 'Proloog: geschiedenis in een notendop' in Vermeer, H. e.a. (red.), *Over het goede handelen. Van sociaal charitatief werk tot maatschappelijke activering, presente professionele zorg en deugdzame vrijwillige inzet.* Actioma-bericht 2007/2, Den Bosch 2007, 5-7.
- Vermeer, H., 'Vrijwilligerswerk. Voorbeelden van vrijwilligerswerk vanuit levensbeschouwelijke verbanden' *Markant*, Nr. 2 (2003), 30-38.
- Vermeulen, A.F., 'Het ambt van diaken in de R.K. kerk. Spanning tussen 'diakonaat' en 'ambtelijke inordening'' *Praktische Theologie*, Nr. 2 (1985), 159-174.
- Vermeulen, T., '1981 - 1991 tien jaar secretaris-generaal' in Hulshof, J. e.a. (red.), *Op grond van vertrouwen. De R.K. Kerk in Nederland op de drempel van de 21ste eeuw: bundel bij gelegenheid van het afscheid van dr H.A. van Munster o.f.m. als secretaris-generaal van de Bisschoppen-conferentie*, Baarn 1991, 9-21.
- PAULUS VI - *Motu proprio sacrum diaconatus ordinem - de heilige orde van het diaconaat 18 juni 1967*, Roermond 1979.
- Vliest, C. van der, 'Schuldhelpmaatje als diaconale inzet van kerken' *Diakonie & Parochie* Nr. 4 (2021), 31-33.
- Vosman, F., *Diakonie: brochure over het maatschappelijke doen en laten van de plaatselijke kerk in het bisdom Den Bosch*, Den Bosch 1985.
- Vosman, F., 'Literatuurlijst' in Brochure 'Dakonie', Den Bosch 1985, 71-76.
- vosman, f. en c. leget. 'caritas in veritate. de komst van de liefde in de sociale moraal'. tijdschrift voor theologie 50, no. 2 (2010): 172-83.
- Vossen, H., 'Kerk naar buiten! Paus Franciscusgroepen in bisdom Roermond' *Diakonie & Parochie* Nr. 2 (2014), 21-22.

Vugt, J.P.A. van en B.M.L.M. van Son, *Nog eens: godsdienst en kerk in Nederland, 1945-1986. Een geannoteerde bibliografie van sociaal-wetenschappelijke en historische literatuur*. KDC-sleutels, Hilversum 1988.

Waele, D. de, *Ontluikend christendom. Cultuurgeschiedenis van een nieuwe religie in de Grieks-Romeinse wereld*, Utrecht 2021.

Wal, J.J.A.G.M. van der, *Gerechtigheid, solidariteit, rijk Gods: een studie naar thematiek, methode en doelstelling van het bisschoppelijk sociaal onderricht in elf westerse geïndustrialiseerde landen 1961-1990*, Nijmegen 1994.

Waterman, A.M.C., 'Rerum Novarum and economic thought' *Faith and Economics* 2016, 29-56.

Weiler, A.G., 'Diaconie en politiek vanuit een katholiek perspectief' *Christendemocratische Verkenningen*, Nr. 3 (1988), 100-109.

Well, H. van, 'De zeventiende en achttiende eeuw' in Crijns, H. e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, Kampen 2004, 150-151.

Werpehowski, W. 'The Social Vision of the Joy of the Gospel' in Mannion, G. (red.) *Pope Francis and the Future of Catholicism: Evangelii Gaudium and the Papal Agenda*, Cambridge 2017, 125-142.

Westerink, H. e.a. (red.), *Portretten van sociale spiritualiteit*, Heeswijk 2018.

Wever, E., 'We hebben wat te vieren! Over diaconaat en liturgie' *Diakonie & Parochie* Nr. 1 (2017), 8-11.

Weverbergh, R. 'De veranderende plaats van de leek in de Nederlandse Rooms-Katholieke kerk' in Eysink, A.H. e.a. (red.), *Sprekend kerkvolk: naar een niet-klerikale kerkvisie*. Theologie en Samenleving 9, Hilversum 1987, 45-64.

Wijsen, F.J.S., 'Einde verhaal? Secularisatie, pluralisatie en evangelisatie in Nederland' *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* Nr. 1 (2019), 63-70.

Winkeler, L., 'Geschiedschrijving over het katholieke leven in Nederland 1800-2000 sinds 1995. deel 1: negentiende en twintigste eeuw' *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* Nr. 1 (2021), 5-11.

Winkeler, L., 'Geschiedschrijving over het katholieke leven in Nederland 1800-2000 sinds 1995. deel 2: kerkelijk leven' *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* Nr. 2 (2021), 58-64.

Winkeler, L., 'Geschiedschrijving over het katholieke leven in Nederland 1800-2000 sinds 1995. deel 4: katholieken in 'de wereld' (slot)' *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* Nr. 4 (2021), 160-167.

Winkeler, L., 'Geschiedschrijving sedert 1945 over het katholiek leven in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw (eerste aflevering)' *Trajecta* 5 Nr. 2 (1996), 111-33.

Winkeler, L., 'Geschiedschrijving sedert 1945 over het katholiek leven in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw (tweede aflevering)' *Trajecta* Nr. 3 (1996): 213-242.

Wissink, J., 'De zorg voor de mens in nood in het nieuwe testament' in Crijns, H. e.a. (red.) *Diakonie in beweging. Achtergronden en perspectieven*, Kampen 2011, 97-112.

Wissink, J., 'Diaconie in de knel. Werk in uitvoering' *Diakonie & Parochie* Nr. 4 (2015), 2-7.

- Wissink, J., 'Hoe present zijn in de samenleving na de verzuiling?' *Mini-symposium Piet van Hooijdonk 80 jaar: 29 augustus 2008*; <http://www.rk-kerkplein.org/home/themas/kerk-zijn/inculturatie/hoe-present-zijn-in-de-samenleving-na-de-verzuiling.html>
- Witteman-Devilee, A.C.M., A.M. Helderma & M.M.J. van Hemert, *Kerk metterdaad: onderzoek in 1987 onder de vrijwilligers in een aantal rooms-katholieke parochies in Nederland*. Rapport 407, Hilversum 1989.
- Wmo – Projectgroep Wmo, *Meedoen in een rechtvaardige en duurzame samenleving; over de rol van kerken in de Wmo*, Utrecht 2007.
- Wolf, R. 'in de ziekenkamer ligt Jezus. vrouwelijke religieuzen en het katholieke ziekenhuiswezen in Nederland 1819-1980: een verkenning' in Labbeke, L., Poels, V. & R. Wolf, *Bezielde zorg. Verpleging door katholieke religieuzen in Nederland en Vlaanderen (negentiende-twintigste eeuw)*, Hilversum 2008, 29-60.
- Xanten, H.J. van, *'Katholieken, wat zijt gij toch een wonderlijk volk!': de katholiekendagen in Nederland 1899-1940*, Nijmegen 2007.
- Zięba, M., *Papal Economics : The Catholic Church on Democratic Capitalism, from Rerum Novarum to Caritas in Veritate. Culture of Enterprise*, Wilmington 2013.
- Zuidgeest, J., *(Parochiële) diakonie. Werkdocument LPO 27-29 november*, Utrecht 1987.
- Zuidgeest, J.P.A., *Diakonaal beraad in parochies*. LKDB-reeks 1, Utrecht 1991.
- Zuidgeest, J.P.A., *Sociale vernieuwing & katholieken: inventarisatie van de soorten vindplaatsen en de diverse typen van sociale vernieuwing-achtige activiteiten vanuit katholieke hoek*. KLVMA-bericht, 's-Hertogenbosch 1993.
- Zuidgeest, J. en H. Vermeer, 'Pechvogels. De steun van diaconie, welzijnswerk en stadskantoor' *Informatiebulletin 121* (1996), 544-562.
- Zwaniken, W.A.C., 'Van f2 naar maatschappelijk activeringswerk' in Vermeer, H. e.a. (red.), *Over het goede handelen. Van sociaal charitatief werk tot maatschappelijke activering, presente professionele zorg en deugdzame vrijwillige inzet*. Actioma-bericht 2007/2, Den Bosch 2007, 23-25.